

Nagyné Rózsa Erzsébet

Az államiság modelljei a Közel-Keleten - a vahhábita
királyságtól az iszlám köztársaságig

Akadémiai doktori értekezés

2018

Tartalom

Bevezetés.....	5
Módszertani megjegyzések	5
A közösségi lét kérdései az iszlám politikai gondolkodásban.....	7
Az iszlám államiság fejlődésének elemei a Közel-Keleten.....	8
Az államiság kérdése az iszlám politikai gondolkodásban.....	10
A Közel-Kelet közösségi és állammodelljei régen és ma.....	11
Az átírás nehézségei	13
Közösségszerveződés és állam.....	14
A modern államiság kritériumai.....	18
A közel-keleti regionális rend és rendszer.....	20
Az államok területiségének kérdése a Közel-Keleten	24
A Közel-Kelet fogalma	26
Az államot létrehozó és azzal kapcsolatban álló lakosság jellemzői a Közel-Keleten.....	29
A lakosság etnikai-nemzeti jellemzői.....	33
Az arabság – az arab „ <i>umma</i> ”	34
Az iránság – az iráni népek	36
A törökség – a török népek.....	37
A kisebbség fogalma a Közel-Keleten	38
A kisebbségek a Közel-Keleten	41
Kormányzási képesség a közel-keleti államokban – az autoritás kérdése.....	47
Az állam (<i>daula</i>) fogalma az iszlám történetében és a politikatudományban	48
A pre-islám dzsahilijja társadalmi szerveződése	52
Az iszlám kezdete és hatása a társadalom szerveződésére	54
Találkozás már létező társadalmi/állami szerveződésekkel	58
A muszlim közösségek szerveződésének saját(os) formái	60
A kalifátus	60
A szultánátus	63
Az imámátus.....	65
Az Oszmán Birodalom modellje	67
A 19. század: belső fejlemények és az európai gyarmatosítás	68
A szekuláris (arab) nemzetállam kihívásai.....	71
Az arab nemzetállam modellje az „arab tavasz” után	76
A közel-keleti állammodellek sokszínűsége	80
Egyiptom, a Nílus ajándéka.....	82

Lakosság.....	83
Az egyiptomi identitás sokrétűsége.....	86
A kormányzás képessége: a gazdaság	88
A kormányzás képessége – legitimáció a Szabad Tisztektől a Muszlim Testvérekig és vissza.....	91
A hadsereg szerepvállalása.....	91
Egyiptom az arab tavasz után	94
Egyiptom külkapcsolati rendszere.....	97
Az Iráni Iszlám Köztársaság – ősiség és modernitás: a síita modernizáció modellje.....	100
Évezredes államiség – többször megszakított önállóság.....	100
Nemzetté válás: irániság és síita iszlám	104
Társadalmi változások.....	107
Politikai berendezkedés.....	109
Az Iráni Iszlám Köztársaság.....	111
Irán nemzetközi kapcsolatrendszere.....	117
Irán, a regionális hatalom	120
Az iráni nukleáris program.....	125
Összegzés	129
Szaúd-Arábia, a vahnábita királyság	130
A társadalom – regionalizmus és törzsiség	131
Az államrezon kihívása - az iszlám.....	133
A mekkai zarándoklat, mint a királyi ház legitimációjának egyik pillére	134
A szaúdi állam felépítése.....	138
Az öröklés rendje.....	144
A szaúdi állam külkapcsolatai	146
A „restaurációs” kísérlet: az Iszlám Állam	150
A lakosság	153
Az Iszlám Állam kormányzási képessége	155
Az Iszlám Állam jelképei	159
Az Iszlám Állam külső kapcsolatai	163
A hálózat felépítése	166
Líbia – a törzsiségtől a Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamahiríjja át a bukott államiségig.....	173
Gyarmati előzmények.....	175
A lakosság	177
A Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamahiríjja gyökerei és modellje	181
A törvényhozó és végrehajtó hatalom	185

Az igazságszolgáltatás.....	190
<i>A kapcsolattartás képessége – elszigeteltség és elismerés között.....</i>	190
Az arab tavasz – a Qaddáfi-rendszer bukása.....	192
A kurd nemzet- és államépítés megkésett gyakorlata és modelljei	196
Az iraki Kurdisztáni Regionális Kormányzat – egy leendő kurd állam alapja?.....	202
Államközi kapcsolatok a Közel-Keleten: szövetségek és ellentétek.....	206
A közel-keleti rend a hidegháború után.....	208
A Közel-Kelet átalakulása – az arab tavasz.....	209
A Közel-Kelet átalakulása – az Iszlám Állam.....	215
A régió szereplői az Iszlám Állam után	217
A regionális rend kihívása.....	220
A Közel-Kelet hatalmi viszonyainak átalakulása – régi és új szövetségek.....	222
Az Egyesült Államok-Izrael-Irán háromszög.....	223
Az iráni nukleáris vita	227
A szaúdi-iráni hidegháború	237
A szaúdi/emirátusi-katari konfliktus	241
Az államiság modelljei a Közel-Keleten - konklúzió.....	246
Beágyazottság vagy periféria?.....	246
Az „állam” túlélése.....	247
A közel-keleti állam hagyományai és modelljei.....	249
A modern közel-keleti államok	250
Táblázatok	251
Irodalom	254

Bevezetés

A 21. század elejére minden kérdés, mely a Közel-Keletre, az arab és/vagy az iszlám világra, vagy magára az iszlám vallásra vonatkozik, a politika jóvoltából – és a média segítségével – a nemzetközi figyelem előterébe került. Úgy tűnik, hogy a Közel-Kelet és annak bizonyos kérdései a térség méretéhez, elhelyezkedéséhez, de akár fejlettségi szintjéhez képest is nagyobb mértékben tudják befolyásolni a nemzetközi rendszer folyamatait, szereplőit és napirendjét, legyen szó a politikai elitről, a médiáról vagy a közvéleményről. Mindeközben a térség folyamatainak és működésének értelmezése, kontextusba helyezése homályban marad.

Ennek a megközelítésnek három tartósan jelen lévő „hozádoka” figyelhető meg:

1. folyamatosan fenntartja a figyelmet egy olyan térség iránt, mely egyébként a közvetlenül vele foglalkozókon és/vagy a tudósokon kívül keveseket érintene,
2. (fokozott) érdeklődést generál és erősít meg, ami egyébként nem lenne jelen, továbbá
3. hatalmas mennyiségű felszínes információt (és fél-információt) keringet, ami a helyzet(ek) megértését még jobban megnehezíti.

A szerző mintegy harminc éves kutatásai alapján a Közel-Keletnek éppen ezt a szinte folyamatosan nemzetközi figyelmet követelő jellemzőjét kívánja megragadni és vizsgálni a térségnek és államainak a nemzetközi rendszerben elfoglalt helye és szerepe mentén, amihez az államot választottuk vizsgálatunk alapegységének.

Módszertani megjegyzések

Módszertanilag a dolgozat a nemzetközi kapcsolatok multidiszciplináris megközelítésében, de kiemelten a politikatudomány, bölcsészettudomány, a nemzetközi jog és a biztonságpolitika eszközkészletével készült. A módszertani keretet a nemzetközi jogból ismert állam-definíció – terület, népesség, kormányzási képesség, külkapcsolat-tartási képesség – kivétítése egyrészt a közel-keleti regionális rendre és rendszerre, valamint annak állami szereplőire, nyújtotta. Ezt a vizsgálati keretet, illetve annak szempontjait megfelelően semlegesnek tartottuk ahhoz, hogy miközben az európai fejlődés eredményének tekinthető, eléggé tényszerű ahhoz, hogy objektív, összevethető információt szolgáltatasson. Ugyanakkor eléggé rugalmas is ahhoz, hogy ezen belül az európaiktól eltérő értelmezéseket, illetve fejlődést be lehessen általa mutatni.

Másrészt tagadhatatlan, hogy a Közel-Kelet államai – immár mintegy száz éve európai mintájú területi államként – besimulnak a nemzetközi rendbe, ami indokolja azt, hogy ebben a vizsgálati keretben vizsgáljuk őket.

Magának a vizsgálati keretnek az általunk vélt alkalmazhatósága azonban nem fedi el azt a tényt, hogy a Közel-Kelet eseményeinek vizsgálata, az iszlám világ eszméinek megismerése és elemzése a nyugaton használt fogalmakkal csupán részlegesen lehetséges, hiszen az iszlám világ eseményeinek értelmezésében felhasznált fogalmaink az európai eszmetörténeti fejlődés eredményeként jöttek létre így használatuk elválaszthatatlan az európai gondolkodás történetétől és annak jellemzőit tükrözik. Mindez egyben azt is jelenti, hogy miközben megragadhatóvá teszik a történéseket, hasonlóságokat és azonosságokat mutatnak fel, egyfajta fogalmi szűrőként meghatározzák és szervezik a témakörrel alkotott elképzelésünket, ami tévedésekhez, a jelenségek hibás értelmezéséhez vezethet.¹

Ezzel egyidejűleg azonban, éppen Európa és a Közel-Kelet politikai fejlődésének összekapcsolódása és globalizáció eredményeképpen, a hatások-ellenhatások bonyolult kettőssége jött létre, melyben a saját, a hagyományos és a külső, az idegen kényszerű együttélése, küzdelme zajlik. A politikai terminológia különösen jól tükrözi ezt.

Bernard Lewis² az általunk egyértelműnek vélt fogalmak (vallás, faj és nyelv, ország, nemzet, állam) mentén elemzi a közel-keleti identitást és mutat rá arra, hogy ezek a kategóriák gyakran csak igen nehezen értelmezhetők ebben a világban. A Közel-Kelet a régi és mélyen gyökerező identitások régiója, ahol ennek ellenére a modern politikai diskurzus nyelve európai, még akkor is, ha erre a helyi nyelveken szavakat „gyártanak”, vagy régi, meglévő szavakat új tartalommal töltenek meg. Maga a „Közel-Kelet” megnevezés is a nyugati gondolkodás terméke, viszonylag új földrajzi fogalom, aminek pontos földrajzi tartalma nincs definiálva: tág értelemben jelölheti a Marokkótól az iráni-afgán határig húzódó területet, szűkebb értelemben Egyiptomot, a történelmi Szíria-Palesztínát, a mai Irakot és az Arab-félszigetet, de a vizsgálat konkrét témájától függően ennél szűkebb, vagy akár tágabb földrajzi térséget is.

Az 1923-as lausanne-i egyezmény az embereket két kategória szerint azonosítja: vallási hovatartozásuk, illetve a szerint, hogy melyik állam alattvalói.³ Míg az előbbinek régi hagyományai vannak a Közel-Keleten, az utóbbi meglehetősen új kategória. Az állampolgárságra egészen a

¹ Tamás Gábor: *Muktdá al-Szadr: iraki politikus vagy muszlim teológus?* Előadás az MTA-ELTE NATO Információs és Kutatóközpont és a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszéke által szervezett Az iszlám világ a modern korban című konferencián, 2004. október 15-én

² Lewis, Bernard (1998): *Multiple identities in the Middle East*. Phoenix

³ Ezt a gyakorlatot a mai napig több közel-keleti ország alkotmánya is követi, amennyiben mindössze vallási kisebbségeket ismer el, etnikaiakat nem, amiből azután számos belpolitikai probléma következik (ld. a kurd kisebbség helyzete Törökországban).

közelmúltig nem volt szó a közel-keleti nyelvekben. A modern perzsa *sahrvand* a *sahr* (város) szóból származik, szemmel láthatóan a nyugat-európai nyelvek *citizen/citoyen* kifejezésének fordítása. Az arab *muwatín*, a török *vatandaş* és a perzsa *hamwatan* az arab *vatan* (ország, közös föld) szóból képzett terminusok, melyek jelentése 'ugyanabból az országból, ugyanarról a vidékről való személy' – még ebben a formában is érzékelteti a 'területi állam' innovációját és idegenségét.

A közösségi lét kérdései az iszlám politikai gondolkodásban

Az iszlám politikai gondolkodás és a politikatudomány központi egysége nem az állam, hanem a vallásos közösség, melyet Mohamed az isteni kinyilatkoztatás alapján szervezett meg. Referenciapontja Isten mint a legfőbb törvényhozó, így a közösség működését is az isteni törvények szabályozzák. Mindaddig, amíg a próféta élt, a közösség számíthatott az isteni kinyilatkoztatások útmutatására. Mohamed halálával azonban a kinyilatkoztatások megszűntek, és mivel az iszlám felfogásában ő volt az utolsó próféta, „a próféták pecsétje”, az iszlám elsődleges jogforrása – a Korán Isten szava – befejezetté és állandóvá vált. Az iszlámban összefonódott jog és politikatudomány egyik legfontosabb kérdése a továbbiakban tehát az volt, hogy hogyan kell értelmezni Isten szavát, míg a másik, hogy mi legyen az irányadó azokban az esetekben, melyekről az isteni kinyilatkoztatás nem rendelkezett. Előbb a „prófétai analógia”, a *hadísz* alakult ki mint másodlagos jogforrás, majd az általánosságban értelmezett analógia (*kijász*) és a tudósok egyetértése (*idzstimá*) is megjelent. Míg a próféta mondásainak és tetteinek korpusza az isteni törvények egyfajta értelmezéseként a későbbi, sajátos szabályokkal rendelkező *hadísz*-tudomány tárgyává vált, az analógia és az egyetértő vélemény tulajdonképpen a törzsiség szokásjogának felelt meg, megjelenítve a muszlim közösség vallási és politikai kettős karakterét.

Az iszlám politikai gondolkodásának középpontjában álló másik kérdéskör a közösség vezetőjének szerepe volt, ami elsősorban az isteni törvények betartatására irányult, azaz egyfajta végrehajtó szerep volt. Bár azon az elképzelésen alapult, hogy Isten mintegy delegálta a hatalmat a vezetőre, a közösség támogatása, jóváhagyása elengedhetetlen volt. Azaz a vezető egyfajta kétirányú felelősséggel rendelkezett: egyrészt Isten irányában, másrészt a közösség felé, hogy biztosítja annak, mint Isten teremtményeinek jól-létét, mind fizikai, mind spirituális értelemben. Mivel a vezető autoritását az isteni törvények betartatásában játszott szerepe biztosítja, személye és életmódja (erkölcsös, igazságos, maga is az isteni törvények szerint él, stb.) kiemelt fontossággal bír.

A vezető és a közösség közötti társadalmi szerződést a *baj'a*, a hűségeskü intézménye és rituáléja jelenítette (és jeleníti) meg.⁴ Miközben tehát a közösség tagjai ennek a szerződésnek értelmében elfogadják a vezető irányítását, maguk is kettős felelősséggel rendelkeznek: egyrészt Isten felé, hogy életüket az isteni törvények betartásával élik, másrészt képességükhöz mértén részt vesznek a közösség fenntartásában. Ebben a közösség iránti felelősségben jelentkezett a következő, nagy vitákat kiváltó dilemma: mi a teendő, ha a vezető nem, vagy nem megfelelően látja el feladatát: Megszűnik-e a társadalmi szerződés? Bár az elméleti vita történelmi léptékű, közvetlen relevanciáját az arab világ korábbi vezetőinek (Szaddám Huszein, Mohamed Hoszni Mubárak, Muammar Qaddáfi) bukása vagy akár helyükön maradása (Bassár al-Aszad) jól példázza.

Végül, az iszlám politikatudomány ma talán legrelevánsabb nagy kérdése – a fentiekből is következően - az, hogy az isteni törvények és a mindennapi élet hogyan egyeztethetők össze. Mindez kiegészül az összeegyeztethetőség egy másik kérdésével, a kisebbségben lét szabályainak kérdéseivel. Ez mindaddig, amíg az iszlám terjeszkedésben, illetve többségi helyzetben volt, nem merült fel. A 18. századtól kezdődő európai behatolás a térségbe azonban új helyzetet teremtett, amit a 20. században a gyarmatbirodalmak felbomlása, majd a 21. század elején kiteljesedő egyéni és csoportos mozgások, migráció még inkább kiélezett, és a kisebbségben való létre vonatkozó muszlim szabályrendszer új „megoldásokat” kényszerített ki (*fiqh al-aqalliját*).

Az iszlám államiság fejlődésének elemei a Közel-Keleten

Az iszlám közösség szervezési gyakorlatának előképe és meghatározója a törzsiség, az a kontextus, melyben megszületett. A közösség összetartozását az *aszabijja*, az azonos csoporthoz fűződők közötti szolidaritás biztosította, melynek keretében az egyén jogokat és védelmet élvezett, kötelezettségeket vállalt, azonban létezése is csak a közösség tagjaként volt értelmezhető. A vezető tekintélyét autoritása biztosította, melynek részét képezte saját kisebb közösségének tekintélye, így a leszármazás fontos eleme volt. Mohamed számára az isteni kinyilatkoztatás biztosítja az autoritást, mint ahogy az válik az új közösség *aszabijjájának* alapjává is. A hívők nagy „törzsközösségén”, az *ummán* belül a Mohamed családjától vagy első követőitől való leszármazásnak máig kiemelt szerepe van – ld. pl. a marokkói és jordániai uralkodóházak származását.

⁴ Id. pl. Podeh, Elie: The "bay'a": Modern Political Uses of Islamic Ritual in the Arab World. *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 50, Issue 1 (2010), pp. 117-152

Az iszlám vallásgyakorlatának közösségi karaktere azonban - Simon Róbert szerint - az ókori közel-keleti vallások egy nagy váltásában keresendő, maga is egy fejlődés eredménye: Izrael szakított az ókori keleti modellekkel, a királyi kultusz (Egyiptom, Mezopotámia) és papi kultusz (India) modelljeivel, amikor a vallást Isten és a közösség közvetlen kontextusába helyezte. A gyülekezeti vallásgyakorlatban a közösség minden tagja részt vesz. „A vallás továbbá nem korlátozódik a kultuszra, hanem isteni szabályozás gyanánt értékrend, jogelőírás, az emberi érintkezés zsinórmértéke, ami mindenkire, így a királyra is érvényes és kötelező. A törvényt nem valamilyen társadalmi képződmény szabja meg, az isteni eredetű, s bárki, ám különösen a próféták számonkérhetik annak betartását a királytól is.”⁵ Ez jelenik meg később az uralkodóról szóló vitákban, és tulajdonképpen ez a közösségi jelleg él tovább a szunnita iszlám gyakorlatában, ahol Isten és a hívő kapcsolata – a formális szabályok betartása mellett – közvetlen.

Az iszlám hódítás egy kiterjedt birodalom igazgatásának kényszerét vezette be, részben olyan területek felett, melyek már jóval korábban is fejlett államisággal és közigazgatási gyakorlattal rendelkeztek. A birodalom-irányítás szervezett – szekuláris – struktúrái (adminisztráció és adószedés, fegyveres erők) mellett az iszlám közösségi vallásgyakorlata a korábbi birodalmak hierarchikus vallási felépítményével találkozott. Ennek lett egyik megoldása az uralkodó szimbolikus vagy valós vallási szerepe mellett a vallástudósokból álló tanácsadó – és az uralkodót, majd az állami irányítást szimbolizáló – testület, ami ismét a törzsi gyűlés szerepét idézte. Másik megoldásként a síita iszlámban kialakult vallási hierarchia jelentkezett, mely Khomeini ajatollah iszlám kormányzás modelljében a vallási és állami irányítást ismét összekapcsolta.

Az európai típusú modernizáció megjelenése nemcsak az európai intézményekben (parlament, alkotmány) jelentett újdonságot, hiszen ezek egyes elemeikben hasonlítottak a korábbi gyakorlatok intézményeire, hanem elsősorban a szigorú területiség bevezetésében, és abban, hogy minden intézményt ehhez a nemzetközileg (a Közel-Keleten kívülről) meghatározott határok közé szorított területhez kapcsolt. Az európai gondolkodásban „nemzetállamként” megjelölt entitások ugyanis legfeljebb területiségükben voltak értelmezhetők – minden egyéb felépítményük (nemzet, jogállam) idegen maradt. A globalizáció további kényszereket rótt az újonnan létrehozott területi államokra a második világháborút követő multilateralizmus jegyében, amikor nemzetközi intézményeket, nemzetközi jogot, stb. vezetett be. Az ENSZ, az

⁵ Simon Róbert (2016): *Politika az iszlámban. A muszlim társadalom anatómiája*. Corvina, Budapest, 14. o.

Arab Liga, majd a 20. század utolsó negyedében megjelenő regionalizmus ugyan ismét kezdeményezte és ösztönözte a hasonló adottságokkal, jellemzőkkel és/vagy érdekekkel rendelkező államokat szorosabb együttműködésre, maga a rendszer azonban változatlanul őrizte a területi államokhoz kapcsolódó szuverenitást és intézményeket (ld. pl. az iraki kurdok függetlenségi népszavazásának nemzetközi elutasítását).

Az államiság kérdése az iszlám politikai gondolkodásában

Az iszlám politikai gondolkodásának talán legismertebb tétele a vallás és a politika (*dín va daula*) elválaszthatatlansága, amit egyrészt ahhoz a fentebb már említett elképzeléshez kapcsolnak, mely szerint Isten delegálta a közösség irányítását a vezetőnek, másrészt magához Mohamed prófétához vezetnek vissza, aki nemcsak vallási, hanem politikai értelemben is a közösség vezetője volt. A két szféra, melyet a kalifa személye kapcsol össze, egy olyan kettősséget jelenít meg, mely végigkíséri az iszlám politikai gondolkodását. Abú al-Haszan al-Mávardi *al-ahkám al-szultánijja v-al-vilájat al-dínijja* (A világi hatalom és a vallási irányítás) című munkája⁶ a muszlim politikai gondolkodás egyik alapműve, mely éppen ennek a kettősségnek az uralkodó/kalifa személyében való szerves összekapcsolását értelmezi.

A vita máig tartó jelentőségét mutatja, hogy tulajdonképpen ugyanez a koncepció köszön vissza Ruhollah Khomeini ajatollah iszlám kormányzás-modelljében, a *velájat-e faqih*-ban, mely az 1979-es iszlám forradalmat követően az Iráni Iszlám Köztársaság berendezkedésének alapjává vált. Ezzel párhuzamosan azonban a vallás és a politika szétválasztásának gondolata is megjelent, azonban ez még a 20. században is komoly ellenállásba ütközött: az egyiptomi Ali Abd al-Ráziqot az *al-iszlám va uszúl al-hukm* (Az iszlám és a hatalom gyökerei) című munkájáért meghurcolták, hivatalos pozíciójáról lemondatták. Al-Ráziq arra hivatkozva, hogy a kalifátusnak (államiságnak) nincs legitimációja a Koránban, illetve hogy maga Mohamed nem hagyott útmutatást a kormányzás vagy az állam formájára nézve, javasolta, hogy a vallást és az államot válasszák ketté.⁷

A muszlim közösség túlélésének záloga és az iszlám terjesztésének feltétele a közösség egysége volt, éppen ezért a rend és a rendetlenség kérdése, ez utóbbi, a *fitna* elutasítása,⁸ még

⁶ Al-Mávardi, Abú Huszain Ali Ibn Muhammad Ibn Habíb al-Mávardi al-Baszri al-Bagdádi (1853): *Kitáb al-ahkám al-szultánijja*.

⁷ Bővebben ld. Jany János (2016): *Az iszlámizmus – eszmetörténet és geopolitika*. Typotex, Budapest, 15-16. o.

⁸ 'fitna' in Maróth Miklós (ed.) (2009): *Az iszlám politikaelmélete. Terminológiai vizsgálat* Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete.

akár annak árán is, hogy egy nem megfelelő uralkodó irányítja a közösséget, az iszlám vallási és politikai vitáinak a középpontjában állt. Ebben fogalmazott meg radikálisan ellenkező véleményt Ibn Tajmijja, aki a mai radikális iszlamista mozgalmak referenciapontjává, fő ideológusává vált. Véleménye szerint, ha az uralkodó nem az isteni törvények betartásával kormányoz, a lázadás, és akár az uralkodó meggyilkolása is jogszerű.

Ibn Khaldún bevezetés a történelemben (*al-muqaddima*) című munkájában⁹ a világi hatalom természetéről értekezik, és annak feltételeit vizsgálja, többek között a király és a kalifa, csoportszolidaritás és a vallási propaganda kettősségében, de kitér a nomád és a letelepedett életformából következő eltérésekre is, melyek a hatalom gyakorlásának szintén meghatározó elemei.

A modern muszlim politikai gondolkodás középpontjában is hasonló kérdések álltak, amikor a modern importált állam és a hagyományos muszlim *umma*-felfogás, a vallási és a szekuláris szféra összeegyeztethetőségének kérdéseit vizsgálták. Haszan al-Banna és Szajjid Kutb, de napjaink gondolkodói, Tariq Ramadan,¹⁰ Edward Said¹¹ és Bassam Tibi¹² munkássága – a különböző nagyobb, de teljességre nem képes és nem törekvő iszlám vallási központok tevékenysége mellett – meghatározó jelentőségű, csakúgy, mint az iszlamista mozgalmak háttérben álló ideológusok.

A Közel-Kelet közösségi és állammodelljei régen és ma

A fentiekből megállapítható, hogy az iszlám politikai gondolkodásában egészen más kérdések álltak a középpontban és ezekre a kérdésekre más válaszok születtek. Ahogy sokaknál máig is a próféta medinai közösségének modellje testesíti meg az ideált,¹³ a későbbi modellek (kalifátus, imámátus, szultánátus) mind azt a belső ellentmondást igyekeztek kezelni, hogy az isteni törvénykezés (a fő törvényhozó távollétében) mellett a mindennapi élet praktikus szabályai hogyan érvényesíthetők. Az Oszmán Birodalom – az európai fejlődésben alakult – entitásokkal, a nemzetállamokkal folytatott küzdelemben egy sajátos modellt hozott létre, melyben a hagyományos muszlim modellek jellemzői mellett egyre erőteljesebb európai hatások érvényesültek, ezekre a Tanzimat, a reformok voltak a válasz. És bár ez vezet el a

⁹ Ibn Khaldún (1995): *Bevezetés a történelemben* [Al-Muqaddima], ford. SIMON Róbert, Budapest, Osiris Kiadó

¹⁰ Ramadan, Tariq (2012): *The Arab Awakening. Islam and the New Middle East*. Penguin Books, London

¹¹ Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest

¹² Tibi, Bassam (2001): *Kereszties háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ*. Corvina, Budapest

¹³ Ld. pl. Hussain, Meinhaj (2011): *21st Century Islamic State. A Handbook to an Islamic State Today*. Grande Strategy Press, 4.o.

modern Török Köztársaság szigorúan laikus nemzetállamiságához, ez érhető tetten az arab „nemzetállamok” eredeténél is.

Azt mondhatjuk, hogy a mai, területi állam-alapú közel-keleti rendszert érő legnagyobb modernizációs hatás – a világ más részeihez hasonlóan – az európai/nyugati állam modelljének „importálása” volt. Bertrand Badie *Az importált állam* című munkájában¹⁴ kifejti, hogy a nem-nyugati társadalmak az alkalmazkodás és az újítás között őrlődtek és fogalmazták meg vitáikat. A Közel-Keleten, tekintettel arra, hogy a reform az iszlám kezdete óta a próféta közösségének ideáltípusához való visszanyúlást ugyanúgy jelenthette, mint az ennek alapján történő újítás lehetőségét, az importált államra adott válaszok között ez a lehetőség és irányvonal is szerepet játszik. Ugyanakkor a nyugati modell átvétele nemcsak a külső erők kényszerítése, hanem a helyi politikai elitek – legalább egy részének a – választása alapján történt.

Az államformák és berendezkedések sokszínűségénél tehát nemcsak az iszlám államiság történelmi küzdelme érhető tetten a világi és isteni törvények összeegyeztethetősége, a közösség vallási és/vagy szekuláris jellege felett, hanem a birodalmi hagyomány és az importált (területi) állam kettőssége is. Sőt, az európai/nyugati fejlődésben a 19-20. században megjelenő eltérő „megoldások” és modellek további frusztrációt és egyéni válaszokat eredményeztek, amikor a monarchia és a köztársaság mint „archetípusok” mellett megjelent a szocialista népi demokrácia modellje is.

Az ily módon kettéváló (liberális demokrácia/kapitalista vs. szocialista) európai politikai fejlődés a hidegháború környezetében közel-keleti, így az arab államok államalapítására, berendezkedésére is hatással volt. Ebben a folyamatban a nyugati kapcsolat leginkább a törzsi/vallási hagyományokra épülő monarchiákhoz fűződött, míg a szocialista tábor a vérségi alapon szerveződő monarchiákat megdöntő katonai (vagy fél-katonai) államokban talált szövetségest. A hidegháborús szembenállás így a Közel-Keleten sokkal inkább a konzervatív-mérsékelt vs. radikális köztársasági ellentét párban fogalmazódott meg, miközben döntő – és a térség országait a hidegháborús és belső ellentéteken átívelően összekötő – eleme az Izraelhez való viszonyulás (ellenségesség) volt.

A területiség – a térségben hagyományos birodalmi felfogásától eltérő – újrafelfogása és jelentősége, különösen az arab *umma* feldarabolása területi államok sokaságára pszichológiai,

¹⁴ Badie, Bertand (2000): *The imported State*, Stanford University Press.

érzelmi és politikai értelemben a Közel-Kelet meghatározó momentuma. Paradox módon, az erre adott válasz, az arab nacionalizmus – látszólag legalább – éppen az európai hatások mentén fogalmazódott meg, amikor az arab egység újrateremtését tűzte ki célul. Miközben az arabság összetartozás-tudata látszólag európai típusú nacionalizmust eredményezett, a 21. század elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a szigorú területi korlátok következtében a térség állami sajátos egyedfejlődésen mentek keresztül és mára európai értelemben is értelmezhető nemzetállamokká váltak. Az arab tavasz eseményei is ezt bizonyították.

Miközben azonban az „arabság” nem volt képes az államok területiségét legyőzni, a térség másik jellemzője, mely a térségen jelentősen túlnyúló hatással rendelkezik, az iszlám keretében új kihívás jelentkezett, amikor az Iszlám Állam megkérdőjelezte a területiség importált fogalmát. Jóllehet az Iszlám Állam mára visszaszorult, pre-modern és poszt-modern spirituális kihívása a fennálló nemzetközi rend jövőjét kérdőjelezte meg.

A közel-keleti regionális rend alakulásában tehát a külső beavatkozás (legutóbb a 2003-as iraki háború) és a belső válaszok (arab tavasz, Iszlám Állam) újabb és újabb regionális versengést indukáltak. Mára világossá vált, hogy a gyakran ideológiai köntösben feltűnő küzdelem (pl. a szunnita Szaúd-Arábia és a síita Irán között) sokkal inkább a realista iskola fogalmai szerinti regionális hatalmi törekvések, reálpolitikai érdekek megvalósulása, mintsem ideológiai küzdelem. Miközben a területi államiság importált valósága nem ingott meg, sőt megerősödött, azt mondhatjuk, hogy a közel-keleti rend saját fontossága a globális rend folyamataihoz képest – bár azoktól nem függetlenül – mára meghatározóbbá vált.

Az átírás nehézségei

Végül, egyetlen a Közel-Kelettel foglalkozó munka sem kerülheti meg az arab betűs nevek és fogalmak átírásának kérdését. Az átírás nehézségei több szinten jelentkeztek: egyrészt valamilyen egységesnek tekinthető formában kellett megjeleníteni az arab, a perzsa és a török neveket és kifejezéseket, melyeket részben arab, részben latin betűkkel írnak; másrészt dönteni kellett arról, hogy az átírás során a betűket írjuk át, vagy a kiejtett hangalakot próbáljuk a magyar fül számára a legközelebbi, hiteles módon visszaadni. Végül többnyire az utóbbi mellett döntöttünk és megpróbáltuk a legegyszerűbb, és a magyar kiejtéshez legközelebb álló módon visszaadni az idegen neveket és fogalmakat. Néhány esetben azonban ettől el kellett térnünk – így pl. megtartottuk a *q* betűt, kivéve az olyan, mára „bevett” nevek esetében mint a Korán vagy Muammar Qaddáfi.

Ismert, hogy a perzsa nyelvet is arab betűkkel írják, s hogy a betűk hangértéke sok esetben nem azonos azzal a hangértékkel, amit az arab nyelv tulajdonít az adott betűnek. Ezért az ehhez a két nyelvhez tartozó szavakat egyfajta „vegyes” megoldással írtuk át. Alapvetően a kiejtés szerinti átírás elvét követtük, de a perzsa szavak „á” és „a” hangjainak lejegyzése során — az említett okból — mégis a betű szerinti írásmód alkalmazása mellett döntöttünk. (Ha az eredeti írásképet nézzük, az *alif* (betű), mely az arabban (többnyire) a hosszú „á” hangot jelöli, a perzsában a magyar „a” hanghoz hasonlóan ejtendő, anélkül, hogy a hosszúságnak fonéma értéke lenne. Pl. a magyar nyelvben bevett *sah* szó kiejtése teljes mértékben megfelel a perzsa kiejtésnek, miközben ha az általunk követett átírási elveket követjük, *sáhnak* kellene írunk.) Minthogy azonban a perzsa nyelv szókészletében számos arab szó van, ezek átírásában az „arabos” formát követjük, tehát az arab szavak *aliffal* jegyzett hangját „á” betűvel adjuk vissza a perzsa szövegben is. Ami egyben azt is jelenti, hogy a perzsa nyelv rövid „á” hangjait a magyar „a” betűvel jelöltük.

További problémát jelentett a latin betűs török nevek és kifejezések (át)írása, ahol megtartottuk a latin betűs, török alakokat. Ebben az esetben viszont – több európai nyelvvel szemben – megvolt az az előnyünk, hogy a török ékezetes, magánhangzókat jelölő betűi a magyar olvasó számára ismertek. (Így elkerülhettük az olyan helyzetet, amelyben számos magyar újságíró kerül, amikor az ékezetes betűket nem ismerő angol nyelvből veszi át a török neveket, s mivel az ékezetek értelemszerűen elhagyja, a magyar fül számára ismerős magánhangzók torzulnak, illetve elvesznek.)

Ugyanakkor nem tudtuk megkerülni azt a problémát, amit az jelentett, hogy egyes, jól ismert nevek már eleve ilyen „torzított” alakban váltak ismertté a magyar közönség számára. Sajnos, ezek az átírások sem egységesek, régebben a német, ma inkább az angol, illetve egyes esetekben a francia gyakorlatot követik, s értelemszerűen azok hangtani és írásbeli lehetőségeire támaszkodnak. Alapszabályként a magyar nyelv hivatalos átírási szabályai szerint igyekeztünk eljárni,¹⁵ s csak a fentiekben jelzett esetekben tértünk el attól.

Közösségszerveződés és állam

Az emberi közösségek együttélésének kérdése, a közösségszervezésnek módjai és modelljei, elmélete és gyakorlata a történelem kezdetei óta az érdeklődés középpontjában állnak. Különböző formák, szervezetek alakultak ki, a törzsektől a birodalmakig, a modern

¹⁵ A keleti nevek magyar helyesírása, Magyar Tudományos Akadémia, 1981

államoktól az Európai Unióig, melyek pontos meghatározása, leírása legfeljebb csak eseti alapon lehetséges, hiszen ezek a közösség-szervezési (-szerveződési) formák egyrészt nem önmagukban elszigetelten, hanem gyakran egymással párhuzamosan, átfedésben és egymásra hatásban léteztek és léteznek. Másrészt folyamatos átalakulásban voltak és vannak, így az egyes alakulatok nemcsak különböző formákban öltöttek testet, hanem térben és időben jelentős különbségeket mutatnak. A politikatudomány, az emberiség egyik legrégebb óta írott formában létező tudománya, ezeket a modelleket (is) vizsgálja, amikor azok főbb jellegzetességeit írja le és elemzi. A különbözőség és a változékonyság okán azonban ezen jellemzők alapján csak bizonyos „ideáltípusokat” tudunk leírni, melyek egy adott történelmi pillanatban létező egyes esetek valóságát ragadják meg.

A politikatudomány vizsgálatainak egyik központi tárgya az állam, melynek szintén igen sokféle változata létezett, térben és időben különböző módokon. A történelmi fejlődésben az ókori városállamoktól és birodalmaktól a nemzetközi rendszert alkotó modern (nemzet)államokig az államiság számos példájával és megvalósulásával találkozhatunk. Számtalan különbségük ellenére vannak közös pontok is ezek között a szerveződések között, amelyek megkülönböztetik őket más kategóriáktól: jellemzően egy adott – de nem feltétlenül pontosan meghatározott - területhez kötődnek, azaz azt mondhatjuk, hogy az államnak létezik egy bizonyos területisége, melynek definiálása az állam nemcsak belső, hanem külső „ügye” is. Az e terület felett működő kormányzat a legfelsőbb kikényszerítő hatalom birtokosának tekinti magát. A hatalomgyakorlás módja jellemzően – az erőszak alkalmazása mellett – törvények és egyéb jogi dokumentumok létrehozása útján történik. Emellett az államhoz kötődik az emberek egy csoportja is, amelyek társadalmi-gazdasági alapon egy egymástól elkülönült osztályokon alapuló közösséggé szerveződnek.¹⁶

A történelmi szempontból értelmezett állam tehát önmagában egy nagyon tág, több ezer éves fogalom, amelynek különböző változatai között azonban komoly, minőségi különbségek vannak. A fogalom jelentése mára nagyban leszűkült a fent leírt kategória egyik alakváltozására, a 17. századi Európában létrejött *modern* vagy *vesztfáliai államra*, amely a 20. századra a nemzetközi politikai rendszer alapegységévé vált.¹⁷ Létrejött a harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai békéhez kötődik, amely gyakorlatilag szentesítette a

¹⁶ Nelson, Brian (2006): *The making of the modern state. A theoretical evolution.* New York, Palgrave MacMillan, 6–8.

¹⁷ Nelson, 2006, 60.

politikai szféra dominanciáját a vallási felett, illetve a területi államok esetén a kölcsönös be nem avatkozás elvét.¹⁸

Ahogy az állam és a többi szerveződési forma között is nehéz pontos határt húzni, úgy a modern államot és más típusokat sem lehet teljes mértékben elválasztani egymástól. A legszélesebb körben elterjedt definíció Max Weber nevéhez kötődik, aki szerint „*a modern állam olyan intézményes uralmi szervezet, amelynek a maga területén sikerült monopolizálnia a legitim fizikai erőszakot mint az uralom eszközét*”.¹⁹

A modern állam létrejöttét az európai gazdasági és társadalmi fejlődés tette lehetővé, a világ többi részén természetes módon jellemzően más típusú államok alakultak ki. Ennek ellenére a nyugati alapelveken alapuló nemzetközi rendszer globálissá válásával a közösségsszervezés e típusa épült ki ezekben a régiókban is a 20. században. Mielőtt a dekolonizáció során kivonultak volna, a nyugati nagyhatalmak létrehozták a modern államok intézményrendszerét, amelyek gyakran a helyi környezet szempontjai és a meglévő hatalmi kapcsolatok figyelembevétele nélkül, a megalakuló kormányok tényleges hatalomgyakorlási képességétől függetlenül alakultak ki. Ezek a mesterséges konstrukciók nagy ellenállást váltottak ki a helyi erők részéről, és eleinte csak formálisan, jogilag működő intézményrendszereket hoztak létre.²⁰ Ezeket igazából nem is nevezhetjük politikai értelemben modern államnak, mert nem teljesítették annak politikai kritériumait; a szakirodalom ezeket nevezi „kvázi-államoknak” vagy „proto-államoknak”.²¹

Hasonló folyamat zajlott le a Közel-Keleten is, ahol a területhez kötődő kizárólagos hatalom kiépülése (mint a modern állam alapfeltétele) nem alakult ki a 20. századot megelőzően. A térség történelmét meghatározó politikai szerveződés (legyen szó az arab, az oszmán-török, vagy az iráni korai államokról) a *birodalom* volt,²² amely két szempontból különbözött az európai modern államtól. Egyrészt a birodalomban a hatalom elsősorban nem a területhez,

¹⁸ A vesztfáliai szerződés a modern állam létrehozásának csak szimbolikus dátuma, természetesen egy dokumentum önmagában nem hoz létre egy új típusú politikai szerveződést. A szakirodalomban ráadásul sokan leegyszerűsítőnek tekintik ezt a felfogást, hiszen a modern állam esetén a be nem avatkozás elve igazából sosem valósult meg igazán. A rendszer a saját szabályainak figyelembevétele helyett gyakorlatilag „szervezett képmutatásként” élt tovább. Ráadásul mire elterjedt a 20. században, a modern állam koncepcióját a globalizáció okozta technikai és társadalmi fejlődés már kikezdte. Kiss J. László (2009): *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris, 26 és 156.

¹⁹ Idézi Balogh László Levente (2011): Állam és erőszak. *Politikatudományi Szemle*, 20/1., 125.

²⁰ A szokásjog és a kodifikált jog kettőssége máig tetten érhető a mindennapi élet olyan helyzeteiben, mint pl. egy halálos kimenetelű baleset, stb.

²¹ Jackson, Robert H. (1990): *Quasi-states: Sovereignty, international relations, and the third world*. Cambridge – New York, Cambridge University Press., 21.

²² A térségben az ókor óta jelen lévő városállamok, pl. a Földközi-tenger medencéjében, csak korlátozottanvettek részt a történelem alakításában, leginkább, mint egy terjeszkedő birodalom részei, esetleg kiindulópontjai.

hanem emberekhez, személy szerint az uralkodóhoz vagy a dinasztiahoz kötődött, így nem alakult ki az Európára jellemző territorialitás. Ennek legfőbb okának a társadalmak törzsi felépítését, az iszlám *umma*-felfogását, illetve a térség gazdasági fejlődését tekinthetjük.²³ Másrészt a birodalmon belül, amely az európai államokhoz képest sokkal nagyobb területre terjedt ki, a központi autoritás természetesen nem tudott mindenhol ugyanolyan mértékben jelen lenni. Így helyi szinten – különösen a fővárostól távolabbi területeken – megjelentek egymással átfedésben álló hatalmak,²⁴ autoritások, amelyek így kikezdték a központ legfelsőbb hatalmának elfogadását, vagyis szuverenitását.

A régió legtöbb mai állama a központtól szorosabb-lazább függésben, vagy akár csak névleg az Oszmán Birodalom területéhez tartozott, amely felépítésében a 19. század második felétől egyre jobban igyekezett hasonlítani a nyugati államokra, miközben azok (Nagy-Britannia és Franciaország) a névlegesen még mindig az Oszmán Birodalomhoz tartozó területek egy részét gyarmati (Algéria – Franciaország), protektori (Marokkó, Tunézia – Franciaország) vagy éppen katonai (Egyiptom – Nagy-Britannia) ellenőrzésük alá vonták. A szultánok Európa periferiáján érzékelték államuk egyre növekvő lemaradását az európai államokhoz képest, így egy sor intézkedést hoztak a bürokrácia, az igazgatás és a hadsereg fejlesztése érdekében, részben a nyugati államépítés folyamatának eszközeit használva. Ez a *modernizációs* politika jelentette a modern államiség modelljének első megnyilvánulását a térségben,²⁵ ami azután hivatalosan a birodalom felbomlása után, a mandátumrendszer eredményeként létrejött független államok kapcsán terjedt el a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. Az új államrendszert a szakirodalom és a közbeszéd is a Sykes–Picot-egyezményhez²⁶ köti, annak ellenére, hogy az számos változáson esett át és végül nem képezte a jogi rendezés alapját. Mindenesetre az e keretben létrejött országokban (köztük Irakban, Szíriában stb.) az államépítés más ütemben és módon zajlott, és sehol sem járt teljes

²³ Európában a területiség kialakulását a feudalizmus gazdasági oldala, tehát a földhöz kötődő termelési struktúrák elterjedése segítette. A Közel-Keleten földrajzi okokból nem ilyen berendezkedés alakult ki: a lakosság főleg távolsági kereskedelemről és a nomád életmódot igénylő tevékenységekből tartotta fenn magát, amely megakadályozta a területhez való kötöttség kialakulását (Anderson, Lisa (1987): *The State in the Middle East and North Africa. Comparative Politics*, 20/1, 3–5).

²⁴ Barnett, Michael (1996): *Sovereignty, nationalism, and regional order in the Arab state system*. In Thomas J. Biersteker – Cynthia Weber (eds.): *State sovereignty as social construct*. Cambridge, Cambridge University Press, 160.

²⁵ Anderson, 1987, 6.

²⁶ A Sykes–Picot egyezmény (Kis-Ázsia Egyezmény) Nagy-Britannia és Franciaország titkos megállapodása volt az első világháború alatt (1916), melyben – a cári Oroszország beleegyezésével – felosztották az Oszmán Birodalom kis-ázsiai területeit.

sikerrel,²⁷ így gyakorlatilag nagyon sokáig – egyes esetekben a mai napig – proto-államoknak tekinthettük csak őket.

Ebben az időszakban a nyugati rendezéssel, a politikai, társadalmi és technikai folyamatokkal, de akár Izrael létrejöttével szembeni társadalmi ellenérzések összekapcsolódtak. A modernizáció szülte feszültségek – amelyek nemcsak a Közel-Keleten, de korábban az ipari forradalom korszakában az európai társadalmakat is áthatották – és az elmaradottság érzése összekapcsolódott a Nyugat és az általa létrehozott struktúrák, így a modern állam elutasításával is.²⁸ Erre a feszültségre számos társadalmi és politikai mozgalom próbált választ találni: voltak, amelyek a modernitás és a nyugati viszonyok teljes átvételét támogatták, és voltak, amelyek azt teljes mértékben elutasították, sőt, fegyveres erővel akarták azt megszüntetni.²⁹ Számos párt, politikus – legyen szó az arab nacionalizmus vezetőiről vagy az iszlamista pártokról – a nyugati modernizáció elutasításából nyert támogatottságot, vagyis paradox módon a modern állami struktúra elutasításának segítségével került ugyanennek a struktúrának az élére.

A modern államiság kritériumai

A nemzetközi jogban az 1933-ban elfogadott montevideói egyezmény fogalmazza meg az államiság – a modern állam - jellemzőit:³⁰

- állandó lakosság, amely valamilyen tényleges kapcsolatban áll az állammal (az állampolgárság révén), amelyet (az állampolgárok) közös aspirációik elérésére hoztak létre, közös akarattal;
- az állam határai által körbezárt terület;
- egy, az adott területen élő lakosság felett a tényleges főhatalmat gyakorolni képes, működő kormányzat; valamint
- a kormányzat azon képessége, hogy saját aktusaival és saját diplomáciai apparátusával fel tudja venni és fenn tudja tartani a más államokkal való kapcsolatokat.

A nemzetközi jog nemcsak az államiság feltételeit, hanem keletkezésének folyamatát is (részben) szabályozza, elsősorban a területi kritériummal kapcsolatban. Egyrészt új állam

²⁷ Uo.

²⁸ Lásd Rostoványi Zsolt (1998): *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Budapest, Aula, 117–147.

²⁹ Uo.

³⁰ Kardos Gábor – Lattmann Tamás (szerk.) (2010): *Nemzetközi jog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 105–113; Cohen, Amichai – Mimran, Tal – Shany, Yuval (2014): *The (legal) battle against the Islamic State*. The Israel Democracy Institute, <http://en.idi.org.il/analysis/articles/the-legal-battle-against-the-islamic-state/>

létrehozása nem képzelhető el az olyan alapvető jogi normák érvényesülése nélkül, mint a népek és nemzetek önrendelkezéshez való joga, az erőszak alkalmazásának tilalma, valamint a meglévő határok sérthetetlensége (vagyis azok kizárólagosan csak békés/tárgyalásos úton, az érintett felek bevonásával és egyetértésével történő módosítása).³¹ Másrészt ma már a nemzetközi rendszerben gyakorlatilag nincs lehetőség az államok keletkezésének ún. eredeti módjára, vagyis az uratlan terület (*res nullius*) birtokba vételére, mivel ilyen terület a gyakorlatban csak nagyon korlátozottan létezik. Éppen ezért a modern korban – Izrael kivételével - a gyarmatok függetlenné válásán kívül kizárólag a már létező államokból egyesüléssel, szétválással vagy elszakadással jöhetett (jöhet) létre teljes értékű új állam.³²

A montevidói egyezmény kritériumrendszere hivatalosan az államiság fogalmának alapjává vált, a szakértők között azonban viták alakultak ki a feltételek pontosításáról, fontosságáról vagy éppen kibővítéséről.³³ Ez különösen az 1970-es években, a dekolonizáció folyamatával került előtérbe, amikor számos új szereplő lépett fel az államiság igényével.

Az állam fogalmának használatakor azonban nem tekinthetünk el annak normatív, morális tartalmától sem. A kifejezés nem csak egy kézzel fogható, materiális intézményrendszert jelöl, hanem egy virtuálisan létező ideológiához, „szervezeti mítoszhoz” és autoritáshoz is kapcsolódik.³⁴ Ez az, ami legitimálja az állam működését az ország határain belül és kívül, ami miatt a lakosság és a nemzetközi közösség is elfogadja annak működését és tevékenységét.³⁵

A világtörténelem minden állama létrehozott magának valamilyen szervezeti mítoszt, amely akár konkrét események, akár a múlt kódébe vesző legendák alapján írta le saját létrejöttét. Ezek nemcsak az állam megalakulásának módját írták le, hanem azt a célt is szolgálták, hogy megindokolják, hogy az alattvalóknak/állampolgároknak miért kell elfogadniuk az adott intézményrendszert vagy uralkodót a politikai hatalom birtokosaként. Míg a pre-modern időkben ezek általában vallási okokra és Istenre hivatkoztak, az európai modernitásban a társadalom beleegyezése, az emberek védelme és képviselője a legitimáció forrása.

³¹ Bokorné Szegő Hanna (2006): *Nemzetközi jog*. Budapest, Aula Kiadó, 113–115.

³² Uo. 115–121.

³³ Grant, Thomas D. (1999): Defining statehood: the Montevideo Convention and its discontents. *Columbia Journal of Transnational Law*, 37/2, 410.

³⁴ Nelson, 2006, 6–8.

³⁵ Biersteker, Thomas J. – Weber, Cynthia (1996): The social construction of state sovereignty. In Thomas J. Biersteker – Cynthia Weber (eds.): *State sovereignty as social construct*. Cambridge, Cambridge University Press, 2–5.

Filozófiailag a modern államiséget az ún. szerződéselméletekhez tudjuk kötni, vagyis azokhoz a teóriákhoz, amelyek értelmében egy közösség tagjai kölcsönös beleegyezéssel hozták létre az államot, hogy az képviselje az ő érdekeiket.³⁶ Thomas Hobbes, John Locke vagy Jean-Jacques Rousseau is (ugyan eltérő okokból és módon, de) ugyanebből az ideából vezették le az állam megszületését, nagyban meghatározva a modernitás politikai filozófiáját.³⁷ E gondolatokból vezethető le az állam kifejezésének normatív, morális tartalma, amely miatt azt többnek és jobbnak érezzük a más típusú szervezeteknél, és emiatt fogadjuk el annak működését, szuverenitását.

Az állam szerződéselméletből levezetett belső elfogadottsága összefügg annak külső elfogadottságával is. Ahogy a nemzetközi jogban is elválík egymástól az államiség és államelismerés kérdése, úgy a gyakorlatban is a különböző kormányok nem feltétlenül a valóságos viszonyok, hanem saját érdekeik és értékeik alapján tekintenek államnak más szervezeteket.³⁸ Ha ez megtörténik, akkor az adott politikai közösség részévé válik a „nemzetközi társadalomnak”, az államok elitklubjának, ami nemcsak presztízzsel és mozgásszabadsággal jár, de a közös szabályok és viselkedési normák (pl. a diplomáciai protokoll) betartásának kötelezettségével is.³⁹ Így alakul ki tehát az állam mint normatív fogalom belső és külső szuverenitása, elfogadottsága, amelyek nem feltétlenül állnak összhangban egymással.⁴⁰

A közel-keleti regionális rend és rendszer

A közel-keleti regionális rend – a globális rendhez való kényszerű alkalmazkodásában – szintén államokból, vitatott módon „nemzetállamokból” áll. Miközben a közel-keleti államok „nemzetállam” létét, magának a „nemzet” fogalomnak a térségben való alkalmazhatóságát sokan vitatták, tagadhatatlan, hogy a térség fő államalkotó közösségei rendelkeznek valamiféle nemzethez hasonlítható összetartozás-tudattal. Sőt, ha Diószegi István történeti

³⁶ Nelson 2006, 63–66.

³⁷ A szerződéselméletek adtak teret a 19. században létrejövő *nemzetállam* fogalmának is, amely keretében az államot egy adott nemzeti közösség politikai aspirációinak intézményesüléseként fogjuk fel. Ez a nézet olyan komoly mértékben határozta meg az elmúlt évszázadok gondolkodását, hogy az angolszász térségben a politikatudomány művelésének kezdeti időszakában a „nemzet” és „állam” szavak gyakorlatilag szinonimaként szerepelnek, ahogy magyar nyelven is sokáig nem tettünk különbséget a „nemzetközi” és az „államközi” kapcsolatok között. (Míg ma a nemzetközi kapcsolatok művelői és alakítói között szerepelnek nem-állami tényezők is, pl. civilszervezetek, egyházak, multinacionális vállalatok, stb.)

³⁸ Kardos–Lattmann 2010, 110–111.

³⁹ Watson 1987, 147.

⁴⁰ Arany Anett - N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté (2016): *Az Iszlám Állam kalifátusa. Az átalakuló Közel-Kelet*. Budapest, Osiris Kiadó – KKI, 106-121.

nemzetfogalom meghatározását vesszük alapul, azt mondhatjuk, hogy az arabság, az iránság és a törökség – az etnikai tudaton túl - tulajdonképpen megfelel a Diószegi-féle nemzet fogalmának.⁴¹ Bár a területiség és a gazdaság a már említett „birodalmi” jelleg miatt kevésbé volt meghatározott és meghatározó, a nyelv, a kultúra és a történelem,⁴² valamint a mentalitás⁴³ nemcsak hogy jellemzője, de egyenesen meghatározója ezeknek a közel-keleti államalkotó csoportoknak. Mégis azt mondhatjuk, hogy a közel-keleti államok maguk is tükrözik azt a kettősséget, melynek kialakulása az európai behatolással a térségbe vette kezdetét, és melyet újabb külső hatásként a globalizáció tovább erősített. Így a két folyamat – modernizáció és globalizáció – összefonódva, egymást erősítve és egymás részeként érzékelve jelenik meg a térségben. Mivel mindkettő gyakran erőszakosan, a térség realitásait, saját viszonyait figyelmen kívül hagyva, kívülről és valamely külső hatalomhoz köthetően jelentkezik, a velük, azaz az idegen hatással szemben fellépő, saját értékeket előtérbe helyező, a térség viszonyait azok alapján elképzelő bármiféle kezdeményezés – nyugati szemszögből nézve - eleve csak konzervatív, elmaradott, lokális és provinciális lehet.

A térség belső folyamatait tehát bár külső erők hatása alatt, de azoktól függetlenül is zajlanak. A külső és a belső folyamatok egymáshoz való viszonya, relatív dominanciája azonban folyamatosan változik, de egyúttal ugyanazt a kettősséget tükrözi, mely az arab társadalmakat is jellemzi, és mely leginkább a „reális tér”-„virtuális tér” paradigmával írható le.⁴⁴

A modern arab államok olyan politikai rendszert alkotnak, amelyben egyszerre vannak jelen az uralkodói jogokat átörökítő, archaikus, patrimoniális berendezkedés elemei és a modern nemzetállam hatalomgyakorló struktúrái. Azaz egyrészt a patrimoniális szerkezet lehetővé teszi az uralom maximalizálását, másrészt a modern nemzetállam demokratikus hatalommegosztó elvei érvényesülnek, legalább formálisan. Ezekben a kettős rendszerekben – legyenek azok monarchiák, vagy köztársaságok, a tényleges hatalomgyakorlás a patrimoniális elvet követi, azaz a politikai szereplők a hagyományos közösségi formák hagyományos szövetségével kapcsolódnak össze (klientúra). Ebben a környezetben hozzák a döntéseket, és

⁴¹ „A nemzetet úgy fogom fel, mint tartós emberi közösséget, amelynek egyedeit részint objektív adottságok: a terület és a gazdaság közössége, részint szubjektív körülmények: a nyelv, a kultúra, a történelem és a mentalitás azonossága kapcsolják össze. Ez a definíció persze, mint minden meghatározás csak általánosságban érvényes, és nem terjed ki a sajátos és egyedi esetekre. Mert előfordul, hogy valamely kritérium hiányzik, és mégis nemzetről van szó.” Diószegi István (1991): *A nemzetek Európája*. In Diószegi István: *Üllő és kalapács. nemzetiségi politika Európában a XIX. században*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 5-16.

⁴² N. Rózsa Erzsébet – Tüske László (2005): *Az arab identitás kérdőjelei*. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.) (2005): *Nemzeti identitás a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Teleki Alapítvány, Budapest, 27-66.

⁴³ Goldziher Ignác (1980): *A sivatag vallása és az iszlám*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

⁴⁴ N. Rózsa Erzsébet (2011): *9/11 és az arab világ*, MKI Tanulmányok 2011/24, <http://www.hiia.hu/pub/default.asp?y=2011&t=1>.

itt gondoskodnak azok végrehajtásáról, azaz ez a döntéshozatal „reális” politikai tere. A vezetés egyetlen személy abszolút hatalmát jelenti, míg a többi politikai szereplő helyét a rendszerben a vezetőtől, mint a hatalom központjától való távolsága/közelsége határozza meg. Ez a kapcsolatrendszer az uralkodó-alattvaló viszonyra írható le. Ezzel párhuzamosan létezik a modern nemzetállamok demokratikus berendezkedését idéző struktúra, mely a külső – modernizációs és globalizációs – kényszerek hatására jött létre, egyfajta alkalmazkodási kényszerből. Ebben jelennek meg az európai/nyugati világ fejlődésében kialakult értékek, normák és szabályrendszerek, az emberi jogok, a szabadságok, a nemzetközi jog, stb., azaz minden, ami a polgárok/állampolgárok közös megegyezésén alapszik. Ezt az előbbivel szemben „virtuális” politikai térnek nevezzük, mert működése formális, a „reális” politikai tér szereplőinek döntésétől függ. A „virtuális” politikai tér ilyen értelemben eszköze – és alá van rendelve – a hatalmat gyakorló „reális” politikai térnek.”⁴⁵ Az arab államok politikai rendszerei ebben a kettősségben írhatók le, és ugyan az uralkodó/alattvaló-állampolgár képzeletbeli tengely mentén az egyes arab államok különböző pontokkal azonosíthatók, mindaddig, amíg a „reális” és a „virtuális” politikai terek kettőssége fennáll, a nyugati típusú demokratizáció esélyei korlátozottak. Még akkor is, ha az adott ország az adaptációs kényszerek hatására – a „virtuális” politikai térben – a nyugati ideál felé mozdul el, és akkor is, ha – a „reális” politikai térben – a megbuktatott vezető korábbi állampártját betiltották és helyette több kisebb párt jött létre.

Bizonyos szempontból hasonló következtetésre juthatunk az Iráni Iszlám Köztársaság esetében is, mely kísérleti modellként szintén egyfajta kettősséget mutat. Az iráni „reális tér” azonban részben átláthatatlanságával, részben összetettségével tűnik fel, miközben nagyon is szerves a kapcsolata saját „virtuális terével”. A Török Köztársaságban, melyet évtizedek óta mint az iszlám és demokrácia összeegyeztethetőségének mintája emlegettek, a „reális térben” az ún. „mély állam” (*derin devlet*) tűnik fel, mellyel szemben immár évek óta zajlik Recep Tayyip Erdoğan harca.

A közel-keleti politikai rendszerek másik jellemzője, mely a legtöbb kritikát kiváltja, az autoriter jelleg, amely az uralkodás/irányítás módjára utal. Az európai politikai fejlődés a képviselői politikai rendszerekkel meghaladta és – elsősorban 20. századi történeti tapasztalatai okán – elutasítja a hatalom gyakorlásának autoriter módját. Az arab államok (és társadalmak) archaikus patrimoniális rendszerei a saját „reális” politikai terükben azonban *sui*

⁴⁵ Tüske László-N. Rózsa Erzsébet (2011): „Jázmín forradalom” a Közel-Keleten, avagy egy új korszak kezdete?, MKI Elemzések No.2., <http://www.hiia.hu/pub/displ.asp?id=KECSRN> .

generis autoriter módon működnek, még hozzá a vezető saját döntésétől függetlenül is. Az arab államok patrimoniális rendszere ugyanis, kimondva-kimondatlanul, azon a társadalmi szerződésen⁴⁶ alapszik, mely az uralkodó és az alattvalók között jön létre. Ennek értelmében az alattvalók elfogadják az uralkodó/vezető irányítását, cserében azért, hogy az gondoskodik az ő jól-létükről és biztonságukról. Ennek a formális megnyilvánulása a hűségeskü (*baj'a*), melyet a vezető hivatalba lépésekor a fontosabb családok, törzsek vezetői, az állami hierarchia csúcsán álló tekintélyes politikusok, illetve a hadsereg és más biztonsági erők vezetői látványosan – általában a média által közvetített módon – tesznek le.

Ez a kettősség tükröződik a közel-keleti államok struktúrájában is: miközben a Közel-Kelet második világháborút követő történetében a modern államok struktúrája fennmaradt,⁴⁷ folyamatosan nyertek teret újabb és újabb ideológiák (a pánarabizmus és az iszlamizmus egyes fajtái, vagy a határokon átívelő, etnikai alapú nacionalizmus), amelyek megkérdőjelezték az európaiak (a nemzetközi közösség/Népszövetség által megállapított) Sykes–Picot-rendszert.⁴⁸ Az első világháborút követő rendezésben létrehozott határok módosítására – Izrael létrejöttének kivételével - csak egy esetben került sor, átmeneti jelleggel, amikor Egyiptom és Szíria létrehozták az Egyesült Arab Köztársaságot (1958), mely mindössze három évig állt fenn. Egyiptom és Szíria újra függetlenné válása óta pedig nem került sor új államok létrejöttére.⁴⁹ A határok megváltoztatásának ötlete a 2011-es arab tavasz esetén, illetve az azt követő politikai események során (szíriai, líbiai, jemeni polgárháborúk, az Iszlám Állam Szíriában és Irakban) is csak elméleti, igazi politikai támogatással és realitással (ma még) nem rendelkező opcióként merült fel. Hasonlóképpen nem nyert támogatást a 2017 őszén az iraki Kurd Regionális Kormányzat által szervezett népszavazás az iraki kurdok függetlenné válásáról.

⁴⁶ A társadalmi szerződés addig tart, amíg a vezető a helyén van és képes feladatának ellátására. Ha azonban a vezető eltűnik (pl. Szaddám Huszein, amikor egy gödörben rejtőzködött és onnan húzták elő), vagy nem látja el a feladatát (pl. amikor Zein al-Ábidín/Zine al-Abidin Ben Ali vagy Hoszni Mubárak reformokat ígért a társadalmi igazságosságot és emberhez méltó létfeltételeket követelő tüntetőknek), a szerződés megszűnik. Ugyanezen érvelés mentén, amikor Muammar al-Qaddáfi vagy Bassár al-Aszad harcba indul a tüntetőkkel szemben, azt tette, ami a szerződés értelmében a dolga, azaz fenntartotta a rendet. Az, hogy a rendfenntartás legitimációjának hol van a határa, igen nehéz kérdés, amit mutat egyrészt az a társadalmi megosztottság, mely Qaddáfi és Aszad háborúját kísérte/kíséri, másrészt a nyugati államok reakciói. (Ismert, hogy Ben Ali távozása előtt közvetlenül Franciaország még fegyveres segítséget ajánlott az elnöknek, vagy, hogy Mubárak mellett Barack Obama szinte az utolsó pillanatig kiállt.)

⁴⁷ A közel-keleti államok jellegzetességeiről lásd pl. Amin, Samir (1978): *The Arab Nation: Nationalism and Class Struggle*. London, Zed Press; Ben-Dor, Gabriel (1983): *State and Conflict in the Middle East*. New York, Praeger; Sharabi, Hisham (1988): *Neopatryarchy. A theory of Distorted Change in Arab Society*. Oxford, Oxford University Press, vagy újabban Cummings, Sally N. – Hinnebusch, Raymond (2011): *Sovereignty after Empire*. Edinburgh, Edinburgh University Press.

⁴⁸ A fejezetnek nem célja a Sykes-Picot egyezmény egybevetése a ténylegesen kialakult regionális renddel.

⁴⁹ Észak- és Dél-Jemen 1990-es egybeolvadása, illetve Dél-Szudán függetlenné válása ugyan megtörtént, ezeket az országokat azonban nem kötjük a Sykes–Picot-egyezményhez.

A közel-keleti államok politikai rendszereinek valósága és azok értelmezése a Nyugat által alkotott nemzetközi rendszerben tehát alapvetően határozza meg a Nyugat és a közel-keleti térség viszonyát: egyrészt kijelöli a térség megváltoztatására irányuló külső kezdeményezések végrehajthatóságát, másrészt megmutatja azokat a kereteket, melyek között a belső átalakulás végbemehet. A belső átalakulásnak lehetőségeit azonban a társadalom, illetve a társadalom mindennapi életének bizonyos tulajdonságai – demográfiai helyzet, oktatás és írástudás, - és folyamatai – gazdasági helyzet, urbanizáció és migráció, munkanélküliség – határozzák meg.

A közel-keleti államok államiságának és azok kettősségének vizsgálatakor - a fentiekből következően –a már említett és univerzálisan elfogadottnak tekintett nemzetközi jogi definíciót és kritériumokat vesszük alapul és vizsgáljuk azoknak a térségre vonatkoztathatóságát, illetve megvalósulásuk jellemzőit.

Az államok területiségének kérdése a Közel-Keleten

Az elmúlt kétszáz évben kialakult nemzetközi rendszer középpontjában az európai társadalmi és gazdasági fejlődés folyamatában létrejött vesztfáliai területi állam modellje áll, tükrözve az európai politikai gondolkodást, intézményeket és gyakorlatokat, jogrendet és gazdaságelméleteket. Maga az államok alkotta nemzetközi rend és az államok közötti kapcsolatokat szabályozó nemzetközi jog koncepciója is az európai fejlődés eredménye, melyet a területfoglalások, a gyarmatosítás és a befolyás kiterjesztése keretében az európai államok elterjesztettek, oktrojáltak a világ más részeire, míg azok – különböző okoknál fogva – elfogadtak, és úgymond magukévá tettek.⁵⁰ A területiségnek ez a fajta kitüntetett szerepe azonban a Közel-Kelet saját fejlődésében idegen volt, és szinte csak két esetet tudunk felmutatni, amikor európai értelemben vett relevanciával bírt: a Török Köztársaságét, melynek mai területét az első világháborút követő nagy török honvédő háborúban vívták ki, és Izrael Államét. Mindkettő a már oktrojált európai rendben nyert – egy újabb területfoglalással – értelmet. Az államterület európai felfogásának hiánya szorosan összefügg a térség sajátos viszonyaival és fejlődésével, azaz elválaszthatatlan attól a ténytől, hogy a térség területének jelentős hányada lakhatatlan, miközben az államterület politikailag is felértékelődött abban a pillanatban, amikor a térség természeti kincseit – elsősorban a szénhidrogéneket – felfedezték.

⁵⁰ Badie, Bertand (2000): *The imported State*, Stanford University Press, 7-8, 57-58, 77.

A 20. (és 21.) századi területi határok kijelölésével⁵¹ azonban az államoknak – éppen területiségük okán – többféle kihívással kell szembenéznük. Magának a területnek a végeessége *ab ovo* egyfajta nulla-összegű játékot eredményez, feltételezi és magában hordozza az államok egymás közötti küzdelmét újabb területek megszerzéséért vagy eddigi területük megtartásáért. Következésképpen a 20. század során meghúzott határok különös jelentőséggel bírnak, megváltoztatásukra – igen kevés, nehezen megharcolt kivétellel – nemzetközi jogilag elismert és fenntartható módon gyakorlatilag nincsen mód. Az így felosztott térben, ahol területi nyereségre immár nem nagyon lehet számítani, az államok a helyi, regionális vagy éppen globális befolyásért küzdenek, ennek érdekében akár háborúkat vállalnak és/vagy szövetségeket kötnek. A globalizáció, és regionális szinten az integráció, újrateherment és átrendezi az államközi viszonyokat.

A másik kihívás, mely közvetve a területiséget és a határok kérdését is érinti, az évezredek óta fennálló, folyamatosan alakuló közösségi struktúrák túlélése és fennmaradása. A területhez nem (feltétlenül) kapcsolódó közösségiségnek számos olyan formája van, mely a területtől – a területi államtól - független, de egy-egy közösség évszázados társadalmi berendezkedését és szokásait mutatja. Az egyre csökkenő számban jelen lévő nomád csoportok életmódjában ugyan bizonyos fajta területiség kimutatható, ez a terület azonban nem szorítható pontos határok közé, számos természeti meghatározója van. Hasonló kihívást jelent a területi állam számára, ha a meghúzott országhatárok valamely történelmi, hagyományos, etnikai, vallási, nyelvi és/vagy kulturális alapon magát összetartozónak tételező közösséget hasítanak ketté vagy darabolnak fel.

A különleges történelmi helyzetből fakadóan, a Közel-Kelet, mely Európa közvetlen szomszédságában található, a kereszteshadjáratok lezárultától a 19. századig Európától több-kevesebb elszigeteltségben fejlődött, így az európai modernizáció a világ jóval messzebb fekvő térségeihez képest legkésőbb, mondhatni utoljára érte el. Az Oszmán Birodalom, mely az iszlám hódításának második hullámában újra elfoglalta és/vagy függőségi viszonyba hozta Észak-Afrika partmenti sávját, és mélyen benyomult Európába, ahol a Balkánon máig hatóan megvetette a lábát, évszázadokon keresztül blokkolta az európaiak behatolását a Közel-Keletre. Az európai területi állam modellje így viszonylag későn, részben az európai

⁵¹ A Közel-Keleten a határokat a 20. században jelölték ki, illetve a közbeszédben határként hivatkozott tűzszüneti vonalak is ekkor alakultak ki. Azonban – tekintettel ez utóbbiak rendezetlenségére, illetve a térségben folyó, akár dezintegrációval is fenyegető folyamatokra - legalább említés szintjén nem tekinthetünk el az olyan, már a 21. században történt határváltoztatások említésétől, melyek a világ más részein történtek, pl. Koszovó, Kelet-Timor vagy Dél-Szudán.

gyarmatosítókon keresztül, részben az európai fejleményekre reagálni próbáló Oszmán-ház lépést tartani kívánó, modernizáló törekvéseinek állam-szervező (átszervező) tevékenységében érte el a Közel-Keletet.

Az „importált állam”⁵² által felvetett kérdések – az exportálók és az importálók céljai, stratégiái, a megvalósítás módjai és sikerei, vagy éppen kudarcai – máig ható relevanciával bírnak, és meghatározzák egyrészt a mai Közel-Kelet politikai térképét, társadalmi és gazdasági fejlődését, valamint a nemzetközi rendszerben betöltött szerepét. A térség periférikus helyzete és/vagy beágyazottsága⁵³ ebben az oktrojált, de elfogadott nemzetközi rendben kérdésenként más és más eredményeket mutathat, azonban tény, hogy az európai területi állam modelljét a térség befogadta és a saját képére (képeire) formálta. Igaz ez akkor is, ha az immár száz éve meghúzott határok között élő és működő államokat éppen területiségükben éri a legtöbb kihívás (az iraki háború, a szíriai, líbiai vagy jemeni polgárháború, vagy az Iszlám Állam, stb.).

A Közel-Kelet fogalma

Maga a Közel-Kelet fogalom is az európai gondolkodás és világlátás eredménye, mely tulajdonképpen a térség Európához képest jelzett földrajzi elhelyezkedésére utal. Pontos meghatározása, egyetlen definíciója nincs, így az értelmezésnek több szintje lehet – a legszűkebben meghatározottól a legtágabbig, a Földközi-tenger keleti medencéjének Európán kívüli partvidékétől, a Levantétól, az Atlanti-óceántól Irán keleti határáig, Törökországtól az Arab-félsziget déli csücskéig, illetve a Szahara sivatagi sávjáig.⁵⁴ Bár a modern közel-keleti politikai szóhasználat átvette ezt a kifejezést (*al-sark al-auszat*/arab, *khávar mijáne*/perzsa, *orta doğu*/török), a térségnek saját történeti, politikai, társadalmi és kulturális jellemzői alapján megvoltak a maga földrajzi fogalmai, szintén pontos meghatározások nélkül. A Masrek (az arab Kelet) és a Maghreb (az arab Nyugat) fogalma a 7-8. századi arab-izlám hódítás nyomán egyfajta földrajzi realitást tükrözött, melyet társadalmi (törzsek, kisebbségek, letelepedett vagy nomád életmód és intézményrendszer) és kulturális tényezők (jelentősen eltérő dialektusok, vallási irányzatok, beleértve a népi iszlám eltérő, külső hatások által is

⁵² Badie, 2000

⁵³ A Közel-Kelet és Észak-Afrika helyéről és szerepéről – éppen a periférikus helyzet/beágyazottság mentén – az Európai Unió H2020-as kutatási keretében, a MENARA programban (www.menaraproject.eu) a 6-os Work Package (Global Dynamics) foglalkozik, melyet a szerző vezet.

⁵⁴ Politikai értelemben a 2001. szeptember 11-i merényleteket követően, a terrorizmus elleni háború meghirdetésekor George W. Bush amerikai elnök a „tágabb Közel-Keletet” ennél még szélesebben értelmezte, amikor azt az Atlanti-óceántól Kínáig és Délkelet-Ázsiáig, Közép-Ázsiától Afrika közepéig jelölte ki, azaz az egész iszlám világra kiterjesztette azt.

színezett gyakorlatait is) formáltak tovább. Az évezredes emberi civilizációval és az államiság korai formáival rendelkező, földrajzilag jól definiálható, ha pontos határok közé nem is szorítható folyóvölgyek - a Nílus, az Tigris és az Eufrátesz vidéke és folyóköze, a Jordán és gyűjtőterülete – mellett a Földközi-tenger szűk tengerparti sávjának kereskedővárosait említhetjük. Az iráni hivatalosság és a közvélemény ragaszkodása a Perzsa-öböl megnevezéshez⁵⁵ szintén egy földrajzi térséget jelöl meg, mely azonban mára (a brit gyarmatbirodalom megjelenésével és a szénhidrogénkészletek megtalálásával) vált önálló, külön régióvá.

Az európai gondolkodásban kijelölt Közel-Keletnek a 20. századig nem volt összetartozástudata, ahogy valójában ma sincs. Az egyetlen tényező, mely a térségnek valamiféle közös karaktert, civilizációs kontextust adott, az iszlám volt, mely azonban jóval túlmutat a Közel-Kelet határain.⁵⁶ A területi államok kijelölése egyfajta új szint és értelmezési lehetőséget hozott a képbe, amikor arab nemzetállamokként határozta meg a térség arab többségű országait, ezzel nevesítve az „arabságot” mint összetartó „nemzeti” karaktert egy olyan térségben, mely évszázadokon keresztül a Maghreb-Masrek osztásban, illetve törzsi-birodalmi hovatartozásban élte életét, míg ezt felül nem írta előbb az Oszmán Birodalom, mely függőségi határait Algírig tolt ki, majd az európai gyarmatosítás.

A területiség elve tehát az európai államfogalom értelmében idegen volt a Közel-Kelettől, mely a törzsiség, az iszlám *umma* és a birodalmiság meghatározottságában élte történelmét. Egyikhez sem tartozott állandó, pontosan kijelölt terület. A törzsiségben a vezetőnek és a törzsi tanácsnak „a joghatósága csak a csoportra terjedt ki.”⁵⁷ Ismert, hogy az *umma* határok nélkül tételezi a hívők közösségét, és a világot *dár al-iszlám/dár al-harb* osztásban látja – azaz a hívők és nem-hívők/megtérítendőik csoportjaként fogja fel. A birodalmiság gyakorlata szintén nem magához a területhez, hanem a birodalom népeihez kötődött. Ebből következően a birodalom (birodalmak) határai sem feleltek meg a mára földrajzi pontossággal kijelölt határoknak. Sokkal inkább egyfajta határsávot és/vagy ütközőzónát állapítottak meg, mely a

⁵⁵ Ld. pl a Donald Trump amerikai elnök által mondott beszédben az Arab-öböl kifejezésre adott felzúdulást, mely a világsajtót is bejárta. ABC news (2017): *Trump's speech sparks a new war of words between US, Iran*, <http://abcnews.go.com/International/wireStory/trumps-speech-sparks-war-wars-us-iran-50478885>; Al-Arabiya (2017): *Trump's use of Arabian Gulf provokes Rouhani*, <http://english.alarabiya.net/en/News/world/2017/10/14/Trump-s-use-of-Arabian-Gulf-provokes-Rouhani.html>

⁵⁶ Lewis, Bernard (1998): *Multiple identities in the Middle East*. Phoenix.

⁵⁷ Jany János (2006): *Klasszikus iszlám jog*. Gondolat, Budapest, 23.

befolyási övezetek közötti folyamatosan változó sávot jelöli.⁵⁸ Példaként álljon itt a Közel-Kelet egyetlen történelmi „határa”, Törökország és Irán között, melyet az Oszmán Birodalom és a Szafavida Perzsia évszázados háborúk után az 1639-es kaszr-e sirini (zohábi) békében állapított meg.⁵⁹

A Közel-Kelet regionális rendje a klasszikus realizmus elméletének mintapéldája, ahol az elmúlt mintegy száz évben az államok működését a konfliktusok, háborúk és szövetségépítések jellemzik. A térségben a „nemzetközi közösség” (csak a virtuális térben értelmezhető entitás, idegen és győztes, tehát eleve ellenérzéseket vált ki, hiszen egyfajta diktátumot közöl és erőszakol rá a térségre – nem beszélve Izrael Állam létrehozásáról⁶⁰) végleges határokat jelölt ki (ismét a virtuális térben, ugyanakkor a mai realitások véglegesítették és valóságként közlik azokat), melyek a térség történelmi, hagyományos, kulturális realitásait nem vették/veszik figyelembe. A regionális hatalomért folyó küzdelemben ezek a mesterséges határok között létre hozott „nemzetállamok” – éppen mesterséges létrehozásuk okán – identitásuk, államiságuk, helyük és szerepük építésében, kialakításában egymással kerülnek szembe. Ebben a területiségében nulla-összegű játékban azonban a reális térben megfogalmazódó, kikerülhetetlen összeütközéseket generáló érdekek mellett, azokat gyakran felülíró közös értékek vannak jelen, melyek eseti vagy tartós, látszólagos vagy valós szövetségeket teremthetnek, akár az érdekek ideiglenes figyelmen kívül hagyásával is.

⁵⁸ Ismert, hogy az iszlám történetében a péntek déli közösségi ima alkalmával mondott beszéd végén elhangzott az – éppen aktuális – uralkodó, elöljáró neve. Azaz a hívek így értesülhettek a terület feletti autoritást gyakorló személy kilétéről, vagy változásáról.

⁵⁹ „The Treaty of Qasr-e Shīrīn (also called the Treaty of Zuhāb) of 1639 brought an end to 150 years of intermittent warfare between the Ottomans and Šafavids and established a boundary between the two empires that remained virtually unchanged into modern times.” <https://www.britannica.com/place/Iraq/The-later-Abbasids-1152-1258#ref315931> [letöltve 2017. október 14.] A mai határvonal pontos kijelölésének az alapja előbb a brit-orosz támogatás mellett 1847-ben megkötött erzurumi béke az Oszmán Birodalom és a Szafavida Perzsia között, majd egy hosszadalmas tárgyalássorozat (1926-1932) után történt meg, immár a Török Köztársaság és a Pahlavi Perzsia között. Az első világháborút követően mindkét állam a korabeli normáknak megfelelően kívánta a határokat rendezni, továbbá a határterületen élő kurdok nemzeti törekvéseinek is így szabtak gátat. Cronin, 2003, 103.

⁶⁰ A disszertáció nem foglalkozik Izrael Állammal és a zsidóság által korábban (az ókorban) létrehozott államalakulatokkal.

Az államot létrehozó és azzal kapcsolatban álló lakosság jellemzői a Közel-Keleten⁶¹

A területi államiség bevezetése a lakosság szempontjából is komoly változásokat jelentett. A korábbi birodalmi keretekben nemcsak a terület nem volt pontosan kijelölve, de a terület státuszával folyamatosan változott a területen élő letelepedett lakosság „hovatartozása”, lojalitásának tárgya, így adófizetési kötelezettsége is. A nomád népesség pedig különleges csoportot jelentett, melynek sorsát az államhatárok kijelölése drasztikusan felülírta, amikor az addig nomadizáló lakosságot egyre nagyobb arányban és ütemben telepítették le. Továbbá a mesterségesen létrehozott államok egységének elősegítése érdekében az államhatárokon belül több helyen és több alkalommal is sor került erőszakos és/vagy önkéntes lakosságáttelepítésre vagy lakosságcserére, amire egyébként már korábban is volt példa a térség történetében. Mindezek, valamint a Közel-Kelet háborúi és az azokat követő külső és belső menekülthullámok szinte folyamatos változásokat generáltak az egyes államok területén élők számában és „személyében”.

Az iszlám politikai irodalma – vallási-politikai közössége működésének vizsgálata során – különös figyelmet szentel az „alattvalóknak”, akik, mint a közösség Isten előtt egyenlő tagjai elfogadják a vezető irányítását. A szunnita politikai berendezkedés középpontjában az igazságos pásztor (vezető) és a nyáj (*ra'ja*) képzete áll. Az uralkodó feladata az iszlám törvényeinek tiszteletben tartása és megőrzése, az igazságosság biztosítása, míg az alattvaló ezért cserében feltétlen engedelmességgel tartozik. Ennek a láthatatlan társadalmi szerződésnek jelképes megjelenítése a hűségeskü (*baj'a*). A síita közösség arra a megfontolásra épül, hogy a hívőknek szükségük van egy jámbor, a vallásban jól képzett, csalhatatlan vallástudósra, aki az isteni törvényeket számukra értelmezi. Jóllehet mindkét esetben egyfajta alá-fölérendeltségi viszony valósul meg, és az „alattvalók”, illetve az isteni törvények értelmezését igénylő hívek mindkét esetben elfogadják az irányítást, azonban nélkülük, azaz az irányított népesség nélkül sem a közösség, sem a vezető autoritása nem értelmezhető. Sőt, a síita iszlámban a tömegtámogatás a vallási vezető legitimációjának elengedhetetlen forrása, amit csak tovább fokoz, hogy a minden hívő számára kötelező *zakátot* (közösségi hozzájárulás) a hívő az általa elfogadott vallástudós alapítványába fizeti be.

⁶¹ A demográfiai adatok összehasonlító táblázatait ld. a Táblázatokban

Ismert, hogy az iszlám terjeszkedésének modernkori hullámai, a globalizációval együtt járó 20-21. századi népvándorlások közepette is, a muszlim közösségeket kiterjesztették az egész világon, egyfajta, korábban példátlan földrajzi-fizikai – horizontális - növekedést produkálva.⁶² A vertikális síkban szintén hihetetlennek tűnő növekedés, mondhatni népességrobbanás történt: a Közel-Kelet lakossága az elmúlt hatvan évben megnégyszereződött.⁶³

A pre-modern Közel-Kelet lakosságáról csak korlátozottan állnak rendelkezésre adatok.⁶⁴ Egyrészt a népszámlálás, mint intézmény Európában is kései fejlemény volt, a modernizáció és a területi nemzetállam megjelenésének velejárója,⁶⁵ másrészt, mint említettük, az Oszmán Birodalom területeként a Közel-Kelet a 19. századig tulajdonképpen az európaiaktól elzárva fejlődött. Az Oszmán Birodalom gyakorlata pedig a föld alapján történő adóztatás volt, mely nem foglalkozott az adott földterületen élő lakosság számszerű összeírásával.

A térség lakossága a 19. század közepéig nagyságrendileg állandó volt, ezen belül az arab lakosság mintegy 50 milliót tett ki. A növekedés a 19. század második felében indult meg, majd a 20. század közepétől – ekkor a térség mintegy 100 milliós népességgel rendelkezett – a növekedés hirtelen felgyorsult. A 2016-os adatok már mintegy 430-440 milliót jeleznek.⁶⁶ (Az egyes országok adatait ld. a Demográfiai adatok Közel-Kelet 1960-2016 című táblázatban.) A robbanásszerű népességnövekedés, melynek a térség egyes országaiban az általánosan azonosíthatók mellett országonként különböző okai is voltak, a közel-keleti társadalmak átalakulásához vezetett, pontosabban egy olyan átmeneti állapothoz, melyben a demográfiai helyzet egyre jobban hasonlít a globalizálódó világ más részeit jellemző viszonyokra (alacsony születésszám, alacsony halálozás), mintsem a hagyományos arab/perzsa/török társadalom egyensúlyára (magas születésszám, alacsony halálozás). Az átalakulás okai között olyan globálisan jellemző tényezők is megtalálhatók, mint a közegészségügy megjelenése és intézményesülése, az átlagéletkor kitolódása (a születéskor

⁶² Az iszlám története, hódításának első hullámaint követően a meghódított területeken többségi pozícióba került. Jóllehet Európa egyes részeiről visszaszorult (Ibériai-félsziget, Magyarország, stb.), az Oszmán Birodalom, mint világhatalom léte bizonyos fokig elfedte ezt. Így azt mondhatjuk, hogy a kisebbségi lét az iszlám számára viszonylag új, modernkori tapasztalat. Dévényi Kinga (2009): *A taqiyya és a hiğra kérdései az andalúziai iszlámban*. KELETKUTATÁS 2009/tavaszi, 33-60.; Dévényi Kinga: *A muszlim kisebbségi lét problematikája a késő-középkori, kora-újkorai Európában*. (2010) In: Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Budapest, AULA, 149-186.

⁶³ Ld. a Demográfiai adatok: Közel-Kelet, 1960-2016 című táblázatban

⁶⁴ Saleh, Mohamed (2011): *A Pre-Modern Middle-Eastern Population Brought to Light: Digitization of the 1848 and 1868 Egyptian Individual-Level Census Records*. <http://paa2011.princeton.edu/papers/110023>

⁶⁵ Magyarországon az első népszámlálásokat az Osztrák-Magyar Monarchia keretében tartották meg, 1850-1851-ben, illetve 1857-ben. A statisztikai szolgálat megalakulása. https://www.ksh.hu/mult_kezdetek

⁶⁶ The World Bank (2017): *Population total*, <https://data.worldbank.org/region/middle-east-and-north-africa>

várható élettartam 1960-ban átlagosan 45 évet, 1990-ben 65,7 évet, míg 2015-ben 73,3 évet jeleztek a Világbank adatai)⁶⁷ vagy a csecsemőhalandóság drasztikus csökkenése (1950-ben ezer csecsemőből 200, 1990-ben 50 halt meg, míg ma átlagosan 20 körül van ez a mutató).⁶⁸

Ugyanakkor annak ellenére, hogy a lakosság létszáma folyamatosan növekszik, a növekedés üteme az utóbbi években, sőt évtizedekben – nagyjából az 1980-as évek közepétől kezdve – drasztikusan lelassult. (Még ezekhez a trendekhez képest is kirívó az iráni lelassulás, melynek következtében az egy nőre jutó szülések száma, azaz a teljes termékenységi mutató az 1990-es 4,8-ről 2015-re 1,7-re esett vissza.⁶⁹ Ezzel szemben Egyiptomban még mindig 3,2 ez a mutatószám.⁷⁰) Az 1980-as évek közepéig általánosan 3-3,5%-os, de egyes országokban akár az 5%-ot is elérő éves népességnövekedés az 1990-es években évi 2% alá csökkent, 2010-ben pedig „mindössze” 1,78% volt és tovább csökken. Természetesen itt is nagyok a különbségek az egyes országok között (pl. Egyiptomra 1,86%-ot,⁷¹ Iránban 2017-re már csak 1,06%-ot,⁷² Törökországban 0,86%-ot⁷³ jeleztek, de a tendenciák világosak és hasonlóak.) Az, hogy a térségben a lakosság lélekszáma ennek ellenére tovább növekedett, inkább a korábbi növekedés utóhatásának, valamint az utóbbi néhány évben ismét tetőző migrációnak tudható be. (Itt jegyezzük meg, hogy a Közel-Keleten a 20. század második felében, valamint a 21. század első felében komoly menekülthullámok képződtek, melyek milliós nagyságrendben növelték/csökkentették a lakosságot egyes országokban. A legismertebb és legnagyobb hullámokat a palesztinok, az irakiak, illetve legutóbb a szíriaiak képezték.) Bár az egyes országok demográfiai mutatói különbözőek – így például az egyik országban korábban vagy később indult meg a népességnövekedés ütemének lelassulása -, mégis azt mondhatjuk, hogy a népességrobbanás a Közel-Keleten is lezajlott és a 20. század utolsó évtizedére gyakorlatilag leállt. Ennek tényleges hatása, azaz a népesség számának csökkenése azonban még évekig, talán évtizedekig nem lesz érezhető.

⁶⁷ *Life expectancy at birth*, uo.

⁶⁸ Hopkins, Nicholas S. – Ibrahim, Saad Eddin (eds) (1997): *Arab Society. Class, Gender, Power and Development*. The American University in Cairo Press, Cairo, 67.; The World Bank (2017): *World Development Indicators: Mortality*. <http://wdi.worldbank.org/table/2.18>

⁶⁹ Ennek az általánosságban érvényesülő globalizációs, urbanizációs okai mellett az iszlám világban egyedülálló átfogó családtervezési program volt az oka. Ld. pl. Aghajanian, Akbar – Merhyar, Amir H. (1999): *Fertility, Contraceptive Use and Family Planning Program Activity in the Islamic Republic of Iran*. Guttmacher Institute, June 1999, International Perspectives on Sexual and Reproductive Health, vol. 25., issue 2., <https://www.guttmacher.org/journals/ipsrh/1999/06/fertility-contraceptive-use-and-family-planning-program-activity-islamic>

⁷⁰ *Egypt Population 2017*. <http://worldpopulationreview.com/countries/egypt-population/>

⁷¹ Uo.

⁷² *Iran Population 2017*. <http://worldpopulationreview.com/countries/iran-population/>

⁷³ *Turkey Population 2017*. <http://worldpopulationreview.com/countries/turkey-population/>

A népességrobbanás és a növekedés drasztikus lelassulása ugyan egy, az európai fejlődést késlekedve követő pályát ír le, a jelenlegi helyzet azonban markáns eltérést mutat az európai demográfiai szerkezethez képest. Ismert, hogy a közel-keleti népesség – az európaival szemben – túlnyomórészt fiatalokból áll. A 15 év alatti lakosság aránya ma is átlagosan 30% körül mozog. Ugyanakkor a statisztikai adatok azt mutatják, hogy ez az arány nagyjából az 1990-es évek elejéig 45% körül mozgott, és csak a kilencvenes évek közepén ment 40% alá, és attól kezdve mutat folyamatosan csökkenő értéket. Ezzel párhuzamosan a 15-65 év közötti korosztály, azaz gyakorlatilag a keresőképes felnőttek aránya az addigi folyamatosan 52% körül mozgó szintről a kilencvenes évek kezdetén kezdett el emelkedni, míg 2012-re elérte, sőt, meg is haladta a 65%-ot. A közel-keleti társadalmakban – ennek megfelelően – viszonylag kicsi a 65 év felettiek aránya, ami szintén a kilencvenes évek elején indult lassú, de jól látható növekedésnek és mára elérte az 5%-ot.⁷⁴

A népességnövekedés megváltozásának okai között ugyanúgy szerepel az az állami szintű felismerés, hogy az növekvő népesség ellátása már rövid távon is komoly gondot jelent, mint a társadalom, elsősorban a nők növekvő érdeklődése és érdekeltisége a családtervezésben. Ezt a tendenciát (a népességnövekedés lelassulását) támasztják alá az olyan adatok is, mint a születések számának, illetve az egy nőre jutó gyermekek számának a csökkenése. A Közel-Keleten az ezer főre jutó születések száma az 1970-es években mért 43-44-ről 23,92-re csökkent. Az egy nőre jutó gyermekszám (az ún. teljes termékenységi mutató) az arab világban a hetvenes években 6,5 vagy a fölött mozgott, míg 2008-ban mindössze 2,75 (2011-ben az egész Közel-Kelet és Észak-Afrika vonatkozásában 2,78) volt.⁷⁵ Ezen belül is érdemes megjegyezni az ún. tinédzser-termékenységi mutatót, tehát hogy 1000 főre vetítve a 15-19 éves nők átlagosan hány gyermeket szültek: 1999-ben 45, míg 2008-ban 34,86 volt ez a szám (folyamatosan csökkenő gyermekszám mellett!). A Közel-Kelet átlagában 2015-ben 39,⁷⁶ és további csökkenő tendenciát mutat, ami egyben arra is utal, hogy a Közel-Keleten is megkezdődött a gyermekvállalás időpontjának kitolódása. Azaz a nők a Közel-Keleten is egyre később kezdenek szülni, ami természetes módon befolyásolja a születendő gyermekek számát. Ugyanakkor ez az általános tendencia, mint pl. az iraki adatokból is jól látszik, extrém helyzetekben, pl. háborúban vagy azt követően, ellentétes mozgást is mutathat. Irakban pl. az 1991-es Öböl-háborút, illetve a 2003-as háborút követően a tinédzser-termékenységi mutató folyamatos növekedést mutat csökkenő teljes termékenységi mutatók mellett. Ennek számos

⁷⁴ Ld. a Demográfiai adatok Közel-Kelet 1960-2016 című táblázatát

⁷⁵ A részletes adatokat ld. a Termékenységi mutatók című táblázatban

⁷⁶ Uo.

oka lehet, amelyek részletes elemzésére most nem térhetünk ki, de minden bizonnyal szerepet játszik benne az a szándék, hogy a kaotikus helyzetben a lányokat „elrejtsek”, azaz viszonylag korán egy férj oltalma alá helyezzék. Ebbe illeszkedik az a legújabban tapasztalt jelenség, hogy Jordániában a szíriai menekülttáborokban már 12 éves gyereklányokat is férjhez adnak.⁷⁷ Mindez együtt jár(hat) az első gyermek(ek) viszonylag korai vállalásával.

A népességrobbanás lelassulásának okai között továbbá olyan – globálisan is megfigyelhető és jellemző - tényezőket kell megemlíteni, mint a gazdasági helyzet, az oktatás és műveltségi szint növekedése, egészségügyi és mentálhigiénés állapot általános és rohamos javulása, a migráció, az urbanizáció, a munkanélküliség stb.

A lakosság etnikai-nemzeti jellemzői

A hatalmi versengésben (vagy akár csak létezésben) különös szerepet játszanak a vallási és etnikai identitások, hiszen kiválóan alkalmazhatók politikai tőke kovácsolására, bel- és külpolitikában egyaránt. Ismert, hogy az iszlám a többi monoteista vallás híveit kiemelten kezeli, továbbá ismert, hogy az iszlám „eretnység”-konceptiója máig tartó relevanciával bír. Sőt, a 20. század végének és a 21. század elejének folyamatai következtében a szunnita-síita ellentétek, valamint az iszlámon belüli kisebb közösségekkel szembeni distinkció és diszkrimináció új értelmezést nyert, és régi-új törésvonalakat eredményezett. Az etnikai identitások megjelenése új eseménynek tűnhet, azonban csak látszólag az európai nacionalizmus és a globalizáció által kifejtett adaptációs kényszer terméke. Valójában az arab, perzsa/iráni és török „nemzeti” identitások sokkal régebbi múltra tekintenek vissza és határozzák meg a politikai és közgondolkodást. Miközben történelmi távlatban nem beszélhetünk „nemzeti” identitásokról, kulturális értelemben az arab, perzsa és török közösségek között a „mi és ők” megkülönböztetés máig tartó hatással bír. Azt mondhatjuk, hogy mindegyik közösség egyfajta „felsőbbtség”-tudattal rendelkezik. Az arabok már az arab hódítás folyamatában megkülönböztettek arabok és nem-arabok között (*'arab- 'adzsam*), ahol az utóbbit szűkebb értelemben – különösen a hódítás kezdetén – előszeretettel használták a perzsák megjelölésére. A tény, hogy Isten a Koránt tiszta arab nyelven (*fuszhá*) nyilatkoztatta ki, ma is biztosítja az arabok elsőségét a muszlimok közösségében.⁷⁸ A perzsák, évezredes

⁷⁷ BBC News (2014): *Syrian conflict: Untold misery of child brides*, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-28250471>

⁷⁸ Ld. pl. Jankowski, James P.: *Islamic Views of Ethnicity and Race – Bibliography*. <http://science.jrank.org/pages/7674/Islamic-Views-Ethnicity-Race.html#ixzz52SVJF7DB>

történelmi és birodalmi múltjukra hivatkozva, egyfajta kultúrfölényt tudnak magukénak, amit – saját szempontjából - az 1979-es iráni iszlám forradalom is erősít.⁷⁹ A török felsőbbbség-tudat alapja pedig az iszlám hódításának második hulláma, európai területek elfoglalása, évszázados világhatalmisága, illetve Törökország európai tényező volta.⁸⁰

Az arabság – az arab „umma”

Az arabság – az európai gyarmatosítók nacionalizmus-központú gondolkodása alatt – (újra)konstruált valósága, a törzsiségtől a birodalmiságig tartó fejlődésben kialakult érzete, melyet az európai szellemiség emelt tudatos összetartozás szintjére. Alapja a közös nyelv, a vallás és a dicsőséges közös történelem.⁸¹ Az arabságot a modern politikai szóhasználatban az „arab umma” (arab közösség) kifejezés jelzi – kettős európai hatás eredményeként. Részben az európai nacionalizmus nemzetépítő folyamatának tükörképe, részben az európai behatolással szemben megfogalmazódó közös identitás képzésének eredménye. (Mint utaltunk már rá, maga a fogalom az iszlám fogalomkészletéhez tartozik, a muszlim hívők közösségét jelenti.) A többségi arab-lakta területek megnevezése – az „arab világ” – félrevezető kifejezés, hiszen elfedi a tényt, hogy a térség nagy részén, akár évezredes múltra visszatekintő kisebbségek élnek. (Ez azonban a politikai és közgondolkodásban a történelmi birodalmi hagyományok okán önmagában nem jelent különösebb problémát.) Az általánosítást, a térség országainak arabként való meghatározását megkönnyíti az a tény, hogy a kisebbségek számszerűen nagyon kevesen, sőt, erősen csökkenő arányban vannak jelen. Továbbá, jelenlétük hagyományosan vallási keretben nyer értelmezést: az iszlám történetén végighúzódnó, a kezdetektől jelenlévő „könyves népek” (*ahl ul-kitáb*) fogalommal, a más egyistenhívő közösségek kiemelt kezelésével az iszlám központi területén⁸² „megoldotta” a kisebbségi kérdés kezelését, amikor gyakorlatilag a társadalom teljes spektrumát lefedte. (A más vallású népek sorsát a *dár al-iszlám/dár al-harb* koncepció alapján képzeltek el.)

Miközben az európai modernizáció az „arabságnak” mint nemzeti közösségnek a felfogását erősítette, az európai politika, különösen az első világháborút követő rendezések ellentétes

⁷⁹ Ld. pl. Kechichian, Joseph A. (2016: Will Tehran Cease and Desist? King Faisal Center for Research and Islamic Studies, <http://www.kfcris.com/en/news/read/16> ; vagy olyan oldalak, mint pl. a www.quora.com

⁸⁰ Ld. pl. Radu, Michael S. (ed.)(2003): *Dangerous Neighborhood: Contemporary Issues in Turkey's Foreign Relations*. Transaction Publishers, New Brunswick and London.

⁸¹ N. Rózsa – Tüske, 2005; N. Rózsa Erzsébet (2015): *Az arab tavasz. A Közel-Kelet átalakulása*. KKI – Osiris Kiadó.

⁸² A Közel-Keletet a történelmi fejlődés – innen indult el, itt vannak legfontosabb szent helyei, az egyetlen vallás és civilizáció, melynek fő alkotó és uralkodó központjai a térségben voltak - okán tekintjük az iszlám központi területének. Ennek kijelentésekor a jelen demográfiai realitásait, azaz, hogy az iszlám világ demográfiai súlypontja nem a Közel-Keleten, hanem a szub-szaharai Afrikában, de még inkább Dél- és Délkelet-Ázsiában vannak, figyelmen kívül hagyjuk.

hatásokat is kifejtettek: egyrészt a többségi arab területeket a nemzetközi közösség által megszabott határokkal szabdalták fel új „nemzetállamokra”, másrészt ezek az új államok – gyarmatok vagy mandátumterületek formájában – külső nagyhatalmak irányítása alá kerültek. Így az európai modernizáció kezdettől komoly frusztrációt és ellenérzéseket váltott ki a helyi társadalmak bizonyos rétegeiben, mely a 19-20. században a gyarmatosítókkal szemben vívott felszabadító háborúkban is testet öltött (Marokkóban „Abdelkrím”, Mohamed ibn 'Abd al-Karím al-Khattábi,⁸³ Algériában „Abdelkader”, 'Abd al-Kádir ibn-Muhjí al-Dín ibn Musztafa al-Haszani al-Dzsazáiri,⁸⁴ majd az 1954-1962 közötti felszabadító háború, Líbiában Omar al-Mukhtár⁸⁵). A vereségek, majd a második világháborút követően a két új szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió megjelenése és hatalmi versengése a térségben tovább növelték a frusztrációt és a „Nyugat”-ellenességet.

A területi államok ily módon létrehozott mesterséges realitása az „arabságnak” mint egy politikai nemzetnek a felfogását megakadályozta, azonban az arab egység „helyreállításának” programja az arab nacionalizmus egyik célkitűzéseként – az egyes államok legitimációjában, a politikai retorikában és a közvéleményben - még az után is megmaradt, hogy az arab nacionalizmus az Izrael ellen vívott eredménytelen, sőt, vesztes háborúkban vereséget szenvedett. Az arab országok saját elhatározásából történő (újra)egyesülésének és az egyesülés kudarcának legismertebb példája Egyiptom és Szíria egyesülése 1958-1961 között Egyesült Arab Köztársaság néven,⁸⁶ de Muammar al-Qaddáfi líbiai vezető is közismert volt különböző egyesülési terveiről. Az 1945-ben – brit javaslatra – létrehozott „arab ENSZ”, az Arab Liga ugyan egyfajta ernyőszervezetként az arab egységet látszik megtestesíteni, valójában azonban már önmagában a léte és *raison d'être*-je is az arab széttagoltságot rögzíti. Az Arab Liga az egyes arab államok szuverén, nemzetközi jogi szempontból egymástól független entitásainak meghatározott célból szerveződő csoportosulása, anélkül, hogy a tagállamokat egyetlen szerves egységbe kívánná szervezni,⁸⁷ és ezzel együtt rögzíti a politikai széttagoltságot, de a politikai berendezkedések különbözőségének lehetőségét is elismeri.⁸⁸ Célja, hogy elősegítse a tagállamok közötti esetleges viták békés rendezését. (Továbbá, hogy

⁸³ 1920-1926 között függetlenségi háborút vezetett a spanyol és a francia gyarmatosítók ellen a marokkói Ríf-hegységben.

⁸⁴ Vallástudós és katonai vezető, aki az algériai ellenállást vezette a francia gyarmatosítással szemben 1832-től 1947-ig, mely időszak alatt egy államot is létrehozott.

⁸⁵ Omar al-Mukhtár 1911-1931 között vezette a líbiai ellenállást az olasz gyarmatosítókkal szemben.

⁸⁶ Ld. pl. Goldschmidt, Arthur Jr – Johnston, Robert (2004): *Historical Dictionary of Egypt*, Revised Edition, The American University in Cairo Press, 380.

⁸⁷ Az Arab Liga alapokmányának 1. és 2. cikkelye, Halmosy Dénes (1985): *Nemzetközi szerződések 1945-1982*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 46.

⁸⁸ Az Arab Liga alapokmányának 8. cikkelye, uo. 48.

képviselje a regionális és a nemzetközi fórumokon a tagállamok közös álláspontját mindazon ügyekben, melyekben együtt és közösen érzik „megszólítva” magukat).⁸⁹

Az első világháború végétől eltelt közel százéves fejlődés eredményeként mára egyrészt a területi állam is kialakította saját egyéni identitását, másrészt állampolgárai egyfajta – praktikus okokkal⁹⁰ is alátámasztott - lojalitással ragaszkodnak hozzá. A 2010-ben kezdődött, 2011-ben kibontakozó arab tavasz – minden további fejlemény ellenére – azt mutatta, hogy mára egy arab közösség vagy egyén politikai és kulturális identitásának három összetevője van: az arabság, az iszlám és a területi államhoz fűződő identitás (egyiptomi, szíriai, líbiai, stb.).⁹¹

Az irániság – az iráni népek

Az irániság⁹² - az arabsággal és a törökséggel szemben – a több évezredes letelepedett, államisággal rendelkező népek csoportját jelenti, alapvetően a mai Irán nevéből kiindulva. Bár ez a koncepció önmagában csak részben helyes, hiszen a térségbe érkező iráni népek közül csak néhányan alapítottak már az ókorban államot (médek, perzsák), míg mások máig tartó törzsi szervezettségben élik életüket (kurdok, beludzok), a képzetet erősíti Reza Pahlavi sah lépése, amikor az ország nevét Perzsiáról Iránra változtatta meg (1935). A letelepedettséggel és államisággal járó identitásképződés már az iráni őstörténetben megjelent az Irán-Turán szembeállításban, majd az erre (is) építő perzsa/iráni identitásban, melynek alapját a nyelv (az indo-iráni nyelvcsaládba tartozó perzsa nyelv szemben az iszlám kinyilatkoztatás arab nyelvűségével) és a mitikus őstörténetben gyökerező közös hagyományok szimbolizálták (az iráni újév, mely a március 21-i tavaszi napéjegyenlőséghez kapcsolódik; a Sáhname, azaz a Királyok könyve, mely az ősi iráni történeteket tartalmazza, vagy az első egynyelvű perzsa szótár, stb.).

A mai Irán perzsa lakosságán és az iráni nyelvcsaládhoz tartozó kisebbségein (kurd, beludz, gilaki, mázanderáni, lúr, stb.) túlmenően a tágabban értelmezett irániság összetartó érzete a 20. század első harmadában jelent meg, a korszak pán-mozgalmaira válaszul a pán-iranizmus formájában. Ez ugyan sosem jelentett reális, az iráni népeket egy államba összefogni kívánó

⁸⁹ N. Rózsa – Tüske, 2005, 48-49.

⁹⁰ Állampolgárság, állami juttatások, adózás, útlevel, stb.

⁹¹ Bővebben ld. N. Rózsa, 2015

⁹² N. Rózsa Erzsébet (2005): *Evolúció és revolúció az Iráni Iszlám Köztársaság külpolitikájában*. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005, 111-145.

alternatívát,⁹³ inkább Perzsia Közép-Ázsiára kiterjedő történelmi múltja jelent a mai Irán számára egyfajta hátszínját. Ennek a reális értéke azonban inkább érzelmi és kulturális, esetleg gazdasági formában jelentkezik (Afganisztán, Tadzsisztán).

Irán számára történelmileg a birodalmiság volt a meghatározó tapasztalat, pontos határok nélkül (ld. fentebb a megjegyzés az Oszmán Birodalommal megharcolt, majd megállapított ütközőzónáról). Azonban a 19. század végén, a 20. század elején a dél felé törő cári Oroszország és a délen megjelenő Brit Birodalom kettős szorításában a területiség az európai nacionalizmus mellett különös jelentőségre tett szert. Egyrészt hagyományosan az iráni érdek- és kulturális befolyási övezethez tartozó területek „vesztek el” Perzsia számára, másrészt a határok által kijelölt területen több kisebb-nagyobb, nem-perzsa, sőt, nem is feltétlenül iráni népcsoport maradt. A mára kialakult iráni identitás, úgy tűnik, sok szempontból meghaladja az etnikai hovatartozást, amennyiben egy „iráni nemzet” alakult ki, melyben az etnikai kisebbségi identitások – jól-rosszul – feloldódnak, az irániság alkotóelemévé válnak. (Meg kell jegyezzük, hogy a Trump-adminisztráció Iránnal kapcsolatos megnyilvánulásai ezt az „iráni nemzet” percepciót erősítik az országban.)

A törökség – a török népek

A törökség⁹⁴ felfogásának problémája egészen más jellegű. Az Oszmán Birodalom, mely a 16-18. században a Földközi-tenger egyik nagyhatalmaként az európai történelmet is meghatározta, a 19. századra „Európa beteg embere” lett. Országuk elmaradottságát érzékelve a szultánok a fejlett és sikeres európai hatalmak, elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország mintájára *tanzimat* néven egy sor reformot léptettek életbe, az állami adminisztráció, az igazgatás és a hadsereg fejlesztése érdekében, részben a nyugati államépítés folyamatának eszközeit használva. Így a 19. század második felétől a birodalom felépítésében egyre jobban kezdett hasonlítani a nyugati államokra. Ez a modernizációs politika jelentette a modern államiság modelljének első megnyilvánulását a térségben.⁹⁵⁹⁶ (Érdekességgént megjegyezzük, hogy a *tanzimat* szókészlete ezt a nyugati mintát követve számos francia jövevényszóval, köztük politikai jelentésű szavakkal, bővítette a török szókincset.⁹⁷) Tekintettel az Oszmán Birodalom reform-törekvéseire, azt mondhatjuk, hogy a birodalom romjain létrejövő Török

⁹³ N. Rózsa Erzsébet, 2005, 116-117.

⁹⁴ Kicsi Valéria – N. Rózsa Erzsébet (2005): *A török identitás néhány aspektusa és hatása Ankara külpolitikájára*. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 147–178

⁹⁵ Anderson, 1987, 6.

⁹⁶ Arany – N. Rózsa – Szalai, 2016

⁹⁷ Pl. etatizmus, fundamentalizmus, parlament, szenátor, státusz, standart, radikális, totalitarizmus, liberalizmus, demokrácia, bürokrácia, akreditáció, ambargo, anarhiszt, despotizmus, proletárium, militancia, stb.

Köztársaság az európai nemzeti eszme mintájára fogalmazódott meg. A laikus nemzetállam francia modelljének átvételével a Török Köztársaság politikai nemzetként fogalmazta meg magát (török az, aki a Török Köztársaság állampolgára), ezzel eleve kizárva az etnikai másságot a nemzeti önmeghatározásból. (A megkésett jelentkező kurd nemzetfejlődés ennek esett áldozatul, különösen, hogy a Köztársaság kikiáltásának körülményei közepette a vallási identitás közössége volt a kurdok számára elsődleges. Így azt mondhatjuk, hogy a kurdok törökökkel való vallási azonosulása, „egysége”, egybeesett a török nacionalista politikai nemzet fogalmával.) Mindez azt is jelenti, hogy a nemzetállamokra épülő nemzetközi rendben és rendszerben a – Török Köztársaságot lakó – törökség tulajdonképpen az európai fejlődés fogalmainak megfelelően, valódi nemzetállamként vesz részt.

Mégsem elhanyagolható az a tény, hogy ugyan a Török Köztársaság az Oszmán Birodalom török-lakta területein jött létre, azonban a közép- és belső-ázsiai más török népekhez fűződő történelmi, hagyományos, kulturális és nyelvi kapcsolatok, a közös múlt emléke egyfajta háttérként, ha tetszik „stratégiai mélységet” biztosított és biztosít a törökségnek.⁹⁸ Ennek jelentősége a modern állam megalapításától máig tart, sőt, mondhatni, a reneszánszát éli. Emlékeztet, hogy a Mustafa Kemal Atatürk által kezdeményezett nyelvújításban a rokon török népek szókincséhez nyúltak vissza.⁹⁹ Az új életre kelt „kurultaj” – eredeti, az ősi törzsiségben gyökerező tanácskozó testület értelmét feladva - kulturális tartalommal telt meg és a testvéri török népek összetartozásának egyik megnyilvánulása.¹⁰⁰

A kisebbség fogalma a Közel-Keleten

Az emberiség történetét végigkísérte a – törzsi, etnikai, faji, vallási stb. - másság és az ebből fakadó konfliktusok. A másság, a különbözőség szinte a kezdetektől az egyik legfontosabb csoportképző hatásként jelentkezett, amennyiben a csoporthoz tartozás – valamely közös tulajdonság alapján – az egyén helyzetét is meghatározta az adott társadalomban. Ilyen közös tulajdonság lehet a vérségi kötelék és leszármazás, a vallás, a közös nyelv, stb. Az egyes társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya azonban önmagában nem feltétlenül a különbözőségtől függött, mégis a különbözőség, maguk a megkülönböztető jegyek gyakran ennek a viszonyoknak „megjelölésére” szolgáltak. Az egyik legjellemzőbb viszony – a

⁹⁸ Davutoğlu, Ahmet (2016): *Stratégiai mélység - Törökország nemzetközi helyzete*. Antall József Tudásközpont, Budapest.

⁹⁹ Kicsi – N. Rózsa, 2005, 156-157.

¹⁰⁰ Ld. pl. Magyarország – Hungary: Kurultaj. <http://kurultaj.hu/>

számszerűség alapján – a többség/kisebbség fogalom párral írható le. Meg kell jegyezni azonban, hogy önmagában a többség nem jelent feltétlenül hatalmat, irányító pozíciót. Sőt, politikai értelemben a többség/kisebbség a számszerűséggel ellentétes jelentéssel is bírhat: az a többség, akié a hatalom, és az a kisebbség, aki alárendelt helyzetben van, a számszerűségtől függetlenül.

A kisebbség fogalmának egységes, nemzetközi meghatározása máig sem történt meg, annak ellenére, hogy több próbálkozás is történt erre. „a kisebbség „egy olyan nem domináns csoport, mely lélekszámban kisebb az állam népességének többi részénél, nincs domináns helyzetben, s amelynek tagjai – mint az adott állam szülöttei – olyan etnikai, vallási vagy nyelvi jegyekkel rendelkeznek, amelyek különböznek az állam népességének többi részétől, és olyan szolidaritásérzést tanúsítanak, még ha csak burkolt formában is, amely kultúrájuk, hagyományaik, vallásuk vagy nyelvük megőrzésére irányul.”¹⁰¹ Több más meghatározás is létezik,¹⁰² melyeknek részét képezik a csoportképző tényezők (vallás, nyelv, hagyományok) mellett a szolidaritás érzése, a fenntartás és a megőrzés vágya, azonban léteznek olyan tényezők, elsősorban egy adott közösség helyzetének konkrét körülményei, vagy a közösség szándéka, hogy elismeri-e magát kisebbségnek, melyek az egységes definíciót szinte lehetetlenné teszik.

Ráadásul, míg az európai történelem modern korában és narratíváiban a kisebbségek etnikai és nemzeti felfogása, szemlélete dominál, addig a világ más részein a nemzet idegen fogalom. A Közel-Keleten és a tágabban értelmezett iszlám világban a másság és a kisebbség elsősorban vallási alapon fogalmazódik meg. Így áll elő az a számunkra meglehetősen furcsa azonosítás, amikor közel-keleti politikai diskurzusokban a Nyugatot a kereszténységgel azonosítják. (Meg kell jegyezni, hogy amikor nyugati vezetők keresztény-iszlám párbeszédet javasolnak, vagy a Közel-Keleten üldözött keresztények védelméről beszélnek – figyelmen kívül hagyva, hogy adott esetben más közösségeket is üldöznek – ezt a percepciót erősítik.)

A történelem folyamán többség és a kisebbség¹⁰³ viszonyának különböző „kezelési módjai” léteztek és léteznek, a békés egymás mellett éléstől az erőszakig. Térben és időben ezek nagyon változóak lehettek és lehetnek. Az európai fejlődésben „a nacionalizmus létrejöttét

¹⁰¹ 1977-ben Francesco Capotorti, Különleges Jelentéstevő (Special Rapporteur), az ENSZ-nek a diszkrimináció megakadályozására és a kisebbségek védelmére létrehozott albizottsága, E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1, para. 568. hivatkozva United Nation Human Rights Office of the High Commissioner honlapja: Minorities under international law, <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Minorities/Pages/internationallaw.aspx> ; idézi Kántor Zoltán (2014): *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 109.

¹⁰² Részletesen ld. pl. Kántor, 2014, 107-111.

¹⁰³ Kardos Gábor (2007): *Kisebbségek: Konfliktusok és garanciák*. Budapest, Gondolat Kiadó, 56.

megelőző társadalmakban a vallási homogenitás igénye” generált konfliktusokat, míg „amióta a társadalmak, államok nemzeti alapon szerveződnek, azóta” a nemzeti különbözőség a fő meghatározó elem.¹⁰⁴ A közel-keleti fejlődésben máig a vallási különbség a meghatározó, de azon belül is többféle megkülönböztetés és különböző „bánásmódok” léteznek. Az iszlám tehát a *vallási* kisebbségek kezelésének mintáját teremtette meg, mely évszázadokon át mértékadó volt és gyakorlatával – bizonyos szempontból - megelőzte Európát.

Az iszlám ugyanis a kezdetektől megkülönböztetett a pogányok és az ún. „könyves népek” (*ahl al-kitáb*) között, mely utóbbiakat – ha feltételek mellett is – de a többség védelmében részesítette. Az európai civilizáció és történelem folyamatában kialakult nemzeti/etnikai kisebbségek létét és helyzetét viszont olyan eszmék alakították, mint a nemzeti önrendelkezés elve, az egyenlőségeszme és az európai típusú államrendszer (a nemzetállamok kialakulása, a határok sérthetlensége stb.). Ezt a különbségtételt egyébként a modern arab politikai terminológia is jól mutatja. A térség hagyományos - azaz (elfogadott) vallási - kisebbségeinek megjelölésére szolgáló terminus a '*dhimma*' (mint közösség) és '*dhimmi*' (mint személy), míg a gyarmatosítás/európai behatolás következtében megjelenő új kisebbségfogalom megjelölésére ekkor „gyártottak” szót:¹⁰⁵ az '*aqallija*' a 'kisebbség' szó tükörfordítása, és mint ilyen bővíthető pl. az 'etnikai' vagy más jelzőkkel.

A mai kisebbségek helyzete a globalizálódó világban egy kétirányú folyamatrendszerrel írható le: Egyrészt csökken a kisebbségek száma, a nemzetállamokra épülő nemzetközi rendszer (sérthetetlen határok), a globalizáció folyamatai (urbanizáció, migráció, telekommunikáció), és a Közel-Keleten jelentkező hagyományos közösségeket törnek szét, készítenek elvándorlásra és/vagy asszimilálnak a többségi társadalomba. Másrészt, ellenreakcióként, a „nemzetállamosodásra”, globalizációra és/vagy az üldöztetésre adott válaszként az identitás megerősödése, a kisebbségek kulturális és politikai tudatosodása tapasztalható.

A kisebbségek jelentette kockázatok kezelését/megítélését is kettősség jellemzi. A többségi társadalom gyakran fenyegetésként értelmezi a területén élő kisebbségeket, különösen, ha azok kulturális és politikai szinten is megfogalmazzák identitásukat és céljaikat, illetve

¹⁰⁴ Kántor, 2014, 35.

¹⁰⁵ A kutatók régóta próbálják áthidalni, magyarázni a különböző civilizációk fejlődésében kialakult terminológia különbségeit. A Közel-Kelet hagyományos és modern fogalmainak magyarázatára ld. többek között Lewis, 1998; Maróth Miklós (ed.) (2009): *Az iszlám politikaelmélete. Terminológiai vizsgálat* Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete; Esposito, John L. (ed.) (1995): *The Oxford Encyclopaedia of the Modern Islamic World*, Oxford University Press, Oxford, stb.

csoportként képviselik érdekeiket. A többségi állam szintjén a veszély az elszakadásban, a határok megváltoztatásában, az ennek érdekében folytatott esetleges fegyveres küzdelemben, illetve harmadik állam esetén (pl. törökök és kurdok ellentétei Németországban) az otthonról átgyűrűző konfliktusban jelentkeznek. Helyi szinten a többség és a kisebbség vitáiban, pl. vallási jelképek megjelenítése, mecsetépítés, gettósodás stb. jelent fenyegetést. A többség által adott reakciók (erőszakos asszimiláció, csoportok átköltöztetése, genocídium) miatt ugyanakkor a kisebbségek biztonsága a nemzetközi közösség előtt humanitárius kérdésként jelenik meg. „A nemzetközi jog, amely a nyugati tradíció – az egyéni jogok – jegyében fejlődött, a közösségeket a védelem haszonélvezőinek és nem alanyainak tekinti. A kisebbségi jogokat egyéni és a csoport más tagjaival közösségben gyakorolt jogokként értelmezi.”¹⁰⁶ Bár a kisebbségek helyzetének rendezésére az első világháborút követő békeszerződésekben történtek próbálkozások, mint pl. a sèvres-i szerződésbe foglalva a kurd kisebbség helyzetével kapcsolatban, valójában a kisebbségek kollektív jogainak gyakorlását illetően a mai napig nem létezik nemzetközi megállapodás és az az egyes államok saját belső gyakorlatára van bízva. Annak ellenére is, hogy a kisebbségek jogainak kérdése „a második világháború végén az ENSZ Alapokmány egyik alapeszméjévé vált, míg az 1966-ban aláírt Polgári és Politikai Jogok, illetve a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya azonos szövegű 1. cikke szerint minden népet megillető jog.”¹⁰⁷

A kisebbségek a Közel-Keleten

A Közel-Kelet, akár szűkebben, akár tágabban határozzuk meg, sem etnikai, sem vallási, sem nyelvi szempontból nem homogén. A sokszínűség, a különböző közösségek együttélése és keveredése évszázadok óta meghatározó jelensége a régiónak, mondhatni ez az a része a világnak, ahol az emberiség története során a másság, a sokszínűség alapállapot volt. A Közel-Kelet a monoteista vallások – a judaizmus, a kereszténység és az iszlám – kiindulópontja, melyek sémi eredetű népek prófétikus vallásai, közös vonásokkal és számos eltéréssel. Mindegyik alapja az egy istenbe vetett hit és az isteni törvények szerint folytatott élet, az Ábrahámra visszavezetett leszármazás, az ima, a böjt és az adakozás gyakorlata. Az iszlám, mint az utolsóként, a 7. században kinyilatkoztatott monoteista vallás ezeknek a közös elemeknek alapján a három monoteista vallást ugyanannak az egyistenhívő vallásnak tételezi,

¹⁰⁶ Kardos, 2007, 42.

¹⁰⁷ Kardos, 2007, 47.

ezért a zsidókat és a keresztényeket, azaz a „könyves népeket” megkülönböztetett módon kezeli.

Bár a zsidó és a keresztény közösségek, keletkezésüktől fogva folytonos jelenlétet mutatnak a térségben, az iszlám az, mely, mint civilizáció és életforma az egész térséget átfogja, annak környezetét meghatározza és az egyébként nem muszlim csoportok életformáját is alapvetően befolyásolja. Mivel azonban az iszlám vallásként született, mely különböző kényszerítő körülmények hatására utóbb politizálódott és teremtette meg saját politikai egységét, a kalifátust, az elsődleges viszonyítási pont a vallás maradt. Így a Közel-Keleten a másság, a különbözőség is az iszlám megjelenése óta elsősorban a vallási különbségben jelentkezett.

Mindez nem jelenti azt, hogy a származásbeli – elsősorban a törzsi - különbségek ne jelentettek volna közvetlen veszélyt már a kezdeteknél a kialakuló muszlim közösség számára. Bár az iszlám a törzsi kapcsolatrendszer széttörte, amikor Isten előtt mindenki egyenlőségét hirdette, véglegesen mégsem sikerült azt felszámolnia, hiszen a törzsi hovatartozás a mai napig tartó hatásokkal rendelkezik. Azt mondhatjuk, hogy a nemzet és nemzetiség szerepét a Közel-Keleten bizonyos mértékig ma is a törzsiség tölti be, miközben a kívülről oktrojált „nemzetállam” maga is egyfajta „törzsi” szerepet kapott. Történetileg az iszlám azonban mégis egy olyan mindent átfogó, magasabb szintű összetartó erőt, identitást tételez, melynek árnyékában a leszármazás csak másodlagos. (Ugyanez nem mondható el az arab nyelvről, mely együtt terjedt az iszlámmal. Bár az arab nyelvnek különleges, kiemelt szerepe van, hiszen Isten tiszta arab nyelven nyilatkoztatta ki szavait, az arab nyelv mégsem tudott – a vallási fórumokon kívül – olyan általánossá válni, mint az iszlám. Pl. Észak-Afrikában a berberék, ha bizonyos fokig arabizálva lettek is, megőrizték saját nyelvüket, míg az Iráni-fennsík az iszlám hódítás alatt és után is megőrizte saját nyelvét, még akkor is, ha átmenetileg az iráni kisebb központok, udvartartások arab nyelvűvé váltak.)

A kisebbségek és/vagy „más” közösségek jelenléte már az iszlám kezdetén komoly kihívást jelentettek, olyan társadalmi problémákat, melyeket az új közösségnek a kezdetektől kezelnie kellett. Az iszlám hajnalán a muszlim közösség folyamatos támadások szenvedő alanya volt a mekkai többség, a Korejs törzs vezette városvezetés részéről. Mindez nyilvánvalóan felvetette a többség és a kisebbség együttélése szabályozásának kérdését. A kivándorlást követően (*hidzsra*, 622) Mohamed és közössége egy olyan helyzetben találta magát, melyben a másság

és a különbözőség kérdését kellett kezelniük. Ismert, hogy a jaszribi (medinai),¹⁰⁸ egymással vetélkedő törzsek Mohamedet békebírónak hívták be, illetve, hogy a városban zsidó közösségek is éltek. Az ún. medinai alkotmány tulajdonképpen egy olyan megállapodás, mely a mekkai bevándorlók, a medinai vitatkozók és a zsidók együttélését, egymáshoz való viszonyát hivatott rendezni és szabályozni. Ennek leképeződéseként a Medinában kapott kinyilatkoztatások a közösség életének kérdéseivel kapcsolatban tartalmazzak isteni útmutatást, szemben a korábbi, mekkai időszakban kapott kinyilatkoztatásokkal, melyek célja elsősorban magának a vallásnak a megalapítása, alaptételeinek közlése volt.

Bár a muszlimok és nem-muszlimok együttélése korántsem volt mindig zavartalan, a Koránra, illetve az iszlám szigorú monoteizmusára hivatkozva igen korán kialakult a már fentebb említett, ún. „könyves népek” fogalma. E szerint a zsidókat és keresztényeket – írásba foglalt isteni kinyilatkoztatással rendelkező, ún. „könyves népekként” – a muszlimok kiemelt bánásmódban részesítették, és egy speciális fejadó, a *dzsizja* megfizetése mellett békében, saját törvényeik szerint hagyták élni, vallásukat gyakorolni. (A „könyves nép” koncepció fontosságát mutatja, hogy Iránban a zoroasztriánusokat is a könyves népekhez sorolják, arra hivatkozva, hogy a próféta elfogadta a *dzsizját* a „Hadzsar mágusaitól”.¹⁰⁹ Hasonlóképpen, az Irak és Irán határterületén élő mandeusok magukat – illetve környezetük őket - szintén „könyves népnek” tartják.¹¹⁰)

A vallási alapú identifikáció végigkísérte az iszlám történetét, és markánsan jelentkezett a „*dár al-iszlám*” és a „*dár al-harb*” közötti különbségtételben, melynek hatása a mai napig tart: a muszlimok a világot ma is először muszlim és nem-muszlim kategóriákra osztják, és csak ez után, ezeken belül értelmezhető a „nemzeti” vagy a területi állam alapú további identifikáció. (A szekularizált nyugati világ gyakorlatában az identifikáció első eleme a területi állam szerinti és/vagy a nemzeti hovatartozás és csak ez után következhet (valamely szinten) a vallási azonosítás.) Az iszlám hódításai azt a tudatot erősítették, hogy előbb-utóbb az egész világ a *dár al-iszlám* részévé válik. Az iszlám felfogásában, aki muszlimnak született, élete végéig muszlim marad. Ugyanebben a felfogásban az a terület, mely muszlim irányítás alatt állt valamikor, szintén az iszlám földjének számít, akkor is, ha mára a helyzet megváltozott.

¹⁰⁸ Amikor Mohamednek és közösségének távoznia kellett Mekkából az üldöztetések elől Jaszribba költöztek át. Ettől kezdve a város neve *Madínat-ul-Nabi*, azaz a Próféta városa lett.

¹⁰⁹ Bukhári *Szahíhja* (hadiszgyűjteménye), 4. kötet, 53. könyv, 384. hadisz, <http://www.usc.edu/schools/college/crcc/engagement/resources/texts/muslim/hadith/bukhari/053.sbt.html#004.053.384>, Zoroastrians, Zoroastrianism in Post-Arab Iran, <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/history/postArab.htm>

¹¹⁰ Somodiová, Katarina: *A mandeusok Iránban és Európában* munkacímű tanulmánya, mely a KÖFOP „Az államiság kérdései a Közel-Keleten I” Ludovika Kutatócsoport keretén belül készült. Megjelenés alatt.

(Ez az alapja azoknak a térképeknek, melyeket az Iszlám Állam közölt, és melyeken Magyarországot is az iszlám földjéhez tartozónak jelölték.)

Mindez nem jelentette azt, hogy magán az iszlámon belül – tehát vallási alapon – ne alakultak volna különböző közösségek. Azonban ezek megítélése – szintén vallási alapon – nagyon szigorú volt és eleve magában hordozta az „eretnekség” vádját, hiszen Mohamed próféta, mint „a próféták pecsétje” után elvileg már semmiféle újításnak, újraértelmezésnek nem volt lehetősége. Az iszlám első szakítása a modern európai értelmezésben sokkal inkább politikai kérdésnek tekinthető, mintsem vallásinak, hiszen a próféta utódlása körül alakult ki. Ugyanakkor muszlim értelemben ez is vallási kérdés volt, hiszen az *ummának*, a hívők közösségének vezetése volt a tét. A síiták, Ali híveinek, az Ali kalifaságát pártolóknak egy csoportja is emiatt hagyta el Ali táborát, majd ennek következményeként került sor az akkori iszlám vezetői ellen összehangolt merényletre, melyben Ali meghalt. Huszeinnek, Ali kisebbik fiának a kalifaságért harcba szállását szintén értelmezhetjük egyfajta politikai megnyilvánulásként, azonban mártírhalála (680) a síita iszlám elkülönülő vallási ágként dogmatizálódásának meghatározó momentuma. Erre emlékeznek a síiták a minden évben megtartott ún. Asúra-megemlékezéseken.¹¹¹ A síita közösségnek a mártírhalállal végződő legyőzete és a gyász egybekapcsolódik a kisebbségi lét történelmi és jelenkori tapasztalatával és gyakorlatával. A síita közösség aránya a muszlim közösségen belül ugyanis általában 10-15%-ra tehető, ami azonban egyes koncentráltabb környezetben – térben és időben – akár magasabb is lehet. Bár a történelem folyamán léteztek síita államalakulatok, az egyetlen állam, melynek 1501 óta az államvallása a síita iszlám, Irán. (Meg kell jegyezni, hogy az áttérés a síita iszlámra a Szafavida Perzsia tudatos identitásképző politikája volt¹¹² az Oszmán Birodalom ellen folytatott küzdelmében. Így vált a síita iszlám az iráni államiság alkotóelemévé.)

Az „eretnekség” vádja a később kialakult irányzatokkal – ismailiták, zaiditák, alaviták,¹¹³ stb. - szemben is megfogalmazódott, sőt, adott esetben ezen közösségek között is. Meg kell jegyezni, hogy a szunnita iszlámon belül is voltak és vannak olyan, radikális irányzatok, melyek a többi szunnita muszlimot is eretneknek titulálják, és akár „tűzzel-vassal” is a helyes

¹¹¹ Egy ilyen Asúra-felvonulást ír le Gárdonyi Géza az Egri csillagokban. Gárdonyi Géza: Egri csillagok, 3.

könyv – A rab oroszán, <http://mek.oszk.hu/00600/00656/html/03.htm#3>

¹¹² Savory, Roger M. (1970): *Safavid Persia*. In: Holt, P. M. – Lambton, Ann K. S. – Lewis, Bernard: *The Cambridge History of Islam*. Cambridge University Press, Cambridge, vol. 1A, 394.

¹¹³ Az ismailita vagy hetes síita irányzat Alitól a hetedik leszármazottig, a zaidita vagy ötös síia az ötödik leszármazottig vezet az imámok sorát. Az alaviták nevükben Ali nevét őrzik.

útra akarják kényszeríteni őket. Ilyen a *vahhábizmus*, Szaúd-Arábia alapító ideológiája, és ilyen az Iszlám Állam ideológiája is.

A muszlim identifikáció először az Oszmán Birodalom gyakorlatában ütközött az újonnan kialakult európai, nemzeti alapú felfogással, amely ráadásul a territoriális államhoz, az államterülethez kapcsolódott. Az iszlám „könyves népek” és *dhimma*-felfogása az Oszmán Birodalom *millet*-rendszerében intézményesült, melyben a zsidó és a keresztény közösségek saját törvényeik szerint élhették életüket és gyakorolhatták vallásukat saját vezetőik irányítása mellett. Ebben az értelemben a modern európai gyakorlattal szemben az elfogadott vallási kisebbség kollektív jogokat élvezett.

Ez a rendszer biztosított védelmet pl. az Ibériai-félszigetről a spanyol *reconquista* után kiűzött zsidóknak is,¹¹⁴ és ez a keret volt az, amelyben az Oszmán Birodalom európai részén élő népek nemzeti öntudatra ébredésének és nemzeti önazonossága szervezésének, valamint az oszmán hódítás előtti kultúra és nyelv megőrzésének színterei elsősorban a templomok és egyházi központok lehettek. Nem véletlen, hogy minden balkáni nacionalizmusban jelentős szerepet játszott és játszik a vallás, mint az uralkodó többségtől való elsődleges megkülönböztető elem. Az európai nacionalizmus átgyűrűzése a török és arab területekre azonban felemás helyzeteket eredményezett, amennyiben a vallás ott továbbra is az összekapcsoló elem maradt, miközben az etnikai (nemzeti) másság ebben a rendszerben értelmezhetetlen volt.

Az Oszmán Birodalom veresége az első világháborúban nemcsak az európai nemzeti eszmének eddig ellenálló, az Oszmán-házhoz fűződő lojalításra épülő birodalom végét jelentette, hanem a muszlimok nagy részét egy politikai egységbe foglaló közösség feldarabolását is. A győztes európai nagyhatalmak által irányított „rendezés” keretében a birodalom „népeinek” egy része szuverén államot hozhatott létre, általában az etnikai összetartozás és/vagy nemzeti tudat alapján. Ez elsősorban az európai, balkáni népek – szerbek, bolgárok, görögök és törökök - esetében következett be.

Az Oszmán Birodalom romjain létrejövő Török Köztársaság az oszmán örökséget elvetette, kimondta a kalifátus végét, és a francia laikus köztársaság modelljének és a nemzeti eszmének

¹¹⁴ Shafak, Elif (2012): *A város tükrei*. Európa Könyvkiadó, Budapest

átvételével a területi állammal való azonosulás vált a meghatározóvá. Az Atatürki modell is ezt követi: török az, aki a Török Köztársaság állampolgára.¹¹⁵

Az Oszmán Birodalom más elcsatolt részein élő népek esetében többféle forgatókönyv érvényesült: az arabok által lakott területeket – az 1916-os McMahon-levelezésben ígértekkel szemben – mesterségesen meghúzott országhatárokkal darabolták fel, és az így kialakított területi államokat valamelyik mandatárius hatalom (elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország) „segítő irányítása” alá helyezték.¹¹⁶ Bár ezek az országok általában jelentős arab népességgel rendelkeztek, ez nem jelentette azt, hogy társadalmuk homogének lettek volna. A területi államhoz való alkalmazkodás pragmatikus folyamatában létrejövő különböző arab identitású (egyiptomi, szíriai, iraki, líbiai, stb.) közösségek azonban a pán-arab eszme mögött felsorakozva kisebbségben voltak az egészhez és egymáshoz képest, ami az „arab egység” vezető szerepéért folytatott, leginkább az ideológiai és retorikai síkon megmaradt küzdelemben jelentkezett. Azt mondhatjuk tehát, hogy az idealizált arab egységben az egyes arab közösségek mind kisebbségben voltak és maradtak.

Bár saját területükön ők alkották a többséget, a kisebbségeket – a maguk arabságának tudatában is - továbbra is vallási alapon fogalmazták meg. Ez többnyire azért nem okozott problémát, mert a Földközi-tenger keleti partvidékén a más nemzetiségű, pl. örmény vagy görög közösségek egyben más vallásúak (keresztények) voltak. A nemzeti/etnikai másság elsősorban ott jelentkezett különösen későn és problematikusán, ahol a többség és a kisebbség ugyanúgy az iszlámhoz, sőt, annak azonos ágához tartozott. A legnépesebb ilyen kisebbség az Oszmán Birodalomban a kurdok voltak.¹¹⁷

Azt mondhatjuk tehát, hogy az európai modern államiság bevezetése a Közel-Keleten az államterület pontos kijelölése mellett az állam másik ismervét, a népességet is komolyan befolyásolta. A néhány évtized alatt többszörösére növekvő lakosság ellátása, mindennapi szükségleteinek kielégítése az uralkodó helyett immár az állam feladata lett. Ezzel a társadalmi szerződés egyik alanya nagyon komoly átalakuláson ment át, ha felemás módon is, miközben úgy tűnik fel, hogy maga a társadalmi szerződés mint íratlan intézmény továbbra is jelen van. A törzsi, vallási és etnikai azonosító karakterelemek különféle kombinációi

¹¹⁵ Kicsi - N. Rózsa, 2005

¹¹⁶ Antonius, George (1965): *The Arab Awakening. The story of the Arab national movement*. Capricorn Books, New York.; Gazdik Gyula (2017): *Fejezetek Egyiptom modern kori történetéből 1805-2013*. Budapest, Dialógus Campus Kiadó.

¹¹⁷ A kurd államisági törekvésekről ld. *A kurd nemzet- és államépítés megkésett gyakorlata és modelljei*című fejezetet

azonban gyakran nem esnek egybe a területi államéval. Mégis azt mondhatjuk, hogy néhány különleges esettől eltekintve – mint pl. a palesztinok vagy a kurdok helyzete – az állam legitim „uralma” az egyén és a közösség felett nem kérdőjeleződik meg.

Kormányzási képesség a közel-keleti államokban – az autoritás kérdése

A modern államok kialakulása a Közel-Keleten egy, a törzsi társadalmi rendszerből a modern nemzetállamokig tartó fejlődéssel írható le, amely folyamat azonban nem elszigetelve, önmagában ment végbe, hanem egy folyamatosan változó környezetben, beleértve a törzsiség első találkozását magával az iszlámmal, majd az iszlám által meghódított birodalmakkal. Az európai gyarmatosítók, majd a hidegháborús szuperhatalmak külső beavatkozásában a szovjet típusú népköztársaságok is megjelentek. Végül a globalizáció volt az az utolsó külső hatás, mely a térség államainak kialakulását befolyásolta. Ebben a fejlődési folyamatban sajátos egyedi modellek is kialakultak, az iszlám kalifátustól az arab nemzetállamokon keresztül, a *dzsamahirijjától*¹¹⁸ a vahhábita királyságon keresztül az iszlám köztársaságig.

A közösségszervezés központi kérdése a Közel-Keleten az autoritás, Isten, a vezető és a közösség közötti viszony, az íratlan társadalmi szerződés mikéntje és legitimációja volt. Több modellben ma is megjelenik az elképzelés, hogy a törvényhozó képesség Istené, aki a vezetőnek/uralkodónak delegálja azt.¹¹⁹ Az erőszak monopóliuma közvetlenül az uralkodóhoz vagy hivatalához fűződött, azonban az erőszak nemcsak az uralkodó legitim képessége, hanem kötelessége is volt, hiszen az iszlám különös jelentőséget tulajdonított a közösség egysége fenntartásának. Ugyanakkor az erőszak alkalmazása is aláesett az uralkodó igazságos működési kötelezettségének. Így azt mondhatjuk, hogy az iszlám politikai gondolkodásában legnagyobb vitákat kiváltó kérdések éppen az „állami” funkciók ellátása körül összpontosultak, olyan kérdések körül, mint a közössége egysége és a *fitna*¹²⁰ elkerülése, az uralkodó igazságossága, stb.

¹¹⁸ Muammar Qaddáfi líbiai vezető által bevezetett államforma, mely a nép közvetlen hatalomgyakorlását kívánta megvalósítani.

¹¹⁹ Teklovics Levente: *Az Iszlám Állam šarī‘ája* c. előadás az NKE és az Avicenna KKKI A vallás szerepe a politika alakításában c. konferenciáján, 2018. február 20-án.

¹²⁰ Ld. Maróth, 2009

Az állam (daula) fogalma az iszlám történetében és a politikatudományban

A modern arab politikai szóhasználatban az állam (nemzetállam) európai fogalmát az arab *daula* szóval fordították (perzsául *doulāt*, törökül *devlet*). Maga a szó a *dwl* gyökből származik, melynek jelentése „forogni, változni, egymás után következni”, azaz a különböző dinasztiai változásaira, egymás utániságára utal. A *daula* kifejezést az államnak, illetve a kormányzó személy hivatalának, a hatóságnak a jelölésére a 8. században kezdték használni, amikor az Abbászidák átvették a hatalmat az Omajjádoktól (650-750),¹²¹ de „a szónak iszlám előtti gyökerei vannak”.¹²² Az Abbászida dinasztia hosszú uralma (750-1258) hozzájárult ahhoz, hogy a kifejezés az uralkodó hatalmat/dinasztiát, majd végül az általuk irányított birodalmat, államot jelölje. A pre-modern muszlim írók felfogásában „egy állam addig létezik, amíg egyének és azok a csoportok, melyekhez ezek az egyének tartoznak, azaz a dinasztiai, összetartják és uralják azt. Amikor a dinasztia eltűnik, az állam, mely azonos vele, szintén véget ér.”¹²³ Ennek megfelelően a közel-keleti politikai gondolkodás a dinasztiákon keresztül elsősorban a kalifátusra, a speciális muszlim államformára fókuszált.

A *daula*, mint a modern államot jelölő fogalom használata viszonylag késői fejlemény, az arab nacionalista gondolkodásban jelent meg,¹²⁴ és vált a gyarmati és posztkoloniális korszak államára reakcióként az iszlamista diskurzus témájává is.¹²⁵ A modern/európai értelemben vett állam fogalma – és a *daula* szónak ebben az értelemben való használata – ezért a modern politikai iszlám diskurzusban részben a gyarmatosítók által létrehozott államokra válaszul, részben a modern európai diskurzushoz való adaptálódás folyamatában jelent meg. Azonban a fogalom sajátos fejlődéstörténetének következtében a *daula* máig megőrizte szoros kapcsolatát a vezető autoritásával, ami ellentétes az államnak, mint személytelen entitásnak az európai felfogásával.¹²⁶

Mint sok más európai fogalom esetében, a *daula* esetében is – a már ebben a korszakban alkotó, és ennek az átvételnek a birtokában dolgozó iszlamista gondolkodók (Dzsamál al-Dín al-Afgáni, Muhammad Abduh, Rasíd Ridá, Ali Abd al-Rázik) mellett – megindult a visszafelé

¹²¹ Lewis, Bernard (1988): *The Political Language of Islam*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 36.

¹²² Simon Róbert (2016): *Politika az iszlámban. A muszlim társadalom anatómiája*. Budapest, Corvina, 85–86; Maróth, 2009, 38–40.

¹²³ Ibn Khaldúnt idézi Hashimi, Sohail H.; „dawla” in Martin, Richard C. (szerk.) (2004): *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, Macmillan Reference USA, 174-175.

¹²⁴ Az 1861 tuniszi alkotmány volt az első dokumentum, mely megpróbált „különbséget tenni a bej, Tunézia uralkodója hagyományos hatalma és az állam alkotmányos hatalma között, mely utóbbinak maga a bej is alá volt rendelve.” Uo.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Maróth, 2009, 40.

keresés és kapcsolódás olyan korábbi muszlim teológusokhoz, akiknek a munkáiban utalások találhatók az állam, a kormányzás és az irányítás, valamint az állami monopóliumok témakörében (pl. Ali ibn Muhammad al-Mávardi, Ibn Tajmijja). Mindezek olyan kérdésekben nyújtottak útmutatást,¹²⁷ mint hogy a Korán (és a prófétai hagyományok összessége, a *szunna*) mit mond a közösség szervezéséről és irányításáról, a konzultatív testületről (*súra*),¹²⁸ az isteni szuverenitás és az emberi végrehajtás kettősségéről, a vallási és a világi törvénykezés később kialakult párhuzamos gyakorlatáról, a „káosz” visszaszorításáról és a rend fenntartásáról stb.¹²⁹

A modern fogalom összeegyeztetése a hagyományos értelemmel már csak azért is nehéz feladatnak minősült, mert az iszlám legfontosabb jogforrásai, a Korán és a *szunna* nem tartalmaznak útmutatást az állam létrehozására és működtetésére,¹³⁰ hiszen az iszlám *vallási* (és nem politikai) közösséget szervezett, ráadásul egy olyan környezetben, ahol esetenként maga az államiság gondolata sem létezett egészen a 18. századig.¹³¹ A hívők közössége, az *umma* vallási közösség volt – és ma is az –, „melynek formálódásában területiális (területi) szempontok nem játszottak szerepet, így nem is az állam állt a figyelem középpontjában, hanem az *umma* vezetője, vagyis a kalifa,”¹³² valamint magának a közösség szervezésének és működésének gyakorlata.

Ebből a helyzetből következett, hogy az iszlám történetében négy, egymáshoz hasonlatos, de mégis jellegében különböző modell alakult ki a politikai közösségszervezés („az iszlám állam”) tekintetében.¹³³ Az első Mohamed közössége volt, amelyet a próféta Medinában épített ki, és amely a mai napig ideaként szolgál az iszlamista mozgalmak számára – annak ellenére, hogy pontos működéséről viszonylag kevés hiteles forrás áll rendelkezésre. Ez az „állam” kevésbé intézményesült, inkább személyes kapcsolatokon alapult, amely

¹²⁷ Afsaruddin, Asma (2011): *Islam, the State and Political Authority. Medieval Issues and Modern Concerns*. Palgrave Macmillan, New York.

¹²⁸ Melynek gyökerei szintén a preislám korszak törzsi szerveződéseire nyúlnak vissza.

¹²⁹ A síita közösség számára ezt a kérdést feloldja/megoldja az a koncepció, melynek középpontjában az imámok, Ali és leszármazottai, álltak, akiknek távollétében a vallási hierarchia csúcsán álló ajatollahok rendelkeznek azzal a tudással és felhatalmazással, mely képessé teszi őket az isteni törvények interpretálására. A Ruhollah Khomeini által kidolgozott *velájat-e faqih*, a vallástudós irányítása, mely ma az Iráni Iszlám Köztársaság állami berendezkedésének alapja, egyfajta válasz a kalifátus intézményének hiányára

¹³⁰ „a jogtudósok figyelme szinte kizárólag a kalifa tisztségére összpontosult, az állam működésének egyéb aspektusaira nem tértek ki.” Jany, 2006, 30.

¹³¹ A kereskedelmi útvonalakon zajló információcsere, majd az iszlám hódítás természetesen kapcsolatba hozta a muszlim közösséget államokkal és birodalmakkal, ez azonban jellemzően a kinyilatkoztatás évei, illetve Mohamed próféta halála után történt.

¹³² Jany, 2006, 30.

¹³³ A négy modell forrása: Hayes, Louis D. (2014): *The Islamic State in the post-modern world*. Surrey – Burlington, Ashgate Publishing Company, 31–55.

gyakorlatilag leképezte a törzsi viszonyokat – és mint egy vallási alapú törzs működött. Így tehát a próféta egyszerre volt vallási és politikai vezető.

Mohamed halálát követően alakult ki a második modell, a kalifátus (*khiláfa*) intézménye, amelyet a mai közfelfogás a Próféta halálát követő első négy vezető, az „igaz úton járó” (*al-rásidún*) kalifától (Abú Bakr, Omár, Oszmán és Ali) eredeztet.¹³⁴ A valóságban azonban a kalifátus kialakulása egy hosszabb folyamat eredménye volt, amely kiterjedt az első négy utódot követő Omajjád- és Abbászida-dinasztia uralkodásának időszakára. Az „iszlám állam” ideális formáját övező későbbi viták során gyakori volt az „álláspontok visszavetítése”,¹³⁵ amelyek elsősorban a vezetés/vezető szerep legitimációja körül forogtak,¹³⁶ azaz, hogy a kalifa végrehajtja-e, illetve végrehajtatja-e az isteni törvényeket. (Ebből is jól látható, hogy a kalifának az iszlám felfogása szerint nincs és nem volt törvényhozó hatalma, feladata az isteni törvények végrehajtása volt.) Azaz azt mondhatjuk, hogy az iszlám kormányzás „politikai” elmélete és a közösség irányításának adminisztratív gyakorlata találkozott, hiszen az isteni törvények betartatása és a rend fenntartása az *umma* létének velejárója volt, ami a kalifátus szükségességéről kialakult konszenzushoz vezetett – annak ellenére, hogy magára a kalifátusra vonatkozóan sincs utalás a Koránban, sem a *szunnában*.¹³⁷ A legitimitásról szóló viták végül a szunnita és síita hívők szakadásához, valamint később a párhuzamosan felállított kalifátusokhoz, iszlám birodalmakhoz vezettek.¹³⁸

Az arab kalifátus modelljének másik dilemmáját a négy igaz úton járó kalifát követően a politikai és vallási hatalom kérdése jelentette. Ugyan hivatalosan az összes muszlim a kalifa által vezetett egyazon közösséghez, *ummához* tartozott, a gyakorlatban azonban az arab birodalom növekedésével sem tudta magába olvasztani az összes hívőt (és ezzel párhuzamosan számos nem muszlim is került igazgatása alá). A politikai realitás és a vallási alapokból levezetett ideális állapot szembekerült egymással, és különböző vegyes „megoldásokat” (szultánátus, imámátus) eredményezett.

¹³⁴ Az első négy kalifa korszakának, mint az „aranykornak” a beállítása az Abbászida-dinasztia uralkodóihoz kötődik, akik az Omajjádok királyságának ellentétéül az elődök és a maguk iszlám kormányzatát állították (Jany, 2006, 32).

¹³⁵ Bővebben lásd Simon, 2016, 80–85.

¹³⁶ Simon, 2016, 76.

¹³⁷ Jany, 2016.

¹³⁸ A *khiláfa* szó jelentését tovább árnyalja a történeti fejlődésnek a kereszténységtől különböző volta: a muszlim közösség vallási közösségként szerveződött, azonban az első hívőket ért támadások miatt nagyon hamar politizálódott is: szövetségeket kötött, háborúkat és csatákat vívott. Mohamed próféta utódai, a kalifák előbb voltak a hívők közösségének vezetői, és csak mint ennek a közösségnek politikai értelemben vett képviselői rendelkeztek világi hatalommal. Mindez azt is jelenti, hogy a közösség mindennapi élete során meghozott – tulajdonképpen szekuláris – intézkedések, törvények nem írhatják felül az isteni törvényeket. Lásd Jany, 2006, 26–37.

A harmadik modell már nem az arab kalifátushoz, hanem az időben azt követő más, iszlám alapú politikai szervezetekhez kötődtek, elsősorban az oszmán (és a síita iszlámban a perzsa) birodalomhoz. Ezek esetén a hangsúly átkerült az „iszlámról” az „államra”, vagyis a filozófiai vitákról a politikai kormányzásra és annak intézményi kereteinek kialakítására. Ez a birodalmi modell már magában foglalta a vesztfáliai modern állam egyes jellegzetességeit, ám – a törzsi felépítés, az egymással átfedésben lévő autoritások fennmaradásának, illetve a területiség és a szuverenitás korlátozottságának köszönhetően – nem tudott (és nem is akart) teljesen azzá válni. A birodalmi gondolkodás ezt nem is engedte volna meg: az ugyanis kizárólagosságra tartott igényt az ideológia és a legitimitás felett, mást nem ismert el szuverénként.¹³⁹ Viszont a kalifátus – a kalifa címe – mint legitimációs elem a birodalmiság kellékeként változatlan jelentőséggel bírt. Így az oszmán szultán egyben kalifa is volt, azaz személyében a vallás és a politika kettőssége – ha eltérő arányban is – fennmaradt.¹⁴⁰

Az utolsó török uralkodót 1923-ban fosztották meg trónjától és világi hatalmától, amikor a Török Köztársaságot kikiáltották. Kalifiként azonban még egy évig „hivatalban maradt”, míg 1924-ben Musztafa Kemál Atatürk kezdeményezésére a Nagy Török Nemzetgyűlés kimondta a kalifátus végét, amelyet követően komoly kísérlet – az Iszlám Állam fellépéséig – nem történt annak visszaállítására. Annak ellenére sem, hogy a szunnita muszlim közösségben állandóan jelen lévő igény volt és maradt a kalifátus intézményének helyreállítása. Ebből a politikatörténeti perspektívából ehhez az igényhez köthetőek az iszlamizmushoz kapcsolódó mozgalmak – mint az Iszlám Állam is –, amely *„nem egy vallás, nem is a vallásnak egy irányzata, megfogalmazása, értelmezése a sok közül, hanem egy olyan politikai, társadalmi és gazdasági elemeket tartalmazó ideológia, mely az iszlám vallását használja fel érvelési rendszeréhez, önmagát a saját maga képére formált vallási felfogásával igyekszik legitimálni, vagyis a vallást instrumentalizálja annak érdekében, hogy saját céljait elérje. A gondolat központi eleme, hogy egy olyan iszlám alapú, de az iszlamizmus világképe alapján értelmezett, totális politikai rendszert akar bevezetni, melynek központi eleme a saríʿa [...]. A saríʿa bevezetése, pontosabban, egy saríʿa alapú politikai és jogrendszer kialakítása az a differentia specifica, ami az iszlamizmust elválasztja a többi politikai ideológiától, és részben persze magától az iszlámtól is, hiszen egy ilyen államban az iszlamizmus az, amelyik megmondja,*

¹³⁹ Steunebrink, Gerrit (2008): *Sovereignty, the Nation State and Islam*. Ethical Perspectives, 15/1, 10.

¹⁴⁰ Ez a törekvés a későbbiekben is jelentkezik, pl. az Iráni Iszlám Köztársaságban, ahol Ruhollah Khomeini ajatollah az iszlám kormányzás (*velájat-e faqih*) modelljében a vallási szférát a világgal összekapcsoló iszlám köztársaságban az iszlám forradalom legfőbb vezetőjeként az ország kül-, bel-, gazdaság-, stb. politikai irányainak meghatározója, miközben a vallási közösség fejeként – az iszlám forradalom nevében – immár az egész *umma* lojalitását követeli magának.

hogy mi a sarí'a és hogyan kell azt értelmezni, és nem a hagyományos jogtudós réteg, az 'ulamá'. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy néhány, az iszlámizmussal rokonszenvező jogtudóst leszámítva a tradicionális jogfelfogást követő muszlim jogtudósok vagy nem csatlakoznak az iszlámizmushoz, vagy kifejezetten elítélik azt (lásd a robbantásokat elítélő jogtudósok fatváit).’’¹⁴¹

Az 1970-es évek végétől gyors ütemben iszlamizálódó közel-keleti társadalmakban a kalifa, mint a határokon átnyúló muszlim közösséget képviselő hatalom hiánya gyakran értelmezhetetlen helyzeteket eredményezett. Több modern állam – Szaúd-Arábia, Irán vagy Pakisztán – igyekszik létét a vallási hagyományokhoz kötni, immár inkább csak saját hatalmuk biztosítékaként. Pl. a szaúdi királyok, akiknek címei között szerepel a „két szent hely őrzője”, nem rendelkeznek vallási legitimációval, így a jeruzsálemi muszlim szent helyek felett 1988-ig a (transz)jordániai király gyakorolta a – világi – ellenőrzést, az al-Aksza mecset felett ma is, miközben a jeruzsálemi főmufti a kompetens vallási hatóság.¹⁴² Ez a jelenség példázza az „iszlám állam” negyedik modelljét, amely leginkább iszlám értékekre alapuló modern államnak tekinthető.

A pre-iszlám dzsáhilijja társadalmi szerveződése¹⁴³

Az Arab-félszigeten a pre-iszlám arab társadalom alapegysége a „kibővített patriarchális család”¹⁴⁴ volt. Ezekből épültek fel a klánok, majd a törzsek, melyek időnként törzsi konföderációkat¹⁴⁵ hoztak létre, általában eseti alapon. Ez a törzsiség jellemezte az Arab-félsziget lakosságát, akár a sivatagi nomádokról, akár a városlakókról legyen szó. (A városok elsősorban az Afrika szarvát a Vörös-tenger mentén a Földközi-tenger keleti partvidékével összekötő karavánút mentén alakultak ki.) Ezek a törzsi társadalmak azonban nem alapítottak államot, még annak legkezdetlegesebb formájában sem, annak ellenére, hogy sosem voltak

¹⁴¹ Jany, 2016.

¹⁴² A 20. század végén, de különösen a 21. században a politikai napirendre kerülő „civilizációk párbeszéde” diskurzus nemcsak azért sikerült felemásra, mert a civilizációkat ebben a párbeszédben a vallási vezetőknek kellett volna képviselniük, hanem azért is, mert az iszlám oldalán ilyen személy nem létezett. (Igaz, hogy a kereszténység esetében is elmondható, hogy a római pápa nem képviseli a keresztény közösség teljes egészét.)

¹⁴³ Az iszlám előtti kor megnevezése *dzsáhilijja*, azaz a tudatlanság kora. Ebben a fejezetben az arabokra fókuszálunk és nem foglalkozunk a később áttért népekkel.

¹⁴⁴ Gibb, Hamilton A. R. (1970): *The Heritage of Islam in the Modern World (I)*. International Journal of Middle East Studies, vol. 1. No. 1 (Jan. 1970), <http://www.jstore.org/stable/162062>, 5.

¹⁴⁵ A leghíresebb törzsi konföderáció a Kinda törzsszövetség volt, mely az 5-6. században Jemen alárendeltségében a kereskedelem zavartalan áramlását biztosította Szíria és Irak felé. Simon Róbert (1975): *A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 61-65.

teljesen elzárva a világ más részeitől, sőt, saját környezetükben, az Arab-félsziget délnyugati csücskén is léteztek korábban államok (Hadramaut, a bibliai Sába).

A törzs tagjait az *aszabijja*, azaz az ugyanahhoz a csoporthoz tartozók közötti szolidaritás kapcsolta össze, melynek alapja a vérségi kötelék volt. Az egyén csak mint a törzs tagja létezett. Élvezte a törzs védelmét, beleértve a vérbosszú intézményét, a törzs tagjainak jogait, vállalta és teljesítette a törzs kötelezettségeit, részesült a közös tulajdonból (pl. amit egy-egy hadjáratban közösen zsákmányoltak).

A törzset a legnagyobb autoritással és tekintéllyel rendelkező klán vezette, aminek alapja a nemesség, a pre-iszlám arab ideál, a sivatagi erények¹⁴⁶ voltak, melyek politikai, gazdasági és társadalmi erőt generáltak és tükröztek. Bár a vezető pozíció általában ugyanabban a klánban maradt, ez korántsem volt kötelező, hanem az adott klán tekintélyétől függött, amelyet a csoport szolidaritásának ereje biztosított. Ha ez a szolidaritás meggyengült, a klán pozíciója megingott és egy erősebb csoportszolidaritással rendelkező klán vette át az irányítást. Ebben a környezetben a genealógiának,¹⁴⁷ a leszármazásnak kiemelt szerepe volt, hiszen ez bizonyította a csoport és az egyén „tisztá eredetét” és a klán tekintélyét és vezető szerepét, melyet egy korábbi híres ős alapozott meg.

Ez egyben azt is jelentette, hogy az „idegenek”, azaz olyan személyek, akik valamilyen okból kívülről csatlakoztak a törzshöz (mint kliens vagy szövetséges), soha nem kerülhettek vezető pozícióba, mivel ők a családot és a nemességet patrónusaikon keresztül „kapták” és nem leszármazásuk biztosította nekik azt.¹⁴⁸

A törzshöz fűződő lojalitás megkérdőjelezhetetlen volt. Alapja a *baj'a* volt, azaz „az uralkodó és az alattvaló közötti szerződéses viszony, mellyel mindkét fél bizonyos kötelezettségeket vállal a másikkal szemben”,¹⁴⁹ és melyet szimbolikusan a törzs vezetőjének (*sejk* vagy *szajjid*) tett hűségskü jelenített meg.

A *sejket* a *madzslisz*, a törzsi gyűlés választotta meg. Törvényhozási joggal nem rendelkezett,¹⁵⁰ funkciója inkább a végrehajtásra vonatkozott. Ugyanakkor ő volt a döntőbíró

¹⁴⁶ „Az arab sivatagnak megvan a maga vallása. A beduin vallása a *mur'u'a* ... alapelve a törvény betartása és dogmája a hűség.” Goldziher, 1980.

¹⁴⁷ A genealógia fontosságáról ld. Szombathy, Zoltán (2003): *The Roots of Arabic Genealogy. A Study in Historical Anthropology*. Piliscsaba, The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies.

¹⁴⁸ Ibn Khaldún (1995): *Bevezetés a történelembe* [Al-Muqaddima], ford. Simon Róbert, Budapest, Osiris Kiadó, 138-143.

¹⁴⁹ Lewis, 1988, 58.

¹⁵⁰ Jany, 2006, 21.

a vitás kérdésekben, és az ítéletét a törzs tagjai tekintélye és származása miatt elfogadták. Döntéseit a közösség szokásjoga és gyakorlati megfontolások alapján hozta. Ő felelt a törzsnek más törzsekkel ápolta kapcsolataiért: megállapodásokat, fogolycseréket kötött, felügyelte a vérdíj megfizetését, ha valakit megöltek, gondoskodott a szegényekről és a hadizsákmány elosztásáról. A fegyveres erő alkalmazása azonban a törzs kompetenciája volt.

A törzsi gyűlésnek, a *madzslisznak* a törzs összes férfitagja a részese volt, de csak a fontosabb klánok vezetőinek volt tanácskozási és döntési joga.¹⁵¹ A *madzslisz* tagjai így a nemességet (nemes leszármazást) és a saját klánjuk tekintélyét szimbolizálták, ami viszont ismét csak a törzs erejét növelte.¹⁵²

A döntéshozó és tanácsadó testület (*súra*) történelmi és mai koncepciója a muszlim világban tehát a konzultáció és konszenzus hagyományos törzsi folyamatában alakult ki. Később ezt szentesítette a Korán,¹⁵³ a *szunna* és a *sari'a*, melyeket mind a szunniták, mind a síiták elfogadnak.¹⁵⁴

Az iszlám kezdete és hatása a társadalom szerveződésére

A 7. századi mekkai társadalom ugyanezt a törzsi szerveződést mutatta, ahol a legerősebb *aszabijjával* rendelkező törzs, a *Korejs*, azon belül is az idősebb ág, az Omajja, volt a vezető. Vezető pozíciójuk szorosan kapcsolódott a Ká'bához és a pre-izlám zarándoklathoz,¹⁵⁵ amit – a 6. századtól - kiegészített szerepük az átmenő kereskedelem ellenőrzésében.¹⁵⁶ Mohamed a *Korejs* fiatalabbik ágába született, és mivel apja még az ő születése előtt meghalt, előbb nagyapja, *Abd al-Muttalib*, majd legidősebb nagybátyja, *Abú Tálib* vette át a gyámságát, ami egyben azt is jelentette, hogy mint a *Banú Hásim* klán feje, ő nyújtott védelmet Mohamednek. Az iszlám történelemben ismert tény, hogy amikor a Mohamed által hirdetett tanok,

¹⁵¹ Uo. 22.

¹⁵² A döntéshozó testületek szerepe és kialakulása a nem-nyugati társadalmakban egészen másként alakultak, mint a nyugatiakban. Ezeknek itt akár több szerepük is lehet egyszerre: "tanácskozó, törvényhozó, közvetítő, kooptáló, képviselői, szimbolikus és tiszteletbeli." Dekmejian, R. Hrair (1998): *Saudi Arabia's Consultative Council*. Middle East Journal, Vol. 52., No. 2. (Spring, 1998), 205.

¹⁵³ Id. pl. Korán, 42. szúra, 30. ája

¹⁵⁴ Egyes síita források szerint azt, hogy Ali imám elfogadta és betartotta a konzultáció intézményét, az bizonyítja, hogy Omar halála után is részt vett benne. Al-Katib, Ahmad (1997): *The Development Of Shī'ite Political Thought: From Shūrā To Wilāyat Al-Faqīh*, Al-Shura Publishing House For Research And Information, 11.

¹⁵⁵ Mekka már az iszlámot megelőzően is kultikus központ volt, a középpontban a Ká'bával. A próféta egyik öse, Quszaj meghódította Mekkát, és a Ká'ba gondozását egyik fiára, Abd Manáfra bízta. Az ő fia volt Hásim, a próféta egyik öse.

¹⁵⁶ Simon, 1975, 35-37.

elsősorban az Isten előtti egyenlőség hirdetése veszélyeztetni kezdte a fennálló társadalmi rendet, a *Qorejs* vezetői megpróbálták meggyőzni *Abú Tálibot*, hogy hagyja magára Mohamedet, de ő fenntartotta a védelmét. Amikor meghalt, Mohamed és a követői védelem nélkül maradtak, mert a *Banú Hásim* következő vezetője, *Abú Lahab*¹⁵⁷ a *Qorejs* mellé állt. Így Mohamednek és követőinek 622-ben el kellett hagynia Mekkát, és a karavánúton Mekkától északra fekvő városba, *Jaszribba* vándoroltak, melyet innentől kezdve Medinának (*madínat-un-nabí*), a Próféta városának neveznek.

Az iszlám egy új közösséget (*umma*) és egy új társadalmi rendet hozott létre, mely azonban örökölte a korábbi évszázadok, évezredek által kialakult társadalmi szerveződés hagyományait is. A hívők közösségét az Isten akaratának való alárendelés kapcsolta össze. Az új, szigorúan monoteista hit és az isteni törvényekhez, a *sari'ához* való igazodás alkották annak a csoportszolidaritásnak az alapját, amely a pre-islám idők *aszabijjájára* emlékeztetett.

Az *ummán* belül azonban szinte a kezdetektől új csoportok emelkedtek ki: Mohamed első hívei, akik vele tartottak Mekkából Medinába (*muhádzsirún*), vagy a medínai áttérők (*anszár*), akik támogatták és harcoltak az új közösségért. Emellett a törzsi hagyományoknak megfelelően a *Qorejs* törzs, elsősorban a *Banú Hásim*, a próféta klánja is különleges státuszt élvezett. Így a *naszab*, a genealógia, a törzsek leszármazása és az *ahl al-bajt* (a család, a próféta családja) továbbra is fontos, sőt, döntő jelentőségű volt.¹⁵⁸ De Medinában éltek zsidó törzsek is. Így az ún. medínai alkotmány, mely a legfontosabb, sokat hivatkozott dokumentum ebből az időből, ennek a nagyon vegyes társadalomnak az együttélési szabályait fektette le.

Ez a változás az új vallás feladatában és környezetében a Koránban is tükröződik: a Mekkában kinyilatkoztatott szúrák, Korán-versek az új vallás megalapításával foglalkoznak, rövid, világos üzeneteket közölnek az iszlám alapjairól; míg a medínai szúrák a közösség életének megszervezésével kapcsolatban közölnek isteni rendelkezéseket.

Maga Mohamed a közösség megkérdőjelezhetetlen vezetője volt, akit Isten választott ki és akit az utolsó prófétaként ismer el az iszlám. Azaz az ő autoritását és tekintélyét az isteni kiválasztás ténye alapozta meg. (Ugyanígy, a tény, hogy a Koránt Isten tiszta arab nyelven nyilvánította ki, az iszlámon belül elsőséget biztosít az araboknak, azaz, a hagyományos törzsi összefüggésben ez biztosította az arabok „nemességét” az újonnan áttértek előtt.)

¹⁵⁷ Abú Lahab Abú Tálib korban következő testvére volt. Gyűlöletes szerepéről a Korán 111. szúrája emlékezik meg.

¹⁵⁸ Ennek a jelentősége ma is nagy, hiszen mind a marokkói, mind a jordániai uralkodó család a *Banú Hásim*hoz vezeti vissza családfáját.

Az első kalifák, Abú Bakr, Omar, Oszmán és Ali, a próféta első híveinek köréhez tartoztak, Ali pedig egyben a *Banú Hásim* tagja is volt. Azonban az ő kiválasztásukban a hagyományos törzsi gyakorlat is szerepet játszott. Bár az első négy kalifa után a vezetést magához ragadó Omajjádokkal a régi mekkai elit, a törzs idősebbik ága¹⁵⁹ – iszlamizált formában – visszavette a vezető szerepet és a hatalmat, az őket követő Abbászidák¹⁶⁰ éppen a *Banú Hásim*hoz való tartozásukkal legitimálták hatalomba lépésüket. A síita iszlámban pedig a próféta családjából való közvetlen leszármazás – Alin és a próféta lányán, Fátimán keresztül – mindennél fontosabb, hiszen ez a leszármazás adja az imámátus alapját. Ugyanakkor a későbbiekben szunnita teológusok is arra a következtetésre jutottak, hogy az uralkodók leszármazása (a *Hásemita* klánból) legitimitásuk központi eleme.¹⁶¹

Bár az iszlám szakított a régi pogány hagyományokkal, melyekhez a törzsiség is tartozott, hamar kiderült, hogy ez a társadalmi felépítmény erősebbnek bizonyult és gyorsan alkalmazkodott az új szervező elvhez, az iszlámhoz. Így az első kalifákat a régi törzsi szokások szerint választották meg: Mohamed halála után az *umma* vezetői összeültek – Ali kivételével, aki mint a legközelebbi férfi családtag a temetés megszervezésével volt elfoglalva – és a *muhádzsirún* közül megválasztották Abú Bakrot. Bár az érvelés szerint azért őt jelölték, mert amikor a próféta betegeskedett, Abú Bakrot kérte meg, hogy helyettesítse a közös imánál, az a tény, hogy a másik jelölt, Omar szintén a *muhádzsirún* közül való volt (és Ali is az lett volna) azt mutatja, hogy legalábbis egybeesés mutatható ki az iszlám első gyakorlata és a törzsi hagyományok között. A vezető a legerősebb *aszabijjával* és nemességgel rendelkező klán, ebben az esetben Mohamed első hívei, körül került ki. Az *anszár*, a medinai áttértek, bár részt vettek Abú Bakr megválasztásában, ki voltak zárva a vezetés lehetőségéből, hiszen sem a próféta vér szerinti családjához, sem az első hívekből álló, iszlám-teremtette családjához nem tartoztak. A közösség békéjének a megőrzését szintén egy törzsi hagyomány, a hűségeskü biztosította.¹⁶²

Mivel a kalifa-választás gyakorlata a próféta halálát követően alakult ki, az iszlám jogtudományban egy újabb vita alakult ki arról a testületről, mely jogosult volt a kalifa megválasztására. Abú Bakr létrehozott egy tanácsadó testületet (*súra*), szintén a törzsi

¹⁵⁹ Az Omajjádok Omajja, Abd al-Samsz fia leszármazottai, aki Abd Manáf fia volt, aki viszont annak a Hásimnak a testvére, akitől a próféta is származik.

¹⁶⁰ Abbász a próféta nagybátyja volt, Abú Tálibbal és Hamzával együtt.

¹⁶¹ Pl. Rasíd Ridá. Haddad, Mahmoud (1997): *Arab Religious Nationalism in the Colonial Era: Rereading Rashīd Riḍā's Ideas on the Caliphate*. Journal of the American Oriental Society, Vol. 117, No. 2 (Apr. - Jun., 1997), 253-277.

¹⁶² Jany, 2006, 28-29.

hagyományok alapján, mely később a harmadik kalifát, Oszmánt megválasztotta, ezáltal precedenst teremtve. Bár az iszlám története során számtalan vita zajlott a testület összetételét illetően, annak jogszerűsége és fontossága soha nem kérdőjeleződött meg.

Azonban az új szabályok sok szempontból meghaladták és felülírták a törzsi társadalom szabályait, különösen az egyén társadalmi státuszát illetően. Mivel a hívő kizárólag Isten akaratának rendelte alá magát, ez a régi struktúra feltörését jelentette. Azonban a régi gyakorlat bizonyos elemei is továbbéltek, ezeket azonban „iszlamizálták”, beemelték az iszlám hagyományba.

Az iszlám előtti korszakot *dzsáhilijja* néven, a tudatlanság, az egy-Isten nem ismerésének koraként tartják számon, amikor az emberek sok istent és bálványokat szolgáltak. Maga a Ká'ba is, az iszlám előtt is szentélyként szolgált, és a muszlim történetírás szerint különleges tárgyakkal, bálványokkal, szobrokkal volt tele, és közöttük volt a fekete kő is. Az iszlám kezdetének egyik legismertebb története, hogy amikor a próféta először visszatérhetett zarándoklatra Mekkába, első útja a szentélybe vezetett, ahonnan kidobálta a bálványokat. Azonban a fekete kő megmaradt és egy Ábrahámhoz fűződő történettel legalizálták, a szentéllyel és magával a zarándoklattal együtt.

A sivatagi erényeken alapuló arab erkölcsi ideál szintén a *dzsáhilijjába* nyúlik vissza, és változatlanul az erkölcs és a tekintély alapjául szolgált, csakúgy mint a tiszta arab nyelv (*fushhá*), amelyen a Korán kinyilatkoztatást nyert, a tiszta leszármazás, a vendégjog és a vérbosszú/vérdíj intézménye. Ezt a sivatagi ideált Hamza, a próféta nagybátyja testesítette meg, azaz kapcsolta egybe a Banú Hásim *aszabijjájával*.¹⁶³ De itt említhetjük a *dzsáhilijja* egyik híres költőnőjét, *al-Khanszá*t,¹⁶⁴ akit szintén „iszlamizáltak”, olyannyira, hogy az Iszlám Állam nevű terrorszervezet egyik női brigádja is az ő nevét viseli.

Az iszlámban a hívőnek kettős felelőssége és kötelezettsége van: egyrészt Isten felé, hogy az isteni törvények betartásával él, másrészt a közösség, az *umma* felé, melynek fenntartásából ki kell vennie a részét. Bár az *umma*, mint láttuk egy teljesen más társadalmi felépítmény volt, mint a törzsi közösség, nagyon sokban hasonlított is ahhoz. Isten a törzs vezetőjére emlékeztet, amennyiben ő a legfőbb autoritás, azonban messze felülmúlja a törzsi vezetőt

¹⁶³ Pl. <http://www.ummah.com/forum/showthread.php?227547-Hamza-Ibn-Abdul-Muttalib-Lion-Of-Islam>, <http://bestislamstories.blogspot.hu/2012/12/hamza-ibn-abdul-muttalib-ra.html>, <https://www.al-islam.org/hamza-bin-abdul-muttalib-kamal-al-sayyid/hamza-bin-abdul-muttalib>, etc.

¹⁶⁴ A források szerint al-Khanszá nemcsak Mohamed kortársa volt, hanem a fiai át is tértek az iszlámra, és amikor a kádizijjai csatában elesetek, al-Khanszá is fegyvert fogott a muszlim közösség védelmében.

abban a tekintetben, hogy ő a legfőbb törvényhozó, aki törvényeit kinyilatkoztatás útján közölte az emberekkel. Hatalma teljes és tökéletes a közösség fölött, és azt mindenki elfogadja. Ezért az *ummának* új *aszabijjája* van, amely téren és időn átívelve, határok nélkül, minden hívőt összekapcsol, olyannyira, hogy az *umma* mintegy új nagy törzs jelenik meg. Mivel ez az új autoritás és *aszabijja* a vallásból nyeri legitimációját, az iszlám intézményesítése és a társadalmi struktúrába való beillesztése vált a legnagyobb kihívássá. Különösen, hogy a gyors terjeszkedés során az iszlámnak és az araboknak nemcsak az új társadalom megszervezését kellett megoldaniuk, hanem az együttélést is a meghódított területek népeivel.

Ugyanakkor az a tény, hogy a legszigorúbb monoteista hit állt az új autoritás és *aszabijja* középpontjában, komoly különbségeket is jelzett. A fő autoritás, Isten, távolléte nehezen volt felfogható, és Mohamed halála gyakorlatilag azt jelentette, hogy megszűnt a törvényhozás, hiszen az utolsó próféta után már nem következett senki, aki újabb isteni kinyilatkoztatást közvetíthetett volna. Ráadásul a kinyilatkoztatások szövege nem volt leírva, majd csak a harmadik kalifa, Oszmán (644-656) adott utasítást az írásba foglalásukra. Új jogforrást kellett keresni, amit a prófétai hagyományokban (*szunna*), a próféta tetteiben és mondásaiban találtak meg. Ezeket történetek, *hadíszok* formájában hagyományozták, melyeket a hagyományozók hivatkozási láncával hitelesítettek.¹⁶⁵ Az e két forrás alapján megismert isteni törvények *corpusa*, a *sari'a* a hívő és a hívők közössége életét szabályozza vallásgyakorlatukban és istentiszteletükben. Ugyanakkor nem szól az állam szerkezetéről és működtetéséről, mivel az *umma* nem állam, hanem továbbra is a hívők közössége maradt.

Találkozás már létező társadalmi/állami szerveződésekkel

A Korán és a prófétai hagyományok (*szunna*) tehát nem szólnak a kormányzásról vagy a vezető feladatairól, így a próféta halála után az első kalifák feladata inkább Mohamed közösségvédő szerepének a folytatása és az iszlám kiterjesztése volt, mintsem a közösség kormányzása. Mintegy kétszáz évig tartott, mire az iszlám kalifátus intézményei kialakultak. Ez a folyamat azonban nem önmagában, a környezet más folyamataitól elszigeteltségben ment végbe, hiszen a meghódított területeken élő népek már kialakult társadalomszervezési

¹⁶⁵ Jogforrásként a *hadíszoknak* kifogástalanoknak kellett lenniük. Azonban az idő múlásával egyre nehezebbé vált a *hadíszok* eredetiségének bizonyítása. Ezért egy hatalmas *hadísz*-irodalom alakult ki.

gyakorlattal, gyakran évezredek államiséggel rendelkeztek, mely gyakorlatokat és hagyományokat az újonnan szerveződő kalifátus gyorsan magába olvasztott.

Bár a pre-islám arab törzsek találkozhattak a szervezett és intézményesített államiség különböző gyakorlataival – említettük már a karavánútvonalat -, de a hódítás által közvetlen kapcsolatba kerültek ezekkel. Bizánc vagy a Szászánida Perzsia államigazgatási gyakorlata az iszlám kalifátus irányításának gyakorlati kérdéseire nyújtott megoldást, így ezeket az intézményeket gyorsan átvették és adaptálták, és összekapcsolták a törzsi társadalomból *ummá*vá alakult közösség intézményeihez. A bizánci és a Szászánida birodalmak által megőrzött ősi közel-keleti “istenkirály” koncepció is tovább élt, ami jól látható – többek között – abban a vitában, melyet a kalifa cím örökölhetőségéről, illetve a kalifa és a király közötti különbségtételről folytattak.

Mindaddig, amíg az uralkodó egyben kalifának is nyilvánította magát, elvileg ő volt az *umma* vezetője, akinek autoritása a vallásból fakadt, amit fokozatosan egyre jobban legitimált az uralkodó családon belüli leszármazása. Miközben az Omajjádok elragadták a hatalmat Ali ibn Abí Tálibtól és a próféta közvetlen családjától, ők maguk is a *Qorejs*hez tartoztak, amelynek autoritása így módon fokozódott. Mégis, ezzel a lépéssel egy párhuzamos vezetési vonal és struktúra jött létre, az imámátus, mely a síitáknál örökletes, apáról fiúra (esetleg testvérré) szállt. Mégis, ahogy az Omajjádoknál a hatalomgyakorlás egyre inkább szekuláris lett, amiért nagyon sokat kritizálták őket, a síitáknál a vezető (az imám) pozíciója nagyon is vallás-alapú maradt, azzal a hivatkozással, hogy a vezető karizmája a “kiválasztott” családban öröklődik. Ezzel, bár a síiták történelmileg is, a jelenben is a teljes muszlim közösségnek mindössze 10-15%-át teszik ki, folyamatosan megkérdőjelezték és megkérdőjelezzik a szunnita uralkodók legitimitását. A tény, hogy az Abbászidák a próféta klánjától, a *Banú Hásim*től vezették le származásukat, nem tudta felülmúlni Alinak és leszármazottjainak a prófétához való legközelebbi rokonságát.

A királyság idegen volt mind a törzsi arab rendben, mint az iszlám *ummában*, így a kalifa hivatalának a gyakorlati oldalán jelentkezett. A kalifa és a király közötti megkülönböztetésről szóló vita, mely az első négy kalifa korszakának a végén jelent meg, évszázadokon át tartott és hatalmas irodalmat eredményezett, amint nagy hatással volt a politikai és társadalmi fejlődésre is.

A külső hatások további eleme a hierarchikus vallási intézményrendszerrel kapcsolatos, amely az *umma* és a szunnita iszlám felfogásától teljességgel idegen. A szunnita iszlámban Isten és a

hívó között közvetlen a kapcsolat. Ugyanakkor mind a szunnita, mind a síita iszlám kifejlesztett specifikus intézményeket, melyek a vallásgyakorlatot “kezelik”. A szunnita iszlámban a kalifák, mint vallási vezetők egyre fokozottabban támaszkodtak a vallástudósok, az *ulamá* tanácsára – vagy egy intézményesített tanácsadó testület formájában, vagy egyéneken keresztül (pl. az Oszán Birodalomban a *şeyhülislam*, vagy az Azhar mecset sejkje, stb.) –, akiknek a tanácsadó szerepe a törzsi gyűlés tanácsadó szerepét idézi, ugyanakkor emlékeztet a Bizánci Birodalom és a Szászánida Perzsia vallásos intézményeire is. A síita iszlám azonban sajátos vallási hierarchikus struktúrát fejlesztett ki, melynek alapja az imámátus intézménye volt és az a meggyőződés, hogy a hívőnek szüksége van egy vallástudósra, aki számára az isteni törvényeket értelmezi. Így az Istennel való közvetlen kapcsolat átalakult és az ősi közel-keleti gyakorlatra emlékeztetett.

A muszlim közösségek szerveződésének saját(os) formái

A muszlim közösség, mint vallási és politikai entitás első vezetőinek többféle megnevezése létezett: kalifa, szultán, imám vagy *amír al-mu'minín* (a hívők vezetője/parancsonka).¹⁶⁶ Ezek tükrözték azokat a különböző birodalmi örökségeket és gyakorlatokat, melyekkel az arabok a hódítás során találkoztak. Hosszabb távon azonban a kalifátus, a szultánátus és az imámátus különböző államformákat és gyakorlatokat kezdtek jelenteni,¹⁶⁷ miközben mindegyik megőrzött valamiféle birodalmiságot, és egy adószedésen alapuló, kényszerítő erővel rendelkező hatalommá vált.

A kalifátus

A *khalífa* kifejezés a muszlim közösség vezetését jelenti, különösen a próféta halála után, bár maga a *khalífa* szó előfordul a Koránban is.¹⁶⁸ A *khlf* gyök azt jelenti, hogy “utána jönni, követni, hátramaradni”. A Korán szóhasználatában azt jelenti, hogy “valaki Isten mögött” [következik], vagy “a kalifa Isten árnyéka a földön”, de általánosabban “Mohamed után jönni, következni”.

A muszlim politikai szerveződés elsődleges modellje a medinai korai muszlim közösség volt, a próféta vezetése alatt, az ún. medinai alkotmány szerint. Ez fektette le a muszlimok és nem-

¹⁶⁶ Ez a cím ma is létező királyi titulus, pl. Marokkóban.

¹⁶⁷ Ibn Khaldún, 214-233. o.

¹⁶⁸ Pl. Ádám (2:30) és Dávid (38:26) a Koránban.

muszlimok együttélésének szabályait, és tartalmazta a (potenciális) új áttérőkhöz, valamint a “könyves népekhez” való viszonyt. Tükrözte a *dár al-islám* (az iszlám földje) és a *dár al-harb* (a háború földje, azaz a megtérítendő) közötti megosztást, és jelezte, hogy ha szükséges, az iszlám erőszakkal is terjeszthető.

A kalifátus – szimbolikus - jelentősége nemcsak a gyors hódításban állt, hanem abban, hogy “ez volt az az intézmény, mely egyben tartotta a muszlimokat, mint vallásos és politikai entitást”, mely biztosította a muszlim közösség túlélését, és melynek keretében „az iszlám vallásos és kulturális intézményei kialakultak. ... A kalifátus, még hanyatlásában is a muszlim közösség történelmi folyamatosságát, kontinuitását, a *sarí'a* elsőbbségét képviselte a közösség közösségi életében.”¹⁶⁹

A kalifátus adminisztratív szervezetének létrehozása Omar ibn al-Khattáb nevéhez fűződik, aki a bevezette a katonai összeírást és egy adórendszert, hogy a gyors terjeszkedésből és az arab törzsek átköltözéséből az újonnan meghódított területekre adódó kihívásokat kezelni tudják.

A kalifátus, a muszlim közösség államformája tehát az iszlamizált törzsi struktúra és a bizánci/perzsa birodalmi modellek alapján jött létre, melyekkel az iszlám gyors terjeszkedése során találkozott. Miközben ezeknek a tapasztalatoknak óriási szerepe volt a kormányzás további iszlám mintáinak kialakulásában (kalifátus, imámátus, szultánátus – örökletes vagy nem-örökletes), a meggyőződés megmaradt, hogy a kalifátust továbbra is a *sarí'a* alapján irányítják, és az uralkodó feladata (akár viseli a kalifa címet, akár nem) annak a fenntartását biztosítani.

Ahogy a törzs vezetője nem rendelkezett törvényhozó hatáskörrel, hanem a szokásjog és gyakorlati megfontolások alapján járt el, a muszlim közösség vezetői (a kalifák vagy a későbbi uralkodók) sem rendelkeztek olyan törvényhozó képességgel, mely a *sarí'át* felülírhatta volna, sőt, ők maguk is alá voltak vetve annak. Fő feladatuk annak biztosítása volt, hogy a közösség a *sarí'a* betartásával él.¹⁷⁰ A kalifa a közösség mindennapi életének gyakorlati kérdéseivel, a közösség védelmével és az iszlám terjesztésével kapcsolatban állapíthatta meg a szabályokat, hozhatott rendeleteket. Ezek azonban sosem írhatták felül az isteni törvényeket, és azokkal mindig összhangban kellett, hogy legyenek.

¹⁶⁹ Martin, 2004, 121-123.

¹⁷⁰ Lewis, 1988, 96.

“A muszlim politikai gondolkodásban a kormányzás intézményeinek tárgyalásában a központban még mindig a kalifa áll, aki egyedül képviseli az autoritást, és maga az állam is egy pusztán átmeneti jelenség ... mely saját, belülről fakadó autoritással nem bír.”¹⁷¹ Kalifaként az uralkodó elsődleges feladata az iszlám védelme, fenntartása és terjesztése volt, az isteni törvények betartatása, az alattvalók, mint Isten teremtenyei jóllétének biztosítása, a bűnözők megbüntetése, az adminisztráció megszervezése volt. Cserében az alattvalók elfogadták az irányítását. Azaz a közösség tagjainak lojalitása valójában nem az urakodóhoz fűződött, hanem az isteni törvényekhez, és ha maga a kalifa nem tartotta be azokat, az alattvalóknak jogukban állt nem engedelmeskedni. Ebből alakult ki az iszlám egyik nagy elméleti vitája, mely a kalifa “természetét” állította a középpontba: mi történik, ha nem igazságos és nem az isteni törvények szerint él, jogában áll-e az alattvalónak fellázadni ellene.¹⁷² Ez különösen akkor vált fontossá, amikor az Omajjádok és a későbbi uralkodók egyre inkább királyként viselkedtek, abban az értelemben, hogy egyre inkább a hatalom világi oldalával foglalkoztak, mint pl. a birodalom adminisztratív irányításával.

Ez részben elkerülhetetlen következménye volt az iszlám hódításnak, hiszen a találkozás a történelmi, jól szervezett államokkal azt jelentette, hogy a muszlimoknak is ki kellett terjeszteni/fejleszteni a vezetés/kormányzás gyakorlati aspektusait, ami a vezetést óhatatlanul a “királysághoz” hozta közelebb, különösen, hogy saját arab gyakorlat a meghódított területek adminisztrációjára és szervezett ellenőrzésére nem létezett. Ezért többnyire átvették a meghódítottak gyakorlatát, ami számtalan regionális erőközpont léterjöttéhez vezetett, melyek gyakran a kalifátust/kalifaságot maguknak igényelték. Mivel azonban csak egy kalifa lehetett, aki az *umma* egységét is szimbolizálta, a kalifa címért folyó küzdelem újra és újra fellángolt, miközben a politikai egység mindössze másodlagos fontossággal bírt. Ebből következően számtalan politikai formáció jött létre, melyek formálisan elfogadták a központ autoritását, azonban gyakorlatilag attól függetlenek voltak. És voltak olyanok is, melyek, mint pl. a Maghreb térsége vagy az Ibériai-félsziget, különböző okoknál fogva, teljesen függetlenek voltak.

A kalifátusról szóló vitáktól eltekintve a muszlim közösség adminisztratív gyakorlata meglehetősen egyszerű volt: a muszlim hívó megfizette a *zakátot*, a “könyves népekhez” tartozó alattvalók a *dzsizját*. A meghódított területeken az ott talált gyakorlatot vették át. A hódító arabok megtartották privilégiumaikat és a katonakötelezettséget, míg a meghódított

¹⁷¹ Gibb, 1970, 13.

¹⁷² Maróth, 2009, 160-167.

népek folytatták tevékenységüket és bizonyos fokú autonómiát is élveztek – elsősorban számarányuk miatt, másrészt mivel ők szolgálták ki a hódítók igényeit.

A hódítások kezdetén, az Omajjád birodalomban az áttérés az iszlámra nem volt prioritás. A meghódított népek nemcsak megtarthatták vallásukat (a *dzsizja* megfizetése ellenében), de a vezetőiket felhatalmazták arra, “hogy hittársaik privát ügyeit irányítsák és bíróként lépjenek fel”, ha az ügy a közösségen belül maradt.¹⁷³ Azonban a helyi lakosság áttérése gyorsan megindult és váratlan egyszerűséggel ment végbe: egyrészt a korábbi elit így akarta megőrizni pozícióját és hivatalait, másrészt a muszlimokat lényegesen kevesebb adó terhelte, miközben a helyi lakosságnak az eddigi adók mellett a *dzsizját* is meg kellett fizetnie. Emellett az iszlám egyszerű volt és toleráns a meghódított területek ősi vallásaihoz képest. Muszlimként azonban a helyi lakosság azonos elbírálás alá esett a muszlim hódítókkal, pl. ugyanannyi – sokkal kevesebb – adót kellett fizetniük. Azért, hogy a muszlim hódítókhoz csatlakozhassanak, a helyi lakosság a régi törzsi szokáshoz fordult, hogy hogyan lehet kívülről egy törzshöz csatlakozni. A nem-arab helyi lakosnak először át kellett térnie az iszlámra, majd kliensként (*maulá/maváli*) csatlakoznia kellett egy arabhoz, akinek a védelmét élvezte cserében bizonyos szolgáltatokért (tipikusan háborúba vonulni vele). Ahogy azonban az áttértek száma megugrott, az áttérés egyre nehezebb lett: új adókat vezettek be – a különböző területeken különböző módokon –, melyek az újonnan áttért muszlimokat célozták.

A szultánátus

A *szultán* szó többször is megjelenik a Koránban,¹⁷⁴ “[Isten által küldött] autoritás” vagy “isten mandátum” vagy egyszerűen “hatalom” jelentésben. A *hadísz*-irodalomban, “világi hatalom” vagy “a kormányzati autoritás birtokosa” jelentésben fordul elő.¹⁷⁵ A *szultán* szónak, mint hivatalos címnek az első használatát illetően többféle vélemény létezik, de legáltalánosabban a *szultán* által birtokolt kormányzati autoritást és az erő alkalmazásának jogát jelenti. A *szultán* a hadsereg parancsnoka volt, a *dzsihád* végrehajtója, ő nevezte ki a hivatalnokokat és a bírákat, míg a *vezír* vezette a bürokráciát és biztosította a hadsereg költségvetését. Az Abbászida kalifák, akik csak névleges szerepet játszottak, a vallási vezetést jelképezték 1258-ig, a mongol hódításig, amikor a kalifátus léte megszakadt. (Ez a hármas

¹⁷³ Holt, P. M. – Lambton, Ann K. S. – Lewis, Bernard (1970): *The Cambridge History of Islam*. Cambridge University Press, Cambridge, vol. 1A, 89.

¹⁷⁴ al-mu’jam al-mufihris li-alfāz al-qur’ān al-karīm, 355.

¹⁷⁵ Esposito, 1995, vol. 4., 135-136.

struktúra a pre-iszlám Perzsia állami felépítésének három pillérére – a vallási, katonai és bürokrata hierarchiára - emlékeztet.)

Az Abbászida időszakban a vallási és törzsi kötelékek által összekötött arab katonai erőt felváltották a közép-ázsiai (kezdetben khorászáni¹⁷⁶) csapatokból álló állandó hadsereg és a rabszolgákból álló testőrség. Mivel a kalifa feladata a közösség védelme és az iszlám terjesztése volt, a katonai erőtől való függés azt jelentette, hogy a kalifa hatalma fokozatosan átkerült a katonai parancsnokok kezébe, ami mind a kalifa, mind a kalifátus intézményének komoly veszteséget jelentett. Azt mondhatjuk, hogy a *suúbijja*, a (nem-arab) népek mozgalma, mely az Abbászidákat hatalomra segítette, és amelyre támaszkodtak, magukkal hozta saját kormányzási rendszerüket. Az így létrejövő modellt a szeldzsukok alakították ki, majd a későbbiekben az oszmán-törökök és az egyiptomi mamlúkok is ezt követték. EZ egyben azt is jelentette, hogy a szultánátus etnikailag az iszlám egy másik népéhez, a Közép-Ázsiából érkező törökséghez kapcsolódott.

A szultánátusnak a kalifátus melletti párhuzamos struktúrájának a bevezetésével meg kellett oldani, hogy a kettő hogyan viszonyuljon egymáshoz, ami óriási vitát eredményezett. Miközben az egyik álláspont a kalifa autoritását hangsúlyozta a szultán felett, ezáltal fenntartva az ellenőrzést a katonai vezetők felett,¹⁷⁷ a másik álláspont – mely a hatalom igazi központjához sokkal közelebb állt – azt hangsúlyozta, hogy a szultán fontosabb, mint a kalifa. Az iszlám politikatudomány egyik legbefolyásosabb alakja, Abú Hámid Muhammad ibn Muhammad al-Ghazáli a szultánátust mint egy hidat tételezte a vallás és az állam (*dín va daula*) között, ezáltal az ideális iszlám államot úgy értelmezte, mint “egy egymást kiegészítő háromszöget, melyben a kalifa garantálja a *sari’át*, a *szultán* megőrzi azt, míg az *ulamá* értelmezi azt.”¹⁷⁸

A kalifa autoritása az isteni törvény végrehajtásának feladatából fakad, míg a szultánoké, miközben hatalmuk a fegyveres erejüknek köszönhető, a kalifától származik, aki autoritása egy részét delegálta nekik, azzal a feltétellel, hogy az isteni törvények végrehajtójaként lépnek fel az ellenőrzésük alatt álló területeken.¹⁷⁹ Ez különösen az 1258-as mongol támadás és az Abbászida kalifátus felbomlása után lett egyre fontosabb. Ennek következtében “a helyi

¹⁷⁶ idézi Szalai Máté: *Létező fenyegetés vagy kitalált ellenség? A Khorászán-csoport szerepe az amerikai külpolitikai diskurzusban 2014 őszén.* Nemzet és Biztonság, 2015/3, 33–52. http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/nb_2015_3_05_szalai_mate_-_letezo_fenyegetes_vagy_kitalalt_ellenseg_khoraszan_csoport.pdf

¹⁷⁷ al-Māwardi, Uo.

¹⁷⁸ Uo.

¹⁷⁹ Gibb, 1970, 13.

szultánokat az általuk uralt területen kettős funkcióval ismerték el: politikai, mint szultán, és vallási, mint az iszlám hit és intézmények védője ... amennyiben fenntartotta a vallási bíróságokat, védte a vallási irányzatokat és intézményeket, és ... tartózkodott attól, hogy beleavatkozzon az *ulamá* feladataiba és kiváltságaiba.”¹⁸⁰ A helyi szultánok egyre gyakrabban vették fel címeik közé a kalifa titulust, ez azonban nem jelentette azt, hogy a kormányzást a vallás vagy a vallásos körök irányították volna.

Az oszmán szultánok nemcsak hogy ellenőrzésük alatt tartották az első iszlám kalifátus területét, azt az iszlám hódítás második hullámában ki is terjesztették, hanem felvették a kalifa címet is, azaz az isteni törvények képviselőjeként és védőjeként léptek fel, egészen a kalifátus végének kimondásáig 1924-ben.

Az imámátus

Az imámátus a közösség vezetésének síita „megoldása”, a kalifátus egyfajta párhuzamaként. Mégis azt mondhatjuk, hogy az imámátus inkább egy virtuális – elméleti – megoldást jelez, hiszen államformaként még síita környezetben is ritkán jelentkezett, aminek egyik oka, hogy a tizenkettedik imám 874-ben eltűnt. Az *amáma* (előtt) szóból származik, arra a személyre utal, akinek a példáját a közösségnek követnie kell. Ugyanakkor utal arra a személyre, aki a közös ima alkalmával elől áll, vezeti az imádságot. Ez a személy eredetileg Mohamed volt, majd a halála után a kalifákat jelentette, sőt, a kalifa és az imám szavakat szinonimaként használták. A 9. századtól kezdték az imám kifejezést a szunnita vallástudósok megjelölésére használni.¹⁸¹ A szunniták a közös imát vezető személyt ma is imámnak hívják.

A síita hagyományban az imám kifejezés Alit és leszármazottait jelöli (azaz a kalifa és az imám cím Ali halálával vált végleg ketté), akik a próféta lányával, Fátimával kötött házasságából származnak (*ahl ul-bajt*, azaz a próféta családja). A próféta családjának tagjaiként az imámok örökölték a próféta vallási és politikai vezető szerepét. Ugyanakkor sosem részesültek isteni kinyilatkoztatásban (lévén Mohamed az utolsó próféta), de a közösséget Isten irányítása mellett vezették és ennek megfelelően irányították. A vallási irányítás – és annak szükségessége – a síita iszlám központi koncepciója, aminek alapja az a meggyőződés, hogy Isten nem hagyja magára az *ummát* irányítás nélkül, hanem folyamatosan gondoskodik teremtményeiről, hiszen igazságtalan lenne, ha az embereket olyan bűnökért

¹⁸⁰ Gibb, 1970, 13-14.

¹⁸¹ Martin, 2004, 349-350.

büntetnék meg, amelyeket az isteni útmutatás hiányában követtek el. Bár a síita iszlámnak is több ága alakult ki, melyeket az elfogadott imámok számával vagy az utolsó imám nevével szoktak jelölni,¹⁸² és melyek különböznek az imám autoritásának és feladatainak megítélésében, mind egyetért abban, hogy az imámnak csálhatatlannak, tévedhetetlennek kell lennie viselkedésében és az isteni törvények magyarázatában. Az imám egy személyben tökéletes politikai vezető és megkérdőjelezhetetlen vallási autoritás.

A síita imámátus – a legelterjedtebb ún. tizenkettes síában a tizenkettedik imám eltűnésével (874)¹⁸³ – hasonló problémával került szembe, mint Mohamed halála után a teljes muszlim közösség. Mivel az imámok értelmezték az isteni törvényeket és adtak útmutatást azok alkalmazására, az imám eltűnésével más megoldást kellett találni. Így került sor az “imám helyettese” cím és funkció megjelenésére, amelyet csak olyanok tölthettek be, akik jámbor, vallástudományban jártas személyek voltak.

Ennek következtében a síiták körében kialakult egy vallásos hierarchikus struktúra, amelyben az előrelépést egyrészt a tudás (vallási kérdésekben jártasság), másrészt ennek a tudásnak az elfogadottsága (a hívők által) határozta meg. Ez az intézmény, mely a későbbiekben gyakran összekapcsolódott a családon belüli öröklődéssel is, inkább emlékeztetett a pre-izlám Perzsia vallási oszlopára, mint az arabok törzsi gyűlésére. A vezető legitimációja tehát egyrészt a tudáson, másrészt annak mások általi elismerésén nyugszik. Azonban a rejtőzködő imámnak távollétében egyszerre több helyettesítője is lehet, akik tudásukban megfelelnek a követelményeknek és értelmezhetik az isteni törvényeket a hívőknek. Az így presztízst szerzett tudósok (és a központok, melyek a vallási képzés és tudományosság színterei) bár a történelem folyamán többször játszottak legitimáló szerepet egy-egy uralkodó mellett, ők maguk ritkán kerültek uralkodó pozícióba.¹⁸⁴ Ezért is különleges az Iráni Iszlám Köztársaság *velájat-e faqíh* modellje, melyről azt mondhatjuk, hogy az imámot helyettesítő vallástudós irányítása alatt megvalósított iszlám kormányzás.

A síita vallási hagyományt és a vallási körök tevékenységét ugyan általában forradalminak tartják, mégis a tapasztalat azt mutatja, hogy a síita „klérus” általában nem avatkozik közvetlenül a napi politika ügyeibe, sőt, inkább visszahúzódik attól. Azonban közvetve, egy-

¹⁸² A Tizenkettes/Imámi/Dzsa'farita síiták mellett említhetjük a Hetes vagy Ismailita, illetve az Ötös vagy Zaidita siát. Ugyanakkor megjegyezhetjük, hogy más kisebb, a síita iszlámból származó irányzatok is vannak, pl. az alaviták Szíriában, akik nevében Ali neve fedezhető fel.

¹⁸³ A síiták felfogásában, tekintettel arra, hogy holttestét nem találták meg, az imám nem halt meg, csak rejtőzködik.

¹⁸⁴ Erre példaként említhetjük a zaidi imámátust Jemenben, mely különböző formában ugyan, de a 9. századtól 1962-ig, a forradalomig fennállt.

egy kérdésre választ adva mégis útmutatást fogalmazhatnak meg akár politikai kérdésekben is.¹⁸⁵ Ebből a szempontból Khomeini ajatollah inkább kivételnek tekinthető.¹⁸⁶ Azt mondhatjuk, hogy a síita hagyomány a kvietizmust ugyanúgy tartalmazza, mint a forradalmiságot – az előbbi Ali idősebbik fiával, Haszannal, az utóbbit a kisebbik fiúval, Huszeinnel szimbolizálhatjuk.

Az Oszmán Birodalom modellje

Az Oszmán Birodalom, mint vallási állam sok tekintetben hasonló volt a korábbi muzulmán birodalmakhoz, a középkori damaszkuszi, illetve bagdadi székhelyű arab kalifátusokhoz, vagy akár a Mohamed próféta legelső utódai által létrehozott arab birodalomhoz, és tulajdonképpen magába olvasztotta a különböző muszlim állammodellek legfontosabb elemeit. Az iszlám hódítás második hullámával, mely mélyen behatolt Európába, jelentős területeket foglalt és máig ható jelenlétet biztosított a Balkánon, az oszmán uralkodó a kalifa klasszikus szerepében lépett fel és az iszlám első dicsőséges hódításait idézte fel. Ebben a vonatkozásban fő feladata az iszlám győzelemre vitele és a *dár al-iszlám* kiterjesztése volt. A hódítás végrehajtásában egy hivatásos hadseregre támaszkodott, amely hosszú fejlődés eredményeként alakult ki. Kezdeteinél ott találjuk a török törzsi csapatokat és a „határvidék harcosait”,¹⁸⁷ később a rabszolga-katonákat, majd a janicsárokat. A katonák fizetését a nem örökölhető földek biztosították (*iqta'* or *timar*). Ennek az újonnan kialakuló katonai-földművelő osztálynak az utánpótlási forrása az ún. *devşirme*, a nem-muszlim fiúgyermek kényszerű adója volt, akiket a birodalom európai vilajeteiből szedtek össze. Mivel ezeknek a katonáknak nem voltak kapcsolataik, társadalmi gyökerei új környezetükben, a szultán hűségesei lettek. Gyakran kerültek igen magas pozícióba is és az oszmán elit egy különleges csoportját alkották.¹⁸⁸

Az uralkodó egy személyben a törvényhozás, azaz a muszlim társadalmakban jellemző módon az isteni törvények betartatója, az *umma* vezetője, azaz a *kalifa*; a „végrehajtó”, azaz az isteni törvények mellett a világi törvények meghozója, a *szultán* és mint ilyen, a hadsereg parancsnoka, illetve az igazságszolgáltatás feje is volt, aki a társadalmi igazságosságról

¹⁸⁵ A 2005-ös iraki parlamenti választásokhoz fűződik az a történet, mely szerint egy iraki síita nő értelmezést kért, hogy elmenjen-e szavazni, ahogy Ali Szíisztáni nagyajatollah felszólított minden síita irakit, vagy pedig maradjon otthon, ahogy a férje parancsolta neki.

¹⁸⁶ Nem véletlen, hogy utódjának, Khamenei ajatollahnak vallási tekintélyét (és tudását) hivatalba lépését követően még sokáig megkérdőjelezték.

¹⁸⁷ Black, Anthony (2011): *The History of Islamic Political Thought. From the Prophet to the Present*. Second edition, Edinburgh University Press, Edinburgh, 81-82.

¹⁸⁸ Uo, 200.

(‘*adála*’) is gondoskodott.¹⁸⁹ Az Oszmán Birodalomban az állami bürokrácia (beleértve a kincstárat és a kancelláriát) az állam jól-szervezett pilléreivé váltak, és mint ilyenek, függetlenek voltak az *ulamától* és a vallási intézményektől, amelyeket a *şeyhülislam* vezetett, akit a szultán nevezett ki. Ez a három-pilléres szerkezet ismét emlékeztetett az Iráni-fennsík államainak struktúrájára, de a célja – attól eltérően – egyrészt, mint a hódítások is megmutatták, az iszlám terjesztése, másrészt a dinasztia, az Oszmán Ház fenntartása volt. Az Oszmán Birodalomban a lojalitás a dinasztiahoz fűződött,¹⁹⁰ ami éles ellentétben állt az európai nemzetállamokban kialakult, a nemzethez és az államhoz fűződő állampolgári lojalitással. Míg a török *millet* szó a mai modern politikai diskurzusban ’nemzet’ értelemben használatos, az Oszmán Birodalom *millet*-rendszere egy iszlám koncepciót jelölt: a *milletek* a vallási közösségek, azaz a ’könyves népek’ voltak (*ahl ul-kitáb*).

Az Oszmán Birodalom viszonyait egészen a 19. század végéig a pre-indusztériális jellemzőkkel írhatjuk le. Ideológiai tekintetben a szekuláris és a vallási oldal egysége megbonthatatlan, a jogrendszer, az oktatás, a társadalmi szerveződések vallási-felekezeti és lokális szinten is a változatlanság, a mozdulatlanság megtestesítői. Az Oszmán Birodalom politikai ideológiájában, túl a *tanzimat* reformok¹⁹¹ felemás bevezetésén és végrehajtásán, illetve a nyugati gyarmatosítók térhódításán, lényeges szerepet kapott az identitás újabb formája: az oszmán birodalmiság eszméje. II *Abdülhamid* kalifa (1842-1918, szultán 1876-1909 között) és közvetlen környezete felhasználva a kor muszlim köreiből élesen felvetődő pán-iszlám gondolatot, a tulajdonképpeni muszlim államként kívánta újrafogalmazni az Oszmán Birodalmat. A politikumban tehát az oszmán birodalmi ideológia fogalmazódott meg, és lehetőséget kínált a kalifátus ideologikus kereteinek realizálására az oktatás, a modern államszervezet stb. kiépítésének terveivel.

A 19. század: belső fejlemények és az európai gyarmatosítás

A 19. század az iszlám és az államiság viszonya szempontjából meghatározó jelentőségű volt. Az Oszmán Birodalom, mely az oszmán uralkodó személyében egybekapcsolta a kalifátust és a szultánátust, egyre jobban meggyengült az európai nemzetállamokkal és gyarmatosító

¹⁸⁹ Szulejmán szultán mellékneve “Qánúni”, azaz törvényhozó volt, az oktatás, adózás és büntetőjog terén végzett tevékenysége miatt.

¹⁹⁰ Fodor, Pál: *Az oszmán-török identitás változásai (14-17. század)*. In: Ács, Pál – Székely, Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest, 2012, 13-39.

¹⁹¹ *Tanzimat* = újjászervezés, átrendeződés (török). Az Oszmán Birodalom 1839-1976 közötti korszakának a neve, amikor a szultánok számos reformot léptettek életbe, melyek az államigazgatás struktúrájának megújítását célozták.

hatalmakkal szemben, mind közvetlen nyugati/déli szomszédságában, mind távolabb, keleti határain a Közép-Keleten. A nyugati társadalmakkal kapcsolatba lépő oszmán birodalmi értelmiségi súlyos gazdasági és társadalmi lemaradással szembesült. A történelmi lemaradás felszámolásának lehetőségét a nyugati minták követésében látta, azaz ekkor és ebben a formában fogalmazta meg a Nyugattal találkozó muszlim világ önmagának, és önmagával szemben a modernitás kihívását.

A muszlim gyengeség és az európai behatolás kettős hatása alatt az iszlám és az iszlám politikai gondolkodás társadalmi és politikai értelemben is reagálni kényszerült. Így a korszak vallási tekintetben az iszlám reformjának (*iszláh*) programját hozta. A gondolkodók arra keresték a választ, hogy a modernizáció kényszerétől hajtva iparosodó, és strukturáltabban társadalmasuló világban miként maradhat hívő muszlim a muszlim hívő. *Muhammad Abdúh* (1849-1905) és követői szerint a válasz megfogalmazása érdekében az iszlám klasszikusait kell tanulmányozni, és az ő útmutatásaik szerint kell alkalmazni a gyakorlati életben a nyugati racionális tudományokat, és technikai eredményeket, mert ezek azokra az ismeretelméleti megfontolásokra épülnek, amelyek magának a muszlim hagyománynak is ismert és lényeges elemei voltak. De a lelkeség kibontakoztatásához is ehhez a racionális vallásértelmezéshez kell visszatérni, mondják, és el kell utasítani a mágiával szövetkező misztikus vallásgyakorlat minden formáját, mert – az ő felfogásuk szerint – a nagy keleti elmaradottság egyik oka éppen ez az irracionális mágikus-misztikus vallásosság. Azaz egyrészt megjelent az igény, hogy az európai hatásokat és a muszlim saját fejlődés eredményeit összeegyeztessék, másrészt, ennek ellentétéként a befelé fordulás, az iszlám legszigorúbb interpretációja, a próféta kora körülményeinek visszaállítása jelent meg.

A kor legbefolyásosabb gondolkodója, *Dzsamál al-dín al-Afgáni* (1838/39-1897) mobilizálni, egyesíteni és megreformálni akarta a muszlim közösséget. Egyrészt elutasította a szektarianizmust és a szúfi irányzatokat, másrészt felszólította a muszlimokat, hogy ismerjék el az oszmán szultánt, mint minden muszlim kalifáját, ezáltal újrateremtve a számtalan ágra szakadt *umma* egységét. Úgy gondolta, hogy egy ily módon újraegyesített kalifátus egy a modern körülményeknek megfelelően elismert államban valósulna meg és elég erős lenne a gyarmatosítók és az európai nacionalizmus visszaveréséhez. (Ez a “muszlim nacionalizmus” pán-izlám mozgalom néven vált ismertté.)

Ez az elméleti gondolat volt az alapja az iszlám világban előtérbe kerülő két irányzatnak, a kalifátus eredeti koncepciójához való visszatérésnek, ahol a kalifa klasszikus szerepe, az

iszlám védelme és a *sari'a* gyakorlatának biztosítása érvényesül, miközben minden civil hatalom a vallási autoritásból ered, és a kalifátus európai állammodellként való felfogásának, ahol a hatalom az emberektől eredeztethető. Ez a két modell azonban nem törölte el a már létező modelleket, így mindezek kombinációi jelentek meg, amelyhez a térség modern története nemcsak a lehetőséget nyújtotta, hanem kifejezetten a hajtóereje lett.

A 19. század végén azonban ez a program már túlhaladott volt, ahogy jól látható például abban a tényben, hogy a Nyugattal való mind szélesebb spektrumú közlekedés következtében a birodalom etnikailag egyre jobban szegmentálódott. Az etnikai tudatosodást artikuláló értelmiségi pedig mindinkább aszerint fogalmazta meg identitását és politikai programját, hogy kit tekintett a politika alanyának. A gyarmatosítók ellen fellépve a tartományok önálló politizálásra kényszerültek, s amikor az ifjútörökök szembeállították az oszmán birodalmiságot és a török etnikumot, megnyitották az etnikai alapú politizálás széles lehetőségeit a birodalom többi népe számára is.¹⁹² A kor jellemző vonásaként a vallási alapú politikai ideológiák mellett és azokkal szemben fokozatosan helyet kaptak az egyes etnikumokat megszólító, az egyes etnikumokra építő politikai elképzelések.

Tovább színezte a kialakult képet, hogy az első világháború idejére az etnikai hovatartozáson belül mind fokozottabb hangsúlyt kapott a lakóhely és annak földrajzi meghatározottsága. A pán-arab gondolat az oszmán birodalmisággal, a „Nyugattal”, illetve az ifjútörök eszmével állítható szembe, de csak akkor, ha világosan látjuk, hogy képviselői és kidolgozói számára evidencia volt az egységen belüli tagoltság, és hogy emiatt mind nagyobb szerepet adtak elgondolásaikban az egyes földrajzi régióknak.

Az Oszmán Birodalom vereségével és felbomlásával, és különösen a kalifátus végével, a mandatárius hatalmak és gyarmatosítók a saját, terület-alapú nemzetállam-modelljüket erőltették az iszlám világra. Az európai állammodell így egyrészt a területiség kihívását támasztotta, másrészt az európai környezetben kialakult 'nemzet' fogalmát erőltette.

A területiség vonatkozásában a Közel-Kelet teljes vereséget szenvedett: nemcsak hogy az Oszmán Birodalmat legyőzték az első világháborúban, hanem fel is darabolták a győztes európai hatalmak nemzeti gondolatának mentén számtalan "nemzetállamra" mesterségesen meghúzott és nemzetközileg elismert határok között, melyek idegenek voltak a térségtől.

¹⁹² Ld. ehhez Khalidi, Rashid (1991): *'Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment'* In: Khalidi, Rashid et al. (eds): *The Origins of Arab Nationalism*. Columbia University Press, New York, 50-69. Az ifjútörökökről bővebben ld. Esposito, 1995, vol. 4, 357-359.

Annak ellenére, hogy az arabok Nagy-Britannia szövetségesei voltak az első világháborúban, az arab *ummát* is felosztották mintegy húsz területi egységre, melyek irányítási formái és státuszai különbözők voltak: gyarmatok, protektorátusok és mandátumterületek, melyek a következő évtizedekben váltak független “nemzetállamokká”.

A szekuláris (arab) nemzetállam kihívásai

Az oszmánoktól és a Nyugattól való függés következményeként tehát egy nagy történelmi váltás ment végbe: a régióidentitásból, ami földrajzilag meghatározott, de még pre-indusztriális volt, társadalmilag homogénebb és többnyire oszmán birodalmisághoz kapcsolódott, egy társadalmilag bonyolultabb, strukturáltabb, és kulturálisan is megformálódó „nemzeti” identitás alakult ki.¹⁹³ Az államigazgatási gyakorlatban ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy a bonyolult társadalmi működéshez a hagyományos intézményeket fel kell váltani a hatásosabban működő és ellenőrizhető elveken nyugvó szekuláris intézményekkel. A vallási jogrendszer visszaszorult, és egyetlen érvényességi területe a családjog (örökösödés, stb.) maradt. A 19-20. századi gyarmatosítás és népszövetségi rendszer eredményeként a modern vesztfáliai állam, a hatalmi ágakat szétválasztó modell visszavonhatatlanul megjelent a térségben.

Azt mondhatjuk, hogy amíg az arab országokban a gyarmatosítók/mandatárius hatalmak jelen voltak, és az oszmán uralkodó és a perzsa sah az egyre erősödő európai nyomás ellen küzdött, a pre-modern muszlim uralkodó és a modern civil állam kényszerű együttélése és vetélkedése érvényesült – több-kevesebb sikerrel. Ezt példázza az ’alkotmány’ bevezetésének folyamata a térség több országában: az Oszmán Birodalomban a *tanzimat* korszak, amikor a szultán bevezette az alkotmány (európai) intézményét, de szinte azonnal fel is függesztette. A következő alkotmányok, alkotmánymódosítások és népszavazások sora¹⁹⁴ szintén az „összeegyeztetés” nehézségeit bizonyította. Iránban is hasonló küzdelem zajlott, de az alkotmány hatályban maradt, míg Egyiptomban, Törökországhoz hasonlóan, az első

¹⁹³ A 19. század közepétől újra az arab lett az arab területek hivatalos nyelve. Az oktatási reformok, a felsőfokú képzés elindítása olyan művelt értelmiségi réteget alakított ki, amelyik nemcsak termelte, hanem fogyasztotta is a kulturális értékeket.

¹⁹⁴ Török alkotmányok: 1876, 1908, 1921, 1924, 1961, 1982, és népszavazások a módosításokról: 1982, 2007, 2010, 2017

alkotmányt 1882-ben felfüggesztették, majd a későbbiekben alkotmányok sora követte egymást.¹⁹⁵

A civil állam és az új típusú kormányzás intézményeit és eszközkészletét azonban nemcsak ki kellett alakítani, az importált modellt a helyi körülményekhez igazítani, hanem legitimálni is kellett. Ennek két fontos lépése volt. Egyrészt olyan szereplőre kellett bízni, mely rendelkezett a társadalomban azzal a presztízzsel, hatalommal és képességgel, hogy hitelesíteni tudta a változást – ez pedig az iszlám, a vallási körök voltak. Másrészt szükség volt egy olyan erőre, mely a hagyományos berendezkedés elvei szerint is képes kormányozni vagy a kormányzást biztosítani. Különösen fontos volt ez olyan helyzetekben, amikor az uralkodó – és különösen a kalifa – eltűnt a színről, és mintegy az állam lépett a helyébe.

A hadsereg/rendőrség, mint az egyetlen nem vérségi alapon szerveződő és működő – azaz az európai felfogás szerint modern – szervezet volt az egyetlen, mely az erőszak monopóliumával és eszközeivel bírt, így az új rendben legitimált módon tudott beavatkozni, az átalakulást biztosítani. Így a hadsereg lett az a modernizáló erő, mely a civil állam/nemzetállam bevezetésének és fenntartásának oszlopa és garanciája lett. (Ráadásul az Oszmán Birodalomban éppen a hadsereg volt az, amely először találkozott – a Balkánon – az európai modern áramlatokkal.) Azaz a hadsereg modernizáló szerepe nem a törzsiségen alapult, hanem egy modern parancsuralmi rendszer volt (és ma is az), mely hasonlított a hagyományos rendszerre. A hasonlóságot fokozta, hogy a hagyományos *baj'a* helyébe az azzal szimbolikusan is hasonlítható katonai eskütétel lépett. Mindkettő megköveteli a feltétlen engedelmességet. Így a hadsereg képes volt arra, hogy a társadalommal elfogadtassa a lojalitás új tárgyát, az államot, de egyben a hadsereg volt az egyedüli olyan erő, intézményesült erőszakszervezet is, amely képes volt az uralkodó/vezető megbuktatására. Kivételt képeztek az olyan országok, mint Jordánia vagy Marokkó, ahol az uralkodó legitimitását egyrészt a hagyományos leszármazás, másrészt az uralkodó folyamatos jelenléte a társadalom életében úgy elmélyítette, hogy pozíciója megdönthetetlennek látszik. Ugyanakkor a hadsereg társadalmi beágyazottságát növelte az a tény is, hogy a sorkötelezettség a társadalmak minden rétegét rövidebb-hosszabb időre bekapcsolta a hadseregbe. Sőt, a hadsereg, mint oktató, továbbképző és munkaadó komoly szerepet vállalt a társadalom életében, és mint ilyen, a társadalmi mobilitás egyetlen, folyamatosan nyitva álló csatornája volt és maradt. A hadsereg presztízsét tovább növelték az arab-izraeli és egyéb

¹⁹⁵ Egyiptomi alkotmányok: 1923, 1930, 1956, 1964, 1971, 2011, 2012, 2014. Goldschmidt – Johnston, 2004, 107-110.; Gazdik, 2017

háborúk is, valamint az a tény, hogy a szekuláris állam kezdeményezőjének és fenntartójának szerepében szétválaszthatatlanul összefonódott a politikai pártokkal, többnyire az „állampárttal”. A Szabad Tisztek Mozgalma (több országban is), az uralkodókat megdöntő katonák, párttá szerveződve, de a hadsereg további támogatásával építették ki pártjaik (pl. a Baász Párt) struktúráját, melyek szinte a hadsereg benyomását keltették.¹⁹⁶

Az első világháborút követően kialakított arab nemzetállamok a modernizáció keretében a társadalmi haladás mellett, és a gyarmatosítás fenyegetése ellen fogalmazták meg politikai identitásukat. Elvi és gyakorlati küzdelmeikben a brit, a francia, és az olasz hódító illetve befolyásoló törekvésekkel szemben léptek fel. A megszerveződő és a területhez kapcsolódó államiság ideológiai megalapozása során a politikai szervezet legitimitását, a szekularizáció és az iszlám összeilleszthetőségének lehetőségét tárgyalták. Az oszmán kalifátus megszüntetése (1924) utáni helyzetet értékelték és új cselekvési program kereteit vázolták fel. Az egyetemes iszlámnak az értelmiség bizonyos szűk köreiben népszerű általános eszméje és az egy adott földrajzi területen jól mérhető tömegbefolyással rendelkező „nemzeti” értelmiség látens konfliktusából – megtartva, de politikai értelemben hatástalanná téve az egyetemes iszlám gondolatát – az egy adott állam vezetését kézben tartó helyi érdekeltiségű elit került ki győztesen. Ez az elit ideológiai és gyakorlati szempontból is átvette a vezető szerepet, úgy, hogy a pán-izlám általánosság (az *umma*) és az országhatárokkal kijelölt „nemzeti állam” partikularitása között ideálként a pán-arab eszmét jelölte meg cselekvései horizontjának. S ehhez idővel kialakította összarab szervezetét, az Arab Ligát is, mely az európai szemlélő számára az ENSZ megalakulását hamarosan követve egyfajta „arab ENSZ” képét sugallta.

A Termékeny Félhold területén vagy a Nílus völgyében – azaz az ősiségbe nyúló történelmi múlttal rendelkező területeken szerveződő - államok politikai elitje a legitimitás egyik eszközeként az iszlám előtti helyi hagyományokat élesztette fel. Az identitás új elemekkel gazdagodott, mert az iszlám előtti történelem kontinuitását úgy hirdették meg, hogy ezzel sosem vonták kétségbe az iszlám egyetemes üzenetét. A fáraókori Egyiptom vagy a föníciai kultúra örököseként fellépő mai arab Egyiptom és Szíria, vagy az ókori Mezopotámia területén létrehozott Irak, egyszerre volt az ókori civilizáció fő sodrának, és a középkori iszlám kiteljesedésének örököse, és új feladatait is ehhez az örökséghez mérte, politikai identitásának mértékét ezek adták meg.

¹⁹⁶ Nagy kérdés lesz, hogy a 2003-as iraki háború után újjászervezett iraki fegyveres erők milyen szerepet játszanak majd a poszt-Iszlám Állam körszakban, hiszen ezek többnyire etnikai-vallási alapon alakultak meg (kurd pesmergák, síita egységek).

A politika vallási vonatkozásainak szempontjából ekkor különültek el egymástól az iszlám különböző értelmezései. A *Muhammad Abdúh* kezdeményezte egykori reformirányzatban gyökerezett mindegyik, amennyiben bátran tematizálták a modernizáció és az iszlám viszonyát, és a kor kérdéseire ebben a kontextusban próbáltak válaszokat adni. Az állammal szorosan együttműködő, az *al-Azhar*¹⁹⁷ véleményét meghatározó irányzat a *Muhammad Rasíd Ridá* vezetése alatt álló *pragmatikus, mérsékelt iszlám* irányzata volt. Az állam és a vallás elválasztásának, a szekularizmus kiterjesztésének, és különösen a kalifátus megszüntetését követően – a vallástudományok modernizálásának igényével léptek fel a *liberális iszlám* korai képviselői, akik megszólalásaikkal hamarosan kiváltották a konzervatívok haragját. S ekkor jelentek meg a szélsőséges *fundamentalista iszlám* első képviselői is, akik a *Muhammad Abdúh*-féle örökségből a múlthoz való fordulást a felszíni jelentésben követték. Adaptáció és elemző feldolgozás nélkül kívánták alkalmazni a múlt megoldásait és ajánlásait. A „láthatatlan”, azaz a *népi vallásosság* továbbra is a mágikus-misztikus formát mutatta.

A modernizáció „nemzeti” programja a szekularizált, területiségében meghatározott muszlim és arab „nemzetállam” megteremtését tűzte ki célul, miközben a pán-arab gondolat kisebb szerepet játszott a gyakorlati politikai tervezésekben. A korszak fejleményeiben fontos szerepet játszott az oszmán birodalmi örökség is, de a teljes kibontakozásra nem volt mód, mert a második világháború és az azt követő forradalmi korszak felgyorsította a folyamatokat a Kelet – Nyugat és az elmaradottság – modernizáció viszonylatában egyaránt.

Történelmi tény, hogy a pre-indusztriális viszonyokkal jellemezhető arab gazdaságok teljesítménye és a politikai ígéretek, illetve a társadalmi elvárások nem feleltek meg egymásnak. Az is tény, hogy ennek ellenére rendkívüli sikereket értek el a keleti blokkhoz csatlakozó radikális államok a gazdasági fejlesztés, az egészségügy és a népjólét, illetve a közoktatás és a kultúra területén. De az is ismert, hogy az eredményeket csak úgy tudták realizálni, hogy totalitáriánus rendszereket hoztak létre. Másfelől ez a megállapítás érvényes a konzervatív piacgazdaság elkötelezett híveinek mutatkozó monarchiák és köztársaságok esetében is. Megállapítható, hogy az ötvenes évektől kezdődően, az általában gyenge és egyoldalú gazdaságra támaszkodó arab államok politikai berendezkedése hol nyíltan, hol rejtve, de szinte kivétel nélkül diktatórikus jegyeket mutatott. A politikai osztály többnyire a katonai értelmiségiekből állt, legfeljebb technokratakból, akik hatalmukat erős elnyomó

¹⁹⁷ Az *Azhar* mecsetet, majd a hozzá kapcsolódó, először ismailita síita, majd szunnita vallásjogi iskolát a 9. században alapították Kairóban. Az *Azhar* — mára számos világi karral kibővítve — tehát a világ egyik legrégebbi működő egyeteme, melynek vezetője, az *Azhar sejkje*, az egész muszlim világban igen nagy tiszteletnek örvend.

szervezetekkel szilárdították meg, s akik a vallási vezetők támogatásával olyan identitást és politikai ideológiát rajzoltak fel, amelyik az adott ország és vezetése kitüntetett helyzetét hangsúlyozta olyan ügyekben, mint az iszlám, az arabság, a Kelet – Nyugat ellentét, majd a palesztín – izraeli konfliktus és egyéb regionális, vagy világpolitikai kérdések.

Ez sem fedhette el azonban azt az ideológiai és identitásválságot, melybe az arab országok kerültek. Az Izraellel szembeni háború egyre kevésbé vált kivitelezhetővé, miközben a nemzetközi közösség beavatkozása – arab részvétellel is - Irakban (illetve Irakkal szemben – az Öböl-háborúban, majd 2003-ban), Líbiában, Szíriában vagy Jemenben még nyilvánvalóbbá tették az egész arab világ, az arab *umma* válságát.

Az elit politikai legitimációs válsága mögött az egész arab világban felerősödött a múltban utat kereső vallásos politizálás. A vallásos értékek közegében megfogalmazott politikai akaratnyilvánítást a reiszlamizáció első szakaszában a helyi politikai berendezkedés elleni támadásnak értékelték, s az adott elit leváltására törekvő csoportok ideológiájának tekintették. Csak az Iráni Iszlám Köztársaság megteremtésében realizálódó új berendezkedés (1979), és annak hangsúlyai, szerkezete, illetve a benne megvalósuló teokratikus berendezkedés hívta fel arra a figyelmet, hogy a reiszlamizáció nem valamiféle elitváltásra, hanem a muszlim társadalom egészének átalakítására törekszik, totális reformra, mégpedig úgy, hogy vallásos, ellenőrzött keretek közé tudja terelni a modernizációs folyamatokat. A reiszlamizáció azzal, hogy a széles tömegek között jól ismert kódrendszerrel és ismert módszerrel alakította ki sajátos beszédmódját, átütő erejű lett, és felforgatta az eredetileg a szekuláris nyugati nemzetállamok művelt állampolgárait idealizáló identitásprogramot is. Az új identitáshierarchiában a vallási meghatározottság került az első helyre, s az etnikumhoz vagy államhoz tartozás másodlagossá vált: a sikeres reiszlamizáció radikális változataiban a világkalifátus megteremtése lett a politikai ideológiában megfogalmazott cél.

A vallási irányzatok fundamentalista ágazata a katonai-politikai vereséget követően a dolog természetéből következően azonnal a felszínre tört, míg a szekuláris állam megteremtésén fáradozó liberális iszlám képviselői komoly támadásokat voltak kénytelenek elviselni, illetve kivédeni. Az állammal összefonódó intézményes iszlám, mint mindig, nagyfokú rugalmasságáról tett tanúbizonyságot és a fontolva haladás politikáját követve előbb-utóbb igazodott és folyamatosan igazodik a megváltozott viszonyokhoz. Hol a liberális, hol a fundamentalista irányzat ajánlásait tartja fontosabbnak, miközben saját konzervatív természetét, tradicionalitását semmilyen körülmények között sem adja fel. Az irányzatok

közötti viták, amelyek ideológiai és gyakorlati kérdésekben is megnyilvánulhatnak, és különböző *fatvák* és *ellen-fatvák* kiadásával folynak,¹⁹⁸ fontos szerepet játszanak a muszlim identitás meghatározásában, és többnyire a hivatalos iszlám képviselőinek állásfoglalásával zárulnak.

Az új évezred elején a Közel-Kelet államait érő kihívások az identitás két meghatározó elementén fogalmazódtak meg: az „arab tavasz” a maga vallási jelszavaktól mentes,¹⁹⁹ az európai demokratikus hagyományokat idéző megmozdulásai mellett hamar megjelentek az iszlám politikai szerepvállalását szorgalmazó erők, ráadásul két különböző, egymással is harcban álló formában (Muszlim Testvérek, az Iszlám Állam). Az állam azonban nemcsak győztesen került ki a küzdelemből, hanem egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az arab nemzetállam modellje immár saját létjogosultságot nyert.

Az arab nemzetállam modellje az „arab tavasz” után

Az arab tavasz egyik, mindegyik arab országra nézve közös jellemzője az arab identitás tartalmának változása, „nemzetiesedése” volt, melyben egy új arab nemzetfogalom jelent meg. Az arab identitás meghatározó elemeként továbbra is megmaradt az arabság és az iszlám, azonban – legalábbis politikai értelemben ezek tartalma módosult. A korábbi, évtizedek alatt lassan kiüresedett „arab egység, arab haza” fogalmakat az arab tavasz forradalmi új értelemmel és érzelemmel töltötték meg. A régmúlt dicsőséges történelmének emléke helyett az arab tavasz kezdeti szakaszának eufóriája, az egymás országaiban elért – kezdeti – eredmények felett érzett büszkeség az arab összetartozásnak új jelentést adott. Az iszlám, mely nemcsak vallásilag, hanem civilizációs formában is meghatározza a térség lakosságának életét, szintén megújult. Egyrészt a hetvenes évektől kezdve egyre jobban meghatározta a társadalom mindennapjait, másrészt évtizedeken át elnyomott politikai irányzatai az arab tavaszban polgárjogot nyertek. A különböző politikai iszlám szervezetek – így vagy úgy – a modernizáció és a globalizáció hatására maguk is változni kezdtek, még akkor is, ha egyes irányzatok éppen a befelé fordulásban, a külső hatások elutasításában

¹⁹⁸ *Fatva* = vallásjogi döntés, véleménynyilvánítás. Ld. ezekhez a vitákhoz például a Naszr Hamíd Abú Zaid (1944-), a Korán hermeneutikájának történeti-kritikai megalapozását követelő egyiptomi irodalomtudós elleni fundamentalista támadásokat az 1990-es években.

¹⁹⁹ Kérdés, hogy a jelszavak, melyek vallásban való gyökerezettsége és vallási konnotációja a modern politikai diskurzusban elhalványodni látszik (az európai fejlődésben tapasztaltakhoz hasonlóan), valójában mennyire küld vallásilag értelmezhető üzenetet az átlagos állampolgárnak, hívőnek. Az arab tavaszban az egyik jelszó a „társadalmi igazságosság”, *'adála* volt. Az iszlám évszázados elméleti vitáját az igazságos uralkodóról ld. fentebb.

vélték megtalálni a választ. A politikai iszlám nemzetköziesedett, miközben nagyon is lokális is maradt, amely kettősség további változásokat eredményezett. Az állami, hivatalos iszlám mellett eddig ellenzéki-ségben működő iszlám az arab tavaszban a hivatalosság legális körébe kerülve kormányzó helyzetbe jutva szembe kellett nézzen egy ország és egy társadalom irányításának és ellátásának teljes felelősségével, beleértve azt is, hogy felelős (és elszámoltatható) pozícióban teljesítenie kellett az ígéreteket, illetve hogy felelősséggel tartozott a társadalom minden tagja felé (beleértve a kisebbségeket, a nőket stb.).

Az arabság és az iszlám régi-új identitáselemei mellett azonban harmadikként megjelent a „nemzeti” tudat, amely mind az arabság, mind az iszlám felé kihívást intézett, amennyiben a nemzethez tartozást a területi államhoz kapcsolódva definiálta, azaz tunisziként, egyiptomiként, líbiaiként stb. Ismert, hogy az arabságon belül régóta megvannak a máshova tartozók azonosításának kifejezései, sztereotípiái. Az azonosítást segítik az olyan külső jegyek, mint a dialektus, a személynevek, az öltözet, bizonyos külső jegyek stb., míg a sztereotípiák az egyes csoportokkal kapcsolatban kialakult, gyakran gúnyos, meghatározások. A külső szemlélő ezek alapján általában nem tud azonosítani, de az arabság körében ezek a jegyek felismerhetők. Ugyanakkor kifelé maguk az arabok is együttesen arabnak vallják magukat, annak ellenére, hogy ezek a másságok az első világháborút követően létrehozott arab „nemzetállamok” különélése és szétfejlődése során láthatóan erősödtek. Ez az önazonosítás az arab tavaszban immár képpen (nemzeti zászlók) és szóban (tuniszi vagyok!) megjelenítve a területi államhoz kapcsolódott, mely így az arab tavaszban manifesztálódott immár véglegesen és elismerten nemzetállamként. (A területi államhoz kapcsolt identitás azonban ellentétes az iszlám *umma* nemzetállami határokat nem ismerő közösségével – a 2014-ben fellépő Iszlám Állam éppen ezt az ellentmondást tette kihívása alapjává.)

A magukat immár az arab-iszlám-nemzetállami jellemzőkkel definiáló államok jelentősége a regionális politikai térben jelentkező változásokkal teljesedett ki. Az arab nemzetállamok végleg megszűntek egyetlen politikai közösséget alkotni, ami eddig sem igazán volt működőképes. Helyébe az egyes arab nemzetállamok eseti, esettől függően változó megállapodásai, koalíciói vagy éppen ellentétei léptek – hasonlóan a nemzetközi rendszer más szereplőjéhez. Szembeszökő, hogy a 2017 tavaszán/nyarán kiéleződött szaúdi-katari konfliktus Katarban az emír mögött felsorakozó, nemzeti identitást teremtett. Míg a szaúdiak Katar-ellenes koalíciójához mindössze Egyiptom, az Egyesült Arab Emírátságok és Bahrein csatlakozott, a többi arab állam távolmaradt.

Hét évvel az arab tavasz kezdete után az látszik, hogy a térségben forradalmi átalakulásnak induló folyamatok nemcsak nem vezettek el a nyugati demokráciához, de a térség „reális” térben mozgó szereplői a „virtuális” tér kényszerei alatt ugyanabban a kettősségben fogalmazták újra politikai rendszereiket. A különböző arab tavaszos országok különböző folyamataiban alapvetően a patrimoniális rend újrateremtése történt, illetve ennek az újrateremtésnek a harca zajlik nyers erővel, a „reális” tér hagyományai szerint, de a „virtuális” tér kereteiben. Miközben elmondható, hogy az arab tavasz kezdetén minden esetben elmozdulás volt tapasztalható az egyes országok folyamataiban a „reális” és a „virtuális” terek relatív egyensúlyában a hagyományos patrimoniális rendszerek felől az egyenrangú és felelős állampolgárok képviselaten alapuló demokratikus berendezkedése felé, mára világossá vált, hogy vagy a régi rezsimek stabilizálták helyzetüket, vagy a helyükön megjelenő utódok hoztak létre/ismételték meg az előző mintákat. Ennek ellenére úgy véljük, hogy az arab tavasz tömegmozgalmaiban nemcsak az arab nemzetállamok, hanem – ha átmenetileg is – az arab polgárok is megjelentek, pl. a Tahrír tér szimbolikus összefogásában és önszervező akcióiban.

Az arab tavaszos országokban (Tunézia, Egyiptom, Jemen, Bahrein, Líbia és Szíria) végbemenő átalakulás számos hasonlóságot és különbséget mutat. A legalapvetőbb hasonlóság a politikai rendszerek és a társadalmak kettőssége: a „reális” térben az uralkodó/vezető a hagyományos hatalomgyakorlás eszközeivel a klientúrán keresztül uralkodik, aminek az alapja a formálisan a hűségesküvel szentesített társadalmi szerződés és az erő, általában a katonai, néhol azonban – mint pl. Ben Ali Tunéziájában – más biztonsági erők. Ezeknek gyökerei a törzsiségbe nyúlnak vissza, melyet az iszlám is csak átmenetileg tudott feltörni a 7. században. A törzsiség és az iszlám évszázadokon keresztül összefonódott, és miközben a törzsek muszlimsága nem kérdéses, az iszlámon belüli hovatartozást gyakran mégis a törzsi szempontok határozzák meg. Így adódnak olyan helyzetek, melyekben pl. a gyakran emlegetett szunnita–síita törésvonalat felülírja a törzsi összetartozás, hiszen – talán nagyon pragmatikusnak mondható módon – egy-egy törzsnek különböző ágai az iszlám más-más irányzatának követői.

A modernizáció és a globalizáció bizonyos elemei a törzsi kötelékeket ugyan nagyban fellazították: ebben elsődleges szerepe volt a nemzetállami határok meghúzásának – amikor egyes hagyományos törzsszövetségek tagjai akár több államban találhatták magukat –, illetve a területi államhoz kapcsolódó identitásnak a kialakulása és megerősödése, amint azt az arab tavasz megmutatta. Jóllehet a nemzetállamiság a „virtuális” térben jelentkezett, felidézte és visszautalt a „reális” térben létező ’arabságra’, az arab *ummára*. Így a törzsiség helyébe

gyakorlatilag a nemzeti (nemzetállami) identitás lépett. Ez a váltás – bár az arab nacionalizmus fénykorában, illetve az azt követő évtizedekben úgy tűnt, a legtöbb arab országban sikerrel végbement, és a törzsi hovatartozást jelző nevek egyszerű családnevekké váltak – az arab tavasz folyamataiban ismét manifesztálódott és több helyen is vezető szerephez jutott. Általánosságban elmondható, hogy ebből a szempontból az arab tavaszos országok, vagy azok bizonyos területei nagyon eltérő képet mutattak. Líbiában és Jemenben a törzsiség, a törzsekre való támaszkodás a vezető legitimitációjának és hatalmi bázisának fontos eleme volt, miközben a tengerparti nagy kereskedővárosok történelmi családjainak nem volt törzsi kötődése.²⁰⁰ Egyiptomban, Tunézia nagy részén vagy Szíriában a törzsiség szintén elhalványult, helyette az identitások más elemei határozták meg a társadalom együttélésének módjait és konfliktusainak kezelését. Úgy tűnik, hogy az államiság (állammá szervezettség) és a nemzetállamiság által megkövetelt lojalitás, valamint a globalizáció hatásai alatt hirtelen megnövekedett urbanizáció²⁰¹ és a népességgrobbanás lehetnek azok a tényezők, melyek a törzsiséget visszaszoríthatják.

Amikor tehát a nemzetállam a törzs helyébe lép, mint egyfajta magasabb szervező erő, az identitás egy másik elemét megragadó ideológiát kínál. Mivel az 'arabság' eredeti jelentése összecseng az arab nacionalizmus európai értelmezésével, így nemcsak az európai modernizáció és globalizáció számára értelmezhető, nemcsak modernitást tükröz, hanem mint a vallás alternatívája jelenik meg. Másrészt, a nemzetállam az ideológiát is megnyeri magának: az államilag finanszírozott és az állami intézményrendszer részévé tett „állami” iszlám a nemzetállami hatalomgyakorlás eszközévé válik, miközben az „ellenzéki” iszlám a politikai ellenzék szerepében tűnik fel. Ugyanakkor a nemzetállam az egyén vagy kisközösség napi vallásgyakorlatát nem akarja kisajátítani (népi iszlám). Az arab tavaszban a legnagyobb változás, hogy az „ellenzéki” iszlám „állami” iszlámmá válik, amikor beemelődik a „virtuális” politikai térben zajló folyamatokba, és pártot alapít, részt vesz a választásokon és a parlamentben, kormányoz és gyakorolja alkotmányos hatalmát. Sőt, ebben a „virtuális” térben a korábban „ellenzéki” iszlám egyes csoportjai – jellemzően a Muszlim Testvérek és a különböző szalafita csoportok – egymással is versengenek a „virtuális” tér szabályai szerint, még akkor is, ha ezt a versengést a „reális” tér erőviszonyai fogják meghatározni.

²⁰⁰ „Nekem nincs törzsem, a családom háromszáz éve Tripoliban él” – mondta egy Nagy-Britanniában élő líbiai kutató-elemző. Személyes interjú, 2013. április.

²⁰¹ Az urbanizációnak és a városiasodásnak, mint az imént láttuk, történetileg is volt ilyen, a törzsiséget visszaszorító szerepe.

Ebben az arab tavasz által teremtett környezetben tehát az iszlám is belép a „reális” tér – „virtuális” tér kettősségébe, és a korábban „állami”, illetve „ellenzéki” iszlámok együtt néznek szembe az Iszlám Állam totalitárius, a feltétlen engedelmességet követelő iszlámjával, mely újratерemti és régi-új jelentéssel tölti meg az „ellenzéki” iszlám kategóriáját. Politikum, azaz politizáló iszlám, mely ellenzéki szerepéből hatalomra tör. Ellenzékiségében a térség minden állami és nem-állami tényezőjének kihívója és fenyegetője, de mivel területet szerez és képes megtartani, önmaga egyben „állami” iszlám is. Mivel feltétlen engedelmességet követel, ebbe már nem fér bele a népi iszlám, az már eretnokség, melyet – szélsőséges értelmezésében – üldöznie kell, csakúgy, mint az iszlámban kialakult más irányzatokat. Ugyanakkor, az *umma* felelős vezetőjeként, az iszlám hagyományainak megfelelően lép fel a „könyves népekkel” szemben.

A közel-keleti állammodellek sokszínűsége

A törzsi/vallási alapú birodalom találkozása a kívülről oktrojált nemzetállammal elkerülhetetlenül összeütközéshez (összeütközések sorozatához) vezetett a két ideál között, ugyanakkor egy bizonyos alkalmazkodást is eredményezett, amelyet megerősített – az európai modernizációs erőfeszítések mellett – a globalizáció. Az ebben a folyamatban létrejövő államok a formális európai értelemben nemzetállamok, mégis a közel-keleti állam-alakulás folyamata különböző szakaszainak számos elemét megőrizték. Így nemcsak az államformák széles választékát jelenítik meg (monarchiák: királyság, sejkiség, emirátus – köztársaság – népköztársaság – iszlám köztársaság – *dzsamáhirijja* – felekezeti állam), hanem működésükben a “reális tér” és “virtuális tér” kettőssége folyamatosan megfigyelhető. A rájuk erőltetett struktúrák idegenek maradtak, és bár az alkalmazkodás (adaptáció) kényszere alatt bizonyos konvergencia végbement, mindezek a hatalomgyakorlás és döntéshozatal “virtuális teréhez” tartoznak. A döntéshozatal hagyományos szereplői és testületei, azaz a “reális tér” alkalmazkodott a változásokhoz és kitöltötték az új struktúrákat, miközben továbbra is a hagyományos szabályok szerint működnek. Ebben az értelemben a törzsi *aszabijja* fennmaradt, de maga a tényező, mely az *aszabijját* megteremtette és az egyén lojalitását követelte, megváltozott: előbb az iszlám, majd a birodalmi dinasztia, végül a (nemzet)állam lett.

Bizonyos konvergencia ennek ellenére kialakult – és folyamatosan alakul tovább – a területiális nemzetállam jellemzőivel, amint azt az arab tavasz is bizonyította. Az elmúlt

közel száz év alatt egyfajta lojalitás alakult ki a mesterséges határok között létrehozott területi államok irányában, ha másért nem, olyan praktikus okok miatt, mint az állampolgárság, az útlevél, a szociális juttatások, kötelező katonai szolgálat, stb.²⁰²

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a pre-iszlám társadalmi szerveződés és annak intézményei az államiság különböző formáival találkozva – legyen azok alapja az iszlám vagy különböző adminisztratív intézmények – idomult az új/idegen koncepciókhoz és intézményi formákhoz, de azokat a saját hagyományos tartalmával töltötte meg. Az ennek eredményeként létrejött mai államok a különböző – régi, új és újabb – elemek keveredését mutatják a gyakorlatilag végtelen számú különböző állami formációban.

²⁰² Ld. N. Rózsa, 2015

Egyiptom, a Nílus ajándéka²⁰³

A közel egymillió négyzetkilométernyi (1,001,450 km²) kiterjedésű Egyiptomi Arab Köztársaság az afrikai kontinens északi, többségében arabok lakta sávjának legkeletibb állama,²⁰⁴ az arab kelet (Masrik) és az arab világ sok szempontból vitathatatlanul legnagyobb jelentőségű és hatású országa. Helyzetét egyrészt az egész észak-afrikai sávot jellemző óriási, nyílt határok, a Szahara alacsony népsűrűségű, folyamatosan terjeszkedő sivatagi területei, másrészt a Nílus völgye és deltája jellemzi. A nyitott és gyakorlatilag ellenőrizhetetlen határok az utóbbi években elsősorban a líbiai polgárháborút követően előtérbe kerülő problémák (fegyver- és embercsempészet, migráció, terrorizmus) kapcsán váltak (ismét) fontos biztonságpolitikai fenyegetéssé. Míg a Nílus nemcsak a folyamatos összeköttetést biztosítja a kontinens belseje és a Földközi-tenger partvidéke között, de egyben Egyiptom számára a legfontosabb stratégiai, az életet és a túlélést biztosító, kérdés. A Sínai-félsziget az egyetlen szárazföldi kapocs, mely Afrikát Ázsiához kapcsolja, illetve mely a Földközi-tengert a Vörös-tengertől elválasztja. E két utóbbi között a kapcsolatot és az áthaladást a Szezi-csatorna biztosítja, mely nemcsak folyamatos bevételt jelent, de egyben Egyiptom nemzetközi pozíciójának is fontos eleme.

Tekintettel arra, hogy Egyiptom az ókorig visszamenő államisággal rendelkezik, területiségének kérdése tulajdonképpen folyamatosan a világtörténelem napirendjén szerepelt. Egyrészt a folyóvölgy jelölte ki, ahogy ma is ez a meghatározó, másrészt az ókortól kezdve regionális hatalmi érdekek metszéspontjában állt – azaz a saját államiság korszakai mellett, melyek gyakran a terület kiterjesztésével is együttjártak, időről időre más hatalmak hódították meg. Ezeket a viszonyokat azonban a birodalmi jelleg határozta meg, azaz a modern államokra jellemző határok, pontosan definiált terület helyett az uralkodó hatalomhoz, dinasztiához való tartozás (és annak elismerése) jellemezte.

Az így meg nem határozott területiség ellenére bizonyos regionális összefüggések és kapcsolatok a történelem folyamán – akár visszatérő jelleggel – is jelentkeztek. Ezek között a Nílus által teremtett természetes összetartozás a folyó felső folyásának vidékével, elsősorban

²⁰³ A fejezet a „Kormányzati döntéshozatal elősegítő stratégiai kutatások a magyar kül- és biztonságpolitika meghatározó területein” című KÖFOP-kutatásban (alprojekt-vezető: Marsai Viktor) készült *Egyiptom, a Nílus ajándéka* című tanulmány felhasználásával és átdolgozásával készült.

²⁰⁴ CIA World Factbook – Egypt (2017). <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/eg.html>

Szudánnal, mely kapcsolat a modern korban a brit irányítás alatt is jelentkezett, végül Egyiptom és Szudán szétválásával ért véget.²⁰⁵

Az Egyiptomi Arab Köztársaság határaiban és területiségében a 20. század második felében az arab-izraeli háborúk okoztak változásokat – előbb az 1967-es háború, melynek következtében Izrael megszállta a Gázai-övezetet és a Sínai-félszigetet, majd az egyiptomi-izraeli békekötés (1979), melynek keretében Egyiptom visszakapta a Sínai-félszigetet. A 21. században pedig a Tírán és Szanáfír sziget Szaúd-Arábiának történő „visszaadása” körüli társadalmi vita vetette fel a területiség kérdését.²⁰⁶

Lakosság

Az ország lakossága (a lakosság mintegy 95%-a) a Földközi-tenger szűk parti sávján túl elsősorban a Nílus-part mintegy 20 km-es sávjában és a Nílus deltájában él, és a néhány oázis kivételével ez a keskeny sáv az, ami földművelésre alkalmas. Mindez azt jelenti, hogy az ország területének mindössze 2,8%-a művelhető terület, amely azonban egy robbanásszerűen növekvő népességet kell, hogy eltartson. Nem véletlen, hogy Hérodotosz mondása – „Egyiptom a Nílus ajándéka” – ma is igaz, sőt, talán igazabb, mint valaha.

Az ország népessége a 2016-os becslések szerint 94,66 millió fő (1960-ban 27,9 millió volt)²⁰⁷ és ezzel Egyiptom nemcsak a legnépesebb arab állam, hanem az afrikai kontinens harmadik legnépesebb állama is – Nigéria és Etiópia után. (Meg kell jegyezni azonban, hogy a népességi adatok nem feltétlenül tükrözik a lakosság valós számát, mivel a feltételezések szerint vidéken ma is sokakat nem regisztrálnak.) A lakosság 33,16 %-a 15 év alatti (szemben az 1960-1990 között általános 40-42%-kal), azonban a folyamatosan csökkenő arány a 2011-es, majd 2013-as „két forradalom” után ismét lassú, de határozottan kimutatható növekedésnek indult (2011-ben mintegy 32% volt). Az első gyermeküket 15-19 éves korban megszülnő nők száma 2015-ben 51,33/1000 fő volt (szemben az 1960-as években jellemző mintegy 150-nel). A medián életkor 23,8 év, a teljes termékenységi mutató 3,53 (2016-ban, 3,314 2015-ben), az 5 év alatti gyermekhalandóság 42 volt 2014-ben (ezer születésre levetítve

²⁰⁵ Goldschmidt – Johnston, 2004, 373-375; Gazdik, 2017, 29-55.

²⁰⁶ Al-Jazeera (2017b): *Sanafir and Tiran: Are they Egyptian or Saudi Arabia's?* June 13, 2017, <http://www.aljazeera.com/programmes/insidestory/2017/06/sanafir-tiran-egyptian-saudi-arabian-170613203605500.html>

²⁰⁷ CIA 2017.

– 1995-ben ez a szám megközelítette a 150-et).²⁰⁸ A 65 év feletti korosztály aránya folyamatosan növekszik, de még ma is mindössze 5% körül mozog (az 1960-as években 4% alatt, 2015-ben 5,22% volt). Mindez azt jelenti, hogy a többi arab országhoz hasonlóan Egyiptomban is gyakorlatilag lezajlott a demográfiai robbanás, azonban annak utóhatásaival – a becslések szerint - még legalább 2050-ig számolni kell.

Egyiptom lakossága a muszlim hódításig visszamenően két nagy, folyamatosan változó számú és arányú közösségből tevődik össze, a mára nagy többséget alkotó muszlimokból, illetve az általában mintegy 10%-ra becsült kopt keresztényekből. Miközben a koptok jelenléte a társadalomban és a gazdaságban jól látható, valós létszámukról gyakorlatilag nincs adat.²⁰⁹ Ennek egyik oka, hogy a keresztény-muszlim együttélés a belbiztonság kiemelt kérdése volt és maradt, úgy a Mubarak-korszakban (és előtte),²¹⁰ mint az arab tavaszos forradalmak után. Maga az egyiptomi arab tavasz átmenetileg megteremtette a két közösség közötti egységet, amikor az egyiptomiség felülírni látszott a vallási különbségeket. Ez azonban átmenetinek bizonyult, amiben szerepe volt a Muszlim Testvérek mintegy egy éves kormányzásának is. Bár a 2013-ban hivatalba lépett Szísi-kormányzat számára ugyanúgy alapvető kérdés a két közösség békés egymás mellett élése, az elmúlt években több – halálos áldozattal is járó – atrocitásra került sor a koptok rovására.²¹¹

A 2015-ben Európát elérő migrációs hullám Egyiptom népességének vonatkozásában is új kérdéseket vetett fel. Egyiptomot stratégiai fekvése és a viszonylag nyitott határok kedvező tranzitútvonallá – kisebb mértékben célországga - teszik a nemzetközi migráció számára. Bár az Abdel-Fattáh al-Szísi elnök által említett 5 millió menekültet²¹² több forrás is kétségbe vonja, a menekültek és a bevándorlók együttes létszámaként ezt az adatot reálisnak tekintik.²¹³ Szísi 500 ezer szíriai menekültről beszélt, bár a hivatalosan regisztrált szíriai menekültek száma 114 ezer volt 2016-ban, míg az összes menekült, menedékkérő és hontalan

²⁰⁸ Uo. 29-40., 49.o.

²⁰⁹ Pew Research Center (2011): *How many Christians are there in Egypt?*

<http://www.pewresearch.org/2011/02/16/how-many-christians-are-there-in-egypt/>

²¹⁰ A keresztény-muszlim együttélés és az egyiptomiként együvé tartozás az állam által támogatott művészetekben is megjelent. Emlékeztet az Ádil Imám és Omar Sharif főszereplésével készült Haszan és Markusz című film, mely erős üzenetet küldött a társadalomnak.

²¹¹ Ld. pl. The Atlantic (2017): *Why Do Coptic Christians Keep Getting Attacked?*

<https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/05/coptic-christians-egypt-attack/528330/>

²¹² Daily News Egypt (2015): *500,000 Syrian refugees were received in Egypt: Al-Sisi.* <https://dailynewsegypt.com/2015/09/13/500000-syrian-refugees-were-received-in-egypt-al-sisi/>

²¹³ Karasapan, Omer (2016): *Who are the 5 million refugees and immigrants in Egypt?* Future Development, Oct 4, 2016, <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2016/1/04/who-are-the-5-million-refugees-and-immigrants-in-egypt>

számát az országban a UNHCR mindössze 250 ezerre tette.²¹⁴ Ugyanakkor ezek a számok mindössze a regisztráltakat mutatják, de minden becslés szerint ezek többszöröse az olyan menekült és/vagy bevándorló, akik soha nem lettek nyilvántartásba véve. Szíria mellett a menekültek elsősorban Irakból, Etiópiából, Szomáliából, Dél-Szudánból és Eritreából érkeztek Egyiptomba. (Érdekes módon, az 1948-ban és utána bevándorolt mintegy 70,000 főnyi palesztin menekültet a legtöbb forrás már nem is említi.) Az évek óta forgó adatok szerint a milliós menekültszám nagyobbik fele, 2-3 millió – de akár több - fő Szudánból vándorolt be és telepedett le az országban. Ennek az áll a háttérében, hogy a történelmi és hagyományos kapcsolatok miatt a szudániakat nem számították menedékkérőknek, és ugyanazok a jogok illették meg őket, mint az egyiptomi állampolgárokat (oktatás, egészségügy, munkavállalás, tulajdonlás). Ez a helyzet 1995-ig állt fenn, amikor Hoszni Mubárak elnök ellen szudáni látogatása során merényletet kíséreltek meg. Ekkor a szudániakat a többi külföldivel azonos kategóriába sorolták, azonban ennek a feltételeit visszamenőleg nem érvényesítették. A helyzet 2004-ben változott újra, amikor a szudániak elvileg ismét több jogot kaptak, de így is az országban tulajdonképpen ismeretlen számban tartózkodnak szudáni származású bevándorlók.²¹⁵ Közöttük vannak, akik generációk óta élnek itt.

Egyiptom azonban nemcsak (be)fogadó és tranzitország, hanem a térség legnagyobb kibocsátója is, amit az is mutat, hogy a külföldre távozó egyiptomiak száma évek óta meghaladja az érkezők számát, azaz a nettó migrációs ráta évek óta – ha csekély mértékben is - a negatív tartományban mozog.²¹⁶ 2015-ben ezer főre vetítve -0.5 volt.²¹⁷ 2013-ban, a becslések szerint mintegy 4,3 millió egyiptomi élt külföldön, ebből mintegy 1,3 millió Szaúd-Arábiában, továbbá – minden veszély ellenére - 700,000-en Líbiában (az arab tavasz előtti 1-2 millió főhöz képest).²¹⁸

Az egyiptomi emigráció az 1970-es években indult meg. A násziri tiltó szabályozás után az 1971-es alkotmány fogalmazta meg a ki/elvándorlás jogát. A szádáti nyitás politikája (*infítáh*), illetve az 1973-as arab-izraeli háborút követő olajválság teremtette meg azt a munkaerőigényt, mely az egyiptomi emigráció fő vonzereje lett. Ennek megfelelően

²¹⁴ Uo.

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ Index mundi: Net migration rate (migrant(s)/1,000 population) – Egypt, <http://www.indexmundi.com/g.aspx?c=eg&v=27>

²¹⁷ Egypt – Population – Net migration rate. <https://knoema.com/atlas/Egypt/topics/Demographics/Population/Net-migration-rate>

²¹⁸ De Bel-Air, Françoise (2016): *Migration Profile: Egypt*. Migration Policy Centre, Policy Brief 2016/01.

elsősorban az Öböl-beli arab államokban, Irakban és Líbiában jelentek meg nagyobb tömegben egyiptomiak. Bár az Öbölben az 1990-1991-es Öböl-háború, majd az Ázsiából behozott munkások miatt erősen hullámzott az egyiptomi munkaerő jelenléte, a legkomolyabb korlátozó tényező az utóbbi években az arab tavaszos események voltak. Európa felé a migrációs hullám a 2000-es években nőtt meg, elsősorban Olaszország volt a célpont, azonban a gazdasági és pénzügyi válság jelentős mértékben visszafogta az Európa felé irányuló migrációs kedvet.²¹⁹

Az egyiptomi identitás sokrétősége

Ismert, hogy az arab közösség, az arab *umma* elsősorban az első világháború után történő felosztása nemzetállamokra milyen máig ható traumát okozott, illetve hogy ezek a nemzetállamok mennyire nem felelnek meg az Európában kialakult nemzetállami ideálnak. Egyiptom esetében azonban mégis azt mondhatjuk, hogy – ha sajátos értelmezésben is – létezik a nemzetállamiság eszméje és érzete, az „egyiptomiség” az arab közösségen belül is sajátos, nemzetinek mondható karaktert mutat.

Bár ennek az „egyiptomiségnek” az ősi, szervezett államiság, az arabság, az iszlám és az afrikai jelleg a legfontosabb jellemzői, esetlegesen kiegészülve olyan politikailag megfogalmazott újabb identitáselemekkel, mint pl. az euro-mediterránság, mindennek a gyökerénél mégis a legősibb, folyó-menti letelepedett földművelő életmódot találjuk, mint minden további és későbbi identitáselem alapját. Ezt mintegy kiegészíti a szintén az ősiségbe visszanyúló tengerparti városi kultúra, mely alapvetően a tengeri kereskedelemre épült, de egyben – a folyón és annak deltáján keresztül – össze is kapcsolta a kétféle letelepedett életmódot és azok művelőit. Míg a földművelők nagyon helyhez kötött és sajátos lokális szubkultúrát alakítottak ki, addig a tengerparti városok életét kozmopolitának nevezhetjük. Ezt a kettőt egy ősi birodalmiság, nagyon korai állami szerveződés fogta egybe, melynek kulcskérdése és túlélésének záloga a földművelés sikeressége volt, mely azonban a Nílustól és annak áradásaitól függött. Azt mondhatjuk, hogy Egyiptom, különösen, amikor egységes birodalomba foglalta Alsó- és Felső-Egyiptomot a térség terjeszkedő és hódító regionális hatalma volt, míg a köztes szakaszokban maga is rendszeresen külső hódítók zsákmánya volt.

A 7. században az arab-izlám hódítás szinte azonnal elérte és a magáévá tette Egyiptomot, amelynek következtében az addig kopt keresztény – kopt és görög nyelvű - lakosság fokozatosan (kb. a 10. századra) arabizálódott és többségében iszlamizálódott. Ma Egyiptom

²¹⁹ De Bel-Air, 2016.

lakosságának mintegy 90%-a muszlim (túlnyomóan nagy részben szunnita muszlim) és mintegy 10%-a keresztény, elsősorban a kopt ortodox egyház tagja, bár jelen vannak más kisebb keleti egyházak is. Nyelvében a lakosság teljes egészében arab, a kopt nyelvet mindössze az egyházi liturgiában használják, de ott is csak nagyon korlátozottan, hiszen az istentisztelet nyelve az arab.

Az arab-iszlám hódítás során létrejött kalifátus kereteiben Egyiptom is a függetlenedő régiók között volt, és azt mondhatjuk, hogy folytatódott a megelőző évezredek - hódítóból hódított és fordítva - ciklikus váltakozása, amin tulajdonképpen az Oszmán Birodalom Egyiptomot is magába foglaló második iszlám terjeszkedési hulláma sem változtatott. Azaz az átmeneti nagyobb befoglaló egységeken belül is Egyiptom újra meg újra bizonyos önállósághoz jutott, ami ismét sajátos identitását erősítette meg. Érdekes módon azonban az arabság ellenállt a török jellegnek, és annak ellenére, hogy Egyiptom történetében több török korszak követte egymást a 13. és a 19. század között (a mamlúk és az oszmán-török uralkodó dinasztiák személyében) a kívülről jövő uralkodók olvadtak be, de a lakosság arabsága nem változott.

Ismert, hogy az arab nacionalizmus egyik ága éppen Egyiptomban alakult ki, sőt, Gamál Abdel-Nászir egyiptomi elnök az arab nacionalizmus emblematisz alakja lett. Az egyiptomi vezető szerep az arab országok családján belül máig megkérdőjelezhetetlen, még akkor is, ha politikai értelemben Egyiptomnak több kihívója is volt (Szíria, Irak, legújabban pedig Szaúd-Arábia). Egyiptom azonban az arab világ legnépesebb állama, melyben az arab népesség mintegy 25%-a él. Civilizációsan és kulturálisan megkérdőjelezhetetlen tekintély, vallási szempontból az arab iszlám egyik legtekintélyesebb szellemi és oktatási központja, az Azhar mecset és egyetem is itt található.

A hanyatló Oszmán Birodalomban meginduló modernizáció egyik központja a Mohamed Ali (ur.1805-1848) vezette Egyiptom volt, és itt jelentkeztek először a török hanyatlást kihasználni kívánó európai gyarmatosító hatalmak, Franciaország és a Brit Birodalom. Bár az első európai hatást Napóleon egyiptomi hadjárata hozta el Egyiptomba, az európai típusú modernizációt végül a britek vezették be az országban, amikor 1882-től 1922-ig katonai jelenlét mellett irányították az országot előbb az Oszmán Birodalom autonóm tartományaként, majd brit protektorátusként. Az 1922-es függetlenség kikiáltását követően pedig – 1956-ig, a brit csapatok teljes kivonásáig – brit katonai jelenlét (megszállás) mellett.

Mindezek jelentősen hozzájárultak az arab nacionalizmus megerősödéséhez, melyhez a hidegháborúban egyfajta el-nem-kötelezettség, illetve átmenetileg arab szocializmus is társult,

különösen Egyiptom kapcsolatkeresése okán az Egyesült Államok és a Szovjetunió között. Ugyanezek az ideológiai elemek, továbbá az ország földrajzi kapcsolódása a szub-szaharai Afrikához a Níluson és a Szaharán keresztül, továbbá azok a speciális történelmi kapcsolatok, melyek elsősorban Szudánhoz fűzik Egyiptomot, az országot egyben afrikai országgá is teszik. Mint az arab világ és az észak-afrikai sáv vezető politikai és kulturális hatalma, egyben az afrikai kontinens egyik vezető hatalma is.

A lakosság – többségi muszlim, kisebbségi kopt keresztény – megoszlása ezeket az identitáselemeket tovább árnyalja. A stratégiai pozíció és a történelmi hagyományok mellett ez a sokszínűség az, ami alkalmassá teszi az egyiptomi identitást és külpolitikát arra, hogy rugalmasan reagáljon az egyes helyzetekben, azaz mindig találjon olyan identitáselemet, mely érdekeinek és döntéseinek alapjául szolgáljon. Egyiptom tehát arab, amikor arab ügyekről van szó, muszlim, ha a muszlim közösséget érintő ügyben kell állást foglalnia, illetve afrikai, ha a kontinens kérdései vannak a napirenden. Így amikor az Európai Unió 1995-ben elindította az első formalizált euro-mediterrán együttműködést a tágan értelmezett földközi-tengeri térségben, Egyiptom – az új terminológiának megfelelően – euro-mediterrán országgént is azonosította magát, és a külpolitikában és a külügyminisztériumban is megjelent az euro-mediterrán dimenzió. Mindezen sokszínűség mellett az egyiptomi identitás nagyon is egyiptomi, és mindezek az elemek végülis ezt az egyiptomiséget gazdagítják és támasztják alá.

A kormányzás képessége: a gazdaság

Egyiptom életének, az ókorban és ma egyaránt, a legfontosabb meghatározója, így a hatalom legitimációjának legfőbb eleme is, a lakosság ellátása, ami elsősorban az élelmiszer-ellátást jelenti. Ez viszont a Nílus függvénye – mind az áradások okán, hiszen hagyományosan ezek termékenyítették meg a talajt és tették alkalmassá földművelésre; mind a vízhozam függvényében. Azt mondhatjuk tehát, hogy az egyiptomi gazdaság fő meghatározója a Nílus, hiszen Egyiptom fejlődése történetileg is, de mai is nagy részben a mezőgazdasághoz, földműveléshez kötődik. Ugyan mára a mezőgazdaság aránya a GDP-ben mindössze 11,3%, történelmileg és pszichésen is a társadalom és a föld (megművelhető terület) kapcsolata különlegesen erős. Ugyanakkor a munkaerő közel egyharmadát (29,2%-a) a mezőgazdaság foglalkoztatja. A fő mezőgazdasági termékek tulajdonképpen az ókor óta változatlanok:

gyapot, rizs, kukorica, búza, babfélék, gyümölcsök, zöldségek, míg az állattenyésztés elsősorban marhákat, birkákat és kecskéket nevel.²²⁰

Az egyiptomi gazdaság másik húzóágazata a turizmus, mely hagyományosan komoly hányadot tesz ki az egyiptomi GDP-ben. Az elmúlt évtizedben a turizmus 2007-ben produkálta a legnagyobb hányadot a GDP-ben, kb. 9%-ot, miközben a legtöbb munkaerőt, a teljes egyiptomi munkaerő 12%-át 2010-ben foglalkoztatta. Ekkor mintegy 14,7 millió vendéget szolgáltak ki, közel 12,5 milliárd dollár bevétel mellett. (2014-ben a turizmusból befolyó bevétel lényegesen kevesebb, mindössze 7,5 milliárd dollár volt.)²²¹

A turizmus azonban egyrészt szezonális ágazat, ami a munkanélküliségi adatokra is komoly hatással van, másrészt nagyon érzékeny abban az értelemben, hogy a bel- és külpolitikai események jelentős mértékben befolyásolják. A terrorcselekmények, valamint az arab tavaszban az első, majd a Mohamed Murszi elnökségének véget vető második forradalom, és az ezekkel járó bizonytalanság és veszélyérzet elriasztotta a turistákat, akiket igen nehéz visszacsalogatni. (2011-ben a turizmusból származó bevétel visszaesett az előző évi 12,5 milliárd dollárról 8,7 milliárd dollárra, 2012-ben ismét emelkedett 10 milliárd dollárra, majd 2013-ban ismét csak 5,9 milliárd dollár volt.²²²)

A harmadik fontos gazdasági tényező a Szezei-csatorna, melyet 1869-ben nyitottak meg és mely nemcsak komoly bevételi forrás Egyiptom számára, hanem egyben a függetlenség – és mára az egyiptomi nép összefogásának – jelképe is.²²³ 2013-ban a világ kőolaj-kereskedelmének 4,6%-a, mintegy 3,2 millió hordó/nap,²²⁴ a Szezei-csatornán keresztül folyt. 2015-ben a Szezei-csatorna bevételei az egyiptomi GDP mintegy 2%-át tették ki, és bár ennek az arálynak rövid távon a csökkenését várták,²²⁵ a Szezei-csatorna második sávjának megnyitására és a csatorna körzetében felépítendő ipari zónára nézve komoly fellendülést prognosztizáltak.²²⁶

²²⁰ CIA 2017.

²²¹ Trading Economics (2017), <https://tradingeconomics.com/egypt/tourism-revenues>

²²² Uo.

²²³ Emlékeztet, hogy Gamál Abdel-Nászir 1956-ban államosította a Szezei-csatornát, és ezt követően tört ki az arab-izraeli/brit/francia szezei válság.

²²⁴ <http://www.businessinsider.com/worlds-eight-oil-chokepoints-2015-4>

²²⁵ Egypt Independent (2015): *Government predicts decline in Suez Canal's GDP share*, March 30, 2015, <http://www.egyptindependent.com/government-predicts-decline-suez-canal-s-gdp-share/>

²²⁶ Reuters (2015): *Egypt sees Suez Canal zone making up 30-35 pct of economy – minister*, March 5, 2015, <http://www.reuters.com/article/egypt-canal-minister-idUSL5N0W74WT20150305>

2015-ben a Szísi-kormányzat egy nagyon ambiciózus gazdaságfejlesztő és -élénkítő programot hirdettek meg, mely egyrészt olyan giga-beruházásokat irányzott elő, mint a Szezi-csatorna második sávjának megépítése, a csatorna-övezetben egy ipari és logisztikai „hub” kialakítása, valamint egy új főváros építése a mai Kairón kívül, a főváros közlekedési gondjainak enyhítésére. Másrészt, a kormányzat a 2015 márciusában Sarm es-Sejken szervezett donorkonferencián²²⁷ résztvevő külföldi befektetők mellett az *expat* közösséget, a belső tőkét és a kisembereket is mozgósítani kívánta. (A donorkonferencián felajánlott kétszer 12 milliárd dollár egy jelentős része máig nem érkezett meg.) A Szezi-csatorna részvényeket kifejezetten a kisbefektetők számára hirdették meg – olyan sikerrel, hogy a jegyzési időszakot meg kellett hosszabbítani és az eredetileg tervezetteket bőven túljegyezték. A „*tahijja Maszr!*” (éljen Egyiptom!) alap²²⁸ pedig az egyiptomi – otthon és külföldön élő – nagybefektetőket kívánta aktivizálni, mindannyiuk nemzeti érzéseire apellálva. Az ambiciózus tervekben 2017-ig egyedül a Szezi-csatorna második vonala valósult meg, még hozzá rekord gyorsasággal, 2015 júliusára, azonban a várt bevétel-emelkedés nem realizálódott, elsősorban az alacsony olajárak miatt. Az új főváros építését pedig egyelőre el kellett halasztani.

2016-ban Egyiptom megállapodott a Nemzetközi Monetáris Alappal (IMF) egy mintegy 12 milliárd dolláros kölcsönről, melynek feltételei között komoly megszorítások szerepeltek: az állami szubvenció megvonása az alapélelmiszerekről, az állami alkalmazottak számának jelentős csökkentéséről, stb.²²⁹

Négy évvel Abdel-Fattáh al-Szísi hivatalba lépése után tehát Egyiptom egyre komolyabb kihívásokkal néz szembe, melyeket a kormányzat egyre nehezebben, és csak autoriter módszerekkel tud kezelni. Gazdasági szempontból az immár 14%-os deficit, az állami szubvenciók, illetve az IMF által követelt feltételek teljesítése a közvetlen feladat. Ez utóbbiak azonban egyelőre politikailag vállalhatatlannak tűnnek: mivel az alapélelmiszerek és -szolgáltatások ára az egekbe szökött, a kormányzat dotált kvótákkal és jegyrendszerrel próbálja a lakosság megélhetését (különösen „a szegényekét”) megsegíteni. Ennek azonban az lett a következménye, hogy egyre több alapélelmiszer vált hiánycikké. Eltűnt az állami boltok polcáról az 5 egyiptomi font árú cukor, ami máshol 12-13 fontért kapható; de hiánycikké vált

²²⁷ Al-Monitor (2015): *Egypt hopes economic conference will yield results*. <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/03/egypt-economic-conference-results-projects-investors.html>

²²⁸ Chams El-Dine, Chérine (2014): *Fragile Alliances in Egypt's PostRevolutionary Order*. SWP Comments, https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2014C46_chams_el_dine.pdf

²²⁹ *Arab Republic of Egypt and the IMF*. Updated June 13, 2017, <http://www.imf.org/external/country/egy/>

a rizs és az olaj is. Az interneten vagy egymásnak suttogva egyenesen az „éhesek forradalmát” szervezték 2016. november 11-ére – azonban úgy tűnik, az egyiptomi társadalom belefáradt a forradalmakba, és – minden nehézség ellenére – inkább rendet és nyugalmat akar.

Bár Egyiptom a térség egyik legnagyobb gázkészletével rendelkezik, a kitermelt gáz nagy részét a belső fogyasztás kielégítésére kell fordítania és egyre kevésbé tudja megrendelői igényeit kielégíteni.²³⁰ A turizmus csak az elmúlt egy évben 47%-kal esett vissza, miközben az ország tartalékai is a 2010-es szint felére olvadtak.²³¹

A kormányzás képessége – legitimáció a Szabad Tisztektől a Muszlim Testvérekig és vissza²³²

A hadsereg szerepvállalása

A királyság megdöntését követően (1952) a hadsereg (és a köré épülő adminisztráció) volt az egyetlen szervezett állami erő, mely képes volt a kormányzásra. Az ellenzékben működő Muszlim Testvérek (a másik szervezett, azonban nem-állami erő) ugyan folyamatos kihívást jelentettek, gyakran felülírva a hadsereg kormányzásának lehetőségeit, azonban az a képesség, amit karitatív tevékenységükben bemutatnak és működtetni tudtak, mintegy egyéves (2012-2013) demokratikus választásokon elnyert pozíciójukban kevésnek bizonyult az egész ország kormányzásához.

Az Egyiptomi Arab Köztársaság története – a korábban már vázlatosan ismertetett ókorig nyúló szakaszokat követően – a Szabad Tisztek 1952-es hatalomátvételével, a júliusi forradalommal vette kezdetét. Ekkor az egyiptomi Szabad Tisztek nemzeti érzelmű forradalmi csoportja megfosztotta trónjától az uralkodót és Egyiptom nemzetközi kapcsolatainak gyökeres megváltoztatásával – melynek középpontjában a Szezi-csatorna államosítása és a Szudánról való lemondás²³³ állt – megteremtette a független, arab nemzeti eszméken alapuló és az arab világban vezető szerepet vállaló új Egyiptomot.

²³⁰ Bővebben ld. Gazdik, 2017

²³¹ Global Risks Insight (2014): *4 challenges facing Egypt's new president Sisi*. June 17, 2014, <http://globalriskinsights.com/2014/06/4-challenges-facing-egypts-new-president-sisi/>

²³² Az áttekintés a szerző *Az arab tavasz. A Közel-Kelet átalakulása* (2015) c. műve alapján készült.

²³³ Szudán Mohamed Ali uralkodása alatt került egyiptomi, majd azon keresztül közvetve brit irányítás alá. Az 1952-es forradalmat követően aláírt angol–egyiptomi megállapodás szudáni népszavazásra bízta a kérdést, melyet követően Szudán 1956-ban vált függetlenné.

A modern egyiptomi identitást meghatározó tényezők a városokban kialakult modern, nyugatias értelmiség, az alkalmazkodni és politikai szerepet vállalni hajlandó iszlám,²³⁴ és a modernizáció egyik fő hordozója és propagálója, a hadsereg volt – miközben mindennek háttérében ott állt az évezredes hagyományokat hordozó vidéki földművelő lakosság.²³⁵ A három tényező közül az 1952-es forradalommal/katonai puccsal a Szabad Tisztek, azaz a hadsereg vált Egyiptom irányítójává. A Muszlim Testvérek és a Szabad Tisztek kapcsolata folyamatosan változott Egyiptomon belül, de annak határain túl is, hiszen a Muszlim Testvéreknek szerte az arab világban alakultak helyi csoportjai, míg a Szabad Tisztek forradalmát több arab országban is „követték”, azaz a helyi Szabad Tisztek is forradalmakat/katonai puccsokat hajtottak végre, Irakban, Szíriában és Líbiában.

Az egyiptomi katonai vezetés presztízsét azonban nemcsak a modernizáció és a szekuláris állam képviselője, vagy az ebben játszott élenjáró szerep növelte. Gamál Abdel-Nászir személyében egy olyan karizmatikus vezető jelent meg az arab – és a fejlődő – világban, aki tudott, és mert a világ vezető hatalmaival is szembeállni (pl. a szuezi háborúban, vagy amikor az amerikai érdekszférát elhagyva a Szovjetuniót választotta szövetségeseül).

Ugyanakkor a közvetlen szomszédság eseményei, az arab–izraeli háborúban játszott szerep a katonaság pozícióját nagyban erősítette – az országhatárokon kívül és belül egyaránt. Nászir, majd az őt követő elnökök – Anvar Szádát és Mohamed Hoszni Mubarak – mind a katonaság soraiból érkeztek az elnöki székbe, és ugyanez mondható el Abdel-Fattáh al-Szíszierről is, aki egy rövid, átmenetinek mondható szakasz után, ismét a hadseregből jöve, annak támogatásával lett elnök. A hadseregnek ez a tartós szerepvállalása az egyiptomi állam irányításában az európai felfogás számára tarthatatlan, azonban a modernizációban játszott szerepe, a folyamatos háborús, illetve konfliktusos környezet, valamint az a tény, hogy a hadsereg volt az egyetlen szervezett – jól szervezett – állami erő, biztosította azt, hogy nagyon sokáig senki nem kérdőjelezte meg pozícióját. Ebben nagy jelentősége volt annak is, hogy a sokszor meglehetősen bonyolult, de nagyon is hierarchikus egyiptomi társadalomban gyakorlatilag a hadsereg az egyetlen közeg, melyben a társadalmi mobilitás megvalósulhat.

²³⁴ Az egyiptomi vallási köröknek, különösen Mohamed Abduh sejknek nagy szerepe volt abban, hogy felismerték az európai modernizáció jelentőségét és összeegyeztethetőnek, sőt, az egyiptomi fejlődést előrevivőnek értelmezték azt. Lásd többek között Osman, Tarek (2011): *The Case for Egyptianism*, The Cairo Review of Global Affairs, May 24, 2011, <http://www.aucegypt.edu/GAPP/CairoReview/Pages/articleDetails.aspx?aid=59>

²³⁵ Az 1980-as években a foglalkoztatottak mintegy 42%-a, 2010-ben közel 30%-a a mezőgazdaságban dolgozott. *Employment in agriculture (% of total employment) in Egypt*, <http://www.tradingeconomics.com/egypt/employment-in-agriculture-percent-of-total-employment-wb-data.html>

A hadseregnek ez a társadalmi beágyazottsága és – mint az „arab tavaszos” események mutatták – megkérdőjelezhetetlensége szolgáltatta azt a stabil és kiszámítható hátteret, melynek előterében az 1952-es forradalom utáni egyiptomi folyamatok és politikai fordulatok zajlottak. A násziri arab nacionalizmus, Szádát gazdasági liberalizációs nyitása, az *infitáh*, majd a Mubárák-vezette Egyiptom politikai modellje modernizációs kísérletekként is felfoghatók, melyek egyrészt a korábbi (Mohamed Alitól a 20. század közepéig tartó időszak) reformfolyamataira épültek, másrészt saját koruk és környezetük kihívásaira adott válaszok voltak.

Nászir arab nacionalizmusa meghaladta Egyiptom földrajzi és hagyományos kereteit, amikor az arabság kulturális és történelmi közösségére hivatkozva az arab „nemzetet”, és annak államhatárokon átívelő összetartozását helyezte a regionális és nemzetközi politika napirendjére. Ennek az összetartozásnak meghatározó elemei voltak az első arab–izraeli háborúk (1948/49, 1956, 1967), valamint Egyiptom és Szíria egyesülése az Egyesült Arab Köztársaságban 1958–1961 között. A násziri modernizációs kísérlet ugyanakkor az arab szocializmus egyik mintája is volt, amennyiben az átalakulás programjának két pillére a máig ható földreform,²³⁶ valamint a gyárak, üzemek államosítása volt, amelyek megteremtették az iparosítás állami programjának alapját is. Nászir arab nacionalizmussal és szocializmussal jellemezhető politikájának harmadik eleme, különösen az 1956-os szuezi válság és háború után, az el nem kötelezettség volt. Nászir az 1950–60-as évek fejlődő országainak együttműködésében, az El-Nem-Kötelezettek Mozgalmában is vezető szerepet játszott.

Anvar Szádát (1970–1981) korszakának fő jellemzője a váltás, a fordulat volt – mind a belpolitikában és a gazdaságban, mind a külpolitikában. Nászir arab szocializmusának ellentételezéseként megnyitotta az egyiptomi politikai teret az iszlamista szervezetek, elsősorban a Muszlim Testvérek előtt, többek között azzal, hogy a Nászir alatt bebörtönzött vezetőiket és tagjaikat szabadon engedte, vagy hogy az egyiptomi jogrend forrásává a sariát tette meg. Az Azhar mecsetnek és a párhuzamos vallási oktatásnak kiemelt támogatást nyújtott, és ebben a korszakban jelentek meg a vallástudósok műsorai az állami televízió csatornáin is.

A gazdasági nyitás, az *infitáh* programja szintén elfordulást jelentett Nászir politikájától, amennyiben célja külföldi tőke bevonása volt a gazdaság élénkítésére, és ennek nyomán a

²³⁶ A násziri földreform előzményeiről és következményeiről bővebben lásd Goldschmidt – Johnston, 2004, 229–232.

liberális piacgazdaság megteremtése, aminek egyik feltétele és velejárója volt az állami támogatás radikális csökkentése az alapvető cikkekre.²³⁷ Az *infitáh* haszonélvezői elsősorban a katonai hatalmi elit és a hozzájuk közelállók voltak, így megjelent egy új gazdasági elit, azonban a társadalom széles rétegei számára továbbra is az állam maradt a legnagyobb munkaadó. Elnöksége végére Szádát végleg elveszítette azt a pozitív potenciált, melyet egyrészt, mint Nászir örököse, majd mint az 1973-as izraeli háborúban Egyiptom sikeres vezetője élvezett. Szádát a külpolitikában is szakított a násziri iránnyal: Egyiptom elfordult a Szovjetuniótól és az Egyesült Államok és szövetségesei felé fordult. A legdrámaibb váltás azonban az 1979-ben Izraellel megkötött béke volt, amelynek következtében Egyiptomot az arab országok kiközösítették.

Hoszni Mubarak elnökségének meglehetősen hosszú időszakát (1981–2011) egyrészt a násziri és a szádái politikák bizonyos elemeinek újra megjelenése és/vagy továbbélése, másrészt a hidegháborút követően a térségben kialakult *Pax Americana* jellemezte. Az iszlamista szervezetekkel szemben a terrorizmus elleni harc jegyében lépett fel, ugyanakkor a 2005-ös parlamenti választásokon a Muszlim Testvérekhez tartozó, de függetlenként induló jelöltek nagy számban juthattak be a parlamentbe.²³⁸ (A 2010-es választás előtt azonban a MT jelöltjeinek nagy részét letartóztatták, így még függetlenként sem indulhattak.) A gazdaságban a politikai és katonai elit egyre szorosabb összezárása volt a jellemző, miközben az eliten belül felnőtt fiatal technokraták – az elnök fiának, Gamál Mubaraknak a vezetésével – a régi elit kihívóiként jelentek meg. Mindez azt is jelentette, hogy a régi elit abszolút legitimitása fokozatosan megkopott.

Egyiptom az arab tavasz után

A mubárai külpolitika Egyiptom szerepét a térségben kialakuló *Pax Americana* részeként látta, melynek alapkőve az egyiptomi–izraeli béke volt és maradt. A násziri vezető szerep elvesztése és a szádái elszigetelődés után ugyan ismét megnyílt az út Egyiptom regionális törekvései előtt, azonban a korábbi megkérdőjelezhetetlen és karizmatikus vezetővel az élen játszott meghatározó szerepét a Mubarak vezette Egyiptom nem tudta visszanyerni. Mindebben olyan külső tényezők is közrejátszottak, mint a hidegháború vége, a Szovjetunió kiszorulása a térségből és felbomlása, az arab–izraeli békefolyamat (izraeli–jordán békekötés, Izrael palesztinok általi elismerése), az Öböl-háborúk stb. Továbbá Egyiptom (Izraellel

²³⁷ 1977-ben ún. „kenyér-tüntetésekre” került sor a kenyér ártámogatásának csökkentése/megvonása miatt.

²³⁸ A 2005-ös parlamenti választásokon a Muszlim Testvérek független jelöltként indult képviselői 88 mandátumot szereztek.

együtt) jelentős támogatást kapott az Egyesült Államoktól, valamint – különösen az 1991-es kuvaiti–iraki Öböl-háború után – több arab állam az Egyesült Államokkal kötött biztonsági megállapodásokat. Így – saját struktúra hiányában – a térség biztonságának garantálója az Egyesült Államok lett. Egyiptom pedig ennek a regionális rendnek lett az egyik megbízható oszlopa, melyre még mindig lehetett bizonyos kérdésekben közvetítőként (pl. palesztin–palesztin kiegyezésben), vagy az esetleges összarab vélemény (pl. bizonyos fegyverzetkorlátozási multilaterális fórumokon) szószólójaként számítani.

A mai Egyiptom kül- és belpolitikai helyzetét, stratégiai irányait és kapcsolatrendszerét a 2011. január 25-én kezdődött egyiptomi arab tavasz, és annak következményei határozzák meg. Az egyiptomi arab tavasz kétlépcsős, vagy, ha úgy tetszik, két „forradalomból” álló folyamatként írható le, melynek mindkét szakasza példa- és jelzésértékű. A Muszlim Testvérek politikai hatalomba kerülése – a nemzetközi közösség normáinak megfelelő, legitim módon –, majd a hadsereg hatalom-át/visszavétele – a nemzetközi közösség által megkérdőjelezett, de az egyiptomi közvélemény jelentős része által ma is demokratikusnak tartott módon – a térség két hagyományos szervezett erejének átalakulását mutatja, adaptálódását a megváltozott körülményekhez.

Mohamed Murszi, akit egy szabadnak és demokratikusnak ítélt választás során választottak meg, 2012. június 30-ától 2013. július 3-ig volt Egyiptom elnöke. Az elnöki pozíció mellett a 2012. januári parlamenti választásokon a Muszlim Testvérek a parlamenti mandátumok 47%-át is megszerezték, így Egyiptom, története során először, a Muszlim Testvérek irányítása alá került. A hatalomban lét azonban sokat ártott a Muszlim Testvéreknek. Murszi elnök bizonyos döntései, és különösen az új, iszlamista dominancia mellett előkészített alkotmánytervezet, mely szerint az iszlám szerepe nő, miközben a szólás- és gyülekezési szabadságot erőteljesen korlátozta, egyre nagyobb elégedetlenséget szült. (Az alkotmánytervezetet 2012 decemberében népszavazásra bocsátották és 32,9%-os részvétel mellett 63,8%-kal elfogadták.) Azonban az MT nem (sem) tudta megoldani a gazdasági-társadalmi problémákat, másrészt vitába keveredett nemcsak más iszlamista szervezetekkel és irányzatokkal, hanem különböző állami intézményekkel (hadsereg) és az igazságszolgáltatással (bírói testület) is. Olyannyira, hogy amikor Abdel-Fattáh al-Szíszi átvette a hatalmat, azt nemcsak bizonyos szalafita iszlám mozgalmak támogatásával tette, hanem azoknak a szekuláris fiataloknak a szavazataival is, akik szekuláris-liberális alternatíva híján, a két rossz közül a kevésbé rosszat – Szíszit – részesítették előnyben a Muszlim Testvérekkel szemben.

A hatalomátvétel hivatkozási alapja az Egyiptom-szerte ismét többmillió résztvevővel kitörő tüntetések voltak. A Murszi elnök ellenzékeként szerveződő mozgalom, a *Tamarrod* (Lázadj!), mely megpróbálta az elnököt előrehozott választásra kényszeríteni és így lemondadni, mintegy huszonkétmillió aláírást gyűjtött össze.²³⁹ A Szíszi-vezette fegyveres erők 48 órás ultimátumot intéztek Murszihoz, aki ennek ellenére sem volt hajlandó lemondani. Máig vita van arról, hogy Murszi eltávolítása a hatalomból katonai puccs volt-e, avagy a népakarat demokratikus megnyilvánulása. Miközben a nyugati világ egyértelműen úgy véli, hogy egy demokratikusan megválasztott elnököt a hadsereg távolított el pozíciójából, addig a világ más részein, de különösen Egyiptomban az az általános vélekedés – természetesen bizonyos iszlamista körökön kívül –, hogy Murszi eltávolítása ugyanolyan demokratikus lépésnek minősül, mint két évvel korábban Mubaraké. Ezt olyan, a nemzetközi közösség által elismert, szekuláris-liberális értékrendet valló személyiség is így gondolja, mint Mohamed ElBaradei, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség korábbi – Nobel-békedíjjal is kitüntetett – vezetője.²⁴⁰

A 2013. július 3-án, Murszi leváltásának alkalmából mondott Szíszi-beszéd nemcsak tartalmában, hanem látványában is megjelenítette az egyiptomi nép (nemzeti) összefogását: a pulpitus két oldalán, Szíszit támogatva, ott ült Mohamed Ahmed al-Tajjib, az Azhar mecset nagysejkje, II. Tavadrosz, a kopt egyház feje, Mohamed ElBaradei, az Alkotmány Párt vezetője (jelenleg alelnök), a Tamarrod mozgalom vezetője, Mahmúd Badr és a fegyveres erők képviselői.²⁴¹

Az alkotmány értelmében az elnöki pozíciót átmenetileg Adli Manszúr, a Legfelsőbb Alkotmánybíróság elnöke vette át és töltötte be, 2014. június 8-ig, a következő elnökválasztásig. Alelnöke és hadügyminisztere Abdel-Fattáh al-Szíszi volt, akit a hadsereg vezetésének átalakításakor Mohamed Murszi nevezett ki hadügyminiszternek. Szíszinek az elnökjelöltségért le kellett mondania katonai rangjáról, de amint bejelentette, hogy indul az elnökségért, nem volt kétséges, hogy meg is nyeri a választást. Viszonylagos apátia mellett (2011 óta hét választás/népszavazás volt Egyiptomban, Szíszi győzelmét mindenki biztosra

²³⁹ Az elgondolás alapja az volt, hogy Murszi mintegy 13 millió szavazattal került hivatalba, ezért a Tamarrod 15 millió aláírást kívánt gyűjteni. Június 29-én azonban már 22 millió aláírással rendelkeztek. Ahram Online: *Egypt's 'Rebel' campaign gathered 22 mn signatures, says spokesman*, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/75244/Egypt/Politics-/Egypts-Rebel-campaign-gathered-mn-signatures.-say.aspx>

²⁴⁰ Der Spiegel (2013): *Interview with Egyptian Politician ElBaradei: 'This was not a coup'*, July 8, 2013, <http://www.spiegel.de/international/world/bild-909976-517809.html>

²⁴¹ Tüske László előadása a XI. Vámbéry-konferencián, Dunaszerdahelyen, 2014. október 10-én *Adalékok a 2013-as egyiptomi átalakulás értelmezéséhez – Esettanulmány a szimbolikus politizálásra* címmel.

vette) 47,4%-os részvételi arány mellett Szíszit 93,3%-kal választották meg Egyiptom hatodik elnökének.²⁴²

Szíszi programja nászirista elemeket tartalmazott – a szegénység kezelése, a lakhatás megoldása, versenyképes oktatás –, ugyanakkor vallásos családból származik és bírja a szalafi csoportok támogatását. Az általa ajánlott modell („*demokra-szíszi*”), a rendteremtés és annak átlátható roadmapje jól látható törekvés volt a nyugati demokratikus játékszabályoknak való megfelelésre, és 2014 végére egy „egészen más Egyiptomot” ígért.²⁴³ Azonban a rendteremtés és a nászirista szövetség a nép és a vezetés közötti programjának végrehajtása azonban nem volt és nem maradt felhőtlen: intő jelként a fiatalok nagy arányban maradtak távol az elnökválasztástól. Mára azonban még nyilvánvalóbb, hogy Szíszi rendszere sem tudja megoldani az egyre súlyosabb gazdasági és társadalmi problémákat, miközben egyre inkább autoriternek minősíthető lépései miatt a társadalom egyre nagyobb szegmensei távolodnak el tőle. A Muszlim Testvérek szervezetét 2013 augusztusában betiltották, a vagyonát elkobozták, majd egy manszúrai robbantást követően, mely tizenkét halálos áldozatot követelt, terroristának nyilvánították. A sajtószabadságot egyre jobban korlátozzák, miközben számos civilszervezet működése is egyre nehezebbé válik. Az IMF-fel kötött megállapodás miatt bekövetkezett drágulások (pl. az alapvető élelmiszerek és a gáz árának megugrása) különösen a szegénységi küszöb alatt élőket sújtja, akiknek arányát 2011-ben 25,2%-ra, 2015-ben már 28%-ra becsülték (hirtelen növekvő népesség mellett: 2011-ben 81,6 millió, 2016-ban 92,8 millió²⁴⁴), de Felső-Egyiptomban arányuk elérte a 60%-ot.²⁴⁵

Egyiptom külkapcsolati rendszere

Egyiptom helyét és szerepét a régióban egyrészt identitásának elemeivel jelölhetjük ki (egyiptomi, arab, muszlim ... mediterrán), másrészt stratégiai pozíciójával, mely a nagyhatalmi érdeklődés középpontjában áll. Közhely, hogy Egyiptom az arab világ egyik vezető hatalma - történelmi, kulturális, vallási szempontból. A Nászir-korszakban elsősege egyenesen megkérdőjelezhetetlen volt. Később ugyan az egyiptomi-izraeli béke ezt átmenetileg korlátozta, majd az arab tavaszban a legnagyobb figyelmet vonta magára, és elsőként tudta a külvilággal elfogadtatni a Muszlim Testvérek kormányzati pozícióját. Mára

²⁴² 'Elnökválasztás Egyiptomban. Az elnökválasztás tanulságai' Előadás a Magyar Külügyi Intézetben, 2014. május 30-án.

²⁴³ Interjú Számih el-Jazal nyugállományú tábornokkal, a kairói al-Gomhouria Center vezetőjével, 2014. április 28., Kairó

²⁴⁴ Trading economics, <https://tradingeconomics.com/egypt/population>

²⁴⁵ Ahram Online (2016): *Egypt's poverty rate surges to 27.8% in 2015: CAPMAS*. Elérhető: <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/3/12/245899/Business/Economy/Egypt-poverty-rate-surges-to--in--CAPMAS-.aspx>

azonban Egyiptom politikailag a háttérbe szorulni látszik Szaúd-Arábia mögött. Mégis azt mondhatjuk, hogy Egyiptom nem tud olyan gyenge lenni, hogy ne számítson.

A Szíszi-kormányzat kül- és biztonságpolitikai kihívásai a belső helyzetben gyökereznek: bár a terrorizmus kérdése nagyon komoly katonai fenyegetés – elsősorban a Sínai-félszigeten, valamint a líbiai határ líbiai oldalán –, a legnagyobb kihívás mégis a Nílushoz, az ország vízellátáshoz kapcsolódik. Ismert, hogy az Etiópiában, a Kék-Nílusra épített „Újjászületés gátja” 2017-re gyakorlatilag elkészült, az általa (és mögötte) felduzzasztani tervezett víztározót 5-10 év alatt kívánják feltölteni. Mindez azzal fenyegeti a folyó alsóbb folyásán fekvő országokat, Szudánt és Egyiptomot, hogy átmenetileg, de akár évekig is kevesebb, sőt, jóval kevesebb víz juthat nekik. Egyiptom minden eszközzel (a katonai fenyegetéstől a diplomáciáig) és minden fórumon (az Afrikai Uniótól a háromoldalú, egyiptomi-szudáni-etióp egyeztetésig) igyekszik érdekeinek érvényt szerezni, azonban egyelőre nem született végleges megállapodás.²⁴⁶

Az arab tavasz óta végbement belpolitikai változások Egyiptom külkapcsolati rendszerét is meghatározzák. Míg a Murszi-kormányzat – a Muszlim Testvéreken keresztül – Katarral ápolt szoros kapcsolatokat és legnagyobb donorja is Katar volt, addig a Szíszi-kormányzat Szaúd-Arábiában találta meg külső szövetségését, éppen a Muszlim Testvérekkel szembeni ellenséges viszony okán. Sokak szerint ez a kapcsolat már szinte szaúdi diktátumnak is felfogható, hiszen Egyiptom aktív részese a szaúdi-vezette koalíciónak a jemeni háborúban,²⁴⁷ megszakította diplomáciai kapcsolatait Katarral és Szaúd-Arábia mellé állt a szaúdi/emitárusi-katari vitában,²⁴⁸ valamint visszaadta Tírán és Szanáfír szigetét a Tírrén-tengeren Szaúd-Arábiának.²⁴⁹ Ugyan történetileg és nemzetközi jogilag ezek a szigetek Szaúd-Arábiához tartoznak, az egyiptomi közvélemény felháborodottan utasítja vissza az „egyiptomi föld eladását”.

Bár a Muszlim Testvérek jelenleg szinte láthatatlanok – vezetőik börtönben vagy külföldön vannak, illetve egyéves kormányzásukkal az egyiptomi társadalom túlnyomó részének szemében diszkreditálták magukat –, hosszabb távon a mozgalom erőre kapása nem zárható

²⁴⁶ Ld. pl. Ahram Online (2017): *Egypt's Sisi to meet Ethiopian PM on sidelines of AU summit in Addis*. January 29, 2017, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/257124/Egypt/Politics-/Egypt-Sisi-to-meet-Ethiopian-PM-on-sidelines-of-A.aspx>

²⁴⁷ Reuters (2017a): *Egypt extends participation in Yemen conflict*, January 22, 2017, <http://www.reuters.com/article/us-yemen-security-egypt-idUSKBN1560RS>

²⁴⁸ Al-Jazeera (2017a): *Saudi Arabia, UAE, Egypt, Bahrain cut ties to Qatar*. June 5, 2017, <http://www.aljazeera.com/news/2017/06/saudi-arabia-uae-egypt-bahrain-cut-ties-qatar-170605031700062.html>

²⁴⁹ Al-Jazeera (2017b)

ki, különösen, ha tanulnak hibáikból, és ha ki tudják használni a Szíszi-rezsim gyengeségeit. Ugyanakkor jelenleg – és rövid, sőt, talán közép távon sem látszik más, meghatározó jelentőségű szervezett politikai erő az egyiptomi politikai térben, mely képes lenne az események irányítását átvenni, így a hadsereg és Szíszi elnök vezető szerepével és irányításával hosszabb távon számolni kell.

Az Iráni Iszlám Köztársaság – ősiség és modernitás: a síita modernizáció modellje²⁵⁰

1979-ben az iráni iszlám forradalom megdöntötte Reza Pahlavi monarchiáját és létrehozta az Iráni Iszlám Köztársaságot, melyet népszavazáson a lakosság 98%-a támogatott.²⁵¹ Az így létrejött Iráni Iszlám Köztársaság struktúrája és berendezkedése a modernizációnak egy furcsa terméke és egyvelege, melyben az iráni és síita muszlim hagyomány ötvöződik európai elemekkel, amennyiben olyan (korábban már átvett és megőrzött) európai intézményeket tartalmaz, mint az alkotmány és a parlament. Ugyanakkor ez a sajátosan (síita) iszlám modell (*velájat-e faqíh*) radikálisan kidolgozott új államelméletre épül, mely a síita iszlámnak a modernizációs kihívásra adott forradalmi válasza. Mint ilyen, elmondható, hogy egy síita modernizációs kísérleti modell, mely azonban az Iráni Iszlám Köztársaságon kívül élő síita közösségekben csak nagyon korlátozott támogatottsággal bír. Ugyanakkor pontosan tükrözte – és ma is nevében hordozza – kialakulásának főbb fázisait és identitásának jellegzetes elemeit: az iráni nacionalizmust, a síita iszlámot és a(z) európai értelemben vett modernizációt, mely a köztársasági formában ölt testet.

Évezredes államiség – többször megszakított önállóság

Irán (az ókortól a modern korig Perzsia) története az emberiség legősibb civilizációival és azok területével fonódott össze, és mint ilyen a világ egyik legrégebbi állama, annak ellenére, hogy önálló államisége az évezredek alatt többször is megszakadt. Az Akhaimenida (első perzsa) dinasztia i.e. 559-től datált történetét i.e. 330-ban Nagy Sándor szakította meg. Az iráni újjászületést képviselő Szászánida dinasztia 224-ben kezdődött uralkodását a 7. századi arab-izlám hódítás törte meg, melynek során az Iráni-fennsík betagolódott az iszlám kalifátusba és mintegy három évszázad alatt iszlamiszlódott. A kalifátuson belül a 9. századtól kezdve megjelentek az Iráni-fennsíkon különböző, a központtól jobban-kevésbé függő helyi központok, udvartartások, melyek arabizált környezetben, de helyi vezetés alatt többé-kevésbé függetlenül működtek. Az iszlám kalifátust meggyengítő közép-ázsiai,

²⁵⁰ A fejezet – többek között – a következő tanulmány felhasználásával készült: N. Rózsa Erzsébet (2010): *Az Iráni Iszlám Köztársaság – a síita modernizációs kísérlet*. In: Csicsmann László (szerk.): *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten. Az államiség eltérő modelljei*. Grotius Könyvtár No. 3., Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet, 2010, 251-274.

²⁵¹ „The form of government of Iran is that of an Islamic Republic, endorsed by the people of Iran on the basis of their long standing belief in the sovereignty of truth and Qur'anic justice, in the referendum of ... [March 29 and 30, 1979], through the affirmative vote of a majority of 98.2% of eligible voters, held after the victorious Islamic Revolution led by the eminent marji' al-taqlid, Ayatullah al-Uzma Imam Khomeini.” Article 1 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran, <http://www.irvl.net/IRAN-CONS.htm>

etnikailag török népek által létrehozott kisebb államalakulatokat és magát a kalifátust is a 13. században a mongol hódítás söpörte el. A fennsíkot ismét egyesítő Szafavida-dinasztia, majd az őket – a 20. századig - követő dinasztiák közép-ázsiai török eredetűek voltak. Perzsia/Írán utolsó uralkodóháza, a Pahlavik azonban ismét irániak voltak, akik erre a származásra büszkék voltak és irániságukat, valamint országuk iráni gyökereit megerősítendő az ország nevét 1935-ben Iránra változtatták.

A Közel- és Közép-Kelet számos államával ellentétben Perzsia/Írán sohasem került közvetlenül nagyhatalmi irányítás alá, státuszát tekintve nem volt sem gyarmat, sem protektorátus, mindazonáltal a nagyhatalmi befolyás közvetett érvényesülését – különösen a 20. században – nem kerülhette el: míg a 20. század közepéig a brit-orosz/szovjet versengés középpontjában állt, 1953 és 1979 között az Egyesült Államok dominanciája érvényesült.

Perzsia a 19. század kezdetétől a cári terjeszkedés útjában állt és fokozatosan veszítette el közép-ázsiai területeit: az 1813-as Goleztáni szerződés, amelyben Perzsiának le kellett mondenia minden jogáról Grúziával, illetve a Kaszpi-tengeri flotta fenntartásával kapcsolatban, az orosz befolyás kezdetét jelentette. A Turkomancsai szerződésben (1826) Perzsia elveszítette az Arasz-folyón túli területeket, jelentős hadisarcot fizetett Oroszországnak, illetve területen kívüliséget biztosított a Perzsiában tartózkodó orosz állampolgároknak. 1849-ben az orosz csapatok az Aral-tóig nyomultak előre. 1868-ben elfoglalták Buharát, 1973-ban pedig Hivát. Ezzel párhuzamosan a gazdasági behatolás is megindult.

Iránnak a brit birodalomhoz fűződő kapcsolatát, az orosz-iráni viszonyhoz hasonlóan, a 19. század elejétől tapasztalható brit benyomulás határozta meg. Az első brit misszió 1799-ben érkezett Bombayból Perzsiába. Innentől kezdve a brit Perzsia-politika az India-politika szerves részévé vált, amennyiben a britek igyekeztek minél nagyobb – politikai és gazdasági – befolyásra szert tenni, különösen az olaj felfedezése után. Az 1800-as második brit misszió tagjai, egyrészt szerződést kötöttek Perzsiával, hogy támogassák Perzsiát az afgánokkal²⁵² és a franciákkal szemben, másrészt a Kelet-India Társaság (*East India Company*) számára biztosítottak jogokat Perzsiában. 1901-ben az első olajkitermelési jogot szintén egy brit cég kapta (*D'Arcy Oil Concession*). 1905-ben óriási tüntetések törtek ki az orosz és a brit

²⁵² Nem szabad elfelejteni, hogy 1722-1729 között egy rövid időre afgánok foglalták el Perzsiát, illetve, hogy az Afganisztánért folyó brit-orosz küzdelem Perzsiát is közvetlenül fenyegette.

gazdasági és területi befolyás ellen.

Az 1907-es angol-orosz szerződés Perzsiát befolyási övezetekre osztotta fel: az északi zónában az orosz, a déli zónában a brit befolyás érvényesülhetett, míg a középső zónát semleges övezetnek ismerték el.²⁵³

Az 1906-os alkotmányos forradalomba²⁵⁴ Oroszország katonailag is beavatkozott: 1908-1914 között orosz csapatok tartózkodtak Észak-Iránban. Az orosz csapatokat az első világháború elején visszavonták Iránból, majd 1915-ben újra megjelentek. Az orosz forradalom és az 1918-as breszt-litovszki béke után ismét kivonták őket. A nagy oroszországi változások Perzsia szempontjából nem hoztak változást, hiszen 1920-ban bolsevik csapatok törtek be Gilánba (Észak-Irán) és egy szovjet-típusú bábkormányt ültettek hatalomba, amely 1921-ben megbukott. A szovjet-orosz csapatok is csak ekkor távoztak. 1927-ben Perzsia és a Szovjetunió semlegességi megállapodást kötöttek, amely felhatalmazta a Szovjetuniót arra, hogy amennyiben egy harmadik állam Perzsia területéről indítana támadást a Szovjetunió ellen, a szovjet csapatok bevonulhassanak Perzsia területére.

Az 1919-es ún. angol-perzsa szerződés a perzsa hadsereg és pénzügyek brit irányítás alatti átszervezését irányozta elő, ugyanakkor a briteknek adta a vasútépítés jogát. Bár 1921-ben ezt a szerződést a perzsák felmondták, hogy helyette Szovjet-Oroszország által javasolt barátsági szerződést fogadják el, a déli befolyási övezetben tovább folytatódott a markáns brit jelenlét és gazdasági behatolás.

A második világháborúban britek és oroszok közösen kényszerítették ki — német-barátsága miatt — Reza sah lemondását a trónjáról fia, Mohammad Reza Pahlavi (1941-1979) javára. 1941-ben ismét szovjet csapatok szállták meg Észak-Iránt. Az 1942-es brit-szovjet-iráni háromoldalú szerződés értelmében a brit és szovjet csapatok a háború alatt iráni területen maradhattak (az orosz csapatok csak 1946-ban vonultak ki, az ENSZ nyomására); Irán viszont hadat üzent Németországnak és Japánnak. (A hidegháborús évtizedekben a Szovjetunió katonailag nem juthatott szerephez Iránban, mivel az a nyugati országok egyik legfőbb szövetségesevé vált a térségben, egészen az 1979-es forradalomig.)

²⁵³ (Nagy szovjet) *Világtörténet tíz kötetben*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965, VII.kötet, 335-342., 476.

²⁵⁴ Az alkotmányos forradalom eredményeként 1906. augusztus 5-én Mozaffar ud-Dín sah rendeletet adott ki az alkotmányról és a választott parlamentről.

A brit titkosszolgálatnak igen nagy szerepe volt a Moszaddek-kormány megdöntésében. Dr. Mohammad Moszaddek 1950-ben megalapította a Nemzeti Frontot, amely különböző politikai csoportok laza szövetsége volt. 1951-ben, amikor Moszaddek miniszterelnökként hatalomra került, egy a brit érdekeket sértő nemzeti programot indított el, melynek keretében a következő két évben államosították az iráni olajat, korlátozták a sah hatalmát és az idegen érdekek szerepét. 1953-ban a nemzeti mozgalom arra kényszerítette a sahot, hogy elhagyja az országot (Rómába ment). Az amerikai és brit titkosszolgálatok ekkor lázadást szerveztek és finanszíroztak, aminek következtében a Moszaddek-kormány megbukott és a sah visszatérhetett Teheránba. A brit érdekeknek ez volt az utolsó markáns beavatkozása az iráni belpolitikába, a továbbiakban ezt a szerepet átvették az amerikaiak.

Az Egyesült Államok a második világháború után új nagyhatalmi tényezőként jelent meg a Közel-Keleten. Bár szórványos kapcsolatfelvétel egyes helyi országokkal már jóval korábban kimutatható,²⁵⁵ de mint szuperhatalom nem fogalmazott meg tudatosan ilyen ambíciókat. Mivel az Egyesült Államok elutasította a kolonizációt, így nem került gyarmati konfrontációba sem a helyi lakossággal, sem a gyarmattartókkal.

Az Egyesült Államok iráni szerepvállalásának első – hidegháborús – eseménye a CIA szerepvállalása az 1953-as puccsban a Moszaddek-kormány ellen. A sah visszahelyezése a hatalomba a fokozatosan erősödő amerikai jelenlét hivatalos kezdetét jelentette. Az 1978 karácsonyát a sah vendégeként Iránban töltő James Carter amerikai elnök Iránt a térségben legmegbízhatóbb szövetségesének és „a stabilitás szigetének” nevezte.²⁵⁶

Mindez jelentősen hozzájárult Iránnak a forradalom utáni és részben mai, a nagyhatalmakkal szemben mutatott magatartásához, melyet alapvetően a távolságtartás és a függetlenség határoz meg. A kettős elutasítás (sem..., sem...) jellegzetes elemévé vált az iráni külpolitikának, és mint ilyen bizonyos politikai kontinuitást fejez ki, mely már a 20. század elejétől megfogalmazódik az iráni politikai gondolkodásban. Kezdetben a brit és orosz befolyás elutasításában, majd az iszlám forradalom után meghirdetett „se nem Kelet, se nem Nyugat” politikai elvben jelent meg. Végül az Egyesült Államok 2003-as iraki háborújával

²⁵⁵ Az Egyesült Államok először Morgan Shuster személyében jelent meg Iránban 1908-ban. Shuster pénzügyi tanácsadóként átszervezte a perzsa pénzügyeket és létrehozta a Kincstári Csendőrséget, melynek feladata az adók begyűjtése volt. Mivel azonban ennek az élére egy brit tisztet, C. B. Stokes őrnagyot nevezte ki, összeütközésbe került az orosz érdekekkel, ugyanis a cár nem értett egyet azzal, hogy Észak-Iránban, azaz az orosz befolyási övezetben egy brit katonatiszt parancsnoksága alatt álló katonai erő működhessen. 1911-ben az orosz cár kikényszerítette Shuster távozását.

²⁵⁶ „Iran, because of the great leadership of the Shah, is an island of stability in one of the more troubled areas of the world.” Tehran, Iran Toasts of the President and the Shah at a State Dinner. December 31, 1977. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=7080>

(harmadik öbölháború) kapcsolatos iráni álláspont is ebben a formában fogalmazódott meg: „sem Irakot, sem az Egyesült Államokat nem támogatjuk ebben a konfliktusban”.²⁵⁷ Mára a nagyhatalmakkal való kapcsolatok merev elutasításának eszméjét bizonyos fokig befolyásolták a napi történések, érdekek és a pragmatikum: Irán ma jó kapcsolatokat ápol és számíthat az ENSZ Biztonsági Tanácsában Oroszországra, helyreállt a diplomáciai kapcsolat Nagy-Britanniával, sőt, külügyminiszteri látogatásokra is sor került.²⁵⁸

Nemzetté válás: irániság és síita iszlám

Bár az Iráni Iszlám Köztársaság lakosságának csak mintegy fele perzsa, az országra jellemző egyfajta – meglehetősen erős – iráni nacionalizmus. Meglepő módon azonban az európai politikai fejlődésben és nemzetté válásban jellemző elemek (az őstörténet, a nemzeti nyelv művelése) az Iráni-fennsíkon már évszázadokkal korábban jelentkeztek. Perzsia/Irán nacionalizmusában alapvetően két elem játszott meghatározó szerepet: az irániság és az iszlám, ezen belül is a síita iszlám.

Az Iráni-fennsíkon az i.e. 2. évezred óta élő iráni népek több nagy birodalmat (Akhaimenidák, pártusok, Szászánidák) és saját, jellegzetesen iráni jegyeket hordozó kultúrát és vallást alakítottak ki. A mindezeket a hagyományokat magába foglaló, fejlett közigazgatási rendszerű Szászánida birodalmat a 7. századi arab/iszlám hódítás elsöpörte, de annak hagyományai és gyakorlata beépült az új muszlim birodalom, a kalifátus gyakorlatába.

A 8-9. századtól kezdve megindult Közép-Ázsia felől a különböző török népek migrációja, ami — a törökök nem túl nagy, mindössze néhány tízezerre tehető létszáma ellenére — jelentős mértékben megváltoztatta a társadalom összetételét és a hatalom szerkezetét, mivel az Abbászida uralkodók egyre inkább a törökökre támaszkodtak mint katonákra. Ettől kezdve az Iráni-fennsík lakossága alapvetően „tádzsik” (iráni, tiszta) és „turk” (török) népességre oszlott, ami egyrészt megfelelt a lakosság letelepedett és nomád, illetve civil lakosság és katona megoszlásának, másrészt az iráni őstörténet mitikus homályába vesző Irán-Turán ellentétre rímelt.

²⁵⁷ Kamál Kharrázi iráni külügyminiszter válasza kérdésekre a teheráni Institute for Political and International Studies által szervezett konferencián (Gulf Security), 2003. március 4-5-én.

²⁵⁸ Jack Straw brit külügyminiszter látogatása Teheránban a terrorizmus-ellenes koalíció afganisztáni háborújának előkészítése jegyében, 2001 októberében; illetve Kamál Kharrázi iráni külügyminiszter londoni látogatása, amikor is fogadta őt Jack Straw és Tony Blair miniszterelnök is 2003 márciusában.

Az Abbászida kalifátus központi hatalmának gyengülésével az északkeleti Khorászán a 9-10. században Számánidák²⁵⁹ uralma alá került. Az ő udvarukban írta meg a 10. században Abolkászem Manszúr Ferdószi (Abú-l-Kászim Manszúr Firdauszi) a Sáhnámét, a Királyok könyvét, mely az iráni identitás alapműve, amennyiben az iráni őstörténetet, a dicső királyok hőstetteit meséli el.²⁶⁰ Különlegessége, hogy annak ellenére, hogy egy teljesen arabizált közegben született, a több tízezer párverset tartalmazó elbeszélő költemény „egyetlen arab szót sem tartalmaz”.²⁶¹ Ugyanebben az évszázadban megszületett az első perzsa nyelvű szótár, a Farhang is.

Az európai nacionalizmus a 19. század végén, döntően a 20. század elején érte el Perzsiát. Az 1925-ben – a Kádzsár-dinasztia trónfosztásával – hatalomra kerülő Reza sah dinasztájának a Pahlavi nevet választotta, ami – az irániságra utalva – egyben legitimitást is volt hivatva biztosítani az új dinasztíának, amellet, hogy hangsúlyozta a történelmi folyamatosságot. 1935-ben az ország addigi nevét (Perzsia) Iránra (Āryānshahr – az árják, az irániak országa) változtatta. Jóllehet ez a lépés jelképes volt, jelezte, hogy Reza sah, aki 1921-23 között három éven keresztül harcolt Perzsia területi egységesítéséért, az ország határain túlmenően más iráni népekkel is kiemelt kapcsolatokra tart igényt. „Irán” Perzsiánál földrajzilag tágabb fogalom volt, hiszen Pársz/Fársz az Iráni-fennsík délnyugati területének megjelölésére szolgált és szolgál ma is, tehát a névválasztás Közép-Ázsiát,²⁶² Afganisztánt²⁶³ és Észak-Indiát is jelentette, ahol a műveltség nyelve a perzsa volt. Másrészt, jelentette ez a visszatérést a büszke, független iráni múltához, amikor még nem voltak a külföldi hatalmaknak kiszolgáltatva, harmadrészt, pedig hangsúlyozta a dinasztia és az állam irániságát az évszázadok óta török eredetű dinasztíák uralmával szemben.

A 7. századi arab iszlám hódítás, mely három évszázad alatt arabizálta az Iráni-fennsíkot az arab-adzsam (nem-arab, perzsa) ellentétet vezette be. A 9. századra gyakorlatilag teljessé vált az Iráni-fennsík iszlamizálása, és bár még 10. századi források is beszámolnak a

²⁵⁹ A Számánidák jelentős területek felett uralkodtak Közép-Ázsiában is, és nagy szerepük volt az iszlám közép-ázsiai – így a török népek közötti – elterjesztésében.

²⁶⁰ Magyar vonatkozásként érdemes megjegyezni, hogy a Sáhnáme igen nagy hatással volt Arany Jánosra is, aki ennek hatása alatt írta meg a Buda-trilógiát. „Most Firdusi nekem a Hercules oszlopa Gadesben ... Szeretetemet Firdusi eposzai s némely hindu darabok bírják. Különösen Firdusiban a nibelungeni kompozíció ... a hun regékből egy magyar Sáhnámét kell dolgoznom.” *Arany János leveleskönyve*, Budapest, 1982: Tisza Domokosnak, 1854. január 21., Szilágyi Istvánnak, 1854. március 9., Tompa Mihálynak, 1855. december 23., írt levelei

²⁶¹ Az általánosan elterjedt iráni közvélekedés szerint. Valójában mintegy 200 arab szó előfordul a Sáhnámében.

²⁶² A közép-ázsiai tadzsikok, etnikailag irániak, nyelvük a 20. század eleje óta számít külön nyelvnek.

²⁶³ Afganisztán két hivatalos nyelve, a pastu és a dari: a pastu kelet-iráni nyelv, míg a dari a perzsának egy archaikusabb formája, sokkal több arab szóval, összetett kifejezéssel.

„mágusok”²⁶⁴ jelenlétéről, akik később szinte teljesen eltűntek. Ugyanakkor a vallás bizonyos elemei fennmaradtak és bekerültek az iszlámba, illetve megerősítettek az abban is meglevő elemeket.²⁶⁵ A mai iráni identitás kialakulásának első szakasza, azaz az irániság és az iszlám összefonódása tehát az Abbászidák (750-1258) alatt végbement, majd a Szafavidák (1501-1736) alatt módosult, amennyiben az eredetileg szunnita Szafavida uralkodók az ország hivatalos vallásává 1501-ben az ún. tizenkettes sí'át²⁶⁶ tették meg.

Ez a lépés tudatos politikai döntés volt a Szafavida állam identitásának megfogalmazására, amelynek következtében a síita iszlámot mint politikai eszközt használták fel. A síita iszlám egyrészt az oszmán-törököktől megkülönböztető elemként szerepelt, hangsúlyozandó a különállást, hiszen az Oszmán-Török Birodalom, mely a Szafavida Irán legnagyobb politikai ellenfele volt és mellyel számos háborút vívtak, a szunnita irányzatot követte. Másrészt a törökökétől markánsan különböző vallás volt, mely eddigre már számos iráni vagy azzal egybeeső elemet vett fel, és az összetartozás, az egység olyan érzetét adta az alattvalóknak, amit csak egy különálló identitás nyújthat. Ebben az értelemben a Szafavidák döntése a síita iszlám felvételéről a modern értelemben vett nemzetállamiság megteremtésének előfutára a 16. század elején.

Az áttérés gyakorlatilag nem ütközött ellenállásba. Egyrészt, a Szászánida kortól kezdve fennmaradt az „egyetemes birodalom” koncepciója, azaz, hogy a kalifa (uralkodó) Isten árnyéka a földön, vallás és állam ugyanannak az éremnek a két oldala, és mint ilyen, egymástól elválaszthatatlan. Másrészt, ebben az időben Iránban a számos szúfi rend²⁶⁷ miatt meglehetősen sokszínű volt a vallásgyakorlat. Maga az uralkodó dinasztia is egy szúfi rendből (Szafavijja) származott, ami a dinasztia kezdeti éveiben hasonló problémákat vetett fel mint a későbbi iszlám forradalom: meg kellett oldani a vallásos szervezetnek (a szúfi rend) és az állam adminisztratív szervezetének összehangolását. A határ a politikai intézmény és a vallási intézmény között kezdetben nem volt világosan meghúzva, de Abbász sah (1587-1629) idejében megerősödött a világi és vallási hatalom szétválasztása, ami a továbbiakban annak

²⁶⁴ A korabeli arab források az iszlám előtti iráni vallás követőit nevezte madzsúsznak, amiből a mágus szó származik. (P.J. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs (eds.): *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden, V:110a)

²⁶⁵ Uo.

²⁶⁶ Az iszlám szunnita és síita ágra szakadása után a síita iszlámon belül három nagyobb irányzat alakult ki. Nevüket, tizenkettes, hetes és ötös sí'a, az általuk elismert imámok száma után kapták. A sí'an belül az ún. tizenkettesek voltak és vannak többségben. Az ún. heteseket, akiket utolsó imámjuk után iszmailitáknak is szoktak nevezni, általában sokkal radikálisabbnak tartják. Míg az ötös sí'a követőit imámjuk, Zaid ibn Ali után általában zaiditáknak nevezik.

²⁶⁷ A szúf, gyapjú (arab) szóból. Az iszlámban a különböző misztikus irányzatokat nevezik szúfinak.

ellenére is tudatos politika maradt, hogy az állam kiépítette a maga „hivatalos” iszlámját és annak struktúráit.

A síita iszlám szentkultusza, Alinak és családjának szentként való tisztelete keretében a mecsetek mellett a síita iszlám egy másik párhuzamos intézményrendszere is létrejött: az ún. imámzádék²⁶⁸ ugyan a mecsetekhez hasonlóan helyszínei az ima napi gyakorlásának, azonban pénteki nagy istentiszteletet nem tartanak bennük. Az Isten és az egyén közötti kapcsolat megteremtésére a szent közvetítése által kerül sor. Az imámzádék a népi vallásosság, de egyben a társadalmi érintkezés fontos színhelyei is, amennyiben a „látogatásra”²⁶⁹ érkezők a tiszteletadás és ima után és mellett esznek, isznak, beszélgetnek, pihennek, alszanak, tanulnak és gyereket nevelnek.

Az Ali halála (661), de főként kisebbik fiának, Hoszeinek mártíromsága (680. muharram hónap 10. napja)²⁷⁰ felett érzett gyász a síita iszlám intézményesített jellegzetessége. A gyász és az azzal kapcsolatos megemlékezések és passiójátékok annak az évszázados üldöztetésnek és elnyomásnak az újraélését jelentik a síita hívők számára, melyet az évszázadok során mindig kisebbségben lévő síita csoportok²⁷¹ annak ellenére is megéltek, hogy közben voltak kisebb-nagyobb síita államok,²⁷² illetve síita családok,²⁷³ akik a hatalom legmagasabb szintjeire is eljutottak. Ennek értelmében a minden évben megtartott megemlékezések ennek az üldöztetésnek az újbóli átérzései, a csoportszolidaritás rendszeres erősítői, és mint ilyenek jelentős hatással vannak az iráni külpolitikára is. Az üldöztetés hatására kialakult a síita iszlám jellegzetes intézménye a *tekije*, azaz a lehetőség és jog, hogy a hívő a maga vagy a közösség túlélése érdekében elrejtse saját igazi meggyőződését.

Társadalmi változások

Az 1979-es forradalom alapjaiban mobilizálta és átrendezte a társadalmat. A régi elit és az értelmiség jelentős része elhagyta az országot. Az új síita vezetés – részben a tömegek

²⁶⁸ *Imámzáde*, azaz „imám-született, imám-fi”, az imámok családjának tagjai, akiknek sírjai fölé díszes síremlékeket emeltek, melyek ma helyi zarándokhelyként működnek.

²⁶⁹ *Zijárat*, látogatás (eredetileg), de az iráni síita terminológiában és a perzsa nyelvben egyértelműen az imámzádéba tett zarándoklatot jelenti.

²⁷⁰ Hoszeint és híveit Jazíd, omajjád kalifa seregei Kerbelánál bekerítették és egy tíznapos csatában kiéheztették és lemészárolták.

²⁷¹ A síiták számaránya a teljes muszlim közösségen belül nagyjából tíz százalék körül mozog.

²⁷² Ezek közül az Egyiptomban a 10-11. században kialakult Fátimida dinasztia államát érdemes elsősorban megemlíteni, de jó példa lehet az Arab-félszigeten létrejött karmata „eretnekek” állama is, stb.

²⁷³ Pl. a nagyvezíri méltóságig eljutott Bújidák, Hárún al-Rasíd abbászida kalifa nagyvezírjei a 9. században, vagy akár a 8. imám, Ali Reza, aki élvezte az akkori abbászida uralkodó, al-Amín bizalmát és szeretetét, stb.

igényeinek kielégítése miatt, részben az iszlám alapelveivel összhangban - hosszú távú célként a lakosság életkörülményeinek javítását, a teljes foglalkoztatottságot és a gazdasági függetlenséget helyezte előtérbe.²⁷⁴ Ismert, hogy Khomeini ajatollah megtiltotta külső kölcsönök felvételét és az iráni alkotmány külön cikkben rendelkezik arról, hogy „meg kell akadályozni a külföldi gazdasági dominanciát az ország gazdasága felett.”²⁷⁵

Az 1980 és 1988 között zajló iraki-iráni háború (első öbölháború) további, igen jelentős hatást gyakorolt az iráni társadalomra. Egyrészt, az óriási emberveszteség (a becslések szerint mintegy egymillióan haltak meg a háború során), másrészt, egy új, fegyverképes elit kialakulása (a mai, ifjabb politikus-nemzedék meghatározó élménye az iraki-iráni háború, és azzal kapcsolatosan Irán elszigetelődése, illetve a meggyőződés, hogy Irán csak magára számíthat), harmadrészt, a Khomeini ajatollah által „sok kis katonát az iszlám forradalomnak” jelszóval meghirdetett új „népesedéspolitika” az iráni társadalmat és annak önképét döntően befolyásolta. A forradalom idején mintegy 30 milliós lakosság száma hirtelen megugrott, 1985-re mintegy 48-49 millióra, 1990-re mintegy 55 millióra, 2005-2006-ra közel 70 millióra növekedett. Mára Irán lakossága meghaladta a 80 millió főt, és bár a növekedés még folyik, üteme jelentősen lelassult.²⁷⁶ (Az 1990-es években jelentős családtervezési program indult el, mely váratlanul sikeres volt.)²⁷⁷

A forradalom, az iraki-iráni háború és a népességrobbanás mellett, a mai iráni társadalom átalakulásában még egy jelentős, világszerte megfigyelhető folyamattal kell számolnunk, az urbanizációval. Míg 1984-ben a lakosság mintegy 48%-a vidéken, 52%-a városban élt, addig 2005-ben a városlakók száma 68%-ra növekedett, és folyamatosan növekszik - 2017-re meghaladta a 74%-ot.²⁷⁸

Egy ilyen ütemben megnövekedett és gyorsan urbanizálódó társadalom szociális igényeit kielégíteni igen nagy feladat, különös tekintettel arra, hogy a lakosság mintegy kétharmada 30 éven aluli, akiknek ellátása, iskoláztatása és munkába állása a következő évtizedekben komoly gondot jelenthet. Az 1990-es évek végétől Irán élelmiszer-behozatalra szorul, és miközben Irán a világ negyedik olajtermelője, lakosságának és iparának finomított

²⁷⁴ Iráni alkotmány 43. cikk, <http://www.irvl.net/IRAN-CONS.htm>

²⁷⁵ 8. bekezdés, Uo.

²⁷⁶ Ld. a Demográfiai adatok a Közel-Keleten 1960-2016 című táblázatot.

²⁷⁷ Aghajanian, Akbar – Merhyar, Amir H. (1999): *Fertility, Contraceptive Use and Family Planning Program Activity in the Islamic Republic of Iran*. Guttmacher Institute, June 1999, International Perspectives on Sexual and Reproductive Health, vol. 25., issue 2., <https://www.guttmacher.org/journals/ipsrh/1999/06/fertility-contraceptive-use-and-family-planning-program-activity-islamic>

²⁷⁸ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2212.html>

olajszármazékok, különösen benzin és gázolaj iránti igényét is csak importból tudja kielégíteni. Az állami költségvetés hiányának egyik okaként az élelmiszer és az olajszármazékok árának állami dotációját említik. Miközben évente mintegy 900 000 új munkahelyre lenne szükség, a hivatalos adatok szerint a munkanélküliség 2017 közepén 12,6%-os (az utóbbi években nagyjából e körül mozgott), a Rouhání-kormány egyik kampányígérete éppen ezért a munkahelyek teremtésében fogalmazódott meg. Az Eszháq Dzsahángiri elnök-helyettes által nyilvánosságra hozott átfogó terv szerint a jelenlegi naptári évben (azaz 2018. március 20-ig) 971,700 új munkahelyet kívánnak teremteni.²⁷⁹

Egyre mélyül a szakadék a társadalomban és egyre nő a leszakadók száma. Mahmúd Ahmadinezsád elnök 2005-ben éppen a társadalmi igazságosság és a javak újraelosztásának programjával nyerte meg az elnökválasztást, de közrejátszott győzelmében személyének hitelessége (egyszerű életmódot folytat, nevéhez nem fűződött korrupció és nem tartozik a síita klérushoz), illetve ellenfelének, Ali Akbar Hásemi Rafszandzsáninak az imázsa is is. (Rafszandzsánit Irán-szerte az egyik leggazdagabb személynek, és sokan meglehetősen korruptnak tartották. 2017-ben azonban váratlanul elhunyt.) Ugyanakkor a társadalom helyzetét jelentősen befolyásolták és a gazdagok-szegények közötti különbségeket hirtelen megnövelték a nukleáris program miatt kiszabott nemzetközi szankciók is.

Politikai berendezkedés

Az európai politikai rendszerekben megszokott népszuverenitás elve és a politikai hatalom hármas megosztása, először az 1906-11-es alkotmányozási forradalom idején jelent meg és vert gyökeret az iráni politikai gondolkodásban. A hatalom hármas megosztása - ha sajátosan is, időnként a szocialista államstruktúrára, időnként egyes európai/amerikai elnöki típusú berendezkedésre emlékeztető módon - az Iszlám Köztársaság jelenlegi rendszerében is megvalósul, természetesen síita vallási köntösbe öltöztetve. Az egymástól független hatalmi ágakat az Iszlám Forradalom Legfőbb Vezetője, Khomeini ajatollah halála óta (1989) Ali Khamenei ajatollah, hangolja össze és felügyeli.

A modern európai eszmei áramlatok a 19. században kezdték elérni Iránt és elsősorban két nagyhatalomhoz, a brit birodalomhoz és a cári Oroszországhoz fűződnek. Az első brit misszió 1799-ben érkezett Bombayból Perzsiába, míg a cári Oroszországgal való összeütközések

²⁷⁹ Ramezani, Alireza (2017): *New Iranian jobs plan faces major obstacles*. Al-Monitor, 13 July, 2017, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/07/iran-rouhani-comprehensive-jobs-plan-unemployment.html>

1800-ban kezdődtek, amikor az oroszok az addig Perzsiával laza kapcsolatban álló Grúziát elfoglalták. A további behatolás és beavatkozás megteremtette azt a „hidat”, melyen keresztül egyrészt a nacionalizmus, másrészt a baloldali eszmeiség elérte Iránt. A baloldali eszméknek, elsősorban az 1905-ös oroszországi forradalomnak igen nagy hatása volt az iráni politikai eszmefejlődésre.

1906-ban, e kettős hatás alatt megkezdődött az iráni államszerkezet modernizálása és a társadalom átalakulása. Az 1906-11-ig tartó alkotmányos forradalom (*masrútije*) ugyanis nemcsak politikai forradalom volt, ahol elitváltás zajlott le, hanem egyben társadalmi és kulturális forradalom is, mely jelentős változásokat hozott az etnikai és osztálybeli viszonyokban is. Társadalmi összetételét illetően, amennyiben a papság, a bazár és az értelmiség összefogásának első konkrét és látható megnyilvánulása volt, a *masrútije* az 1979-es forradalom előzményének számít.

Az 1906-11-es forradalomban jelentek meg először Iránban az európai politikai fejlődésnek olyan elemei, mint az európai típusú parlament, a *medzslisz-e souravi-je melli* (a nemzeti konzultatív gyűlés) és az alkotmány, a *masrúte*. Az 1906. decemberi alkotmány jelentősen korlátozta a sahnak és minisztereinek hatalmát, adminisztratív autonómiát adott a tartományoknak, korlátozott választójogot biztosított a felnőtt férfiaknak, megalapozta az új, világi – a vallási szférától elkülönített - törvényhozást és igazságszolgáltatást, és garantálta a sajtószabadságot. Ebből a szempontból tehát az 1906-os alkotmány – a külföldi mintákat követve – világi alkotmány, és mint ilyen a sariával, az iszlám joggal került összeütközésbe. Az alkotmány által biztosított sajtószabadsággal élve az újságok és folyóiratok az ellenállás és társadalmi változás új fórumaiként Irán társadalmi, politikai és kulturális hagyományait kritizálták, ami igen hamar újabb összeütközést eredményezett a konzervatív papsággal. A konzervatív vallási vezetők fokozatosan elhatárolódtak az alkotmányos forradalmi mozgalmától és közelebb húzódtak a sahhoz. Ugyanakkor az imperialista hatalmak Iránnal szembeni tervei, különösen az 1907-es angol-orosz egyezmény, amely Iránt két érdekszférára osztotta fel,²⁸⁰ a síita papság egy másik részét az idegen, világi behatolással szemben az alkotmányos forradalom mellé állította. Ennek ellenére az ortodox vallási vezetőknek és az egyébként az alkotmányozási folyamatot támogató nedzsfehi vallástudósoknak összefogva

²⁸⁰ Az egyezmény Iránt három zónára osztotta fel: az északi zónában az orosz, a dél zónában a brit befolyás érvényesülhetett, míg a középső zónát semleges övezetnek ismerték el. *Világtörténet tíz kötetben*, 1965, VII. kötet, 335-342., 476.

sikerült elérniük, hogy az alkotmány a legfelső hatalmat a parlamenten belül egy vallástudósokból álló bizottságnak adta.

Az alkotmányos forradalommal, illetve az annak következményeként megteremtett alkotmánnyal és parlamenttel, a világi és vallási szféra szétválasztásával, továbbá az európai értelemben vett sajtószabadság biztosításával Iránban megteremtődtek a modern állami létnek azok a keretei és fő intézményei, melyek egy európai értelemben vett modern állami berendezkedés elengedhetetlen feltételei voltak. A nagyhatalmi beavatkozás következtében ezek az intézmények valójában csak korlátozottan és szakaszosan működhettek, azonban ennek ellenére igen nagy a jelentőségük, hiszen nagyban hozzájárultak a mai struktúrák megteremtéséhez, és további eszmei kereteket adtak az állam modernizálásához.

Az Iráni Iszlám Köztársaság

Az Iráni Iszlám Köztársaság kettős rendszer, melyben a jellegzetesen síita ideológia mellett az európai modernizáció hatása (alkotmány, köztársasági forma, szétválasztott hatalmi ágak) érvényesül.²⁸¹ Maga az alkotmány is tükrözi ezt a kettősséget, amennyiben, miközben a választók által közvetlenül választott állami funkciókról rendelkezik, megállapítja, hogy az Iráni Iszlám Köztársaságban a legfőbb hatalom Istené. Az iráni alkotmány szerint „az iszlám köztársaság egy olyan rendszer, amely azon a hiten és meggyőződésen alapul, hogy egy Isten van, és az ő kizárólagos joga irányítani, míg az embernek kötelessége magát az isteni parancsoknak alárendelni. Az isteni kinyilatkoztatásnak alapvető szerepe van a törvények megalkotásában.”²⁸² Az eredmény egy olyan „vegyes” rendszer, amelyben demokratikus tendenciák, autokratikus ellenőrzés és az időről időre megnyilvánuló elnyomás keverednek. Iránnak tehát egy meglehetősen komplex, vallástudósok által dominált, de bizonyos fókig a nép által irányított politikai rendszere van, mely sajátos keveréke az „iszlám államnak” és egy „modern” államszervezetnek.

A szunnita iszlámmal szemben, ahol Isten és ember között nincs igény közvetítőre, a síita iszlám felfogása szerint az embernek szüksége van egy Isten által irányított, tévedhetetlen és csalhatatlan vezetőre, aki – a rejtőzködő imám távollétében - a vallást és annak rendelkezéseit

²⁸¹ Az alkotmány és a parlament intézménye az 1906-1911 között zajló ún. alkotmányozó forradalom idején került be az iráni politikai gondolkodásba és rendszerbe.

²⁸² Az iráni alkotmány 2. cikk

a hétköznapiakra interpretálhatja.²⁸³ Rúhollah Khomeini ajatollah 1968-ban kidolgozott, az iszlám kormányzásról (*hokúmat-e eszlámi*) szóló elmélete, erre a síita hierarchiában hagyományosan elfogadott vallástudósra, illetve az ő abszolút uralmára épül. A *csalhatatlan vallásjogtudós irányítását* állítja előtérbe, aki Isten akaratát „közvetítve” folyamatos útmutatást nyújt a hívőknek.

Khomeini ajatollah személyében egy, már a forradalom előtt vallástudósi munkásságáért elismert „*mardzsa-e taqlíd*”²⁸⁴ lett a politikai vezető szerepben feltűnő vallásjogtudós, „*faqíh*”, az iszlám forradalom Legfőbb Vezetője, akinek feladata az Iszlám Köztársaság politikai irányvonalainak meghatározása, fő céljainak kijelölése. A *velájat-e faqíh* elmélete, a spirituális és az evilági vezetés egyesítése, az „állami *mardzsa*” intézményének bevezetése (Khomeini személyében), sokak szerint visszatérés az eredeti állapothoz, hiszen Mohammad próféta maga is a muszlim közösség vallási és politikai értelemben vett vezetője volt. Korábban a körülmények ezt lehetetlenné tették, így a *mardzsa* hatalma/jogosultsága

²⁸³ Eredetileg az imámok, Mohamed és Ali egyenesági leszármazottai voltak hivatottak ezt a feladatot ellátni, azonban 878-ban a tizenkettedik imám rejtélyes körülmények között eltűnt. A síita felfogás szerint azonban nem halt meg, hanem rejtőzködik és egyszer majd visszatér. A „*váli-aszr*” távollétében a közösség vezetése az igazságos (*ádil*) és jámbor (*muttaqi*) vallástudóson nyugszik, aki pontosan tisztában van korának körülményeivel. Mindez emlékeztet a Szászánida birodalom vallásának elképzelésére, mely szerint egy tanult *dasztúr* vallási példáját kell követni, aki a „kor közvetítője”, ami a síita terminológiában a *száheb-e zamán* (arab terminológiával *váli al-‘aszr*) azaz „az idő/kor ura” alakjában jelenik meg. És együtt járt a síita iszlámban egyfajta „papi” hierarchia kialakulásával, amely évszázadok alatt jól szervezett struktúrává vált. Ebben szintén az ókori struktúra köszön vissza, a „mágus-vallás” háromszintű hierarchiája, mely azonban az állami szervezet szintjeinek megfelelően szerveződött: helyi, tartományi és állami főpap. Iráni alkotmány, 5. cikk

²⁸⁴ A *mardzsa-e taqlíd* (arabul: *mardzsa’ at-taqlíd*) a tizenkettes síita közösségben az a legmagasabb rang, melynek viselője jogosult vallásértelmezést adni. A síita hierarchiában az előrejutás a teológiai és vallásjogi tanulmányokban való jártasság és előrehaladás eredménye, melyhez szükség van a többi vallástudós konszenzussal meghozott döntésére is ahhoz, hogy az ima vezetőjéből valaki – a különböző teológiai fokozatokon keresztül – eljusson a *mardzsa-e taqlíd* rangig, azaz hivatalosan is jogosult legyen különböző kérdésekben vallásértelmezést gyakorolni. Ennek a pozíciónak – a vallási, vallásjogi kérdésekben való elismert jártasság mellett – elengedhetetlen elemét képezi a „tömegtámogatás”, azaz a hívők által való támogatottság mértéke, ami – figyelembe véve, hogy a hívők választhatnak, hogy melyik *mardzsa* tanításait, Korán-értelmezéseit fogadják el - anyagi szempontból is jelentős következményekkel jár, hiszen a hívők az általuk támogatott *mardzsa* vallási alapítványába fizetik be a *zakátot* és egyéb adományait. Az előrejutás tehát elsősorban teológiai, kevésbé politikai kérdés, annál is inkább, mert a vezető síita vallástudósok hagyományosan tartózkodnak a politikában való részvételtől. Ezért azután az iszlám forradalmat valójában nem az 1920-as évek óta egyre jelentősebb síita szellemi központban, *Qomban* élő és oktató *ajatollahok*, hanem a teheráni középpapság vitte végbe. Bár a *mardzsa* intézményének, mint a hierarchia csúcsán álló elismert személynek, kialakulása nem teljesen tisztázott, csakis úgy, mint a síita iszlámban mindenkor elismert *mardzsák* száma sem, általában csak kevés teológus jut el ehhez a fokozathoz.

Khomeini ajatollah ezzel a hagyománnyal szakított, amikor – éppen síita teológiai megfontolások alapján – az Iráni Iszlám Köztársaságnak vallási és politikai értelemben is vezetőjévé vált, azaz egy, már a forradalom előtt vallástudósi munkásságáért elismert *mardzsa-e taqlíd* lett a politikai vezető szerepben feltűnő vallásjogtudós, *faqíh*. Ez azonban - többek között magára Khomeinire is hivatkozva - nem feltétele immár a Legfőbb Vezető pozíciójának eléréséhez. Ennek ellenére, Khomeini halála után igencsak kérdéses és a mai napig gyakori kérdés a hívek részéről, hogy a Legfőbb Vezetőnek egyben *mardzsának* is kell-e lennie. Köztudomású, hogy Khomeini halála után sokan kétségbe vonták Ali Khamenei ajatollah szakmai képességeit és tudását; mára azonban inkább általános az a nézet, hogy amennyiben vallástudósi értelmezést keres az ember, inkább az elismert nagy ajatollahokat keresse, míg ha a síita közösség politikai vezetéséről van szó, Khamenei ajatollah véleménye a mérvadó.

mindössze vallásértelmezésekre korlátozódott. Mások úgy gondolják, hogy ez új fejlemény és egyértelműen Khomeini ajatollah személyének köszönhető, hiszen hagyományosan a síita teológusok inkább távol tartották magukat a politikában való részvételtől. Többen emlékeztetnek arra is, hogy a síita papság először az 1906-11-es alkotmányos forradalomban vett részt a politikában, és maga Khomeini is csak mestere, Szajjed Hoszein Borúdzserdi ajatollah²⁸⁵ halála után kezdett politizálni, mivel Borúdzserdi ellenezte azt.

A Legfőbb Vezető az iszlám forradalom legfőbb vezetője (*rahbar-e mo^cazzam-e enghelāb*). Khomeini ajatollah halála (1989) óta ezt a posztot Szajjed Ali Khamenei ajatollah tölti be.²⁸⁶ A Legfőbb Vezető gyakorolja a politikai és vallási hatalmat, személyében integrálódik vallás és politika.²⁸⁷ Hatáskörébe tartozik a három hatalmi ág felügyelete, tevékenységének összehangolása,²⁸⁸ az ország általános politikai irányvonalainak meghatározása és a végrehajtás ellenőrzése, a köztársasági elnök kinevezésének aláírása vagy az elnök elmozdítása, az Örök Tanácsa hat tagjának kinevezése, de egyben ő a fegyveres erők főparancsnoka. Ő jelenti be a hadiállapotot vagy a békét, ő adhat parancsot a hadsereg mozgósítására. Ő nevezi ki az ország legfőbb igazságügyi méltóságát, adhat kegyelmet vagy csökkentheti az elítéltek büntetését. Továbbá a Legfőbb Vezető egyben a rádió és televízió-hálózat feje is.²⁸⁹ Továbbá közvetlenül a Legfőbb Vezető irányítása alá tartoznak olyan intézmények, elsősorban a nagy vallási alapítványok, melyek minden állami hatalmi ág és szervezet hatóságán kívül esnek, számos szempontból kivételes elbánásban részesülnek, így pl. adót sem fizetnek.

Az alkotmány értelmében a vezetői posztot vagy egyetlen személy, vagy egy úgynevezett Vezetői Tanács töltötte volna be, az alkotmánymódosítás következtében a Vezetői Tanács eltűnt. Szintén az alkotmánymódosítás áldozata lett az az esetleges lehetőség is, hogy a Legfőbb Vezetőt a nép választhassa meg, amint az Khomeini ajatollah esetében történt. A jelenlegi iráni alkotmány szerint a Legfőbb Vezetőt a Szakértők Gyűlése választja meg,

²⁸⁵ Az 1920-as évektől kezdve a *qomi* központban újjászerveződött a tizenkettes síita hierarchia, mégpedig egy politikailag neutrális személy, *Borúdzserdi ajatollah* körül, aki – 1961-ben bekövetkezett haláláig – az egyetlen *mardzsa-e taqlíd* volt.

²⁸⁶ Khomeini ajatollah halála óta (1989) a Legfőbb Vezető Ali Khamenei ajatollah, akinek szakmai képességeit és tudását sokszor bírálták, mára azonban inkább általános az a nézet, hogy amennyiben vallástudósi értelmezést keres a hívő, az elismert nagy ajatollahokat keresse, míg ha a síita közösség politikai vezetéséről van szó, Khamenei ajatollah véleménye a mérvadó.

²⁸⁷ Az iráni alkotmány 5. cikk

²⁸⁸ Az 1979-es alkotmány szerint ez eredetileg a köztársasági elnök feladata volt, majd amikor a miniszterelnöki poszt megszűnt, akkor vált a vallási vezető hatáskörévé.

²⁸⁹ Az iráni alkotmány 109. cikk

melynek jogában áll, bizonyos feltételek mellett, a Vezetőt meneszteni is.²⁹⁰ A Legfőbb Vezetőnek nem kell feltétlenül a legfőbb vallási autoritásnak (*mardzsa-e taqlíd*) lennie, de megfelelő tudással kell rendelkeznie ahhoz, hogy ediktumokat adhasson ki az iszlámjog különböző kérdéseiben.

A Szakértők Gyűlésének összehívásáról az alkotmány rendelkezik. Az első – 70 fős – Szakértők Gyűlését a forradalom után a célból hozták létre, hogy kidolgozza az iszlám köztársaság alkotmányát, melyet 1979. december 2-án bocsátottak népszavazásra. Ezután a Szakértők Gyűlése feloszlott. A második Szakértők Gyűlését 1982 decemberében kétfordulós választással választották meg, de ennek immár csak vallási emberek lehetnek tagjai, akiket 8 évre választanak. A Gyűlés évente egyszer ül össze. Feladata a Vezető személyének kiválasztása, munkájának folyamatos felügyelete, illetve adott esetben a Vezető felmentése is.

Az alkotmány értelmében az ország ügyeit a közakarat alapján kell intézni, ami közvetlen választások formájában jut kifejezésre. A politikai struktúra választott intézményeit, a parlamentet,²⁹¹ a köztársasági elnököt és a Szakértők Gyűlését a választók közvetlenül választják meg. (Parlamenti választásokat 2016-ban, elnökválasztásra és a Szakértők Gyűlésének megválasztására utoljára 2017-ben került sor.) A választott funkciókra jelentkezőket az Örök Tanácsa vizsgálja meg, mielőtt azok hivatalosan jelölt státuszba kerülnének. Az Örök Tanácsa egy olyan tizenkét tagú testület, melybe egyrészt a Legfőbb Vezető delegál hat „kánonjogászt”, másrészt a Legfelső Bíróság hat „polgári” jogászt, akiket a Legfelső Bíróság javaslata alapján a *medzslisz* nevez ki. Az Alkotmány Óreinek Tanácsa legfőbb feladata az állam iszlám karakterének megőrzése és biztosítása, joga és hatalma van arra, hogy a parlament által hozott törvényeket felülvizsgálja, mivel „minden polgári, büntető, pénzügyi, gazdasági, adminisztratív, kulturális, katonai, politikai és más törvény és rendelet az iszlám kritériumainak megfelelő kell, hogy legyen.”²⁹²

A *medzslisz* 290 képviselőt számláló, egykamarás parlament, melyben a képviselők 4 éves mandátummal vesznek részt. Az európai parlamentekhez képest fontos különbség, hogy a parlament nem a hatalom kizárólagos birtokosa, hanem a Legfőbb Vezetőnek olyan jogosultságai vannak, melyekkel máshol a parlament rendelkezik. Minden 18. életévét betöltött iráni állampolgár választó és választható, amennyiben az Örök Tanácsa jelöltségre

²⁹⁰ Az iráni alkotmány 111. cikk.

²⁹¹ Az iráni alkotmány 7. cikke – két Korán-versre hivatkozva (42:38 és 3:159) – megállapítja, hogy az iszlám konzultatív gyűlés, azaz a parlament (és a tanácsok) az ország törvényhozó és végrehajtó szervei.

²⁹² Az iráni alkotmány 4. cikk.

alkalmasnak találta. (Iránban 1961 óta a nők is választanak és választhatók, és egyre nagyobb számban vesznek részt a választásokon, nemcsak a parlamenti és helyhatósági választásokon, hanem immár több elnökválasztásban is jelentkezik a nők, bár egyelőre korlátozták részvételüket.) Mivel az iráni alkotmány elismeri a vallási kisebbségeket, azok a medzsliszben is képviselőhez jutottak: a zoroasztriánusok és a zsidók egy-egy, az asszírok és a káldeus keresztények együtt egy, míg a számban jelentősebb örmények két képviselőt²⁹³ küldhetnek a parlamentbe.

A végrehajtó hatalmat a közvetlenül választott köztársasági elnök, 2013 óta – immár második ciklusát megkezdve – Haszan Rouhání gyakorolja. Az elnököt négy évre választják, maximum két egymást követő periódusra. Megválasztásának feltétele, hogy iráni szülők iráni állampolgárságú gyermeke legyen, aki nemcsak, hogy közigazgatási tapasztalatokkal kell, hogy rendelkezzen, hanem vallásos meggyőződéséhez, jámborságához sem férhet kétség, és egyidejűleg az ország hivatalos vallásának (tizenkettes sí'ának) követője kell, hogy legyen. Az elnök nevezi ki a minisztereket, akiket a *medzslisz*nek is el kell fogadnia, ő írja alá a nemzetközi szerződéseket és egyezményeket, illetve a *medzslisz* által elfogadott törvényeket és felügyeli azok végrehajtását. Ő a Nemzetbiztonsági Tanács elnöke is.

(Eredetileg a miniszterelnök volt a végrehajtó hatalom feje, akit az 1979-es alkotmány értelmében az elnök nevezett ki és a *medzslisz* egy bizalmi szavazással hagyott jóvá. A minisztereket a miniszterelnök nevezte ki, és az elnök hagyta jóvá, majd a *medzslisz*nek is bizalmat kellett, hogy szavazzon nekik. A miniszterek közvetlenül a *medzslisz*nek tartoztak beszámolási kötelezettséggel, de a miniszterek politikai tevékenységéért a miniszterelnök tartozott felelősséggel. A végrehajtó hatalmi ágban bekövetkezett legfontosabb alkotmánymódosítás éppen az volt, hogy a miniszterelnöki poszt megszüntetésével hatáskörét az alkotmány az elnökre ruházta át, miközben az eredetileg az elnök hatásköréhez sorolt koordináció a három hatalmi ág között a Legfőbb Vezető kompetenciájába került át.)

Az igazságszolgáltatás fejét a vallási vezető nevezi ki öt évre, és nemcsak a jogban, hanem a jog közigazgatási szervezésében is jártasnak kell lennie. A bíróságok - funkcióiknak megfelelően - polgári vagy büntető bíróságok lehetnek. A polgári bíróságok lehetnek első- vagy másodfokú bíróságok, független és speciális bíróságok, míg a büntető bíróságok első- és másodfokúak lehetnek. A polgári és a büntető bíróságok mellett működnek vallási és forradalmi ítélőszékek is, valamint a közigazgatási ügyek bírósága, ahová az állami

²⁹³ Az egyik képviselő a délen, míg a másik az északon élő örményeket képviseli.

hivatalokkal és szervekkel kapcsolatos panaszokkal fordulhatnak az állampolgárok. A Legfelsőbb Bíróság feladata a törvények végrehajtásának felügyelete. A Legfelsőbb Bíróság elnökét és a Legfőbb Ügyészt a bírák feje és a Legfelsőbb Bíróság bírái választják, de mindkettejüknek járatosaknak kell lenniük az iszlámjogban.

A Legfelsőbb Nemzetbiztonsági Tanácsot az alkotmánymódosítás során hozták létre,²⁹⁴ azzal a céllal, hogy őrködjön az iszlám forradalom fölött, és védelmezze az Iráni Iszlám Köztársaság nemzeti érdekeit, területi integritását és szuverenitását. Feladata, hogy a Vezető által meghatározott általános politikai irányvonalak keretén belül meghatározza a nemzeti védelmi és biztonságpolitikát; koordinálja a politikai, hírszerzési, társadalmi, kulturális és gazdasági tevékenységeket a védelmi és biztonságpolitika vonatkozásában, illetve felhasználja az ország anyagi és nem-anyagi forrásait a belső és külső fenyegetések elhárítására. A Nemzetbiztonsági Tanács elnöke a köztársasági elnök, tagjai között vannak a törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalom vezetői, a Fegyveres Erők Főparancsnokságának főnöke, a Legfőbb Vezető két képviselője, a külügyminiszter, a belügyminiszter és a hírszerzési miniszter, illetve a hadsereg és az Iszlám Forradalmi Gárda legmagasabb rangú tisztjei.

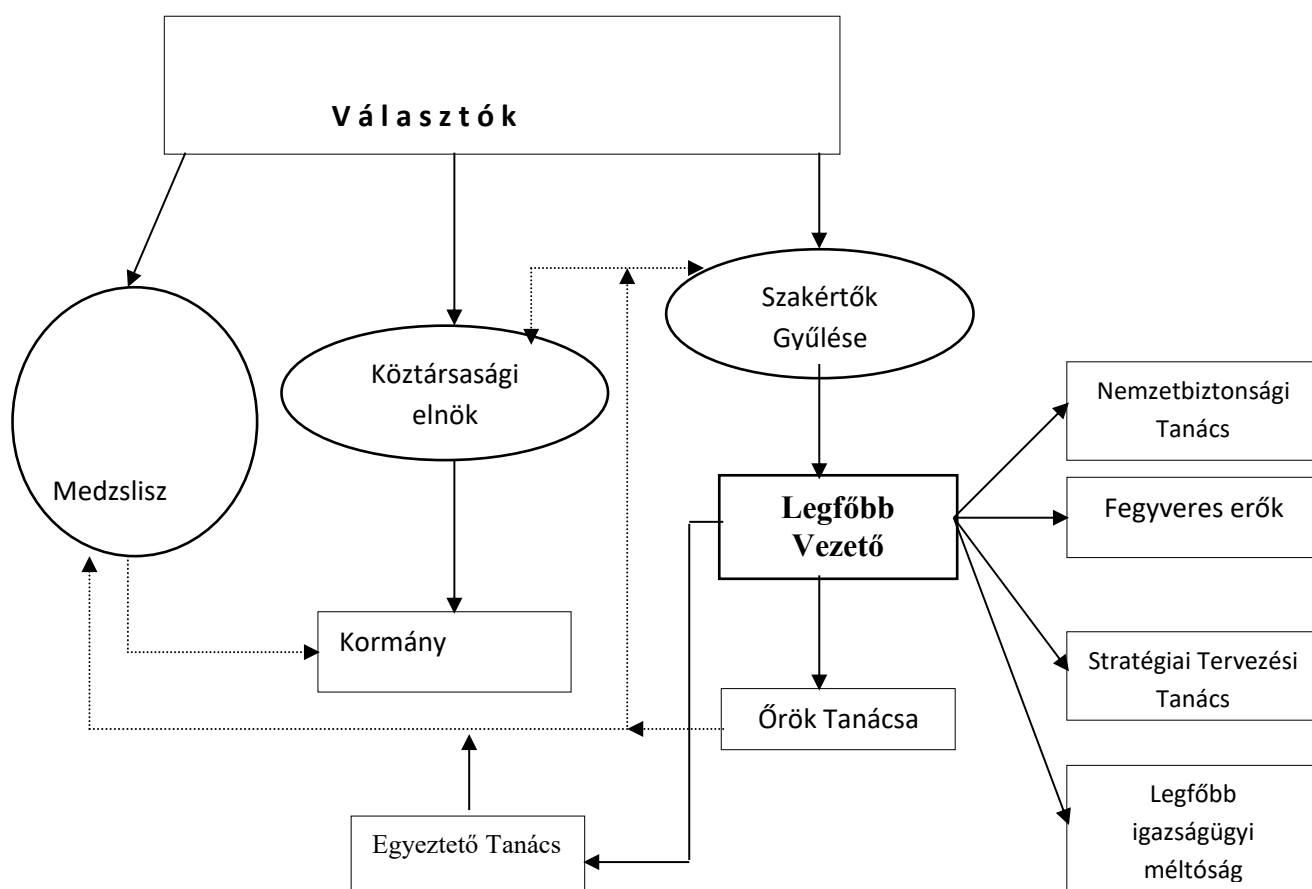
Az ún. Egyeztető Tanácsot 1988. február 6-án hozták létre Khomeini ajatollah utasítására. Feladata eredetileg az volt, hogy a törvényhozás folyamán a *medzslisz* és az Örök Tanácsa között felmerülő vitás kérdésekben közvetítsen és segítsen elsimítani a nézetkülönbségeket. Ennek a feladatnak a megőrzése mellett, a Tanács mára egyre inkább a Vezető mellett működő tanácsadó testületté vált, melynek vannak pozíciójuknál fogva résztvevő tagjai, és a Legfőbb Vezető által kinevezett, saját jogukon résztvevő tagjai, akik kinevezése 5 évre szól.²⁹⁵

²⁹⁴ Az iráni alkotmány 177. cikke.

²⁹⁵ <http://netiran.com/Htdocs/StateStructure/000000SSGG02.html>

Az Iráni Iszlám Köztársaság intézményeinek struktúrája

(Az ellipszis a közvetlenül választott funkciókat jelöli.)

Irán nemzetközi kapcsolatrendszere

Irán külpolitikai kapcsolatrendszerét egyrészt a régióban elfoglalt helye, másrészt a nagyhatalmakhoz, elsősorban az Egyesült Államokhoz fűződő viszonya határozza meg.

Miközben sokan, elsősorban az Egyesült Államok nem is titkolja, hogy rendszerváltást szeretne látni (sőt, eszközölni) Iránban, az ország államiségének elismerése a forradalom után sem forgott kockán. Irán továbbra is kiterjedt, habár valamelyest korlátozott kapcsolatrendszerrel működött, és mára regionális hatalom, melynek korlátozása – különösen a 2015-ös nukleáris megállapodást követően – Izrael és Szaúd-Arábia legfontosabb biztonságpolitikai célja és programja.

Az 1979-es iráni iszlám forradalom az iráni kapcsolatrendszer mindkét síkján alapvető változásokat hozott. Jóllehet a régióban a sahnak és Iránnak, mint a térség „csendőrének” szerepvállalása nem aratott osztatlan sikert, az Egyesült Államok támogatását élvező regionális hatalomként Irán igazi kihívó nélkül maradt. Az iszlám forradalom győzelme, és különösen azt követően a Khomeini ajatollah által meghirdetett politika, a forradalom exportja, óvatossá tették Irán közvetlen szomszédait, melyek az új iráni rezsimet és annak legfőbb politikai célját fenyegetésként élték meg, nem utolsósorban saját, igen jelentős létszámú síita kisebbségük miatt. A szaúdi vezetés számára, mely hagyományosan az iszlám világon belüli vezető szerepben látja és próbálja láttatni magát, de legalábbis kiemelt szerepet tulajdonít magának (a szaúdi uralkodó címei között szerepel „a két szent hely őrzője” cím is), pedig külön kihívást jelentett az az iráni törekvés, mely az iszlám világ vezető szerepét kívánta felvállalni. Az 1980-1988 közötti iraki-iráni háborúban a térség államait ezek a megfontolások készítették elsősorban az iraki agresszor feltétel nélküli támogatására: Szaddám Huszeinben és rendszerében, amellet, hogy az arabság, az arab ügy elkötelezett képviselőjét látták, az iráni síita iszlám ideológiai expanziójának feltartóztatóját látták és támogatták.

Az iszlám forradalom Irán Egyesült Államokhoz való viszonyát is alapjaiban változtatta meg – érdekes „fáziskéséssel”: miközben Irán a forradalom kezdetétől fő ellenségének tekintette az Egyesült Államokat, az Egyesült Államok számára a túszválsággal²⁹⁶ vált Irán véglegesen a „legerősebb bástyából” az első számú ellenséggé a térségben. A sah rendszerének fenntartásában vállalt szerepéért a népharag az Egyesült Államok ellen fordult: a teheráni amerikai követséget diákok egy csoportja megtámadta és az ott dolgozó 52 főnyi személyzetet túszul ejtette. Bár Carter elnök megpróbálkozott egy mentési akcióval, a sikertelen kísérlet csak még jobban elmérgesítette a helyzetet, és jelentős szerepet játszott Carter választási

²⁹⁶ 1979. november 4-én iráni diákok egy csoportja elfoglalta a teheráni amerikai követséget és túszul ejtette az ott dolgozókat. A túszválság 444 napig tartott. 1980. április 24-án Carter elnök parancsára megpróbálták a túszokat kiszabadítani, azonban az akció nem járt sikerrel. A túszokat a következő elnök, Ronald Reagan beiktatási beszéde alatt engedték szabadon. <http://jimmycarterlibrary.org/documents/hostages.phtml>

vereségében. A túszoikat 444 nap múlva,²⁹⁷ Ronald Reagan elnöki beiktatása alatt bocsátották szabadon.

Bár ettől kezdve az amerikai-iráni viszonyt az intenzív gyűlölet jellemezte (Iránban az Egyesült Államokat „a nagy Sátánnak” nevezték), a pragmatikum és az érdekközösség az amerikai-iráni hidegháború legnehezebb időszakában is eredményezett olyan titkos együttműködést, mint az Iran-kontra ügy.²⁹⁸ Ennek ellenére mindkét oldalon óriási tömegű sérelem halmozódott fel. Iráni oldalon az 1953-as puccs emléke, a sah fegyverekkel való ellátása, Irak támogatása az 1980 és 1988 közötti iraki-iráni háborúban — annak ellenére, hogy Irak bizonyítottan használt vegyifegyvereket az iráni katonákkal szemben —, az iszlám köztársaság gyengítése gazdasági és egyéb szankciókkal (D’Amato törvény), az 1988-ban lelőtt iráni utasszállító gép tragédiája, amelyben 290 ember halt meg,²⁹⁹ illetve az Iránt célzó és sújtó kettős feltartóztatás-politika. Amerikai oldalról viszont a teheráni követség dolgozóinak túsul ejtése, az 1983-ban Libanonban végrehajtott robbantásban való részvétel, melynek során 241 amerikai tengerészgyalogos halt meg, az 1980-as évek Libanonja, ahol az Irán által támogatott síita csoportok amerikai és más nyugati túszoikat ejtettek, stb.

A hidegháború vége Irán számára elsősorban azt jelentette, hogy északi határain eltűnt a Szovjetunió, helyette egy sor olyan, meglehetősen gyenge állam jelent meg, melyek területileg és civilizációsan, némely esetben etnikailag (Tadzsikisztán) vagy vallásilag (síita többségű Azerbajdzsán) hagyományosan – lazábban-szorosabban – Perzsiához kapcsolódtak. Iránnak számot kellett azzal is vetnie, hogy a Szovjetunió felbomlása a Kaszpi-tó/tenger környezetében (olaj) a Nyugat, így az Egyesült Államok gazdasági, adott esetben katonai behatolását is lehetővé teszi.

Az Egyesült Államok mellett Irán Izraellel is megszakította kapcsolatait és a továbbiakban nem ismerte/ismeri el Izrael Állam létének jogosultságát sem (a „kis Sátán”). Az európai országokkal (nyugatiakkal és keletiekkel) azonban Irán kapcsolatai többnyire folyamatosak maradtak, hiszen az európaiak nem követték az Egyesült Államok Irán, majd az 1991-es

²⁹⁷ A diákok a követséget 1979. november 4-én foglalták el, és a túszoikat 1981. január 20-án engedték szabadon. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ir.html>

²⁹⁸ Ronald Reagan elnöksége alatt (1985-1986) az amerikai adminisztráció fegyvereket adott el az Irakkal háborúban álló Iránnak. A fegyverekért kapott összegekkel a nicaraguai kontra lázadókat támogatták a demokratikusan megválasztott baloldali szandinista nicaraguai kormány elleni harcukban. Mindkét akció ellenkezett a Kongresszus rendeleteivel, melyek megtiltották mind a kontra lázadók támogatását, mind az Iránnak szóló fegyverszállítványokat. Mindkét akció megsértette az ENSZ határozatait is.

²⁹⁹ A USS Vincennes amerikai cirkáló tévedésből lelőtte az Iran Air egyik utasszállító gépét a Perzsa-öböl fölött, mert ellenséges katonai gépnek vélte.

öbölháborút követően Irak és Irán elszigetelésére irányuló ún. „kettős feltartóztatás” politikáját. Helyette az Iránnal folytatott ún. „konstruktív párbeszéd” mellett foglaltak állást.

Irán, a regionális hatalom

Az Iráni Iszlám Köztársaság helye és mozgástere a nemzetközi, de különösen a regionális rendszerben az utóbbi évtizedekben jelentősen megváltozott. Miközben az Egyesült Államokkal való viszonyában – különösen George W. Bush, illetve Donald Trump elnöki ciklusaiban - az irracionális elem jelentősen megerősödött (a „Nagy Sátánnal” szemben megjelent a „Gonosz tengely”), a közel- és közép-keleti térségben a 2001-es afganisztáni, majd 2003-as iraki háború, a 2011-es „arab tavasz”, majd az Iszlám Állam megjelenése átalakították a környezetet. A nemzetközi szintén pedig az iráni nukleáris program miatt kiszabott ENSZ BT szankciók tartották Iránt a nemzetközi figyelem középpontjában. Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy Irán mozgástere jelentősen megnőtt, regionális hatalmisága kiteljesedett, és leginkább a Szaúd-Arábiával folytatott „hidegháborúban”, valamint az Izraellel szembeni változatlan politikában testesült meg.

Irán számára azonban a politikai kitörés lehetőségét a 2001. szeptember 11-i terrorcselekmények hozták meg. A merényleteket követően, még 2001-ben az Egyesült Államok megtámadta és megdöntötte azt az afganisztáni tálib rezsimet, mellyel Irán néhány évvel korábban majdnem háborúba keveredett, majd 2003-ban megindította a támadást Szaddám Huszein iraki diktátor baaszista arab nacionalista diktatúrája ellen, melyet sikeresen megdöntött. Az afganisztáni és az iraki rendszerváltással Irán két legádázabb ellenfelét iktatták ki, ezek között azt az Irakot is, melyet az Egyesült Államok (és a nemzetközi közösség) hagyományosan mint Irán ellensúlyát tartotta számon a térségben. Paradox módon, ugyanezen események következtében Iránt gyakorlatilag minden határán amerikai csapatok vették körül. Jóllehet a csapatok jelenlétének nem Irán volt a célpontja, az iráni vezetés egybehangzóan fenyegetésként értékelte jelenlétüket. Az afganisztáni, de különösen az iraki rendszerváltás alapjaiban változtatta meg a térség hatalmi egyensúlyait és nyújtott kiváló lehetőséget Iránnak befolyása növelésére, miközben súlyos politikai indítékot is szolgáltatott egyfajta aktívabb iráni szerepvállalásra.

Az Egyesült Államoknak a Közel-Kelet demokratizálására irányuló programja további soha vissza nem térő alkalmat teremtett: az, hogy Irakban Ali Szíszitáni ajatollah elérte, hogy az iraki választásokat az „egy ember egy szavazat” elv alapján bonyolítsák le, bármely iraki

parlamentben és kormányban biztosította a síita többséget. (Ráadásul az új Irak megteremtésében rákényszerítette az Egyesült Államokat olyan radikális síita politikai erők bevonására is, mint pl. a SCIRI³⁰⁰ vagy a Muklada asz-Szadr-vezette csoportok.) Az amerikai demokratizálási program és az új Irak megteremtése a szűkebben vett térség minden államában együtt járt a korábban elnyomott síita kisebbség politikai ébredésével és aktivizálódásával (Szaúd-Arábia, Libanon, Bahrein, stb.), ami azt a képzetet keltette, hogy egyfajta síita tengely van születőben, mely Irántól Irakon és Szírián keresztül (ahol a síita iszlámból elágazó alavita kisebbség van hatalmon)³⁰¹ Libanonig terjed. A „síita félhold”,³⁰² azonban Irán és szövetségesei számára sokkal inkább a hidegháborús retorika „anti-imperialista” szóhasználatát jeleníti meg, amikor „az ellenállás frontjáról” szól. Megjegyzendő, hogy a síita előretörés lehetősége korlátozott, mára gyakorlatilag elérte teljesítőképessége határait, illetve ahol jelentősebb síita kisebbségek vannak még a régióban, a demokratizálás foka egyelőre változatlanul nem „fenyegeti” a többségi szunniták uralmát.

Miközben a síita Irán a korábbiaknál lényegesen jobb és intenzívebb kapcsolatokat ápol a szomszédos Irakkal, vallási/ideológiai befolyása mégsem korlátlan a szomszédban zajló folyamatok felett, hiszen Irán síitaságának a térség országai, de a tágabb muszlim világ is nagyon is tudatában van. Emellett az arab-iráni (nem-arab) választóvonal érvényesülésére is bizton lehet számítani. Ugyanakkor, miközben Irán egyértelműen érdekelt mind Irakban, mind Afganisztánban valamely, korlátozott mértékű konfliktus fenntartásában, a konfliktus eszkalálódása semmiképp sem áll érdekében. (menekültek, fegyveres konfliktus átcsapása stb.)

Az iráni térnyeréshez jelentősen hozzájárult az egész régió átalakulása: az arab nacionalizmusnak régen leáldozott, a hidegháború vége pedig az arab országokat – lazább-szorosabb függésbe hozta az Egyesült Államoktól, melynek inkább érdekében áll az arab országokat egyenként függővé tenni, mint azokat egy politikai tömörülésben tudni, különösen, ha az szembehelezkedik Izraellel.

A 2001-es afganisztáni és a 2003-as iraki háború következtében – melynek során Irán közvetlen szomszédságában az Egyesült Államok vezetésével a nemzetközi közösség erői

³⁰⁰ Iraki Iszlám Forradalom Legfelsőbb Tanácsa

³⁰¹ A síita tengely percepció elfedi azt a tényt, hogy nagyon sok muszlim szemében a szíriai alaviták eretnekek, nem is igazi muszlimok, továbbá, hogy a szíriai rendszer egy világi katonai és arab nacionalista diktatúra, melyben a vallást nagyon szigorúan, hatalmi erővel a háttérbe szorítva tartják.

³⁰² Barzegar, Kayhan (2008): *Iran and the Shiite crescent: myths and realities*. The Brown Journal of World Affairs, vol. XV., Issue 1, Fall-Winter 2008, <https://www.brown.edu/initiatives/journal-world-affairs/151/iran-and-shiite-crescent-myths-and-realities>

megdöntötték azt a két, Iránnal ellenséges rendszer uralmát (a tálibokét és Szaddám Huszeinét), melyek Irán ellensúlyaiként szerepeltek és az iráni törekvések gátjait jelentették – Irán számára megnyílt az út, hogy megszerezze és megerősítse regionális hatalmi státuszát. Irán ilyen irányú törekvései már az iszlám forradalmat megelőzően ismertek voltak, hiszen Mohamed Reza Pahlavi sah „a térség csendőrévé” kívánta tenni országát. Az iszlám forradalmat követően azonban Irán mozgásterét – az iraki és az afganisztáni ellenséges rezsimek mellett – jelentősen korlátozta az Egyesült Államok „kettős feltartóztatási” politikája, illetve az Iránnal szemben bevezetett amerikai szankciók. Az Iszlám Köztársaság szövetségépítési kísérletei – a Hezbollahnal Libanonban, illetve Szíriával – csak korlátozott sikerrel jártak, az áttörést az afganisztáni és iraki rezsimek váltásai hozták meg, melyeket követően az új afgán és iraki kormányzatokkal Irán kifejezetten jó politikai együttműködést alakított ki. Mindez együtt járt egy jelentős iráni gazdasági előretöréssel mind Afganisztánban (elsősorban a hagyományosan iráni érdekszféra nyugati tartományokban, Heratban és Faráhbán), mind Irakban (különösen a síita szent helyek, Nadzsaf és Kerbela környékén). Paradox módon azonban az afganisztáni és iraki háborúk jelentették a legnagyobb kihívást is Irán és az iráni törekvések számára, amennyiben idegen csapatok állomásoznak immár szinte minden szomszédjában, gyakorlatilag gyűrűbe fogva Iránt.³⁰³ Ezzel párhuzamosan Irán jelentősen javította mind Törökországhoz, mind az Öböl-menti arab országokhoz fűződő kapcsolatait. Mivel az arab államok között egyfajta „kifáradás” tapasztalható a palesztin kérdéssel kapcsolatban, illetve mivel a Palesztin Nemzeti Hatóság Izraellel tárgyalásokat folytat, Irán tulajdonképpen átvette a palesztin ügy képviselését és egyre inkább a palesztinok szószólójaként lépett fel, legalábbis retorikájában.

Az arab tavasz, úgy tűnt, hogy Irán számára kedvező változásokat hoz, hiszen a hivatalban lévő arab rezsimek Irán-ellenesebbek voltak, mint maga az arab közvélemény, melynek szemében még nem is olyan rég – a 2007-2008-ban – Mahmúd Ahmadinezsád iráni elnök volt a térség legnépszerűbb politikusa. Az iráni elnök éles hangú nyilatkozatai Izraellel kapcsolatban – a sokat magyarázott Khomeini-idézet, illetve a holokauszt tagadása miatt –, valamint a palesztin ügy „felvállalása” sokak szimpátiáját megnyerte számára. Ahmadinezsád népszerűsége a 2009-es iráni választásokat követő tüntetések leverése után kezdett drasztikusan csökkenni. Ennek ellenére az arab tavasz, különösen Egyiptomban, egy Irán számára kedvezőbb helyzetet teremtett. Mohamed Hoszni Mubarak egyiptomi elnök ugyanis

³⁰³ Gazsi Dénes (2005): „Irak csak ürügy volt, a valódi célpont mi vagyunk.” Kül-Világ, II. évfolyam 2005/4, <http://www.freeweb.hu/kul-vilag/2005/04/gazsi.pdf>

kifejezett ellenérzéssel viseltetett Irán irányában. Távozását követően azonban az ország irányítását átvevő Fegyveres Erők Legfőbb Tanácsa engedélyezte, hogy két iráni hadihajó két alkalommal is áthaladjon a Szuezi-csatornán és szíriai kikötőket keressen fel, amire korábban nem volt példa. A szíriai kikötőkben horgonyzó iráni hajók³⁰⁴ szimbolikusan azt kívánták megjeleníteni, amit Irán számára az amerikai hadihajók jelentenek a Perzsa-öbölben: ezzel a lépéssel az Iszlám Köztársaság a Földközi-tengeren megmutatva magát deklarálni kívánta regionális hatalmi státuszát. Továbbá Irán pozícióját erősítette az el nem kötelezett országok elnökségének átvétele Egyiptomtól, mely alkalomból néhány órára Teheránba érkezett Mohamed Murszi egyiptomi elnök. A Murszi-látogatást, annak ellenére, hogy mindössze néhány óráig tartott, az iráni vezetés szintén az egyiptomi–iráni kapcsolatok javulásaként értelmezte, bár az egyiptomi hatóságok nagyon óvatosan fogalmazva arra intettek, hogy egyelőre korai lenne a részletekről beszélni.³⁰⁵

Az iráni előny azonban 2011 végére mérhetően csökkenni kezdett. Egyrészt, mivel az arab társadalmak a forradalmak következtében egyre inkább befelé fordultak és saját átalakulásukkal voltak elfoglalva, a harsány Amerika-ellenesség (és maga az Egyesült Államok is) érdektelenné vált. Másrészt, az arab közvélemény egy jelentős, bár országonként változó szegmense elfordult Irántól,³⁰⁶ aminek – a bahreini síiták felkelésének támogatása mellett – a legfőbb oka az volt, hogy az iráni vezetés változatlanul kitartott a szíriai rezsim mellett az akár vallási ideológiával szerveződő, akár szekuláris, de mindenképpen szunnita ellenzékkel szemben. Márpedig az arab világ döntő többsége szunnita, akik a síitákban ma is eretnekeket, de legalábbis valamiféle „bajkeverőket” látnak. És bár a szunnita–síita ellentét a 20. század második felére sok helyütt a háttérbe szorult, a 2003-as iraki háború ismét kiélezte azt.³⁰⁷

Az iráni vezetők az arab tavasz eseményeit „iszlám ébredésként” értelmezték, melyek, ha több évtizedes késedelemmel is, de beváltják Khomeini ajatollah vízióját, azaz az iszlám forradalom, ha kissé másként is, de végbemegy a térségben. Az átalakuló – és a politikai

³⁰⁴ The Telegraph (2012): *Iranian naval ships dock in Syria*, 2012. február 20., <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/9092853/Iranian-naval-ships-dock-in-Syria.html>

³⁰⁵ Al-Ahram Weekly (2012): *Mursi beyond Tehran*, 2012. szeptember 6–12., <http://weekly.ahram.org.eg/2012/1113/eg1.htm>

³⁰⁶ Telhami, Shibley (2011): *The 2011 Arab Public Opinion Poll*, November 21, 2011, <http://www.brookings.edu/research/reports/2011/11/21-arab-public-opinion-telhami>, Gulf News (2011): 'Poll shows Iran has lost Arab support', Gulf News, August 3, 2011, <http://gulfnews.com/news/region/iran/poll-shows-iran-has-lost-arab-support-1.846469>

³⁰⁷ Ennek kapcsán vált nyilvánvalóvá, hogy még az olyan össz-arab szervezetek is, mint az Arab Liga, alapvetően szunnita beállítottságúak. Bővebben lásd N. Rózsa Erzsébet: *Az iraki konfliktus és a tágabb Közel-Kelet*, Külügyi Szemle 2007/2–3, 152–199.

rendszerüket nem váltó – arab országokban az iszlám szervezetek kormányzati pozícióba jutása az iráni vezetők számára meggyőző bizonyítékot szolgáltatott. Khámenei ajatollah, az Iszlám Köztársaság jelenlegi legfőbb vezetője az iszlám ébredés okaként és eredeteként az 1979-es iráni iszlám forradalmat jelölte meg, annak ellenére, hogy az arab országokban – Libanon és Irak kivételével – a kormányzati pozícióban lévő, illetve oda jutó iszlám szervezetek a szunnita iszlám alapján alakultak és nagyon is tudatában voltak és vannak az iráni síita iszlám másságának. Arról nem is beszélve, hogy az iráni (síita) muszlim berendezkedés modellje, a *velájat-e faqíh*, még a síita közösségekben is számos vitát váltott ki és csak egyes síita csoportok számára jelent követendő mintát. Az iráni iszlám kormányzási modell további „hátulütője” annak iránisége, ami, tekintettel az arabok és perzsák évszázados ellenségeskedésére és ellenérzésére, és annak a közvéleménybe való igen mély beágyazottságára, tovább csökkentette egy esetleges iráni modell vonzerejét az arab közvélemény (és a politikai elit) szemében.

Éppen ezért az iráni modell esélyeinek latolgatása szinte az arab tavasz eseményeinek kezdetétől értelmetlen volt. Ha az iráni hatást keressük az arab országokban zajló eseményekben, akkor az, ha egyáltalán, sokkal inkább a 2009-es iráni elnökválasztást megelőző, az Iszlám Köztársaság életében példátlan választási kampányban, illetve az elnökválasztást követő megmozdulásokban érhető tetten. Nem véletlen, hogy iráni ellenzéki vezetők éppen erre hívták fel a figyelmet.³⁰⁸ Összességében azonban az iráni hatás az arab eseményekben csak igen korlátozottan jelentkezett, még akkor is, ha az iráni vezetőknek abban igazuk volt, hogy az 1970-es évek óta fokozatosan iszlamizálódó arab világban az arab tavasz eredményeként az iszlám ideológiájával magukat megfogalmazó pártok immár a politikai élet nemzetközileg is elfogadott szereplőivé váltak. Mindeközben az iszlám a társadalom egészében elnyerte, pontosabban visszaszerezte az őt megillető – eredeti – helyét, azaz az iszlám ismét a társadalom létét és mindennapjait meghatározó közeggé vált.

Irán azonban az arab tavasz eseményeinek a tükrében átmenetileg kissé háttérbe szorult, még akkor is, ha az iráni nukleáris program folyamatosan a nemzetközi közösség napirendjén szerepelt. Az Iszlám Állam kalifátusának kikiáltása és térnyerése azonban ismét változtatott a helyzeten. Miközben az iráni nukleáris képességet a nukleáris megállapodás után is többen – így Izrael, Szaúd-Arábia és a Donald Trump-vezette Egyesült Államok is – fenyegetésként értelmezik, mások egy sokkal közvettebb, ám annál reálisabb veszélyt látnak abban, hogy

³⁰⁸ Dabashi, Hamid (2013): *What happened to the Green Movement in Iran?* Al-Jazeera, 2013. június 12., <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/05/201351661225981675.html>

Iránt immár gyakorlatilag nem lehet visszatartani attól, hogy a térség más kérdéseibe regionális hatalomként beavatkozzon. Ez utóbbit annál is inkább reális veszélynek tartják, mert az iráni külpolitika általában tartózkodik a nyílt konfrontációtól, és sokkal inkább a közvetítőkön keresztül vívott háborúk, a háttérben nyújtott támogatás, a szabotázs és szubverzió jellemzi.

Az Iszlám Állam kihívása – mind Irakban, mind Szíriában – Iránt is tevőleges és nyílt beavatkozásra készítette. Irakban az iraki kormányt támogató szövetségesként nagy szerepe volt az Iszlám Állam területi hatalmának felszámolásában.³⁰⁹ Szíriai szerepvállalása – Oroszországgal, végül Törökországgal szövetségben – egyben regionális hatalmiságának elismerését is jelenti, amennyiben nemcsak részt vesz és részt vehet a Szíria jövőjéről folyó tárgyalásokban, de azok egyik meghatározó aktora is. Az így szerzett pozíciója egyértelműen hozzájárul Irán regionális hatalmiságának kiteljesítéséhez.

Az iráni nukleáris program

A nemzetközi közösség napirendjét éveken át uralta Irán nukleáris programja,³¹⁰ melyről az iráni vezetés folyamatosan azt állította, hogy békés célú, de melyben az Egyesült Államok (és a nemzetközi közösség vezető hatalmai) titkos katonai célokat véltek felfedezni. Tagadhatatlan, hogy a regionális hatalmi státuszhoz a modernség, a modern technológiák és ipar birtoklása hozzátartozik, illetve hogy Iránnak, mint az atomsorompó szerződés atomfegyverrel nem rendelkező tagjának joga van a nukleáris energia békés célú felhasználásához.³¹¹

Irán regionális hatalmi státuszához egy civil nukleáris program is elegendő volt, tekintettel arra, hogy a közvetlen térségben – keleti szomszédján, Pakisztánon kívül – nem volt nukleáris képességgel rendelkező ország. A kitartóan ismételt iráni álláspont, mely szerint a program civil, illetve a Khamenei ajatollah által kiadott *fatvára*³¹² történő hivatkozások mellett, a

³⁰⁹ Emlékeztet, hogy Ali Khamenei ajatollah és Qászem Szolejmáni, a Qudsz alakulat vezetője nyílt üzenetben gratulált egymásnak az Iszlám Állam felett aratott győzelemért. *Gen. Soleimani congratulates Ayatollah Khamenei and Muslims on ISIS termination*. Nov 21, 2017, <http://english.khamenei.ir/news/5283/Gen-Soleimani-congratulates-Ayatollah-Khamenei-and-Muslims-on>

³¹⁰ Az iráni nukleáris program előzményeiről, részleteiről bővebben ld. Tóth Péter - N. Rózsa Erzsébet: Az iráni atomprogram körüli vitáról, *SVKK Elemzések*, 2006/1, <http://www.kulugyiintezet.hu/kulpol/kiadvany/tli-sykk/2006-01.pdf>

³¹¹ Az Atomsorompó szerződés 4. cikke, Halmosy, 422-427.

³¹² Ali Khamenei, az iszlám forradalom Legfőbb Vezetője 2004-ben kiadott egy fatvát, melyben közölte, hogy az iszlám értelmében tilos nukleáris fegyverek gyártása, felhalmozása és használata és hogy az Iráni Iszlám

nemzetközi közösség elsősorban a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség hivatalos véleményének függvényében alakította álláspontját. Mohammad el-Baradei, az Ügynökség főtitkára szerint – bár az irániak elmarasztalhatók abban, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsának felszólítására sem hagytak fel az urándúsítással -, a többéves helyszíni ellenőrzések semmiféle olyan bizonyítékot nem hoztak napvilágra, mely arra utalna, hogy Irán – amint az Egyesült Államok vélelmezi – titokban nukleáris fegyverek előállításán dolgozik. Ugyanakkor az Ügynökség hitelt érdemlően azt sem tudja kijelenteni, hogy az iráni nukleáris program teljes mértékben átlátható lenne.

Az iráni atomprogramban igen jelentős, érzelminek is minősíthető szerepet játszott a szinte „mániakus” félelem attól, hogy az ország függő helyzetbe kerüljön bármely külső hatalomtól.³¹³ A nukleáris energia igénye mögött azonban számos racionális, gazdasági érv felsorakoztatható. Az iráni vezetés tisztában van azzal, hogy jóllehet Irán a világ negyedik olajtermelő (és második földgáz-kitermelő) hatalma, az olajkészletek végesek, a becslések szerint a 21. század közepére kimerülnek. Az olajkészletek megőrzése a hiányos időszakokra különösen előnyös lehet, de értékesítése mellett is szólnak pénzügyi megfontolások: egy atomerőmű (a beruházást követően) lényegesen olcsóbban tud elektromos energiát előállítani, mint egy hagyományos tüzelésű erőmű, még akkor is, ha árába a majdani leszerelés és a hulladékok elhelyezésének költségeit is beépítik. Az iráni érvelésben nem elhanyagolható szerepet játszottak a biztonságpolitikai megfontolások is. Az iráni biztonságpolitikát alapjaiban határozza meg az a tény, hogy Irán közvetlen szomszédságában, illetve szűkebb környezetében több – elismert és el nem ismert – atomhatalom található (Oroszország, Pakisztán, India, Izrael). A szomszédos Törökországban amerikai atomfegyverek vannak telepítve és a Perzsa-öbölbeli amerikai katonai támaszpontokon és/vagy kikötőkben nukleáris fegyverekkel felszerelt/felszerelhető anyahajók is horgonyozhatnak. Továbbá történetileg az iraki atomprogram is minden bizonnyal komoly hatással volt az iráni biztonságpolitikai gondolkodásra.

Az iráni program be nem jelentett elemeire (Natanz, Arak) 2002-ben derült fény. Mivel a az elhúzódo tárgyalások a kialakult válság kezelésére nem vezettek sikerre, 2006-ban a nyugati hatalmak az ENSZ Biztonsági Tanácsában kezdeményezték az Irán elleni első szankciókat. A

Köztársaság soha nem fog ilyen fegyvereket szerezni. Mindezt az iráni delegáció hivatalosan is közölte a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel.

³¹³ A teljes függetlenségre és önállóságra törekvés Khomeini ajatollah politikai programjának szerves részét képezte és együtt járt azzal, hogy 1979-1989 között Iránnak gyakorlatilag nem volt külső államadóssága. Az idegen hatalmaktól való függés elutasítása az iráni alkotmányban is szerepel, okát elsősorban a 19-20. századi történelmi tapasztalatokban kereshetjük.

szankciók elsődleges célja az volt, hogy megakadályozzák, hogy Irán elsajátítsa az urándúsítás technológiáját. Azonban mire a Biztonsági Tanács állandó tagjainak sikerült a legkisebb közös nevezőben megállapodniuk, és az első Irán elleni szankciót kiszabták (2006. december), Mahmúd Ahmadinezsád iráni elnök már bejelentette (áprilisban), hogy immár rendelkeznek a képességgel – jóllehet a mindössze 164 centrifugával, laboratóriumi körülmények között, csupán 3 százalék körüli dúsítottságú szintet értek el.

Bár az első szankciók viszonylag enyhék voltak, az iráni vezetést maga a tény is sokkolta, hiszen egyrészt Ali Khamenei 2005 őszén egy *fatvát* adott ki arról, hogy az Iszlám Köztársaságban „tilos a nukleáris fegyverek előállítása, felhalmozása és használata”; másrészt az iráni külpolitika stílusától idegen az a nyilvánosság, „pellengérre állítás”, amit az iráni dossziének a Biztonsági Tanács elé utalása jelentett. 2006 és 2010 között az ENSZ BT hat alkalommal határozott Irán ügyében, ezek közül négyszer szabott ki kötelező szankciókat az országgal szemben. Azonban közülük az utolsó volt az, amely komoly hatást fejtett ki, mivel az iráni szénhidrogénexportot és bankrendszert célozta. A jelentőségét még fokozta, hogy szinte vele egyidejűleg az Egyesült Államok, az Európai Unió és mások is hasonló intézkedéseket³¹⁴ léptettek hatályba, ezáltal a szankciók szinte kibogozhatatlan rendszerét hozták létre. Hatásukra ugyanis túlságosan is sokszereplőssé vált a szankciós rezsim, ráadásul a különböző szankciók eltérő – nem nukleáris kérdéseket (pl. az emberi jogok, a politikai szereplők támogatása stb.) is felölelő – elvárásokat fogalmaztak meg Iránnal szemben.

Bár a szankciók komoly hatással voltak Iránra, elsősorban a gazdaságra és a lakosság nagy részének az életkörülményeire, az iráni források mindig cáfolták, hogy a bevezetett intézkedések kényszerítették volna az országot a tárgyalóasztalhoz. Irán elszigetelése ugyanis a szankciók ellenére sem lett teljes. A tágabb környezetben Kína és India, illetve a szankciókat kiszabó országok egy része sem tudta magát teljesen függetleníteni az iráni olajexporttól, miközben Irán 2012-től az el nem kötelezett országok csoportjának az elnökségét is betöltötte. Az orosz kapcsolat pedig mindkét ázsiai ország számára kiemelt jelentőségű. Ugyanakkor a nyugati államok számára is egyre fontosabb lett az Iránnal való – sok szempontból felemás – viszony rendezése. Továbbá – részben a 2003-as iraki háború, illetve a 2011-es „arab tavasz” következtében – a Közel-Keleten kialakult régi, új vagy kiújult konfliktusok közepette lassan Irán maradt az egyetlen stabil regionális hatalom. Ilyen háttérrel az iráni nukleáris vita, illetve az azzal kapcsolatos nyugati érvelés mind a térségben, mind a

³¹⁴ IAEA (2017): *IAEA and Iran: Chronology of Key Events*.
<https://www.iaea.org/newscenter/focus/iran/chronology-of-key-events>

nemzetközi közösség egy jelentős, Európán kívüli szegmensében meglehetősen távolinak és kétértelműnek tűnt. Miközben az iráni fél határozottan és folyamatosan a nukleáris programja polgári, békés mivoltát hangoztatta, és a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség soha nem látott mértékű ellenőrzést hajtott végre anélkül, hogy közvetlen bizonyítékot talált volna arra, hogy az ország nukleáris fegyverek gyártására törekszik, az az érvelés, hogy a Nyugat valójában egy „fejlődő” ország műszaki-technológiai haladását kívánja megakadályozni, egyre nagyobb teret nyert. Különösen az iszlám világban, ahol a politikai vezetők és a közvélemény egyaránt nagyon is tisztában voltak azzal, hogy az amerikai álláspont mögött az Izrael biztonsága iránti elkötelezettség (is) húzódik, miközben a zsidó államról – közvetett bizonyítékok alapján – tényként kezelték, hogy nukleáris fegyverekkel rendelkezik.

Az iráni nukleáris tárgyalások érdemi szakasza 2012-től kezdődött újra (Isztambul, Moszkva, Almaty és ismét Isztambul, majd a Genf melletti Glion, Lausanne és Bécs). A tárgyalási szerkezet önmagában is igen érdekes volt, hiszen a 2002-ben Iránnal tárgyalásokba bocsátkozó E3-hoz időközben az ENSZ BT-nek több állandó tagja is csatlakozott, és az általuk alkotott formáció (E3+3 vagy P5+1) részeként Németország az iráni nukleáris kérdésben mintegy a Biztonsági Tanács állandó tagjává vált. Ugyanakkor a tárgyalásokat az EU külpolitikai főképviselője vezette/vezeti, aki (még Lady Cathrine Ashton idején) a P5+1 képviseletében négyszemközti tárgyalásokat is folytatott iráni kollégájával, illetve (a jelenlegi „külügyminiszter”, Federica Mogherini) a tárgyalások végső szakaszában szintén végig jelen volt. Az átfogó megállapodást 2015. július 14-én jelentették be, és a következő héten az ENSZ Biztonsági Tanácsa jóváhagyta azt.

Irán számára a nukleáris megállapodás államiságának (állami berendezkedésének) és regionális hatalmi státuszának elismerése volt. Az iszlám kormányzás kísérleti modelljének fenntartása és megóvása az iráni külpolitika mindent felülíró célja, miközben az Egyesült Államok többször is megfogalmazta a rendszerváltás szükségességét Iránban. A nukleáris megállapodással – ha közvetve is, de – a rendszerváltás lekerült a napirendről. Maga a tárgyalási folyamat is – Irán egyenrangú félként a világ vezető hatalmaival szemben –, és a megállapodás is a forradalomban született iráni rezsim regionális hatalmiságának elismerése. Az iráni nukleáris program korlátok között és a nemzetközi ellenőrzés mellett is hozzájárul Irán regionális hatalmi státuszához, amit a teljes nukleáris fűtőanyagkör birtoklása még jobban hangsúlyoz. Éppen ez a fő oka annak, hogy Izrael és Szaúd-Arábia változatlanul fenyegetést lát Iránban és az iráni nukleáris programban, és Irán visszaszorításához elnyerték Donald Trump támogatását is.

Összegzés

Az Iráni Iszlám Köztársaság, illetve előzmény államalakulatai, Perzsia, majd Irán, évezredek államiságra és történelmi jelenlétre tekinthetnek vissza, még akkor is, ha az önálló államiság több alkalommal megszakadt is. Irán az ókor óta regionális hatalomként volt jelen a Közel- és Közép-Keleten. A modern, illetve a poszt-hidegháborús nemzetközi rendszerben olyan történelmi események határozták meg helyét és szerepét mint az iráni iszlám forradalom, az iraki-iráni háború, majd az Egyesült Államok kettős feltartóztatás politikája, melyek egyrészt lekötötték belső energiáját, másrészt korlátozták mozgásterét. A hidegháború vége, de különösen a 2001. szeptember 11. utáni változások és folyamatok Irán közvetlen környezetében mozgásterének tágulásához vezettek. Ezzel egyidejűleg az iráni ambíciók is megnövekedtek, melyek a térségben egy regionális hatalmi szerep vállalására irányultak.

A regionális hatalmisághoz Iránnak számos képessége adott (stratégiai helyzet, lakosság és ország nagysága, nyersanyagforrások, erős nemzeti identitás stb.). Ezzel párosul a síita iszlám, mely mint vallás és mint ideológia a térségben megváltozott viszonyok közepette az iráni célok eléréséhez jól felhasználható, ugyanakkor egyben kijelöli az iráni mozgástér határait is. Az állami berendezkedés is a síita ideológiára épül, ugyanakkor az iráni síita állammodell – úgy tűnik – még síita körökben sem feltétlenül követendő példa. Nem véletlenül, az iráni retorika Khomeini ajatollah óta az „iszlámra” való hivatkozással lép fel és a különböző szunnita és szekuláris erőkkel is igyekszik kapcsolatokat kialakítani és ápolni.

Az iráni nukleáris megállapodás, úgy tűnt, biztosítja Irán helyét a hidegháború utáni nemzetközi rendszerben, még akkor is, ha a régióban az iráni politikát többen fenyegetésnek értékelik és valószínűtlen szövetségeket kötnek visszaszorítására.

Szaúd-Arábia, a vahhábita királyság

A Szaúd-Arábiai Királyság államalapítása nagyon későn, csak a 18. században történt meg. Jelenlegi struktúrája tulajdonképpen azt a törzsi-családi-vérségi köteléken alapuló társadalmi környezetet és fejlődést jeleníti meg, ami a legközelebbi múltig jellemezte. Azt mondhatjuk, hogy Szaúd-Arábiában, illetve az Arab-félsziget nagy részén magának az államiságnak a bevezetése is egyfajta modernizáció volt. A Szaúd-Arábiai Királyság a maga konzervativizmusával kezdettől fogva azt a modellt jeleníti meg, amelyben az uralkodó a vallási szféra támogatásával, a vallásra való utalással, van hatalomban, miközben neki magának vallási titulusa nincs vagy annak jelentése elhalványult. A szaúdi uralkodók sosem nevezték magukat kalifának, azonban az, hogy mint uralkodónak a vallás, az isteni törvények betartatása és fenntartása a feladatuk, nyilvánvalóan tükröződik „a két szent hely őrzője” címükben.

A Szaúd-Arábiai Királyság, melyet 1932-ben Abd-al-Azíz ibn Szaúd alapított, a harmadik államalakulatnak tekinthető az Arab-félsziget belsejében. Eredete a 18. század közepére nyúlik vissza, amikor Mohamed ibn Abd-al-Vahháb, egy vallástudós család vallástudós fia az iszlám történetében sokadszor az iszlám megújításáért lépett fel úgy, hogy a népi vallásgyakorlat évszázadok alatt kialakult hagyományait félretéve az iszlám eredeti forrásainak újraértelmezésével adjon új, tisztább formát a vallásosságnak. Ennek akár erőszakkal is érvényre juttatásáért egy helyi vezető, Mohamed ibn Szaúddal szövetséget kötött és 1744-re egységes uralom alá vonták az Arab-félsziget nagy részét, Mekkát és Medinát is beleértve. Az így kialakult terület, a Dar'ijjai Emirátus (*Imárat-al-dar'ijja*) uralkodója Mohamed ibn Szaúd volt, míg uralmának legitimitását és a vallási irányítást Mohamed ibn Abd-al-Vahháb biztosította. A Dar'ijjai Emirátus legnagyobb kiterjedésekor nagyjából lefedte Szaúd-Arábia mai területét, sőt, a Perzsa-öböl partvidékén túl is nyúlt azon, a mai Katar, az Egyesült Arab Emirátusok és Omán rovására.

A terjeszkedés azonban sértette az Oszmán Birodalom érdekeit, ezért a szultán utasította Muhammad Alit, a birodalom egyiptomi helytartóját,³¹⁵ hogy számolja fel a Dar'ijjai Emirátust. Mohamed Ali csapatai a tenger felől előbb Hidzsázt támadták, majd fia, Ibrahim pasa a Nadzsdba nyomult előre, ahol a főváros, Dar'ijja több hónapi ostrom után 1818 telén megadta magát. A várost ezután teljesen lerombolták. Bár mind a Szaúd család, mind Mohamed ibn Abd-al-Vahháb családjának több tagját Isztambulba szállították, a családok

³¹⁵ Bővebben ld. Gazdik, 2017

hátramaradt tagjai 1824³¹⁶-1891 között a félsziget belső területein (a Perzsa-öbölíig nyúlóan, azaz az oszmán érdekektől távolabb) Nadzsd Emirátus néven újraszervezték az államot, ami azután a 19. század második felében teljesen szétesett, területén a szultán és különböző klánok osztoztak. Abd-al-Azíz ibn Szaúd 1902-ben Rijád elfoglalásával kezdte meg azt a hódítást, melynek végeredménye az új Szaúd-arábiai Királyság lett. Rijádból kiindulva folytatta hódításait és egyesítette újra a Dir'ijai Emirátus korábbi területét: 1906-ban Nadzsd, 1913-ban Haszá, 1921-ben Dzsabal Sammár tartományokat, 1924-ben Mekkát, 1925-ben Medínát, majd 1926-ban Hidzsázt és a déli Ászir tartományt foglalta el. Az így létrejött Nadzsd és Hidzsázi Királyság (1927) lette az alapja Haszá és Katif tartományokkal kiegészülve az 1932-ben kikiáltott Szaúd-arábiai Királyságnak.

A Szaúd-Arábiai Királyság az Arab-félsziget területileg (s népességét is tekintve) legnagyobb állama, melynek határai között máig vannak vitatott határszakaszok. Az Arab-félsziget többi határához hasonlóan ezek is a Brit Birodalom Perzsiával, az Oszmán Birodalommal és Szaúd-Arábiával kötött egyezményein alapulnak. Bár hosszadalmas tárgyalások zajlottak a határviták rendezésére, azt mondhatjuk, hogy az Arab-félsziget határaival kapcsolatban két regionális állásfoglalás született: Az iraki-iráni háború alatt az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa és annak tagállamai többször nyilatkoztak arról, hogy a Tanács alapelve a tagállamok területi integritásának sérthetlensége. Ugyanilyen értelemben fogalmazódott meg az 1991-es Öböl-háborút követően az ún. Damaszkuszi Nyilatkozat, mely Irak Kuvait elleni agressziójából levonva a tanulságokat, egy Öböl-menti biztonsági és védelmi együttműködést irányzott elő.³¹⁷

A társadalom – regionalizmus és törzsiség

A szaúdi társadalom máig megosztott a szunnita/síita, férfi/nő, törzsi és regionális törésvonalak mentén. „Abdul-Azíz király országot teremtett ugyan, de nemzetet nem tudott létrehozni.”³¹⁸ A Szaúd-Arábiai Királyság mintegy 28 milliós lakossága máig tükrözi azt a regionális megosztottságot is, mely évszázadokon át jellemezte az Arab-félszigetet. Ennek következtében egyrészt megjelenik a Nadzsd (a Szaúd család szűkebb pátriája, a félsziget

³¹⁶ 1824-ben a szaúdiak visszafoglalták Rijádot az egyiptomi csapatoktól, ezt tartják a második szaúdi állam kezdetének.

³¹⁷ Az együttműködés tagjai a GCC hat állama, valamint Egyiptom és Szíria lettek volna. Azonban az együttműködés helyett az Öböl arab államai inkább a nagyhatalmakkal, elsősorban az Egyesült Államokkal kötött bilaterális védelmi megállapodásokkal gondoskodtak biztonságukról.

³¹⁸ Montagu, Caroline (2015): *Civil Society in Saudi Arabia: The Power and Challenges of Association*. London, Chatham House, 14.

közepén, egy sokkal elzártabb régió) és a Hidzsáz (a két szent hely és az iszlám keletkezésének helyszíne, karavánutak összeköttetése, stb.) vetélkedése,³¹⁹ valamint az egymással közösséget nem ismerő régiók sokszínűsége, ami a helyi lakosságra, helyi identitásokra is igen nagy hatással van. A központtól távolabbi régiók lakói számára az állam, a kormány (és a nadzsi uralkodók) máig valamiféle távoli, a virtuális térben megjelenő identitást és lojalitást jelentenek, miközben az évszázados helyi és törzsi kötődések adják a mindennapok valós környezetét.³²⁰ Különösen igaz ez a Keleti Tartományban élő, mintegy 1,5-2,5 milliós síita lakosságra, akikkel szemben a többségi vahhábita iszlám rendszeresen türelmetlenül nyilvánul meg. Sőt, 2011-et követően több kivégzésre, így egy síita vallási előljáró kivégzésére is sor került.³²¹

A lassan száz éve meghatározó állami keret, ami a határokon is megnyilvánul, ugyan ad egyfajta összetartozástudatot, ez azonban inkább praktikus okoknak köszönhető és a mindennapi élet praktikus körülményeiben nyer értelmezést. Ugyanakkor az állam, úgy tűnik, csak részben tudta átvenni az elsődleges igazodási pont funkcióját, és szaúdi társadalom belső kihívásaiban a törzsnek máig megmaradt a szerepe, sőt, az utóbbi években a törzsiség jelentősége ismét növekszik. Ahogy az állam nem képes a társadalom mindennapi kihívásaira megfelelő választ adni, éppen az egyre nagyobb arányban jelen lévő fiatalok számára a törzs nyújtja azt a legközvetlenebb és társadalmi és politikai közeget, mely mindennapjaikat meghatározza.³²²

Egyidejűleg az állam is támaszkodik a törzsiség nyújtotta legitimáció lehetőségére. Az uralkodó beiktatásakor nemcsak a királyi család prominens tagjai, hanem a nagy törzsek vezetői is hűségesküvet tesznek, ami azután a törzsek tagjait is kötelezi. Az állam, ennek a lojalitásnak a biztosítása okán támogatja a törzseket, sőt, igyekszik a törzsiséget a maga politikai céljaira is felhasználni, amikor a politikában az államot, mint a minden állampolgárt egybefogó törzset jeleníti meg.³²³ Mindennek ellenére maga a törzsiség is komoly kihívásokkal néz szembe, hiszen a globalizáció és az urbanizáció a hagyományos rend

³¹⁹ Emlékeztet, hogy a Hidzsáz a Hásemita család (a próféta családjának) területe volt 1926-ig, akiknek legitimítása, legalább részben, arra épült, hogy biztosították a mekkai zarándoklat biztonságos végrehajtását. (Ugyanez a mai szaúdi uralkodócsalád legitimációjának is fontos eleme.) A család az első világháborúban a Brit Birodalom szövetségese volt az Oszmán Birodalommal szemben. Ennek elismeréséül kapta Huszein, Mekka sarífiájának két fia Transzjordánia (Abdullah, 1926) és Irak (Fajszál, 1921) trónját.

³²⁰ Montagu, 10-15.

³²¹ N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté: *Az iráni–szaúdi hidegháborús konfliktus értelmezése*. KKI Tanulmányok 2016/1, http://kki.hu/assets/upload/1_KKI-tanulmany_IRI_SYR_N_Rozsa-Szalai_20160121.pdf

³²² Montagu, 10-15.

³²³ A 2005-ös helyhatósági választásokon az egyik jelszó éppen az volt, hogy „egy törzs vagyunk”. Idézi Montagu, 15.

ellenében hat. Azt mondhatjuk tehát, hogy miközben az állam egységes lojalitást követelő, minden állampolgárt egybefogó szerkezete adja a szaúdi társadalom életterének kereteit, az archaikus és konzervatív berendezkedés, melyre maga az állam is hivatkozik, ezzel ellentétesen hat. Így amikor az állam nem képes ellátni az „egyetlen nagy törzs” funkciójából adódó feladatait, a „törzs” tagjai (azaz az „állampolgárok”) a saját hagyományos szerveződési egységeikhez, a régiókhoz és törzseikhez fordulnak vissza. Ez a hagyományos „visszafordulás” azonban a Szaúd-Arábiában élők két nagy csoportját hozza hátrányos helyzetbe: a síita kisebbséget és a külföldi munkavállalókat. A síita közösségek így az erőteljesen síita-ellenes *vahhábi* ideológia kiemelt célpontjává válnak, amit az állam is igyekszik saját politikai céljaira felhasználni, hiszen a síita-ellenesség egyesíti a szunnita lakosságot, mely így a kormány mögött sorakozik fel. A külföldi munkavállalók pedig, akik a becslések szerint a szaúdi lakosság mintegy 30%-ának megfelelő, azaz 8-9 milliós számban vannak jelen,³²⁴ a szaúdi gazdasági modernizációs terveknek, a munkaerőpiac „szaudizálásának” eshetnek áldozatul.

Az államrezon kihívása - az iszlám

Miközben az iszlám az államrezon központi eleme, a szaúdi királyság legnagyobb kihívásai is éppen a vallás területén fogalmazódnak meg: az iszlám fundamentalizmus/islamisták kívülről is, belülről is komoly kihívást és legitimációs bizonytalanságot eredményezhetnek, hiszen a Szaúd család nem hivatkozhat a prófétához visszavezethető leszármazásra. A királyság a Muszlim Testvérek mozgalmát és az 1979-es iráni iszlám forradalmat egyértelműen legitimációs kihívásnak értelmezte, amennyiben mindkettő egy saját iszlám-értelmezést kíván(t) nyújtani az iszlám világnak. Ebben a vonatkozásban a 2014-ben a világ figyelmét megragadó és magát kalifátusnak kikáltó Iszlám Állam is legitimációs kihívást támasztott, ami csak fokozódott, amikor fizikailag is megjelent Jemenben.

De az iszlám területén jelentkezett az a „hivatalos” iszlám mellett megjelenő, a fennálló rendszert hevesen bíráló „ellenzéki” iszlám is, mely az elmúlt években egyre határozottabban jelentkezett, és mely a Szaúd-Arábián belül fellépő különböző eszközrendszerű islamista csoportokból állt, melyek között ott vannak a Muszlim Testvérek helyi támogatói, a szalafi aktivisták és más islamista csoportok. Az „iszlám ébredés” (*al-szahva al-iszlámijja*) eszméi

³²⁴ CIA World Factbook – Saudi Arabia (2017), <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>

áramlat a hatvanas években jelent meg, de csak a nyolcvanas években, majd az Öböl-háborút követően vált jelentőssé, amikor a szaúdi rendszer saját iszlám bizonyítványait kezdte megerősíteni. Az ehhez az áramlathoz tartozó *ulamá* nem foglaltak el, töltöttek be hivatalos pozíciókat, mégis nagy befolyásra tettek szert elsősorban akkor, amikor a kormányzat hatalmas összegeket folyósított a különböző vallási intézmények számára. Az „ébredő sejkek” erőteljesen bírálták a szaúdi államot és a vezetést az Öböl-háború idején az Egyesült Államokkal való kapcsolat miatt. A mozgalom több kiemelkedő alakját börtönbe vetették, ahonnan csak évek múltán szabadultak.

A mekkai zarándoklat, mint a királyi ház legitimációjának egyik pillére

A mekkai zarándoklat, mint az iszlám egyik pillére, éppen a fentiekből következően a király (és a királyság) legitimációjának fontos eleme. A zarándoklat egy olyan - mondhatni transznacionális – esemény, mely az egész iszlám világban visszhangra talál. Éppen ezért a király, akinek egyik címe – „a két szent hely őrzője” – is ezt jeleníti meg, spirituálisan az egész világot képviseli, még ha nem is vallási személy. Ennek a legitimációnak a királyság alapítását megelőző, a Hidzsáz és így a szent helyek feletti ellenőrzést gyakorló Hásemiták és a nadzsdi Szaúdok közötti küzdelemben is a területi hódításon túlmutató relevanciája volt. Nem véletlenül, bár a Hásemiták a zarándokok biztonságos áthaladásának biztosítására még kisebb erődítményeket is kiépítettek, a győztes Szaúdok utólagos és visszamenőleges érvelésének egy fő eleme éppen az volt, hogy a Hásemiták nem tudták biztosítani a zarándoklat békés és biztonságos végrehajtását. Ebből azonban az is következik, hogy a zarándoklat biztonsága és a végrehajtás szervezettsége ma is kiemelt szempont.

Tekintettel arra, hogy a zarándoklatra a muszlim naptár szerinti *dzú-l-hiddza* hónap nyolcadik és tizenkettedik napja között került sor, amikor is a zarándokok ugyanabban a napszakban ugyanazt a rituálét hajtják végre, az utóbbi években (alkalmanként) mintegy kétmillió zarándok megszervezése igen komoly logisztikai feladatot jelent. Ezért 1987-ben a szaúdi kormány „nemzeti” kvótákat vezetett be, ami egyben azt is jelenti, hogy csoportokért a felelősség nem a szaúdi államon, hanem a küldő országon nyugszik. Különösen fontos ez akkor, amikor a mekkai nagymecset több nagy összecsapás,³²⁵ illetve tömegbaleset helyszíne

³²⁵ 1987-ben több mint 400-an haltak meg az iráni zarándokok és a szaúdi biztonsági erők közötti összecsapásban.

volt már.³²⁶ Ezek elkerülésére a Nagy Mecsetet többször bővítették – míg 1932-ben egyszerre 48 ezer főt tudott befogadni, az 1989-ben kezdett ambiciózus fejlesztési programnak köszönhetően ma egymilliót. Hasonló fejlesztésen ment keresztül a medinai Próféta Mecset is. Bár ezek a bővítések szükségesek voltak, sokan éppen amiatt támadják a szaúdi uralkodókat, hogy a bővítések érdekében feláldoztak és leromboltak az iszlám kezdetének emlékeihez tartozó házakat, korai muszlim temetőket. Ez utóbbiak már a Hidzsázt elfoglaló *vahhábiták* célpontjai is voltak, mondván, hogy az iszlám nem támogatja, sőt, elítéli a szentkultuszt. (Ez az érvelés máig nem változott.) Ráadásul a zarándokok ellátására olyan luxusszállodák sora is épült, ami nehezen fér össze a zarándoklat egyszerűségével. Azt mondhatjuk tehát, hogy a zarándoklat szaúdi szervezésében és felügyeletében két, alapvetően különböző diskurzus érvényesül: egyrészt a Szaúd-család vezető szerepe az iszlámban, a vallási legitimáció, másrészt a szervezés és lebonyolítás technikai kérdései.³²⁷

A szaúdi államiság és társadalom legnagyobb dilemmája a hagyomány (hagyományosság) és a változás (modernizáció) összeegyeztethetősége, különösen az egyre inkább globalizálódó világban, melyből Szaúd-Arábia sem tudja kivonni magát. Az a tény, hogy Szaúd-Arábia a világ ismert kőolajkészletének mintegy egyötödével rendelkezik, óhatatlanul bekapcsolja a királyságot a globális térbe, azonban a fennálló társadalmi rendre nézve nagy kihívást jelent. A patriarchális és patrimoniális szaúdi társadalom néhány évtized alatt egy hirtelen gazdasági modernizáción ment keresztül, melynek során az olajnak köszönhetően korábban nem érzékelt külső hatások sora érvényesült. A Királyságban, ha korlátozottan is, de komoly viták zajlottak és zajlanak arról, hogy vajon lehetséges-e gazdasági modernizáció társadalmi modernizáció nélkül.³²⁸ Miközben az alulról jövő kezdeményezések máig korlátozottak maradtak, az elmúlt évtizedekben két nagyobb, felülről jövő modernizációs kezdeményezést, tervet jelentettek be. Az Abdullah király (2005-2015) által bejelentett reformokat nagy várakozások előzték meg, azok azonban elmaradtak, vagy csak minimális hatást gyakoroltak. A társadalmi reformok elmaradását, a konzervatív szerkezet fennmaradását általában azoknak a külső fenyegetéseknek tulajdonítják, melyek a királyság létét veszélyeztetik. A legnagyobb ilyen események a mai Szaúd-Arábia történetében az 1979-es iráni iszlám forradalom, a Khomeini ajatollah által meghirdetett forradalomexport, illetve az 1991-es Öböl-háború volt,

³²⁶ The Guardian (2015): *Hajj pilgrimage: more than 700 dead in crush near Mecca*, <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/24/mecca-crush-during-hajj-kills-at-least-100-saudi-state-tv>

³²⁷ Bővebben ld. Piscatori, James (2013): *Managing God's Guests: The Pilgrimage, Saudi Arabia and the Politics of Legitimacy*. In Dresch, Paul –Piscatori, James (eds): *Monarchies and Nations. Globalisation and Identity in the Arab States of the Gulf*. 2nd edition, I. B. Tauris, London, New York, 2013, 222-245.

³²⁸ Nakhleh, Emile: Saudi Arabia And Qatar: Tribal Feud With Regional And Global Implications. Lobe Log, June 7, 2017, <https://lobelog.com/saudi-arabia-and-qatar-tribal-feud-with-regional-and-global-implications/>

amikor Irak lerohanta Kuvaitot, és a szaúdi vezetők és társadalom nem lehetett biztos abban, hogy az iraki csapatok megállnak Kuvaitban. Mintegy védekezésként, a vallási elit még nagyobb szerepet kapott az állam életében és a társadalom mindennapjainak szabályozásában, ellenőrzésében, sőt, az oktatást is a kezébe adták, aminek a gazdaságra nézve máig érvényesülő – negatív – hatása lett. Ma, ilyen fenyegetésként érzékelik az iráni regionális hatalmi törekvéseket (ld. később).

A másik, egyelőre be nem látható hatású felülről meghirdetett reformcsomag, a „Vision 2030” a jelenlegi trónörökös, Mohamed bin Szalmán nevéhez fűződik, és a gazdaság és bizonyos fókig a társadalom átalakítását és modernizálását tűzte ki célul. A gazdasági modernizáció alapja az a felismerés - amiben szerepet játszott az olaj világpiaci árának immár tartósan alacsony szintje valamint az olajkészletek végeessége is -, hogy a szinte teljes egészében a kőolajra épülő gazdaságot diverzifikálni kell, amihez a megfelelő saját munkaerőt is meg kell teremteni. A gazdasági modernizációs programban szimbolikus jelentősége van a világ legnagyobb olajvállalatának, a Saudi ARAMCO-nak részleges eladásának.³²⁹ Ezzel egyidejűleg az állam által a lakosságnak nyújtott támogatási rendszert is át kell alakítani. Miközben a szaúdi társadalom nagyon fiatal, a 28 milliós lakosság³³⁰ mintegy 70%-a 30 év alatti,³³¹ akiket be kellene vonni a szaúdi gazdaságba, az állampolgárok összlétszámának mintegy 30%-ával megegyező nagyságrendű a külföldi munkavállalók jelenléte az országban és a gazdaságban.³³² Bár voltak már korábban is kezdeményezések a munkaerő „szaúdizálására”, ezek gyakorlatilag kudarcba fulladtak – részben a szaúdi munkavállalók nem megfelelő képzettsége, részben a szaúdiaknak fizetendő magasabb bérek, stb. miatt. Ebben a vonatkozásban (is) megjelenik a nők helyzetének kérdése, hiszen a ma csak igen alacsony arányban (kb. 30%) jelenlévő női munkaerő-potenciál egy egyelőre pontosan átláthatatlan forrást jelenthet.³³³

³²⁹ A cégről ld. bővebben <http://www.saudiaramco.com>. A tervek szerint a Saudi ARAMCO részvényeinek mintegy 5%-át dobnák piacra 2018-ban a Vision 2030 központi elemeként. Reuters (2017c): *Saudi Aramco IPO on track for 2018: officials*. October 5, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-oil-opek-russia-saudi-aramco/saudi-aramco-ipo-on-track-for-2018-officials-idUSKBN1CA0SI>

³³⁰ Szaúd-Arábia lakossága 1960-ban mindössze 4 millió fő volt.

³³¹ Chulov, Martin (2017): *I will return Saudi Arabia to moderate Islam, says crown prince*, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/24/i-will-return-saudi-arabia-moderate-islam-crown-prince>

³³² CIA World Factbook – Saudi Arabia, 2017.

³³³ Nem véletlenül már Abdullah király reformjai is szorgalmazták a nők munkavállalási lehetőségeinek megteremtését és kibővítését, aminek következtében a nők egyre jelentősebb arányban jelentek meg a munkaerőpiacon. Ennek ellenére, részvételük még mindig korlátozottnak mondható. *Women's Employment in Saudi Arabia: A Major Challenge*.

A „Vision 2030” nagyon ambiciózus tervként indult, és a gazdaság modernizációja mellett úgy tűnt, képes lehet a szaúdi társadalom jelentős szegmenseinek, elsősorban a fiataloknak és a nőknek a megszólításával előrelépni az egységes, az állam mögött felsorakozó szaúdi identitás és az állam iránti lojalitás megerősítésében. A program három pillérre épül: Szaúd-Arábia spirituális helyzetére („az arab és az iszlám világ szívében”), a beruházási potenciálra és a királyság stratégiai földrajzi elhelyezkedésére (három kontinenst kapcsol össze, két világviszonylatban is igen jelentős víziút között).³³⁴ A gazdasági racionalitás jegyében komoly átszervezéseket, az állami kiadások jelentős visszavágását, és az állami alkalmazottak³³⁵ állami jutásainak csökkentését hajtották végre.³³⁶

A reformok keretében az állam és az állam legitimációját a kezdetektől biztosító vallási körök közötti kapcsolatot alapjaiban alakították át, sőt, kérdőjelezték meg, amikor a konzervatív szaúdi társadalomban évtizedek óta létező és erővel betartatott alapszabályokat töröltek el, írtak felül. Ezek között az első helyen szerepeltek a nők helyzetét érintő kérdések: engedélyezték, hogy a nők is vezethessenek és csökkentették a nők cselekvésének ellenőrzését (*vakíl* és a *mahram* rendszere).³³⁷

Mindezek a gazdasági átalakítás programjából (is) következő lépések, azonban a vallási körök hatáskörét jelentősen szűkítették, sőt, megkérdőjelezték. Ennél még drasztikusabb lépésként, bár a „Vision 2030” is úgy fogalmazott, hogy a királyság „alkotmánya az iszlám, módszertana a mérsékeltség”,³³⁸ Mohamed bin Szalmán bejelentette, hogy a királyság „visszatér” a korábbi mérsékelt iszlám-gyakorlathoz, szemben az utóbbi harminc év – az iráni iszlám forradalom hatásainak kiküszöbölése okán – ultra-konzervatív, a szabályokhoz mereven ragaszkodó irányzatával. Ennek keretében egy új tudományos iszlám központot is alapítanak, melynek feladata Mohamed próféta mondásainak (*hadís*) újraértelmezése és verifikálása lesz.³³⁹

https://www.strategyand.pwc.com/me/home/what_we_think/40007409/40007869/47902935

³³⁴ Vision 2030: „Our Vision: Saudi Arabia ... the heart of the Arab and Islamic worlds, the investment powerhouse, and the hub connecting three continents ...” <http://vision2030.gov.sa/en/foreword>

³³⁵ Tekintettel arra, hogy a királyságban a legnagyobb munkaadó maga az állam, és a magánszféra mindössze mintegy 20%-kal van jelen a munkaerőpiacon, ez gyakorlatilag az egész társadalmat érzékenyen érintette. Montagu, 12. o.

³³⁶ A miniszterek fizetését 20%-kal csökkentették, az állami alkalmazottak extra juttatásait megvonták.

³³⁷ A *vakíl* egy férfi „gyám, gondnok”, aki nélkül a nők ma is nehezen vezethetnek saját vállalkozást vagy céget, annak ellenére, hogy 2011-ben a kormány eltörölte ezt a kötelezettséget. Ez a gyakorlat azonban ma is gyakran érvényesül. A *mahram* az a férfi kísérő, akinek a nőt el kell kísérnie, ha az elhagyja otthonát. Montagu, 30-33.o., *Women's Employment in Saudi Arabia*.

³³⁸ Vision 2030

³³⁹ Chulov, 2017.

(Ismert, hogy az iszlám egyik jogforrása – a Korán mellett – a prófétai hagyományok összessége, mely ún. *hadís*okban, a próféta cselekedeteit és/vagy mondásait hagyományozó történetekben maradt fenn. Tekintettel arra, hogy ezek a történelem folyamán „jól használható” eszközök voltak, az iszlám vallás- és jogtudomány külön ága alakult ki, amelynek feladata ezeknek a történeteknek, a *hadís*ok eredetiségének vizsgálata.)³⁴⁰ Ezzel az államhatalom a vallási körök megnyirbált hatáskörének és legitimációjának egy részét kívánja átvenni és saját legitimációját erősíteni. Erre annál is inkább szükség van, mert a reformok kezdeti intézkedését, bizonyos elemeit már mostanra vissza kellett vonni. A 2017. április 22-i királyi rendelet az egyre erősödő elégedetlenség hatására – bár az indoklásban a korábbi zuhanás után ismét emelkedő olajárak által biztosított plusz források szerepeltek - visszaállította az állami alkalmazottaktól megvont juttatásokat.³⁴¹

Ebben a környezetben a társadalmi modernizációs program, de különösen a „visszatérés a mérséklet iszlámhoz” nehéz és lassú folyamat lesz, ha egyáltalán kivitelezhető. Sokan figyelmeztetnek arra, hogy ezzel a kijelentéssel a trónörökös egyenesen Szaúd-Arábia *raison d'être*-jét kérdőjelezi meg, nem is beszélve a szaúdi királyság által nyújtott támogatásokról, melyek ugyanúgy hozzájárultak a radikális csoportok megjelenéséhez és fennmaradásához, mint a békés szunnita közösségek életéhez. Ráadásul, miközben felmérések azt mutatják, hogy a fiatalok szívesen fogadnák a társadalmi korlátok eltörlését, azonnal visszakoznak, ha az saját családjuk nőtagjaira is vonatkozik.³⁴²

A szaúdi állam felépítése

A szaúdi királyság államvallása az iszlám, alkotmánya a Korán és a *sarí*a, nyelve az arab, fővárosa Rijád.³⁴³ A szaúdi királyság monarchia,³⁴⁴ melyben a dinasztikus jogok az alapító

³⁴⁰ Ld. pl. Goldziher, Ignaz: *On the development of the hadith*, in Muslim Studies (Mohammedanische Studien), vol. 2., Aldine-Atherton-Chicago-New York, State University of New York Press, 1971, <https://www.scribd.com/doc/94082289/Goldziher-Muslim-Studies-2>

³⁴¹ Reuters (2017b): *Saudi Arabia restores perks to state employees, boosting markets*, 2017. ápr. 22., <https://www.reuters.com/article/us-saudi-economy/saudi-arabia-restores-perks-to-state-employees-boosting-markets-idUSKBN17O0NL>

³⁴² Meg kell jegyeznünk, hogy ez a jelenség Szaúd-Arábián kívül is, az arab társadalmakban komoly problémát jelent. Dorsey, James M.: *Crown Prince Mohammed's vow to moderate Saudi Islam: Easier said than done*, <https://mideastsoccer.blogspot.com/2017/10/crown-prince-mohammeds-vow-to-moderate.html>

³⁴³ Alaptörvény (Szaúd-Arábia), 1. cikk, http://www.servat.unibe.ch/icl/sa00000_.html

³⁴⁴ 2003 decemberében a *szahva* egy reform-petíciót nyújtott be, melyben alkotmányos monarchia létrehozására létrehozására szólított fel. ICG S.A. (2004) *Backgrounder: Who are the Islamists?* ME Report No. 31, September 21, 2004

fiait és az ő gyermekeik gyermekeit illetik meg, akik közül a legkiválóbbat kéri fel a *baj'a*³⁴⁵ folyamatán keresztül az uralkodásra.³⁴⁶ Az állam feje a király, akit a rangban és korban „senior” hercegek tanácsa választ. Ennek a tanácsnak jogában áll nemcsak a király megválasztása, hanem akár leváltása is, amennyiben a király eltér a *saría* szabályaitól. (Ez meg is történt Szaúd ibn Abd-al-Azízzal 1964-ben, amikor egy a hercegekből, *ulamából* (vallástudósok) és kormánytisztviselőkől álló tanács lemondatta és helyére testvérét, Fajszált választották meg királynak, aki 1975-ig uralkodott. Fajszál királyságának igazolásához az *ulamá* egy *fatvát*, azaz vallásjogi rendeletet/magyarázatot adott ki, mely a királycserét a „közérdekkel” indokolta.³⁴⁷)

A király, aki nemcsak államfő, de a legfőbb őrzője a vallásnak is (mint „a két szent hely őrzője”), valamint a legfőbb törzsfő³⁴⁸ is, a vallási és a világi hatalom egységét jelképezi és testesíti meg, az állam mindhárom funkcióját (törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató) ellenőrzi és irányítja, továbbá ő a fegyveres erők főparancsnoka is egy személyben. A törvényeket, szerződéseket, nemzetközi megállapodásokat és koncessziókat királyi dekrétumokkal hirdetik ki.³⁴⁹ Az általános politikai irányvonalak meghatározása, a döntéshozatal a királyi családon belül történik oly módon, hogy a rangidős és/vagy politikai befolyással rendelkező hercegek zárt ajtók mögött megpróbálnak konszenzusra jutni az adott kérdésben.

A szaúdi alaptörvény tulajdonképpen a törzsiség és az iszlám első kezdeti hagyományos modelljének a mintáját mutatja: az alaptörvény Isten törvénye (1. cikk). Az uralkodó kiválasztása és utódlása a családon belüli hűségesküvel válik biztosítottá, és az öröklés az államalapító fiaira és annak gyermekeinek gyermekeire száll, azaz a családon belül marad (5. cikk).³⁵⁰ Az állampolgárok szintén hűségesküt tesznek az uralkodónak (6. cikk). A kormányzás (hatalma) a Koránból és a prófétai hagyományból eredeztethető (7. cikk), és az igazságosságon, konzultáción és az (Isten előtti) egyenlőségen alapszik, a sariának

³⁴⁵ Egy olyan íratlan szerződés vagy megállapodás, mellyel az alattvalók nevében a törzs vagy a család vezetői – a modern korban a politikai és vallási vezetők is – elismerik az uralkodót és hűségesküt tesznek neki. Bővebben ld. pl. Esposito, 1995, 205.

³⁴⁶ Alaptörvény, 5. cikk

³⁴⁷ A „közérdek, közjó” fogalmának jelentőségéről az iszlámban ld. Jany János (2017): A '*darúra*' (kötelesség) és a '*maszlaha*' (közjó) fogalma az iszlám jogban című monográfiáját. (megjelenés alatt)

³⁴⁸ A 2005-ös helyhatósági választásokon az egyik jelszó éppen az volt, hogy „egy törzs vagyunk”. Idézi Montagu, 15. o.

³⁴⁹ Alaptörvény, 6. fejezet

³⁵⁰ Ibn Szaúd halála (1953) óta az öröklés rendje eddig horizontális volt, azaz testvérről testvére szállt.

megfelelően (8. cikk).³⁵¹

Szintén ezeket az elemeket tükrözi az 1953-ban (azaz a királyság alapítója halálának évében) alakított Miniszterek Tanácsa, azaz a kormány, melynek tagjait kormányfőként a király nevezi ki négyévente. A Tanács tagjai a miniszterelnök (a király), a trónörökös (Mohamed bin Szalmán), és a miniszterek. Az 1993 szeptemberében Fahd király által jóváhagyott, a Miniszterek Tanácsáról szóló törvény értelmében a Tanács feladata a külső, belső, pénzügyi, gazdasági, oktatási és védelmi politikák megfogalmazása és végrehajtásának felügyelete, valamint az általános államügyek intézése. A Tanács tagjai csak „szaúdi születésű és leszármazású személyek lehetnek, akik közismerten igazságosak és képesek feladatuk ellátására ... és korábban nem voltak elítélve erkölcstelen cselekményekért.”³⁵² A törvényeket királyi rendelettel ratifikálják és hirdetik ki, és az iszlámra hivatkozó állammodellek esetében „megszokott” módon összhangban kell lenniük az isteni törvényekkel, a *saríával*.

A kormány törvényhozó tevékenységét 1992 óta egy Konzultatív Tanács (*Madzslisz al-súra*) segíti és egészíti ki, melynek egyrészt a törvényjavaslatok megvitatása a feladata, másrészt jogában áll a minisztereket behívni és kérdéseket intézni hozzájuk. A tanácsadó testület intézménye nem idegen a törzsi arab társadalmaktól és az arab/izlám eszmetörténeti fejlődéstől – erre a hagyományra hivatkoznak is, amikor „egy hagyományos iszlám koncepció modern változataként” definiálják -,³⁵³ amennyiben a Koránban is találhatók vonatkozó részletek. A mai *Madzslisz al-súra* előzményeként a Szaúd-család 1926-ban a Korán 42. szúrájára hivatkozva³⁵⁴ egy Konzultatív Tanácsot nevezett ki, melynek azonban semmiféle tényleges hatalma nem volt.³⁵⁵ 1962-ben Fajsál herceg vetette fel ismét egy ilyen tanács létrehozásának lehetőségét, mely választott és kinevezett képviselőkből állt volna, mintegy helyettesítve a parlamentet. Bár akkor a Tanács nem jött létre, az 1991-es Öböl-háborút követően - 1992 márciusában - a király megígérte, hogy lehetőséget nyújt az állampolgárok részvételére a politikai döntéshozatalban, azaz felállítanak egy olyan Konzultatív Tanácsot, mely megfelel az iszlám előírásainak (ld. Korán fenti szúrája). 1993 decemberében Fahd

³⁵¹ Alaptörvény

³⁵² A Miniszterek Tanácsáról szóló törvény, <https://saudiembassy.net/law-council-ministers> (Szaúd-Arábia)

³⁵³ *Madzslisz al-súra* <https://www.saudiembassy.net/majlis-al-shura-consultative-council>

³⁵⁴ "és akik Urukra hallgatnak, elvégzik az istentiszteletet, és akik megtanácskozzák egymás között az ügyeiket és adakoznak abból, amivel elláttuk őket", *Korán* (1987). Helikon Kiadó, Budapest, 346-7.

³⁵⁵ Ez a Konzultatív Tanács valamikor megszűnt működni, de további sorsával kapcsolatban különböző hírek vannak. Feladatait átvette a Miniszterek Tanácsa, viszont a hagyományok értelmében egy új Tanácsot kezdeményeztek, ez a mai *Madzslisz al-súra*.

király személyesen nyitotta meg a 60 fős Konzultatív Tanács első ülését. A Tanácsot azóta több alkalommal kibővítették, ma 150 tagja van, akiket a király négy évre nevez ki vezető tudósok és tapasztalt szakemberek köréből, tehát a királyi család tagjai nincsenek benne. A hivatal korlátlanul megújítható. A tagok fizetést kapnak, ezért cserében más kormányzati funkciót nem tölthetnek be. Feladatuk a minisztériumok éves jelentéseivel, nemzetközi jogi kérdésekkel, szerződésekkel, törvények értelmezésével, gazdasági és szociális fejlődés kérdéseivel kapcsolatosan a véleménynyilvánítás. A Tanács véleményét a miniszterelnökhöz továbbítják, aki azután a Miniszterek Tanácsának véleményét is kikéri, majd ha mindkét vélemény pozitív, a törvényt (stb.) királyi rendelettel kihirdetik. Amennyiben a két vélemény különbözik, a király úgy dönt, ahogyan jónak látja.³⁵⁶ 2004-től – a király döntése alapján – a Tanácsnak immár jogában áll előzetes királyi engedély nélkül is törvényeket és törvénymódosításokat kezdeményezni.³⁵⁷ A *Madzslisz al-súrának* jelenleg tizenkét bizottsága is van és 2004 óta tagja az Interparlamentáris Uniónak.

Bár a Konzultatív Tanácsot sokan, elsősorban az Egyesült Államokban egyfajta előfutárnak tekintik a parlament intézménye és a demokrácia felé, szaúdi illetékesek több alkalommal is cáfolták ezt a véleményt,³⁵⁸ csakúgy, mint azt a feltételezést, hogy a Tanácsot külföldi nyomásra állították volna fel.³⁵⁹ A Konzultatív Tanács volt elnöke, Mohamed ibn Dzsubajr sejk szerint a Tanács egyedülálló intézmény és semmiképpen sem hasonlítható össze a nyugati parlamentekkel. "Nagy különbség van a demokrácia és a Tanács között. A demokráciában a parlament választott tagjainak hatalmában áll olyan törvényeket kiadni és érvényteleníteni, melyek esetleg ellentétben állnak Isten tanításaival. A Tanács-rendszerben az emberek nem vitathatnak meg olyan kérdéseket, melyeket a Korán és a *szunna* eldönt. A Tanács tagjainak az a szerepe, hogy más kérdésekben véleményt nyilvánítsanak, úgy, hogy az ne legyen ellentét az iszlám törvényeivel."³⁶⁰

A kormány cselekedeteit és politikáját az iszlám nevében a vallástudósok testülete, az *ulamá* érvényesíti és szentesíti, akik a királyi dekrétumok előkészítéséhez és megfogalmazásához is

³⁵⁶ *Madzslisz al-súra törvény*, 17. cikk

³⁵⁷ *Madzslisz al-súra*

³⁵⁸ Emlékeztet, hogy Bill Clinton első hivatalba lépése után, amikor az amerikai külkapcsolatrendszerben a demokrácia fontosságáról beszélt, Fahd király egy sajtótájékoztatón egyenesen azt nyilatkozta, hogy a demokráciát nem erre a térségre találták ki. Erre a nyilatkozatra azóta is gyakran utalnak a különböző források, pl. BBC News (2005): *Last Saudi regions vote in polls*.
http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/4468711.stm

³⁵⁹ A szaúdi kormány nevében Nájif herceg, belügyminiszter cáfolta azokat a feltételezéseket, melyek szerint a Konzultatív Tanácsot külföldi nyomásra állították fel.

³⁶⁰ Arab News, Jiddah, 1993. december 29.

tanácsokat adnak. Jogi véleményüket rendszeresen kikérik a fontos politikai döntések igazolásához (pl. az Öböl-háborúban az idegen csapatok állomásozásával kapcsolatban). A szaúdi uralkodók külön hangsúlyt helyeznek arra, hogy konzultáljanak az *ulamával*, és hogy egyezsége jussanak velük vallási ügyekben, illetve azon politikai döntéseket illetően, melyek megkívánják, vagy "profitálhatnak" a vallásjogi megalapozottság meglétéből. A szaúdi uralkodók és az *ulamá* közötti szoros, mondhatni „intézményesített” kapcsolat – mint már említettük – a 18. századig, Abd-al-Azíz ibn Szaúd és Mohamed ibn Abd-al-Vahháb megállapodására vezethető vissza. A „hivatalos” vallási körök tulajdonképpen az állami adminisztráció részeként az uralkodóház hatalmának biztosításához járulnak hozzá – többek között az uralkodó családnak politikai vezetőként vallásos legitimálásával -, miközben cserében ők gyakorolhatják a hatalmat a teológiai, társadalmi és kulturális ügyek felett, ily módon közvetlenül befolyásolva a társadalom mindennapi életét is. Mohamed bin Szalmán bejelentése a mérsékelt iszlámhoz való visszatéréshez ezt a megállapodást alapjaiban kérdőjelezte meg (ld. fentebb).

A szaúdi királyságban az igazságszolgáltatás alapja a *saríá*, az iszlám jog, melyet az ún. *saríá*-bíróóságokon keresztül gyakorolnak. Maga az igazságszolgáltató hatóság mindentől és mindenkitől független, „semmi más hatóság előtt nem hajolnak meg, csak az iszlám *saríá* előtt”.³⁶¹ A bírósági határozatok fő végrehajtója szintén a király, vagy akit a király kinevez.³⁶² Ahogy a Korán és a prófétai hagyományok „használata” a formális alkotmány helyett szabad teret enged bizonyos esetekben az uralkodónak, az igazságszolgáltatásban a hanbalita jogi tradíció³⁶³ is úgy foglal állást, hogy ahol az írott törvény nem rendelkezik, ott szabad a változtatás, engedélyezett a re-interpretálás. (A király és családja mindazokat, de csakis azokat a területeket uralhatja, melyeket ez a két forrás nem fed le.) Ennek alapján vezethetett be a szaúdi kormány új intézkedéseket a hanbalita jog által le nem fedett területeken. Így került sor olyan modern törvények - királyi dekrétumok formájában - kiadására, mint 1954-ben a Kereskedelmi Rendelet, 1963-ban a Bányásztörvény, 1970-ben a Munka- és Munkástörvény, 1970-ben a Szociális Biztosítási Törvény és 1971-ben a Polgári Szolgálat-Törvény.

³⁶¹ *Alaptörvény*, 46. cikk

³⁶² *Alaptörvény*, 50. cikk

³⁶³ Emlékeztet, hogy a szunnita iszlámnak négy jogi iskolája van: a málikita, a sáfiita, a hanafita és a hanbalita, melyek közül ez utóbbit tartják a legradikálisabbnak.

Az „iszlám sejkjének”³⁶⁴ hagyományos hivatala helyébe az Igazságügyminisztérium lépett, mely felügyeli az igazságszolgáltatást és a *saríá*-bíróságok működését is. Egy külön kiegészítő igazságszolgáltató testület felügyeli a *saríán* kívüleső ügyeket. 1955-ben hozták létre az ún. Panaszok Testületét, melynek feladata, hogy az uralkodó által hozott törvényekkel és rendeletekkel kapcsolatosan meghallgassa és elbírálja a kormánytisztviselőkkel szembeni panaszokat, eldöntse a királyi dekrétumokból és modern törvényhozásból eredő vitás kérdéseket. Mindebben visszaköszön az „igazságos uralkodó” ideális eszményképe és ma is érvényes kötelezettsége.

A vallási szféra mellett a királyi család pozíciójának másik letéteményese a Nemzeti Gárda, mely független erőként eredetileg azoknak a leszármazottaiból alakult, akik Abd al-Azíz királlyal harcoltak együtt a királyság megszilárdításáért. Mára jelentős katonai és kulturális intézménnyé vált. Katonailag jól-képzett elitalakulat, mely szükség esetén a fegyveres erőkkkel együtt képes harcolni a királyság védelmében. Kulturális téren viszont a feladata különböző társadalmi programok széles körének megvalósítása, a vallási ügyektől az orvosi ellátáson, oktatáson stb. keresztül egészen a különböző sporttevékenységekig. Ennek vezetését a közelmúltban lejátszódott „luxuspuccs” néven elhíresült eseménysorban ragadta magához Mohamed bin Szalmán.³⁶⁵

1991-ben egy királyi dekrétumot adtak ki a kormányzás új provinciális rendszeréről, melynek értelmében a 13 kormányzóság élén miniszteri rangban helytartók állnak, akik hűségesküt tesznek a királynak (a törvény az eskü szövegét is tartalmazza), de a továbbiakban a belügyminiszternek tartoznak felelősséggel.³⁶⁶ Ezek mellett regionális tanácsok működnek, melyeknek tagjait a király nevezi ki polgárok és tisztviselők közül. A tanácsok feladata a kormányzóságok fejlődésének figyelemmel kísérése, illetve ezzel kapcsolatban véleménynyilvánítás mind a kormány, mind a kormányzóság vezetése felé. (Úgy tűnik, ezek regionális szinten a Konzultatív Tanács megfelelői.) A 13 kormányzóság további 103 körzetre oszlik.

³⁶⁴ Az *ulamá* állami hierarchiájának élén álló személy a főmufti. A cím eredete a 10. századi Khoraszánba vezethető vissza, majd az Oszmán-török birodalomban tett szert különös jelentőségre. Bővebben ld. Esposito, 1995, vol. 4., 54.

³⁶⁵ Al-Jazeera (2017c): *Saudi Arabia prince detained, ministers dismissed*, November 5, 2017, <http://www.aljazeera.com/news/2017/11/saudi-ministers-national-guard-economy-dismissed-171104190619900.html>

³⁶⁶ A regionális kormányzásról szóló törvény, 1991. július 9., http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=336088

2005 márciusában a királyság történetében először korlátozott helyhatósági választásokat tartottak, melyek keretében a helyi tanácsok képviselőinek a felét, mintegy 250 képviselőt választották meg. A képviselők másik fele kinevezéssel jut majd pozíciójába. Sem ekkor, sem a 2011-ben tartott helyhatósági választásokon nem vehettek részt nők. A legutóbbi helyhatósági választásokra 2015-ben került sor, amelyben a 2100 helyből 20-at nyertek női jelöltek. A helyi tanácsoknak korlátozott a hatásköre, általában csak kifejezetten helyi ügyekről dönthetnek, mint pl. szemétszállítás, stb.³⁶⁷

Az öröklés rendje

A királyt – az alaptörvény értelmében – Ibn Szaúd fiai és azok leszármazottai közül választják ki. A trónörökös maga a király nevezi ki és látja el feladatokkal. A király halála esetén a trónörökös látja el a király feladatait is addig, amíg az új királynak a hűségesküt a család tagjai le nem teszik. A jelenlegi király Szalmán bin Abd-al-Azíz Ál-Szaúd, míg – némi trónörökös-váltási hullámok után - kedvenc fia, Mohamed bin Szalmán a trónörökös. Bár a szaúdi uralkodócsaládon belüli viszonyok kívülről nehezen láthatók, úgy tűnik, hogy ezzel az eddig fivérrel fivérre szálló öröklés megszűnik, és az apáról fiúra modell fog érvényesülni. Ennek egyik oka, hogy Ibn Szaúd fiai immár meglehetősen idősek,³⁶⁸ tehát egyfajta természetes generációváltás is zajlik. Az eddigi „horizontális” öröklési modell az Ibn Szaúd fontosabb pozíciót betöltő fiai közötti hatalommegosztás elvén működött, ami a napi politikában és a külpolitikában is érvényesült. Miközben ez meglehetősen hosszadalmas és átláthatatlan döntéshozatalt eredményezett, minden hátránya ellenére mégis szerencsésnek bizonyult abból a szempontból, hogy a döntéseket konszenzussal hozták. Abdullah királysága idején (2005-2015) azonban a család ún. Szudairi csoportja³⁶⁹ többször vitatta a magát általában reformerként pozicionáló király döntéseit, amitől a folyamat még jobban lelassult. (Emlékeztet, hogy erre az időszakra esett az „arab tavasz”, amit a királyság komoly fenyegetésként érzékelt, így Abdullah beígért reformjai elmaradtak.) Szalmán királyságának kezdetén a hatalom és a döntéshozatal immár mindössze három kézben összpontosult: magának a királynak, Szalmánnak a kezében, valamint a trónörökös/belügyminiszter

³⁶⁷ Al-Jazeera (2015): *Saudi Arabia elects its first female politicians.*

<http://www.aljazeera.com/news/2015/12/women-win-seats-landmark-saudi-arabia-elections-151213054750832.html>

³⁶⁸ Ibn Szaúd 1953-ban halt meg.

³⁶⁹ Ibn Szaúdnak tizedik feleségétől, Hassza al-Szudairitól hét fia született: Fahd király, Szultán és Nájif (már elhunytak), Abd-ul-Rahmán és Ahmed (hivatalos funkció nélkül), Turki (elhunyt) és a jelenlegi király, Szalmán.

Mohamed bin Nájif³⁷⁰ és Szalmán kedvenc fia, a helyettes trónörökös/védelmi miniszter Mohamed bin Szalmán kezében. Ezzel komoly fordulat állt be a családtagok politikai szereplésében és jelentőségében, bár egyelőre nem világos, hogy a trónörökös végleg biztosítani tudta-e magának a hatalmat. A már említett „Vision 2030” modernizációs program, ami a szűk, de létező technokrata rétegnek kedvez, valamint megszólítja a fiatalokat és a nőket, csak akkor támaszthatja alá Mohamed bin Szalmán legitimációját, ha sikeres lesz. (Mint láttuk, a tervezett reformokban máris tapasztalható egyfajta visszarendeződés.) Hasonlóan legitimációs célokat (is) szolgál a szaúdi biztonság megóvására hivatkozással indított és folytatott jemeni háború, mely a trónörökös nevéhez fűződő másik „nagy ügy”, mely államférfivá emelheti őt. (Ismert, hogy az arab világban a vezetők jelentős része katonai karrierrel (is) rendelkezik, így fiaik legitimációjának is gyakran része a katonai végzettség, hiszen a vezetők egyben a hadsereg főparancsnokai is egyben – ezért ennek hiánya komolyan ronthatja az öröklési esélyeket.³⁷¹)

Mohamed bin Szalmán üstökösként felfelé ívelő karrierje ellenére az öröklés további rendjét komoly bizonytalanság övezi, hiszen sem az alaptörvény, sem az ún. Hűség Bizottság, melyet 2006-ban Abdullah király kifejezetten az öröklés rendjének megállapítására hozott létre, nem oldja meg a kérdést. 2017. június 21-22-e éjszakáján ráadásul Mohamed bin Szalmán – meglehetősen vitatott körülmények között – lemondásra kényszerítette Mohamed bin Nájifot a trónörökös pozíciójából, helyébe Szalmán őt nevezte ki első számú trónörökösnek. Sőt, az uralkodó további lépésként Khálid bin Szalmánt, egy másik fiát nevezte ki Szaúd-Arábia washingtoni nagykövetének (a Mohamed bin Nájiffal szorosabb rokonságban lévő Abdullah Fajsál bin Turki helyett), és egy másik fiát, Abd-al-Azíz bin Szalmánt energiaügyi miniszternek. További, az egész világot megdöbbenítő lépésben került sor a már említett puccsra. Az indok a korrupció volt, hiszen a királyságban az uralkodócsalád és az állam összefonódásának következményeként az állami és magánvagyonok közötti határ meglehetősen elmosódott. Bár a szaúdi közvélemény nagy része örömmel fogadta a korrupcióellenes fellépést, a piacokat és a befektetőket megijesztette a „leszámolás”. Annál is inkább, mert a művelet célja nem teljesen világos: sokan Mohamed bin Szalmán akcióját

³⁷⁰ Szalmán egyik első királyi intézkedésével 2015. április 29-én az addig trónörökös, Mukrin bin Abd-al-Azíz (Ibn Szaúd legutolsóként született fia) helyébe nevezte ki Mohamed ibn Nájifot.

³⁷¹ Az egyiptomi elnökök, Gamál Abd-al-Nászir, Anvar Szadat, Mohamed Hoszni Mubáarak, Abd-al-Fattáh azl-Szíszi), a líbiai vezető, Muammar al-Qaddáfi, a jemeni vezető Ali Szálih és a fia, a szíriai elnök Háfiz al-Aszad és az idsebbik (balesetben elhunyt) fia, Bászil, valamint a jordán király Huszein és fia, Abdallah. Emlékezetes pl. hogy Háfiz al-Aszad halálát követően komoly bizonytalanságok adódtak Bassár utódlása miatt, hiszen ő nem volt katona.

látják benne, mellyel pozícióját kívánja végleg megerősíteni, ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy a pénzügyi források megszerzése is szerepet játszott. Bár egyelőre úgy tűnik, Mohamed bin Szalmán előtt egyenes az út a trónhoz, amit erősít testvéreinek kulcspozíciókba történő kinevezése is, egyáltalán nem biztos, hogy az öröklés folyamata ezzel lezárult.

A szaúdi állam külkapcsolatai

A szaúdi állam külkapcsolatait megalakulásától kezdve meghatározta az ország iszlámban betöltött helye és szerepe (ld. fentebb), valamint az Arab-félszigeten felfedezett és feltárt szénhidrogén-készletek, melyek tulajdonképpen pre-desztinálták Szaúd-Arábiát arra, hogy az arab országok között és az iszlám világban, csakúgy, mint globális szinten – legalábbis bizonyos kérdésekben – meghatározó szerepet játsszon. A szent helyek feletti ellenőrzés megszerzését és stabilizálását követően – részben a zarándoklat folyamatosságának biztosítása okán – a szaúdi monarchia legitimációját senki nem kérdőjelezte meg, még a hidegháborús időszakban sem, amit a Közel-Keleten az arab országok között leginkább az arab nacionalista forradalmakat követően az „arab szocialista” országok és a konzervatív, monarchikus berendezkedésű országok ellentéteivel írhatunk le.

Az arab nacionalizmust programként megfogalmazó arab országok „arab szocializmusával” és szekuláris katonai rezsimeivel szemben Szaúd-Arábia a konzervatív, monarchikus berendezkedésüket megőrző arab országok csoportjához tartozott. Bár méretében és képességeiben ezek között a legnagyobb volt, külpolitikai céljait kevésbé látványosan, a közfigyelemtől távol próbálta érvényesíteni. A visszafogott politizálásnak két olyan regionális esemény vetett véget, melyek a szaúdi királyságot kibillentették ebből a „passzivitásból” és sokkal nagyobb külpolitikai aktivitásra ösztönözték: az 1979-es iráni iszlám forradalom és a forradalom exportjának terve, majd az 1991-es iraki-kuvaiti Öböl-háború lépéskényszerbe hozta Szaúd-Arábiát. A közvetlen és a távolabbi térség átalakulása pedig további, és egyre tágabb horizontokban kezdeményező külpolitikát eredményezett. Mindennek egyik fontos pillére és legfőbb legitimáló ereje a fentebb elemzett központi szerep a teljes muszlim közösségen belül, míg a másik az ország olajkincse, mely az olajkitermelés, -ellátás és –szállítás globális jelentősége okán Szaúd-Arábiának – legalábbis ebben a kérdésben – az iszlám világban messze túlmutató szerepet biztosít.

Az iráni iszlám forradalmat követő iraki-iráni háború lehetőséget nyújtott arra, hogy míg a Perzsa-öböl két egymással versengő hatalma lekötötte egymást a véget érni nem látszó nyolc

éves háborúban (1980-1988), addig Szaúd-Arábia vezetésével egy regionális együttműködés – az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa (Gulf Cooperation Council - GCC) - jöjjön létre az Öböl kisebb államai között, melynek részét képezte egy közös védelmi erő felállítása is. Jóllehet a regionális biztonsági és védelmi szervezet terve az iraki-kuvaiti háborút követően is felmerült (Damaszkuszi Nyilatkozat – GCC+Egyiptom és Szíria), végül a regionális dimenzióból kilépve Szaúd-Arábia (és több Öböl-menti arab állam is) a globális hatalmakkal, elsősorban az Egyesült Államokkal kötött védelmi megállapodásokkal próbáltak gondoskodni biztonságukról.³⁷² Miközben az 1990-es évek amerikai „kettős feltartóztatási” politikája a Perzsa-öböl két regionális hatalmát sakkban tartotta, Szaúd-Arábia egyre aktívabb szerepet vállalt (volt kénytelen vállalni) az arab országok között. (Emlékeztet, hogy Egyiptom az ezt megelőző évtizedben az Izraellel kötött béke miatt teljesen elszigetelődött az arab országok között. Míg Szíria az 1996-ban végleg megfeneklett arab-izraeli békefolyamatot követően szigetelődött el.) Így 2002-ben immár Szaúd-Arábia terjesztette elő az ún. arab béketervet minden arab ország nevében. Ez egyben tükrözte a királyság egyre láthatóbb és növekvő szerepét, mint az arab országok vezetője, úgy a régióban, mint a nemzetközi közösségben. (Jóllehet az Izraellel szemben érvényesítendő arab leszerelési és non-proliferációs törekvések változatlanul – és az arab közösségbe visszatérő – Egyiptom kezében maradtak.)

A Perzsa-/Arab-öböl térségének politikai és biztonságpolitikai helyzetét a 2000-es években egyrészt a Közel-Keletet jellemző átalakulás, másrészt a szűkebb környezet változásai alakítják. Ezeknek az átalakulásoknak két fő iránya volt: egyrészt a hidegháború végét követően a regionális rend relatív fontosságának megnövekedése a globális nemzetközi rendhez és a külső befolyásokhoz viszonyítva; másrészt, részben ennek is köszönhetően, a sokszereplős és igen törekeny regionális egyensúly megbomlása. Az átalakulóban lévő, látszólag unipoláris nemzetközi rendben a Közel-Kelet államai számára az Egyesült Államok vált a viszonyítási ponttá, akár pozitív (Szaúd-Arábia), akár negatív (Irak, Irán) értelemben. Az Egyesült Államoknak a térség átalakítására tett kísérletei azonban kudarcot vallottak, a *Pax Americana* fenntartása humán és pénzügyi erőforrások tekintetében fenntarthatatlanná vált, így egyre kevésbé volt képes a térségben zajló folyamatokat befolyásolni – különösen úgy, hogy a vele komplementer módon működő Európai Unió befolyása gyakorlatilag a nullára esett vissza. Az amerikai jelenlét relatív visszaszorulása (iraki kivonulás, az izraeli-palesztin folyamat elakadása, a védelmi pajzs visszavonása Törökországból, az amerikai

³⁷² Ld. pl. N. Rózsa Erzsébet (2005): *Békefenntartási törekvések a Perzsa-/Arab-öböl térségében*. In: Beszteri Béla – Vizi László Tamás (szerk.): *Béketeremtés – békefenntartás*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 285-291.

szerep az arab tavaszban – Ben Ali és Mubárak „magára hagyása”, a „lead from behind” a líbiai misszióban, valamint a „szabad kéz” Szaúd-Arábiának előbb Bahreinben, majd Jemenben, ahol ehhez még támogatást is nyújtanak) együtt járt az Egyesült Államok térségbeli megítélésnek soha nem látott zuhanásával. A vákuumhelyzetek sora a regionális rend további, és egyelőre beláthatatlan átalakulását eredményezte, melynek során egyrészt Oroszország igyekszik - az átmeneti kiszorulás után - egyre vehemensebben visszatérni a térségbe,³⁷³ illetve a helyi vákuumokat a helyi regionális hatalmak igyekeznek betölteni. Ebben a keretben a regionális hatalmak olyan új típusú fellépései figyelhetők meg, mint egyes GCC államok politikai-gazdasági előretörése az arab világ más, számukra kevésbé hagyományos területein (pl. Líbiában vagy Egyiptomban), vagy a katonai szerepvállalás közvetlen szomszédságukon kívül, akár egyedül is (pl. katari bombázás Líbiában vagy a szaúdi-jemeni háború).

Az Egyesült Államok „visszavonulásának” következtében keletkező regionális hatalmi vákuum betöltésére indult versengés két szereplője Szaúd-Arábia és Irán. A versengés többszörösen aszimmetrikusnak mondható, amennyiben az Egyesült Államokkal szövetséges és annak nukleáris védőernyőjét is élvező Szaúd-Arábia áll szemben az egészen a közelmúltig az Egyesült Államok által fenyegetett Iránnal. Szaúd-Arábia a GCC vezető államaként elméletileg számíthat az Öböl-menti kis arab monarchiák támogatására, sőt, az iraki baaszista arab nacionalista rezsim bukását követően a legtöbb arab államéra is, amikor az irániakkal szemben az arab közösség védőbástyájaként lép fel, azonban 29 milliós népességét tekintve messze alulmarad a mintegy 85 milliós Iránnal szemben. Ugyanakkor a GCC-n belül támogatottsága nem feltétlen, hiszen egyrészt a GCC-n belül vannak törésvonalak, sőt, konfliktusok, elsősorban Szaúd-Arábia és Katar között, ami 2017 tavaszán-nyarán nyílt szakításhoz vezetett, másrészt a GCC nem minden állama támogatja a szaúdiak Iránnal folytatott versengését, inkább közvetíteni vagy kiegyezni szeretnének.

A szaúdi „közel-külföld”, az Arab-félsziget, úgy tűnik, Szaúd-Arábia megfellebbezhetetlen befolyási övezete, és az is marad, miközben az arab világ egyéb konfliktusaiban is – pl. Szíriában – határozott szaúdi fellépés tapasztalható. Mohamed bin Szalmán irányítása mellett a szaúdi szerepvállalás és érdekek érvényesítése – elsősorban az iráni regionális hatalom visszaszorítása érdekében – még agresszívabb formában prognosztizálható. Ehhez jelenleg

³⁷³ Elhousseini, Fadi (2016): *Russia is officially in the region as a new order begins*, 05 January 2016, <https://www.middleeastmonitor.com/articles/middle-east/23183-russia-is-officially-in-the-region-as-a-new-order-begins>

bírja Donald Trump amerikai elnök – úgy tűnik – korlátlan támogatását, és képes – ha talán csak névleg is – a terrorizmus elleni fellépés jelszávéval népes koalíciót létrehozni. A szaúdi regionális hatalmi szerepvállalást bár Irán regionális hatalmisága korlátozhatja, de valódi gátja saját gazdasági képessége és belső átalakulása lehet.

A „restaurációs” kísérlet: az Iszlám Állam

Az Iszlám Állam nevű terrorszervezethez fűződő modell a közösségszerveződés olyan mintáját mutatja, mely részben szervesen illeszkedik az iszlám államiség fejlődése során megjelent modellek sorába, másrészt – szándékán kívül is - alkalmazkodni kényszerül a mai nemzetközi rendszerhez, még akkor is, ha alapjaiban kérdőjelezi meg annak létjogosultságát és szabályait. Mára a modell átmenetinek bizonyult, amennyiben a nemzetközi, regionális és helyi erők összefogásának köszönhetően az Iszlám Állam területei felszabadultak,³⁷⁴ azaz az Iszlám Állam területisége megszűnt, ezzel az irányítása alatt álló lakosság és a kormányzati képesség is eltűnt. Mégis azt mondhatjuk, hogy az Iszlám Államnak a nemzetállamok alkotta nemzetközi rendben fellépő és magának legitimációt követelő modellje figyelmet érdemel, hiszen egy olyan fejlődési irány potenciális lehetőségére mutat rá, mely a maga pre-modern, modern és poszt-modern jellemzőivel egy másik értelmezési paradigma létét és lehetőségét jeleníti meg.

Amikor a szervezet magát Iszlám Államnak nevezi, azzal magát igyekszik ahhoz a bonyolult és sokrétű szellemi/vallási örökséghez kötni, melyet Isten Mohamed prófétán keresztül nyilvánított ki – ékes arab nyelven (*fuszha*) –, és amely máig meghatározza a hívó életét. Abú Bakr al-Bagdádi kalifaként a vallási közösség (*umma*) feje és vezetője szerepében lépett fel, akinek legfőbb feladata az isteni törvények betartásának biztosítása. Egyfajta végrehajtó hatalom (miközben a törvényhozás Isten kompetenciája),³⁷⁵ amely képes kitölteni azt az intézményes űrt, amelyet a kalifátus felbomlása jelentett. Ezzel az Iszlám Állam vezetője az iszlám fejlődésének korábbi, a társadalomban ma is ismert modelljéhez – sőt, logikájában, ideológiájában és jelképeiben modelljeihez (Mohamed medinai közössége, a kalifátus, illetve az oszmán birodalom) - nyúlt vissza és követelte az „alattvalók” lojalitását magának. A területszerzés tekintetében az első hívők hódításainak mintáit vette alapul a fegyveres dzsihád középpontba állításával és a feltétlen engedelmesség megkövetelésével, de az univerzálisnak hirdetett ideológia – az iszlám – terjesztése³⁷⁶ mellett a vallás megtisztításának és jobbításának szándékával is fellépett.³⁷⁷ Mindezt annak a területnek egy részén tette, mely

³⁷⁴ Khamenei ajatollah honlapja (2017): *Gen. Soleimani congratulates Ayatollah Khamenei and Muslims on ISIS termination*. November 21, 2017, <http://english.khamenei.ir/news/5283/Gen-Soleimani-congratulates-Ayatollah-Khamenei-and-Muslims-on>

³⁷⁵ Lásd Jany, 2006, 26–37.

³⁷⁶ „A 936-ban kezdődő [...] korszakban a kalifa átruházta a politikai hatalmat egy emírre vagy vezírre és ő maga inkább vallási tekintély maradt”. Maróth, 2013, 11.

³⁷⁷ Az iszlámban a kezdetektől jelentkeztek törekvések a „jobbításra” és a „megtisztulásra”, akár a próféta korának eszméihez és gyakorlatához való visszatérésben, akár reformokban és/vagy a modern kor

előbb az Omajjád kalifátus központját (a mai Szíria), majd az Abbászida kalifátus magterületeit (a mai Irak) képezte.³⁷⁸

Attól a perctől kezdve, hogy a szervezet Iszlám Állam néven kiáltotta ki kalifátusát, a szakértők szinte folyamatosan vitatták, hogy *pontosan mi is az Iszlám Állam*. Abú Bakr al-Bagdádi kalifátusnak kiáltotta ki a szervezetet, vagyis elvben a muszlimok egészét összefogó politikai szerveződésnek, amely az iszlám történetének nagy részét meghatározta. Azonban a csoport nevében az *állam* szó szerepelt, sokak szerint ezért államiségra áhítozott,³⁷⁹ vagy utánozta a nemzetállamok viselkedését.³⁸⁰ Ugyanakkor az Iszlám Állam terrorista szervezatként a globalizáció nyújtotta lehetőségeket és eszközöket használta, miközben vitatta a közel-keleti államrendszer, Szíria és Irak szuverenitását.

Az Iszlám Állam nem illeszkedett a modern nemzetközi rendszerbe,³⁸¹ jellegéből adódóan hármas identitással rendelkezett. A saját maga által kivetített és megfogalmazott önmeghatározása és ideológiája, jelképei és szóhasználata egy alapvetően *premodern*, antik, történelmi korokba visszanyúló jelleget mutatott. Ugyanakkor az iraki és szíriai magszervezet részben átvette a mai nemzetközi rendszerben megszokott államok egyes feladatait (pl. adószedés, pénzverés, szociális rendszerek fenntartása stb.), ezáltal a *modern* államiség jellegzetességeivel is rendelkezett. Mindezek a politikaelméleti fogalmak azonban elfedik a tényt, hogy az Iszlám Állam semmiféle tekintetben nem kívánt megfelelni a globális normáknak, hanem saját történelmi tapasztalatai alapján – bár a mai eszközökre támaszkodva – kívánta a hagyományos közösség fenntartó szerepét betölteni. Azáltal, hogy a hagyományos

követelményeivel való összhang keresésében fogalmazták ezt meg. A *dzsihad* minden hívő vallásos kötelessége, maga az erőfeszítés az egyén, majd a közösség, végül akár az egész világ vallásos értelemben jobbá tételére. Modern kori kiterjesztése a legköznapi értelemben az iszlám (vagy általában egy adott iszlámfelfogás) akár fegyverrel való érvényesítésére ugyan nem példa nélküli az iszlám történelmében, de semmiképp sem a szó egyetlen jelentése. A jelenkori radikális szunnita ideológiák – beleértve Szaúd-Arábia alapító ideológiáját, a *vahhábizmust* és az Iszlám Állam ideológiáját is – azonban az értelmezésnek ezt a kiragadott, szélsőséges elemét ragadják meg. Ebben a tekintetben nyer értelmet a síitaellenesség is, amely a síitákat mint eretnekeket, azaz elsődleges „megjavítandó” célokat tételezi.

³⁷⁸ Ennek megfelelően az Iszlám Állam kalifátusa az iszlám kezdeteitől ismert gyakorlatnak megfelelően viszonyul az ellenőrzése alatt tartott más etnikumú és/vagy vallású lakossághoz is: a másságot vallási alapon értelmezi, ennek megfelelően tesz különbséget más vallásúak, „könyves népek” és eretnekek között.

³⁷⁹ A modern arab (közel-keleti) politikai terminológia egyik alapfogalmának, a *daulának* a választása számtalan magyarázatra adott okot és lehetőséget.

³⁸⁰ Ramadan, Tareq A. (2016): *The 'Islamic State': statehood as geo-political objective, Islam as lexicon for legitimization*. US Arab Radio, <http://www.uschaammedia.com/section/opinions/the-islamic-state-statehood-as-geo-political-objective,-islam-as-lexicon-for-legitimation-1> és https://pdflegend.com/queue/the-islamic-state-statehood-as-geo-political-objective-islam-as-lexicon-for-legitimation-59ff05c8d64ab29c64197e85_pdf?queue_id=5a4556e6d64ab291b793932d

³⁸¹ Modernitás és modern nemzetközi rendszer alatt az államok dominált és a felvilágosodás eszméiből levezetett nemzetközi jogi és politikai szabályokon alapuló nemzetközi rendszert értjük, amely a 17. századtól napjainkig meghatározza a nemzetközi politikát.

közel-keleti államrendszert túllépte, bizonyos tekintetben meghaladta, egyszersmind *posztmodern* jelenséggé is vált.

Az Iszlám Állam ezért is nehezen illeszthető be a modern állam politikai fogalmába. Történetileg a szervezet azokhoz a csoportokhoz köthető leginkább, amelyek a 19–20. századi közel-keleti modernizáció és az az alapján létrejövő struktúrák erőszakos elutasítására hivatkozva jöttek létre és tevékenykednek,³⁸² így a részükről hatalmas ellentmondás lenne, ha ennek ellenére maguk is egy ilyen intézményrendszert hoznának létre. A szervezett közösségi lét és az ehhez kapcsolódó ellátórendszerek kalifátusnak nevezett formájában sokkal inkább a régióban hagyományos birodalmi modell visszatérését láthattuk. Az Iszlám Állam ugyan rendelkezett autoritással, de ez nem egyenlő mértékben érvényesült az általa elfoglalt területek egészén. Ráadásul ezeken a területeken – a szíriai és iraki polgárháború keretében – más szereplők is igényt tartottak a szuverenítésra, mint legfelsőbb döntéshozási képességre, amelyek közül Bagdadnak és Damaszkusznak volt/van meg a legjobb alapja. A kalifátus azonban a magterülettől jóval távolabb, azzal területi összefüggést nem mutató térségeket is bekapcsolt az autoritás körébe, amikor a hálózatosodás következtében újabb és újabb szervezetek tették le a hűségesküt a kalifának. Ezen területek felett azonban az Iszlám Állam tényleges autoritása még gyengébb volt, inkább csak névleges lehetett, még akkor is, ha vilajetként az Iszlám Állam szerves részeként tűnnek fel (pl. az algériai, kaukázusi vagy afganisztáni vilajeteket).³⁸³

Az Iszlám Állam más terrorszervezetekhez képest markánsan eltérő jellemzője a terület volt, még ha állandó területről nem is lehetett beszélni. Ezen túlmenően óriási vallási és érzelmi potenciállal is rendelkezett, hiszen a gyors terjeszkedés az arab-iszlám kalifátus hódításainak első, dicsőséges hullámát – illetve a klasszikus „államalapítást” - idézte fel. Az Iszlám Állam kikiáltásakor a becslések 31 000 km² és 90 000 km² közé helyezték a „kalifátus” területét,³⁸⁴ de ennek kiterjedése folyamatosan változott. (2017 végén azt mondhatjuk, hogy az Iszlám Állam területisége gyakorlatilag megszűnt, hiszen mind Irakban, mind Szíriában a nemzetközi, regionális és helyi erők összefogásával az Iszlám Állam által megszállt területek felszabadultak.) Az Iszlám Állam terjeszkedésének ábrázolására számos térkép készült, így a

³⁸² Delong-Bas (2005)

³⁸³ Bővebben ld. Arany-N. Rózsa-Szalai (2016), 160-186.

³⁸⁴ The Atlantic (2014): *The many ways to map the Islamic State*. <http://www.theatlantic.com/international/archive/2014/08/the-many-ways-to-map-the-islamic-state/379196>.

területi változások viszonylag jól nyomon követhetőek voltak.³⁸⁵ Ugyanakkor végig kérdéses maradt, hogy az Iszlám Állam hódításai mennyire feleltethetők meg a konkrét területbirtoklásnak (és irányításnak): ez gyakran csak a kulcsfontosságú utakra, városokra, határátkelőkre terjed ki, így az elfoglalt területeken eltérő mértékben volt jelen.³⁸⁶ Emiatt sokkal inkább emlékeztetett az arab vagy az oszmán birodalom többlépcsős felépítésére,³⁸⁷ mint egy modern államra.

Az Iszlám Államnak, mint kalifátusnak az eszmei területisége is komoly vonzerőt, illetve fenyegetést tartalmazott. A közösségi médiafelületeken bemutatott, részben vagy teljesen feketére színezett világtérképek egyrészt a *dár al-iszlám* helyreállításának vallásos kötelezettségét, másrészt azt az elképzelést jelzik, hogy az iszlám mindenütt győzni fog. Ez a virtuális területiség az umma-felfogás szerves része, és egyben jelzi, hogy a modern államfelfogás területisége (beleértve a nemzetközileg elismert határokat, szuverenitást, stb.) kívül marad az iszlám (a konzervatív iszlám-értelmezések) reális terén.

A lakosság

A kalifátus kikiáltásával létrehozott viszony a kalifa és az *umma* tagjai között leginkább az (Isten-)uralkodó-alattvaló, és nem a modern állam-állampolgár viszonyhoz hasonlítható,³⁸⁸ és alapja a vallási legitimáció, az Istenre való hivatkozás. Bár a háttérben ott álltak az *ummát* jellemző közös elemek (az isteni törvények, közös jogok és kötelezettségek), formálisan a viszony a hűségesküvel jött létre, amelyet az *umma* tagjai tesznek le a vezetőik felé.³⁸⁹ A kalifa alattvalóinak közössége nem szerveződik közös gazdasági-társadalmi struktúrába, tagjainak pontos száma meghatározhatatlan, azt a vallási identitáson, a vallásra hivatkozással

³⁸⁵ Pl. The New York Times (2014): *A rogue state along two rivers – How ISIS came to control large portions of Syria and Iraq*. <http://www.nytimes.com/interactive/2014/07/03/world/middleeast/syria-iraq-isis-rogue-state-along-two-rivers.html>

³⁸⁶ Institute for the Study of War (2015): *ISIS Sanctuary*. http://www.understandingwar.org/sites/default/files/ISIS_Sanctuary_Map_3APRIL15%20%281%29.pdf.

³⁸⁷ Hourani, Albert (2013): *A history of the Arab peoples*. London, Faber and Faber, 138.

³⁸⁸ Az *umma* és a közel-keleti nemzetállamok rendszere az Iszlám Állam retorikájában is szembe kerül egymással. Maróth, 2014.

³⁸⁹ Kuznetsov, Vassily (2015): *The Islamic State: Alternative statehood?* Russia in Global Affairs, <http://eng.globalaffairs.ru/number/The-Islamic-State-Alternative-Statehood-17876> . Az Iszlám Állam ugyan létrehozott egyéni jogokat és kötelezettségeket tartalmazó dokumentumokat (lásd később), ám ezek egyrészt helyi (városi) szinten jöttek létre, másrészt kiadásukra politikai értelemben a szervezet nem kapott felhatalmazás.

fellépő kalifa autoritásának elfogadásán és a hűségeskün kívül semmi nem köti össze,³⁹⁰ amelyek az Iszlám Állam ideológiájában elsőbbséget követelnek az állampolgárság felett.³⁹¹

Ugyan nehezen tudjuk meghatározni azoknak az embereknek a számát, akik az elmúlt évek valamely pillanatában az Iszlám Állam uralma alatt éltek, mindenesetre kijelenthető, hogy ilyen csoport kétséget kizáróan létezett.³⁹² Az állandó lakosság kritériuma esetén az igazi dilemmát az e csoport tagjai és az Iszlám Állam közötti kapcsolat minősége jelentette. A definíció szerint ugyanis nem elég, hogy egy szervezet rendelkezzen irányítása alatt álló emberekkel, de köztük tényleges kapcsolatnak kell lennie, mint például amelyet az állampolgárság biztosít. Ilyen egyértelmű intézményesített kapcsolat nem létezett az Iszlám Állam és a területén élők között: ugyan egyes hírek szerint Bagdádi szervezete bocsátott ki útlevelet „Iszlám Kalifátus” néven,³⁹³ ez önmagában még nem jelentett egyértelmű és tényleges viszonyt. Voltak olyan egyének, akik szimbolikusan kifejezték kötődésüket az Iszlám Államhoz³⁹⁴ (pl. a hűségeskü intézményén keresztül), ez azonban politikai és jogi szempontból is gyengébb kapcsolat volt, mint amely az adott egyént az állampolgársága szerinti államhoz, például Irakhoz vagy Szíriához köti. Ráadásul az Iszlám Állam fennhatósága alatt élőket a szervezet megfélemlítette, és fellépett azok ellen, akik nem ismerték el az uralmát,³⁹⁵ vagy éppen a megélhetési szükségszerűség volt a kényszerítő erő, így nagy jogosan merült fel a kérdés, hogy valóban elismerik-e az Iszlám Államot saját államukként. (Ugyanakkor sem a nemzetközi közösség, sem a különböző államdefiníciók sem szabják meg a szükséges lakosság minimumát.³⁹⁶) Azonban az Iszlám Állam esetén is

³⁹⁰ Ebből a szempontból Izrael hozható példaként, amelyik szintén a közös vallási identitásra alapuló közösséget hozott létre. Ugyanakkor a zsidó közösségnek is évtizedekre volt szükséges, hogy egy társadalommá formálódjon, amely folyamatot a modern államiság intézményeinek, illetve az állampolgársági viszony megteremtése követett.

³⁹¹ „Siessetek, ó muszlimok, az államotokba. Ez a ti államotok. Szíria nem a szíriaiaké, Irak nem az irakiaké. A muszlimok földje minden muszlimé”. NZ Herald (2014): *Caliph: Muslims can conquer Rome*. http://m.nzherald.co.nz/al-qaeda/news/article.cfm?c_id=36&objectid=11286447.

³⁹² The Independent (2015a): *Life under Isis: The everyday reality of living in the Islamic 'Caliphate' with its 7th century laws, very modern methods and merciless violence*. <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/life-under-isis-the-everyday-reality-of-living-in-the-islamic-caliphate-with-its-7th-century-laws-very-modern-methods-and-merciless-violence-10109655.html>

³⁹³ Al-Arabiya (2014): *ISIS allegedly issue 'caliphate' passport*. <http://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2014/07/05/ISIS.allegedly-issues-caliphate-passport.html>

³⁹⁴ Shany, Yuval – Cohen, Amichai – Mimran, Tal (2014): *ISIS: Is the Islamic State Really a State?* Israel Democracy Institute, <https://en.idi.org.il/articles/5219>.

³⁹⁵ UN (2014): *Rule of Terror: Living under ISIS in Syria*. Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic. http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/HRC_CRP_ISIS_14Nov2014.pdf

³⁹⁶ Ma a világ két legkisebb állama, Nauru és Tuvalu mindössze tíz-tízezer állampolgárral rendelkeznek, államiságuk mégsem kérdőjelezhető meg. The World Bank (2016): *Database*. <http://data.worldbank.org>.

feltételezhetünk olyan csoportot, amelyik az IÁ-t tekintette saját államának, így a feltétel teljesülését nem tudjuk teljes mértékben kizárni.

Az Iszlám Állam kormányzási képessége

A legtöbb forrás egyetért abban, hogy az Iszlám Állam rendelkezett kormányzóképesseggel. Az Iszlám Állam pénzverési,³⁹⁷ adószedési, közoktatási,³⁹⁸ közegészségügyi³⁹⁹ és rendészeti tevékenységének⁴⁰⁰ híre bejárta a világsajtót, és ezekre sokan tekintettek úgy, mint az IÁ államiságának bizonyítéka. Ugyanakkor e kritérium egyértelmű teljesítése legalábbis két tekintetben vitatható. Egyrészt az Iszlám Állam tevékenységei széles spektrumot öleltek fel, sok olyan tevékenységet magába foglalva, melyet bármely közösség fenntartásában biztosítani kell, sőt, éppen ezért egybeesnek a muszlim umma működtetésének feladataival is. Azonban az Iszlám Állam egyes területeken való teljesítménye⁴⁰¹ 2016-tól kezdve egyre korlátozottabbá vált.⁴⁰² Az Iszlám Állam visszaszorulásával a megcsappant bevételi források miatt a szükséges infrastruktúra a beszámolók szerint gyors hanyatlásnak indult.⁴⁰³

Másrészt az Iszlám Állam 2014-es kikiáltása után kifejlesztett struktúráról érkezett hírek szerint a modern államiság jegyei mellett a hagyományos törzsi modellek jelentek meg nagyobb hangsúllyal (ami önmagában nem meglepő, hiszen mind a szervezet vezetői, mind tagjai törzsi környezetben szocializálódtak és működtek Irakban és Szíriában).⁴⁰⁴ A magszervezetet összetartó, az alá-fölé rendeltségi viszonyokat meghatározó intézmény a törzsi eredetű hűségeskü (*baj'a*), amely nem rokonítható sem az állampolgársági, sem az

³⁹⁷ ISIS Debuts New Currency In Lengthy Propaganda Video, 2015.szeptember 1, https://www.huffingtonpost.com/entry/isis-new-currency_us_55e5a8b9e4b0aec9f3546ea5

³⁹⁸ UN, 2014, 10–11.

³⁹⁹ BBC (2015): *Islamic State NHS-style hospital video posted*. <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-32456789>

⁴⁰⁰ UN, 2014, 3–4.

⁴⁰¹ Kuznetsov, 2015.

⁴⁰² Quinn Mecham például a *The Washington Post* hasábjain hat szempont alapján – adózás és munkaügy, állampolgárság szabályozása, a nemzetközi kapcsolatok fenntartása, a belső biztonság garantálása, a társadalmi szolgáltatások nyújtása, a gazdasági növekedés elősegítése – pontozta az államiság értékét. A kategóriánként tíz-tíz pontból, vagyis összesen hatvan pontból az Iszlám Állam huszonhét pontot szerzett, amelyek közül a szervezet legalacsonyabb teljesítményt a nemzetközi kapcsolatok fenntartása és a gazdasági növekedés területén nyújtott. A módszer ugyan nem a tudományosan elfogadott államdefinícióból indult ki és a pontozás is önkényes volt, a felmérés mégis szemléletesen mutatja be az IÁ jellemzőit. *The Washington Post* (2015): *How much of a state is the Islamic State?* <https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/02/05/how-much-of-a-state-is-the-islamic-state/>

⁴⁰³ *The New York Times* (2015): *ISIS promise of statehood falling far short, ex-residents say*. http://www.nytimes.com/2015/12/02/world/middleeast/isi-promise-of-statehood-falling-far-short-ex-residents-say.html?_r=1.

⁴⁰⁴ Global Politics (2015): *The Islamic State: Balancing the Islamic and tribal identities*. <http://global-politics.co.uk/wp/2015/08/19/the-islamic-state-balancing-the-silamic-and-tribal-identities/>.

állami bürokrácián belüli munkáltatói viszonyral.⁴⁰⁵ Amíg a modern államban a szervezeti hierarchia intézményekhez, pozíciókhoz és beosztásokhoz kötődik, úgy a hűségeskü személyek között jön létre, vagyis ha a szervezet felső- és középvezetői közül valakit likvidálnak, azzal a szervezet működése is megkérdőjeleződik. Ugyan a hírek szerint a *baj'a* mellett megjelentek szerződések is az IÁ-n belül, a két szervezeti logika egymással párhuzamosan működött. Ennek megfelelően az Iszlám Állam bürokráciáját is a modern államiság és a törzsi felépítés kettőssége jellemezte.⁴⁰⁶ Abú Bakr al-Bagdádi belső köre mellett a legnagyobb befolyással hat tanács rendelkezett, amelyek tipikusan törzsi intézménynek tekinthetők.⁴⁰⁷ Ezekkel párhuzamosan működtek a különböző minisztériumok (amelyeket azonban hivatalosan megszüntettek, feladataikat pedig speciális tanácsok vették át⁴⁰⁸), illetve a területi alapú kormányzóságok, vilajetek.⁴⁰⁹

A törzsi szerveződési elv megjelenése és dominanciája nem csak elméleti, de gyakorlati szempontból is megkérdőjelezte a modern államiság érvényesülését, elsősorban az erőszakszervezetek működésével kapcsolatban. Egy nyugati államban a hadsereg, a rendőrség és egyéb belbiztonsági szervek törvények által leírt módon, intézményekhez kötődnek, így személyi változás esetén a működőképesség nem kerül veszélybe. Ugyanez az Iszlám Állam esetén nem volt elmondható: Abú Bakr al-Bagdádi – vagy bármely középvezető – halála esetén korántsem volt/lett volna automatikus a fegyveres erők hűségének öröklődése. Ezért az Iszlám Állam nem rendelkezett klasszikus értelemben vett hadsereggel,⁴¹⁰ így nyugati értelemben nem tart(hat)ott fenn erőszak-monopóliumot sem a saját területén.

⁴⁰⁵ A modern állam esetén például értelmezhetetlen az az aktus, amikor iraki és szíriai törzsek hűséget fogadnak az állami apparátus vezetőjének, ilyen társadalmi környezetben azonban természetesnek tekinthető. Dukhan, Haian (2014): *Tribes and tribalism in the Syrian uprising*. Syria Studies, 6/2, 1-28.; Foreign Policy (2015): *Iraqi tribes announce support for Islamic State, new attacks in Syria*. <http://foreignpolicy.com/2015/06/05/iraqi-tribes-announce-support-for-islamic-state-new-attacks-in-syria>.

⁴⁰⁶ Al-Monitor (2015): *The Islamic State's organizational structure one year in*. <http://www.al-monitor.com/pulse/security/2015/07/islamic-state-caliphate-ministries-armies-syria-iraq.html>

⁴⁰⁷ A tanácsok között találhatjuk a katonai; a védelmi, biztonsági és hírszerzési; a bírói, a konzultációs, a pénzügyi és a médiatanácsot.

⁴⁰⁸ Érdekes egybeesés mutatkozik ezen a téren az Iszlám Állam és Qaddáfi *dzsamáhirijja*-modellje között (ld. a *Líbia – a törzsiségtől a Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijján át a bukott államiságig* című fejezetet), pontosan rámutatva arra, hogy a hagyományos, törzsi intézmények a modern meghaladni kívánó, illetve az attól visszalépő értelmezéseket ugyanúgy felülírták, befolyásolták.

⁴⁰⁹ Hasonlóan az IÁ nemzetközi hálózatához, Abú Bakr al-Bagdádi Szírián és Irakon belül is vilajetekre, más néven kormányzóságokra vagy tartományokra osztotta fel a szervezethez tartozó területeket.

⁴¹⁰ A fegyverek erők gyakorlatilag hat különálló, nagy mozgástérrel rendelkező seregből állnak (Al-Monitor, 2015), amelyek aztán további kisebb milíciákból, harccsoportokból.

Irak és Szíria esetén az állami szolgáltatások korlátozottságából adódóan a központ és a távolabbi területek közötti vitákból fakadóan az oktatás, egészségügy, alapvető szolgáltatások hiánya olyan széles deficitet hozott létre a társadalmi igények és az állami kapacitások között, hogy az azt betölteni kívánó iszlamista mozgalomnak is – látszólag – saját, az államéra emlékeztető intézményrendszert kellett kiépítenie. Ilyen volt az Iszlám Állam is, tevékenységének jelentős része ugyanis (az iszlám alapértékei felé való elkötelezettségének a külvilág felé való bizonyításából adódóan) a közösség fenntartására, a mindennapi ellátás biztosítására irányult. Az Iszlám Állam tudatos propagandája különös hangsúlyt fektetett az ellenőrzése alatt álló területen élő hívők életkörülményeinek vonzó beállítására: a harcosok (legalábbis eleinte) magas fizetést kaptak, özvegyükről, családjukról halála után is gondoskodott a közösség.⁴¹¹

Ahogy az arab tavasz összes polgárháborújában, úgy a 2003 utáni Irakban, a 2011 utáni Szíriában is a legfontosabb lakossági igény, amelyet az állam képtelen volt teljesíteni, az a szunnita arab lakosság egy részének biztonságérzete volt. A folyamatosan növekvő társadalmi frusztráció kielégítése végett csak Szíriában és Líbiában másfél ezer csoport alakult,⁴¹² amelyek elsősorban önvédelmi célból, egy helyi törzs, város vagy közösség védelme érdekében jöttek létre.⁴¹³ Közülük 2014-re az Iszlám Állam emelkedett ki, amely sikerességét két további, az iszlamista mozgalmak esetében rendszeresen használt⁴¹⁴ eszközzel érte el. Egyrészt a kiterjedt kapcsolati hálójával és megfelelő propagandarendszerével hatékony mobilizációs infrastruktúrát épített ki, másrészt pedig a társadalmi elégedetlenséget kulturális keretbe helyezte. Az állam bukását nem politikai, hanem vallási és ideológiai síkra terelte, a szunnita tömegek a síita elitek által való kihasználásaként értelmezte.⁴¹⁵ Így vált az IÁ fellépése nyomán az intézményi kudarc felekezeti konfliktussá.

Az Iszlám Állam iszlamista mozgalomként való értelmezése választ ad a csoport brutalitásának kérdésére is. Ahogy azt már Mao Ce-tung is leírta, kaotikus és polgárháborús

⁴¹¹ Bővebben Ghanem-Yazbeck, Dalia (2016): *The female face of Jihadism*. In Amal Moukhtar (ed.): *Terrorist threat in the Euro-Mediterranean region*. EuroMeSCo Joint Policy Study, EuroMeSCo, 47.

⁴¹² Durac, Vincent (2015): *The role of non-state actors in Arab countries after the Arab uprisings*. In: *IEMed Mediterranean Yearbook*, Barcelona, IEMed, 2–4.

⁴¹³ Éppen ezért hibás lenne őket kizárólag terrorista csoportnak tekinteni (Durac, 2015, 2).

⁴¹⁴ Robinson, Glenn E. (2004): *Hamas as a social movement*. In Quintan Wiktorovitz (ed.): *Islamic activism. A social movement theory approach*. Indiana, Indiana University Press, 112-143.

⁴¹⁵ Az iszlamista mozgalmak gyakran használják ezt a módszert legitimitásuk növelése érdekében (lásd Wickham, Carrie Rosefsky (2004): *Interests, ideas, and Islamist outreach in Egypt*. In Quintan Wiktorovitz (ed.): *Islamic activism. A social movement theory approach*. Indiana, Indiana University Press, 231-250.

viszonyok között a „forradalom” sikeressége⁴¹⁶ szempontjából elengedhetetlen a lakosság támogatásának és hűségének megszerzése és megtartása. A bukott államiség keretei között az arab térségben a fegyveres erő, kiegészülve iszlám vagy nacionalista szimbolikával, hatékony eszközt biztosít ehhez a mozgalmak számára.⁴¹⁷ Ennek egyik szélsőséges megnyilvánulása a vallási érvekkel alátámasztott brutalitás,⁴¹⁸ amely a magszervezet belső és külső kommunikációjának egyik alapköve.

Az Iszlám Állam belső szuverenitását nehéz lett volna – ha nem lehetetlen – lemérni. Az Iszlám Állam részéről egyértelműen megvolt az igény valamilyenfajta belső szuverenitás megszerzésére, ami megjelent például az egyes meghódított településeken (például Rakkában, Moszulban, Tikritben vagy a líbiai Szirtben) kiadott ún. városi dokumentumokban.⁴¹⁹ Ezek olyan, helyi szinten (egy-egy városhoz kötődő) megalkotott gyakorlati kísérleteknek tekinthetők, amelyek értelmében a kalifának való hűségeskü letételével szerződés jön létre alattvaló és uralkodó között,⁴²⁰ amely mindkét fél számára jogokat és kötelezettségeket hoz létre.

A szerződés létrehozása azonban praktikus okokból is megjelent, hiszen Irak és Szíria területén, a polgárháború keretében versengő szuverenitások harcolnak a lakosság támogatásáért. Ebben a harcban nem szabad teljesen *„kétségbe vonnunk az Iszlám Állam kormányzásának relatív legitimitását a hasonlóan rossz vagy még kevésbé kívánatos alternatívákhoz képest”*, mint *„Szíria elnyomó diktatúrája, Irak szektariánus politikája, vagy egy rivális fegyveres csoport uralma. [...] Egy polgárháborúban, amelyben a lakosság számára az összes elérhető lehetőség rossz, az Iszlám Állam által kínált társadalmi szerződésnek csak egy hajszállal kell jobbnak lenni a versenytársaknál ahhoz, hogy a kisebb rossznak tűnjön”*.⁴²¹ Beszámolók sokasága⁴²² tanúskodott arról, hogy az Iszlám Állam

⁴¹⁶ A marxizmus társadalmi forradalommal kapcsolatos szakirodalma érdekes tanulságokkal használ az Iszlám Állam megértéséhez, vö. például Skocpol, Theda (1979): *States and Social Revolutions: A Comparative analysis of France, Russia and China*. New York, Cambridge University Press.

⁴¹⁷ Ashour, Omar (2015): *Why does the Islamic State endure and expand?* IAI Working Papers, Istituto Affari Internazionali, <http://www.iai.it/sites/default/files/iaiw1552.pdf>, 6.

⁴¹⁸ Uo. 4.

⁴¹⁹ Revkin, Mara (2016b): *The legal foundations of the Islamic State*. Center for Middle East Policy of the Brookings Institution, <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Brookings-Analysis-Paper-Mara-Revkin-Web.pdf>.

⁴²⁰ Uo. 14.

⁴²¹ Revkin, Mara (2016a): *ISIS' social contract*. Foreign Affairs, <https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2016-01-10/isis-social-contract>.

⁴²² Revkin, 2016a; Bloomberg (2014): *Extremist-ruled Mosul: Why some Iraqis are returning*. <http://www.bloomberg.com/news/articles/2014-06-16/why-some-iraqis-are-returning-to-mosul>; The Independent (2015): *Isis, a year of the caliphate: Day-to-day life in the 'Islamic State' – where any breach of restrictive, divinely inspired rules is savagely punished*. <http://www.independent.co.uk/news/world/middle->

uralmát a szunnita arab lakosság egy része pozitívabbnak tekintette a többi lehetséges választásnál.

Természetesen ez nem jelentette azt, hogy az Iszlám Állam belső szuverenitása teljes lett volna, legalábbis három okból kifolyólag. Egyrészt annak ellenére, hogy bizonyosan létezett egy közösség, amely számára az Iszlám Állam jelentette saját érdekeinek képviselőjét, a lakosság jelentős része megfélemlítésben élt, így számukra az ellenvélemény kifejezésére nem volt lehetőség. Másrészt a fentiekkel párhuzamosan interjúk, cikkek sora arról is beszámolt, hogy az Iszlám Állam visszaszorulása miatt nem tudta betartani a társadalmi szerződésének rá vonatkozó részét, így nem garantált biztonságot, jólétet és alapvető szolgáltatásokat területének jelentős, egyre csökkenő részén végül elbukott.⁴²³ Harmadrészt, az Iszlám Állam által elfoglalt/támadott területek lakossága gyakran vegyes volt, keresztények, illetve más vallási kisebbségek (alaviták, síiták, jazídik, stb.) is éltek ott, akiknek a sorsát az iszlám két alapfogalmának („könyves népek”, eretnekek) eredőjében végül is a helyi értelmezés döntötte el. A keresztények sorsa annak függvénye volt, hogy a helyi környezetben fizettek-e/elfogadták-e tőlük a *dzsizját*, vagy őket is eretnekeknek nyilvánították-e.

Az Iszlám Állam jelképei

Az Iszlám Állam sajátos jelképrendszere és szimbólumai a konzervatív iszlámértelmezéshez és pre-modern korhoz kapcsolódnak. Az Iszlám Állam széles körben ismert jelképe a fehér feliratos fekete zászló, amely egyrészt Mohamed próféta zászlaját idézi, hiszen a hagyomány szerint Mohamed is fekete zászló alatt vonult hadba. Másrészt, fekete volt a Bagdad központú Abbászida kalifátus zászlajának színe is – sőt, mondhatjuk, hogy a fekete szín a mai napig a vallásosság kifejezésének jele, hiszen fekete a szaúdi, illetve a síita nők csadorja is. A fekete zászlót, mint jelképet egyébként ma is több iszlamista csoport is használja, pl. az al-Káida is. A Korán semmilyen formában nem említi a fekete zászlót. Euért azt mondhatjuk, hogy ennek a szimbólumnak az eredete azokban a történetekben, *hadíszokban* keresendő, melyek szerint a Próféta „megjövendölte egy »fekete zászlós nép« érkezését »keletről«, amely segítséget fog nyújtani az apokalipszis előestéjén a megváltónak, a Mahdinak, és együtt vívják majd meg a végső háborút, amely Sámában, vagyis a mai Szíria területén”⁴²⁴ egy Dábiq nevű falunál zajlik

east/isis-a-year-of-the-caliphate-day-to-day-life-in-the-islamic-state-where-any-breach-of-restrictive-10348151.html .

⁴²³ Revkin, 2016a.

⁴²⁴ Szalai Máté (2015): *Létező fenyegetés vagy kitalált ellenség? A Khorászán-csoport szerepe az amerikai külpolitikai diskurzusban 2014 őszén*. Nemzet és Biztonság, 8/3, 36. Ugyanakkor „ezeket a hadíszokat mint

le. Egy másik *hadís* szerint a Próféta azt mondta: „*ha meglátod a Khorászánból jövő fekete zászlókat, menj hozzájuk azonnal, [...] mert köztük megtalálod a kalifát, a Mahdit*”.⁴²⁵

Tekintettel arra, hogy az Iszlám Állam központi területének egy része Sám, mindezeket a *hadís*okat és jövődöléseket jelképeikben is megjelenítve saját legitimációjuk forrásaként (is) használják. A *hadístudomány* azonban ezeket a *hadís*okat „gyengének” minősíti, ami azt jelenti, hogy eredetiségüket (azaz, hogy a Próféta ilyet mondott volna) kétségbe vonja. Azt, hogy a mai iszlamista csoportok is tisztában vannak a történet eredetiségének problémájával, mi sem bizonyítja jobban, minthogy egyikük sem hivatkozik hivatalos szövegeiben erre a prófétai mondásra. Ugyanakkor felhasználják ennek a néphiedelemben élő *hadísnak* minden metaforikus jelentését, azt, hogy a fekete zászlós csoport tagjai az igazság birtokosai, akik legitim küzdelmet folytatnak, és harcukat győzelemre viszik, továbbá, hogy minden muszlim köteles őket támogatni.⁴²⁶

A fehér felirat – *lá iláha illá-lláh*, azaz nincs más Isten csak az Isten – az iszlám első pillérének, a tanúságtételnek a mondata, mely minden hívő életében kiemelt jelentőséggel bír, hiszen kötelessége ennek kinyilvánítása. Mindezt kiegészíti a Próféta pecsétjének mintegy logóként való használata: a fekete-fehér körben a három szó: Allah – az Isten, *raszúl* – próféta, és Mohamed. A pecsétet – vagy annak másolatát – az isztambuli Topkapı szerájban őrzik.

Az Iszlám Állam által közölt – vagy neki tulajdonított – világtérképek is, amellet, hogy a kalifátus hódító célját jelölik ki, valójában arra a hagyományos muszlim világmépre épülnek, mely szerint a világ kettéoszlik a *dár al-iszlámra* (az iszlám földje) és a *dár al-harbra* (a háború földje, azaz az iszlám által meghódítandó terület). Minden terület, ami valaha muszlim irányítás alatt állt a *dár al-iszlámhoz* tartozik, így került a térkép fekete színű részére Magyarország, utalásképpen az oszmán-török hódoltságra. Léteznek olyan térképek is,

autentikus forrást sokan megkérdőjelezik, mivel azokat valószínűleg az Omajjádok uralma ellen szervezett abbászida mozgalom tevékenységének legitimálása érdekében hozták létre. A Khorászán népeinek támogatását élvező Abbászidák – akik családfájukat a Próféta közvetlen rokonságára vezették vissza – 750-ben győzték le a hatalmat Mohamed családjától »elbitorló« Omajjádokat, az ekkor megalakított, bagdadi központú kalifátusuk szimbóluma pedig a fekete zászló lett.”

⁴²⁵ Islam for Mankind (2016): *Black banners from Khurasan (Afghanistan) to Jerusalem*. <http://www.islamformankind.net/Islamic%20Prophecies/Black%20from%20Khurasan%20Afghanistan%20to-%20Jerusalem.html> .

⁴²⁶ Baharai, Mostazah – Hasan, Muhammad Hanif (2014): *The Black Flag Myth: An Analysis from Hadith Studies*. Counter-Terrorism Trends and Analysis, 6/8, 15-20.

melyek az egész világot feketében tüntetik fel, azaz azt a végső, elérni kívánt állapotot jelölik, amikor már az egész világ „jobbá lett” és az iszlám irányítása alatt áll majd.⁴²⁷ Az univerzalitás és a világ két részre való felosztása a birodalmi ideológiának tekinthető, amely elvitatja minden más, külső szervezet létjogosultságát, ezzel pedig morálisan megengedi a hódítást és a külvilággal szembeni kegyetlenséget.⁴²⁸

A két világ erőinek küzdelmében az Iszlám Állam által is vallott apokaliptikus prófécia szerint Dábiknál csapnak össze a muszlimok és a keresztények („rúmik”),⁴²⁹ és ez a végső csata a muszlimok győzelmével ér majd véget, mielőtt a Mahdi, a „messiás” megjelenik.⁴³⁰ Ezért az Iszlám Állam hivatalos folyóirata is a *Dabiq* (Dábik) címet viseli.⁴³¹ Ezt az apokaliptikus szimbólumot jelenítette meg az amerikai tengerészgyalogos Peter Krassig kivégzése is 2014-ben Dábiknál, amit az Iszlám Állam egyik kivégzője úgy kommentált, hogy „itt vagyunk és eltemetjük az első amerikai Dábikban”.⁴³² Az Iszlám Állam visszaszorításában éppen ezért Dábik elvesztésének különös jelentősége – mintegy a vég kezdete – volt.

A lefejezés – minden modern technikai eszközzel propagált⁴³³ – aktusa az arab-iszlám civilizációban és történelemben „megszokott” módja a büntetésnek, szemben pl. az arab tavasz kezdetének önégetéseivel,⁴³⁴ ami merőben szokatlan ebben a régióban.⁴³⁵ Ugyanakkor

⁴²⁷ Ebben a célkitűzésben párhuzamként említhetünk olyan nyugati ideológiákat, mint a kommunizmus vagy mint a demokrácia elterjesztésének univerzális célja. Nem véletlen, hogy a hidegháború értelmezése kapcsán gyakran beszélünk amerikai és szovjet birodalmakról.

⁴²⁸ Steunebrink, 2008, 11.

⁴²⁹ A „rúmi” kifejezés a kelet-római birodalom nevéből származóan ’bizánci’-t jelentett a Próféta korában. Ma az Iszlám Állam értelmezésében a nyugatiakra, az Egyesült Államok vezette külföldiekre vonatkozik.

⁴³⁰ A hadízt Abú Hurajra, a Próféta egyik társa hagyományozta, aki szerint Mohamed azt jövendölte, hogy „az utolsó óra nem jön el addig, amíg a rúmik meg nem érkeznek A ’mákba vagy Dábikba, Akkor egy hadsereg, mely a föld legjobb harcosaiból áll, érkezik majd Medinából [hogy szembeszálljon velük]” (Siddiqui, Abdul Hamid (2016): *Pertaining to the conquest of Constantinople and the appearance of the Dajjal and Descent of Jesus, son of Mary (Jesuschrist)*. Fordítás. The Only Quran, <http://www.theonlyquran.com/hadith/Sahih-Muslim/?volume=41&chapter=9>).

⁴³¹ Dábik egy kis falu mintegy negyven kilométerre északkeletre Aleppótól és mindössze tíz kilométerre a török-szíriai határtól. Már eddig is egy történelmi csata helyszíne, hiszen 1516-ban itt mért döntő vereséget az Oszmán-Török Birodalom a mamlúkokra.

⁴³² Idézi Seidel, Jamie (2015): *The apocalyptic prophecy behind Islamic State’s death cult*. News.com.au, <http://www.news.com.au/world/the-apocalyptic-prophecy-behind-islamic-states-death-cult/news-story/e28d3e633341c2db7f7c1e8d3f957f2b>.

⁴³³ Számtalan forrás kiemeli, hogy az Iszlám Állam az Iraki al-Káidához képest sokkal profibb módon készíti el propagandavideóit, pl. a korábbi statikus kameraálláshoz képest maga a felvétel különböző kameraállásokból készül, stb. Lásd pl. Kovács, Attila (2015): *The ‘New Jihadists’ and the Visual Turn from al-Qa’ida to ISIL/ISIS/Da’ish*. BiztPol Affairs, 2/3, 47-69.

⁴³⁴ Emlékeztet, hogy az arab tavaszt elindító esemény Mohamed Búazízi – majd rövidesen mások – öngyilkossága volt 2011. december 17-én. Bővebben lásd N. Rózsa, 2015, 106.

az ellenség lefejezése a radikális szunnita mozgalmak gyakorinak mondható eszköze is, mely a síitaellenességgel hozható párhuzamba. A hagyomány szerint az Omajjád uralkodó Jazíd 680-ban a mai Irak területén található Karbalában lefejeztette Ali fiát, a Próféta unokáját, Huszeint, akiből így lett a síita iszlám mártírja.⁴³⁶ (Az ő csatájukat és Huszein mártíromságát idézik az évente tartott gyászszertartások, felvonulások és passiójátékok, az Asúra-megemlékezések, melyek a síita iszlám legfontosabb vallási ünnepét képezik.)

Végül szót kell ejtenünk az Iszlám Állam vezetőinek névválasztásairól és szóhasználatáról, melyek szintén mind a legitimációt szolgálják, amennyiben a Próféta korára vagy gyakorlatára utalnak minden muszlim számára ismert módon. A felvett nevek, különösen az ún. harci nevek (*nom de guerre*) általában kapcsolódnak ahhoz az üggyhöz, mely mellett egy harcos elkötelezi magát. Az Iszlám Állam esetében sincs ez másként, különösen a kalifa, Abú Bakr al-Bagdádi esetében, aki kalifaként az Ibrahím nevet választotta magának. Ibrahím az Ábrahám név arab alakja. Egyrészt tükrözi azt a nagyon általános muszlim koncepciót, mely a három ábrahámi vallást – a júdaizmust, a kereszténységet és az iszlámot ugyanannak a közös gyökerű vallásnak értelmezi. Másrészt, mint az első nagy próféta, Ábrahám kiemelt tiszteletnek örvend az iszlámban. (Ezt példázza, többek között, hogy a mekkai zarándoklat több fázisa is Ábrahámhoz kötődik.) De hasonlóképpen beszédes névválasztás az Abú Bakr is, hiszen Abú Bakr Mohamed próféta kortársa, első híveinek egyike, egyik feleségének apja, majd a próféta halála után a hívők közösségének első – választott – vezetője volt, az első „igaz úton járó” kalifa. Ezzel a névválasztással Bagdádi tehát a prófétai örökséghez kapcsolja magát. És szintén az iszlám kezdeteit idézi pl. a *futúh* szó használata, amivel hagyományosan az iszlám kezdetének hódításait jelölték.

Az Iszlám Állam e jelképekkel is igyekezett magát az iszlám állam már megvalósult modelljeihez kötni. Kikiáltásakor még nem volt látható, hogy milyen hatással lesz a közeli társadalmakra. Mára azonban nyilvánvaló, hogy a kalifátus „visszaállítása” nem teljesítette be a hozzá fűzött reményeket, és az iszlám világ nem állt egy emberként a kalifa mögé és a muszlimok nem kezdtek tömegesen betelepülni az Iszlám Állam területeire.

⁴³⁵ Ez a mi történelmünkre is igaz, aminek igazolására álljon itt két példa. Jókai Mór *Egy magyar nábob* című regényében az afgán táncosnő, Chataquéla férje halálát követően önként hal tűzhalált, ami megdöbbentően, rémisztően és egzotikusan idegen hatást gyakorol. A közelmúlt magyar történelméből pedig Bauer Sándort említhetjük, aki 1969. január 20-án benzinnel öntötte le és gyújtotta fel önmagát a Nemzeti Múzeum lépcsőjén. Index (2013): *Akik felgyújtották magukat a nemzetért.* http://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/03/02/akik_felgyujtottak_magukat_a_nemzetert/.

⁴³⁶ Hermann, Rainer (2015): *Az Iszlám Állam. A világi állam kudarca az arab világban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 112.

Ahelyett, hogy Abú Bakr al-Bagdádiból a hívők közösségét összefogó kalifa vált volna, megmaradt „mindössze” egy radikális iszlamista szervezet vezetőjének, aki, mivel gyakorlatilag láthatatlan volt – mindössze két nyilvános megjelenéséről tudunk –, csak üzentekben kommunikált. Továbbá, mivel mára nem képes ellátni a hűségesküért cserében vállalt feladatait, a vele kötött (kierőszakolt) társadalmi szerződés is megszűnt.

Az Iszlám Állam külső kapcsolatai

Külső szuverenitás tekintetében a közös viselkedési normákra és elvekre alapuló nemzetközi társadalomba az Iszlám Állam nem tudna betagozódni, mivel a szervezet létrejöttével, tevékenységével folyamatosan és alapjaiban ellentmond az ENSZ Alapokmányában lefektetett alapelveknek és normáknak (a határok erőszakos megváltoztatása, más államok szuverenitásának megkérdőjelezése stb.),⁴³⁷ amelyeket a világszervezet elismer.⁴³⁸ Azonban a betagozódás igénye az Iszlám Állam részéről sem jelent meg, sőt, a kalifátus bejelentését tartalmazó beszéd kifejezetten elvetette az erre való törekvést: *„Kivel konzultáljunk? El sem ismerték az Iszlám Államot, pedig Amerika, Nagy-Britannia és Franciaország tudomásul vette létezését. Kivel konzultáljunk? Azokkal, akik elhagytak minket? Akik elárultak minket? Azokkal, akik kitagadtak minket és ellenünk uszítottak? Akik háborút indítottak ellenünk? Kivel konzultáljunk, és kin lépünk túl? [...] Ha pedig azt mondják nektek, hogy „nem fogadjuk el az autoritásokat”, mondjátok azt nekik, mondjátok azt, hogy létre tudtuk hozni a kalifátust [...] és kötelességgé vált számunkra. Ezért siettünk Allah parancsának engedelmeskedni”*⁴³⁹

Bár a történelemben találunk olyan példákat, amikor egy forradalmi vagy radikális elveket hirdető rezsimet a nemzetközi közösség a kezdeti elutasítás után végül államként befogadott,⁴⁴⁰ és ugyan nem volt kizárható, hogy előbb-utóbb az Iszlám Állam is erre a sorsra jutott volna,⁴⁴¹ de ennek a valószínűsége végig igen kicsi volt. Egyrésről az Iszlám Állam

⁴³⁷ Wickramasinghe, Ay (2015): *Islamic State and the demise of Westphalia: a new look at sovereignty in the Middle East*. Proceedings of the 8th International Research Conference, KDU, <http://www.kdu.ac.lk/proceedings/irc2015/2015/dss-025.pdf>, 158.

⁴³⁸ Az általa végrehajtott hódításokat a jelentés szerint „a csoport azon vágya motiválta, hogy megszerezze Észak-Szíria [és Irak] természeti erőforrásait és leigázza az irányítása alatt álló területeken élő civil lakosságot”, miközben „szisztematikusan megtagadja az emberi jogok és alapvető szabadságjogok gyakorlását, a civil lakosság elleni támadásokkal pedig emberiség ellenes bűnöket követ el” UN, 2014, 13.

⁴³⁹ Site Intelligence Group, 2014.

⁴⁴⁰ Foreign Policy, 2015c.

⁴⁴¹ Ugyanerre a következtetésre jut: Takács Péter (2015): *Az „Iszlám Állam” államiségének problémái*. Jog, Állam, Politika, 7/4, 47-77.

legitimitását éppen e rendszer tagadására és erőszakos lebontására építette, és sem retorikailag, sem ténylegesen nem jelezte közeledési szándékát. Különösen árulkodó jel, hogy ezt a hozzáállást a magszervezet 2015 közepétől számított visszaszorulása sem változtatta meg. Másrésről a fenti példák esetén nem az államelismerés, hanem a kormányzat legitim államképviseletként való elismerése volt a kulcskérdés.⁴⁴²

Ugyanakkor nem-állami szinten az Iszlám Állam rendelkezett a kapcsolattartás speciális képességével, amennyiben magszervezetként képes volt egy dzsihadista ideológiát képviselő, terrorista nem állami szereplőkből álló transznacionális és globális hálózatot létrehozni és/vagy magához vonzani, ami tagadhatatlanul egyfajta területen kívüli autoritást is kölcsönzött neki.

Transznacionális hálózatként az Iszlám Állam létrejöttét a dzsihadizmus általános történetének harmadik állomásaként, „hullámaként” értelmezhetjük,⁴⁴³ amennyiben a modern radikális iszlamista terrorizmus, majd az al-Káida jelenséget meghaladva, azok tapasztalataira építve, de hibáikból tanulva meghaladta azokat. Az Iszlám Állam számára a legitimitást gyakorlatilag a sikeresség jelentette: Mohamed tevékenységére hivatkozva – aki maga is mindössze egy kisméretű csoporttal hozta létre az első „iszlám államot” Medinában – Abú Bakr al-Bagdádi és követői szerint korlátozott területen is létrehozható a kalifátus, amely aztán – a 7. századhoz hasonlóan – erővel és megállapodásokkal folyamatosan terjeszkedhet.⁴⁴⁴ Az Iszlám Állam tehát éppen azt tette meg legitimitása alapjává, amivel a kalifátus létrehozását csak távlati célként kitűző al-Káida nem tudott rendelkezni: a sikerességet és a látványos eredményeket. Konzultáció és meggyőzés hiányában a győzelem az erő látványos demonstrálásán, a sikerességhez való tartozás érzésén és az ellenfelek félelmén fog alapulni. A kalifátus kikiáltásával Abú Bakr al-Bagdádi gyakorlatilag az iszlám kizárólagos képviselőjének tekintette magát, így a hálózathoz nem kötődő, „gyenge” csoportokkal nem volt hajlandó együttműködni.⁴⁴⁵

⁴⁴² Mint ahogy az sem szüntette meg Szíria államiságát, hogy 2011-ben a világ országainak többsége megvonta az Aszad-kormány mint a szíriai nép hivatalos képviselőjének elismerését.

⁴⁴³ Stein, Ewan (2015): *Modalities of Jihadism in The Middle East and North Africa: Ideological and Historical Roots*. In: *Mediterranean Yearbook 2015, IEMeD*, 47-53, http://www.iemed.org/observatori/arees-danalisys/arxiu-adjunts/anyari/med.2015/IEMeD%20Yearbook%202015_Jihadism-MENA_EwanStein.pdf ; Gerges, Fawaz A. (2014): *ISIS and the Third Wave of Jihadism*. *Current History*, 113/767, 339-343.

⁴⁴⁴ Ide vezethető vissza a szervezet hivatalos mottója is, a „Megmaradni és terjeszkedni”.

⁴⁴⁵ Gartenstein-Ross, Daveed – Fritz, Jason – Moreng, Bridget – barr, Nathaniel (2015): *Islamic State vs. al-Qaeda. Strategic dimensions of a patricidal conflict*. New AMerica International Security, https://static.newamerica.org/attachments/12103-islamic-states-vs-al-qaeda/ISISvAQ_Final.e68fdd22a90e49c4af1d4cd0dc9e3651.pdf , 24.

Az al-Káida és az Iszlám Állam filozófiája közötti konfliktus, amely gyakorlatilag a legitimitás forrásában (meggyőzés és sikeresség), valamint a területszerzés módszerében (konzultáció és erőszakos hódítás) állt, nem tekinthető újnak az iszlamista mozgalmak történetében. E csoportok ideológiájában rendszerint megtalálhatjuk a *da'va* (elhívás, az áttérésre való felszólítás)⁴⁴⁶ és a *dzsihád* (ebben a kontextusban harc/háború, erőszakkal való áttérítés) fogalmát, mint az iszlám kormányzás elérésének két legfőbb eszközét.⁴⁴⁷ A kettő egymáshoz viszonyított fontosságában azonban már eltérnek a mozgalmak: a magukat demokratikusnak nevező szervezetek például teljesen elvetik az erőszakos dzsihádot, és csak a párbeszéd és meggyőzés útját látják elfogadhatónak.

Mindezzel összefüggésben a hálózatépítés gyakorlatában is komoly különbségeket láthatunk az al-Káida és az IÁ között. Az Iszlám Állam filozófiájában a prioritás visszakerült a távoli ellenségről a közeli ellenségre, amely jobban hasonlított a különböző dzsihádista és radikális iszlamista csoportok „természetes” állapotára. Az Iszlám Állam hálózatához való közeledéssel az egyes csoportoknak (amelyek egyébként is szűkös erőforrásokkal dolgoznak) nem kell felvállalni a Nyugat elleni küzdelmet. Másrészt az Iszlám Állam, tanulva az al-Káida hibájából, teljesen fellazította a hálózatot összetartó ideológiát, nem jött létre sem „módszertani”, sem taktikai elvárás a magszervezet részéről. Gyakorlatilag szabad kezet adtak a brutalitásra és az erőszak alkalmazására,⁴⁴⁸ ami a *franchise* alapjává vált. A közös ideológia helyét átvette a közös identitás – mindegy, hogy mit csinálnak a hálózat tagjai, amíg azt az Iszlám Állam nevében csinálják. Ezzel az egyéni dzsihád stratégiája,⁴⁴⁹ amely az al-Káida magjának ideológiai merevsége miatt veszélyforrást, az Iszlám Állam számára határtalan erőforrást jelentett. Mivel ezek az egyének nem tartanak fenn kapcsolatot a központi szervezettel vagy a hozzá kötődő csoportokkal, likvidálásuk szinte lehetetlen feladat.

⁴⁴⁶ Meg kell jegyezni, hogy tekintettel arra, hogy a hívőnek kötelessége a hit terjesztése (vagy legalább annak megpróbálása) a maga eszközeivel és lehetőségei szerint, *da'va* központok jöttek létre a világ számos országában, melyek tulajdonképpen az áttérés lehetőségét biztosítják. Több muszlim országban a *da'va* állami funkcióként, állami hivatal formájában is létezik, pl. Szaúd-Arábiában, Líbiában stb.

⁴⁴⁷ Paradox módon mindkettő értelmezhető egyéni szinten és hivatalos, állami szinten is.

⁴⁴⁸ Azoulay, Rivka (2015): *Islamic State franchising. Tribes, transnational Jihadi networks and generational shifts*. Clingendael, CRU report, https://www.clingendael.nl/sites/default/files/Rivka-Azoulay_Islamic_State_expansion_CRU_April2015.pdf, 5.

⁴⁴⁹ Vagyis az IÁ nevében merényleteket végrehajtó, de a hálózathoz nem kötődő magányos farkasok tevékenysége.

A hálózat felépítése

Az Iszlám Állam hálózatához a magszervezet fénykorában számos különböző szervezet csatlakozott, amelyek jellemzően még az IÁ magszervezetének létrejötte előtt jelentek meg. Kevés közös pontot találhatunk bennük a dzsihádzmus ideológiáján és a terrorista tevékenységen kívül, hiszen mindannyian helyi célok és érdekek mentén jöttek létre, így ebből a szempontból nem különböznek érdemben a hagyományos, al-Káida előtti radikális iszlamista szervezetektől. Ráadásul többen az AK hálózatához is kapcsolódtak/kapcsolódnak, így a két hálózat pontos elkülönítése lehetetlen.

A belső felépítés tekintetében az Iszlám Állam – az al-Káidához hasonlóan – a törzsi és iszlám gyökerű kifejezéseket, elemeket használja: a hálózat tagjait a hűségeskü (*baj'a*) köti össze, amelyet a dzsihádisták Abú Bakr al-Bagdádinak tesznek le – akár egy internetre feltöltött videó vagy hangfelvétel formájában –, aki pedig elfogadhatja, vagy figyelmen kívül is hagyhatja azt.⁴⁵⁰ Általában az összes dzsihádista csoport belső felépítése a hűségesküre épül, ezért – elméletben legalábbis –, ha egy már létező szervezet vezetője leteszi a *baj'át* al-Bagdádinak, akkor a csoportjának tagjai is közvetetten a hálózat részévé válnak. A gyakorlat azonban ennél sokkal átláthatatlanabb, következtetlenebb képet mutat: gyakran az egyes milíciák (vagy törzsek) összes tagja leteszi egyszerre a hűségesküt az Iszlám Állam vezetőjének; más esetben pedig a csoport egy része kiválik, és önállóan vagy a rivális al-Káida hálózatában folytatja tevékenységét.

Az Iszlám Államhoz való csatlakozásnak számos előnye lehet: pénzügyi vagy technikai segítség, kiképzés esetleg a hatékony központi média-infrastruktúrához való hozzáférés is motiválhatja a személyeket és csoportokat, de akár csupán a presztízs, illetve személyes meggyőződés is elegendő okot szolgáltathat.⁴⁵¹ Nagy előny az Iszlám Állam számára, hogy elfoglalt területei következtében (legalábbis kezdetben) stabil pénzügyi alapokkal rendelkezett, amelyekre támaszkodva akár pénzügyi támogatást is tud(ott) adni a csatlakozó csoportoknak.⁴⁵² Természetesen a magszervezet számára is előnyös a bővülés, a csatlakozó csoport ugyanis nemcsak haszonélvezője, de működésével és toborzási tevékenységével (a központ számára való külföldi harcosok gyűjtésével) hozzá is járul a *brand* sikerességéhez.

⁴⁵⁰ Ilyen értelemben a hálózat létrehozása nem kifejezetten a kalifátus kikiáltásához kötődik, hanem a hűségeskük letételére való felszólításhoz (a kettő ugyanabban a beszédben hangzott el).

⁴⁵¹ Byman, Daniel (2016): *ISIS goes global. Fight the Islamic State by targeting its affiliates*. Foreign Affairs, <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/isis-goes-global>.

⁴⁵² Watts, Clint (2016): *When the Caliphate crumbles: The future of the Islamic State's affiliates*. War on the Rocks, <http://warontherocks.com/2016/06/when-the-caliphate-crumbles-the-future-of-the-islamic-states-affiliates>.

Ugyanakkor az Iszlám Állam megszervezte – pontosabban Abú Bakr al-Bagdádi – nem fogadott el minden hűségesküvet automatikusan, különösen, ha azok nem arab csoportoktól érkeztek.⁴⁵³ Az IÁ által kiadott *Dábiq* magazin ötödik, 2014 novemberében megjelenő száma részletesen foglalkozott a kérdéssel, és gyakorlatilag két feltételhez kötötte a szervezetek befogadását: egyrészt a csoport vezetőjét Abú Bakr al-Bagdádinak kell kineveznie/hivatalosan elfogadni, másrészt pedig létre kell hozni egy közvetlen kommunikációs csatornát a megszervezetel, hogy a csatlakozók „információt és utasításokat” kaphassanak.⁴⁵⁴ A hűségeskü bejelentése és elfogadása közötti változó időintervallumból kiindulva arra következtethetünk, hogy a megszervezet, tanulva az al-Káida hibáiból, gondosan mérlegel minden kapcsolatfelvételt. Az utolsó két-három évben ráadásul egyre nagyobb óvatosságot láthatunk az Iszlám Állam részéről,⁴⁵⁵ hiszen 2015 közepe után nem jelentettek be újabb csatlakozó csoportot.⁴⁵⁶

A hálózat terjeszkedésére nem írható le egyetlen, általános sémával, hiszen az mindig a helyi körülményekhez igazodott. Jellemzően már létező csoportok vezetői keresték fel a megszervezetet (pl. Egyiptom), vagy a megszervezet küldöttei környékezték meg a helyi emíreket (pl. Afganisztán). A legtöbb esetben az al-Káida hálózata mentén kerestek támogatókat, ami rendszerint szétszakította a helyi csoportokat és rivalizálást indított az AK- és IÁ-szimpatizánsok között (pl. Jemen, Észak-Afrika). Több esetben is visszatérő jellegzetesség, hogy a hálózat tagjai sokáig csak toborzási tevékenységet végeztek (Tunézia, Törökország, Észak-Kaukázus), majd – jellemzően 2015 közepétől – merényletek végrehajtásával is foglalkoztak. A helyi csoportok általában a központ beavatkozása nélkül, esetleges plusz erőforrásokkal működtek tovább (pl. Egyiptom), de volt, ahol kívülről „importáltak” vezetőket (pl. Jemen, Líbia). Több IÁ-szervezet megalapítása után visszaszorult vagy eltűnt (pl. Észak-Afrika), erre a gyengeségre pedig gyakran a közösségi médián való jelenléttel, „virtuális hálózatépítéssel” reagáltak (pl. Törökország, EU), így nem jelenthető ki, hogy a hálózat folyamatosan, minden probléma nélkül növekedne, több helyen is visszaszorulni látszik (pl. Afganisztán, Szaúd-Arábia). Az Iszlám Állam veresége után a nagy

⁴⁵³ Az IÁ hálózatának 2014. júniusi létrehozása után, októbertől több dél-ázsiai csoport is nyilvánosságra hozta vezetőjének hűségesküjét Abú Bakr al-Bagdádi számára, ám az első hivatalos elfogadásra 2015. január 26-ig kellett várni. Milton, Daniel – al-'Ubaydi, Muhammad (2015): *Pledging Bay'a: A Benefit or Burden to the Islamic State?* CTC Sentinel, 8/3, 1-6.

⁴⁵⁴ Uo.

⁴⁵⁵ Kérdéses persze, hogy 2015 közepe – vagyis a megszervezet visszaszorulása – óta vannak-e még olyan szervezetek nagy számban, amelynek tagjai vagy vezetői csatlakozni szeretnének az Iszlám Állam hálózatához.

⁴⁵⁶ Al-Tamimi, Aymenn Jawad (2016): *Observations on the new Islamic State video 'Structure of the Caliphate'*. Aymennjawad.org, <http://www.aymennjawad.org/2016/07/observations-on-the-new-islamic-state-video> .

kérdés az lesz, hogy mi lesz hálózatával, azaz a hűségesküt tett csoportok fenntartják-e a szerződést, vagy – a hagyományok szerint – az egyik szerződő fél eltűnésével maga a viszony is véget ér.

Az Iszlám Államhoz kötődő csoportokat adott pillanatban szinte lehetetlen vállalkozás volt számba venni: az ENSZ főtitkára 2016 februárjában harmincnégy ilyen szervezetről beszélt, az IntelCenter adatbázis azonban negyvenhármát listázott.⁴⁵⁷ Ez részben az átláthatatlan, személyi kapcsolatokra épülő hálózati felépítésnek, részben a folyamatosan fluktuáló tagságnak és működésnek, részben pedig a magszervezet⁴⁵⁸ (vagy akár a helyi csoport)⁴⁵⁹ következetlen kommunikációjának köszönhető.⁴⁶⁰ Ráadásul több bejelentett szervezet létezésével kapcsolatban is komoly kétségek merültek fel.⁴⁶¹ Ebből kifolyólag az Iszlám Államhoz kapcsolódó szervezetek listája szükségszerűen pontatlan lehet.

Hasonlóképpen a vilajetek pontos száma, ahogy a hűségeskü letételének pontos időpontja⁴⁶² is, eltért az egyes forrásokban. A Clingendael kutatója szerint 2015 áprilisáig hat országban jött létre hivatalosan ilyen „tartomány” (Afganisztánban, Algériában, Egyiptomban, Jemenben, Líbiában, Szaúd-Arábiában),⁴⁶³ azóta pedig további kettőt jelentettek be (Nigériában és Oroszországban).

Bár a magszervezet visszaszorításából, de akár felszámolásából nem következik feltétlenül a hálózat megszűnése, sőt, mint az al-Káida esetében látható, egyes csoportjai nevüket megőrizve máig működnek (a Maghrebi al-Káida vagy az al-Káida az Arab-félszigeten), az Iszlám Állam visszaszorulásával hálózata is megbomlani látszik. Ennek egyik hagyományos oka éppen a hűségesküvel jelzett társadalmi szerződés megszűnése.

Bár, mint fentebb megállapítottuk, az Iszlám Állam nem rendelkezik a nemzetközi jog szerinti államiság más államokkal való kapcsolattartási képességével, ez nem jelenti azt, hogy az

⁴⁵⁷ The Clarion Project (2016): *United Nation: ISIS Has 34 Affiliates Worldwide*. <http://www.clarionproject.org/news/united-nations-isis-has-34-affiliates-worldwide>.

⁴⁵⁸ A szaúdi hálózatot Abú Bakr al-Bagdádi nevezte már A két szent hely (Mekka és Medina) vilajetének, de propagandaanyagokban Nedzsdí vilajetként is feltűnik. Másik esetben az IÁ a Fülöp-szigeteken is bejelentett egy tartományt, amelyről aztán más videókban „elfeledkeztek” (Al-Tamimi, 2016).

⁴⁵⁹ A jemeni csoport például egyszerre használja a Jemen vilajet, illetve a Szana’a és a Dhamar vilajet neveket.

⁴⁶⁰ Al-Tamimi, 2016.

⁴⁶¹ Például a dél-líbiai Fezzán vilajettel, vagy sokáig a jemeni csoporttal kapcsolatban is.

⁴⁶² A következetesség érdekében igyekeztünk jelölni a nagyobb eltéréseket, de elsősorban a leginkább elismert dzsihádisták médiát figyelő szervezet, a SITE Intelligence Group adataira támaszkodtunk. Site Intelligence Group Blog (2015): *Interactive Map: The Islamic State’s Global Network of Pledged and Supporting Groups*. <http://news.siteintelgroup.com/blog/index.php/entry/360-interactive-map-the-islamic-state-%E2%80%99s-global-network-of-pledged-and-supporting-groups>.

⁴⁶³ Azoulay, 2015.

Islám Állam jelenléte és terjeszkedése ne váltotta volna ki más államok reakcióit, azaz az Islám Állam a regionális és globális rend megzavarásának, a nemzetközi rend állami szereplőinek cselekvésre kényszerítésének képességével mindenképpen rendelkezett.

Az Islám Állam jelentette kihívás sokszínűségéből következően azonban nincs két olyan szereplő, amelyet a dzsihádisták csoport tevékenysége ugyanolyan módon vagy mértékben érintett volna. A térség mindegyik állami szereplője – legalábbis elvileg – ellenséges az Islám Állammal szemben, ugyanakkor az Islám Állam mindannyiuk számára más és más tartalmú fenyegetést jelent, ily módon a vele szembeni eltökéltség minősége és mértéke is különböző. Ez az oka annak is, hogy a közös fenyegetettség és a közös érdek ellenére oly nehezen alakult az együttműködés, és tulajdonképpen nem jött létre olyan klasszikus értelemben vett koalíció, melyben minden érintett részt vett volna, és mely alkalmas lett volna az átfogó, közös fellépésre az Islám Állammal szemben.

A válságban érintett legfontosabb aktorokat három csoportba rendezhetjük az Islám Állam megszervezetének való kitettség szempontjából. A helyi szereplők azok, akiket az Islám Állam tevékenysége közvetlenül veszélyeztetett, számukra a szó szoros értelmében vett biztonsági megfontolások váltak elsődlegessé. A regionális szereplőket inkább a hálózat, mint a megszervezet érintette elsődlegesen, fellépésüket pedig jellemzően saját belbiztonsági kihívásaik valamint a hatalmi egyensúly változásai motiválták. A harmadik csoport tagjai, vagyis a globális szereplők az Islám Államra saját külpolitikai érdekeik, illetve az IÁ megszervezete és hálózata által okozott egyéb kihívások mentén tekintettek.

Ebből kifolyólag a három csoport tagjai között mindössze három általános tendencia mutatható ki. Egyrészt a szereplők rendszerint különbséget tesznek az Islám Állam megszervezete és hálózata jelentette fenyegetés között, egyértelmű fontossági sorrendet állítva fel. Másrészt az (elsősorban regionális és globális) aktorok IÁ-hoz való hozzáállása időben változó képet mutat, ahogy az általa jelentett fenyegetés átalakult, aktivizálódott vagy más dimenzióba került. Harmadrészt az Islám Állam sok szereplő számára kihívást jelentett az állam és a társadalom közötti viszonyban, amely elsősorban a külföldi harcosok problémájában öltött testet a leglátványosabb mértékben. Azon közel-keleti szunnita rezsimek számára, amelyek valamilyen mértékben vallási legitimációra alapozzák uralmukat, az IÁ ideológiai kihívást jelent, míg a muszlim kisebbségekkel rendelkező országokban – legyen

szó Franciaországról, Oroszországról vagy Kínáról – a dzsihádisták szervezet tevékenysége napirendre tűzte a kisebbség-többség kapcsolatában értelmezett feszültségeket.⁴⁶⁴

Az Iszlám Állam vizsgálata túlmutat önmaga jelentőségén: amikor a szervezet a kalifátus kikiáltásával a modern államok létjogosultságát tagadta meg, magát a nemzetközi regionális rendet tette próbára, amennyiben két kihívást intézett a közel-keleti államrendszer felé. Egyrészt, nyilvánvalóvá tette, hogy az államalapú regionális rendben a nem állami, pre- vagy poszt-modern szereplők jelentősége folyamatosan növekedni fog. Ezeknek az aktoroknak mindig volt létjogosultságuk a Közel-Keleten, elsősorban az iszlamista mozgalmak formájában – legyen szó állami feladatokat átvállaló politikai pártokról (Hezbollah, Hamász stb.), karitatív, közösség-szervező civil szervezetekről vagy pedig terrorista hálózatokról (al-Káida, Iszlám Állam). Különleges, nem tisztán állami szereplőként jelenik meg a Palesztin Hatóság,⁴⁶⁵ vagy akár az észak-iraki kurd autonómia is. Az arab tavasz okozta társadalmi változások következtében e nem állami aktorok súlya folyamatosan növekszik a regionális rendben, és mára gyakorlatilag reális alternatívát jelentenek az állami keretekkel szemben.

Azt mondhatjuk, hogy a közel-keleti, modernizált államokat gyakorlatilag „fogyul ejtették”⁴⁶⁶ a rezsimet kiépíteni képes erőcsoportok, amelyek ellen az arab tavasz tüntetői – legyen szó demokratákról, mérsékelt vagy radikális iszlamistákról, stb. – egyértelműen kiálltak. Az ellenzékkel szembeni erőszakos, autoriter fellépéseknek azonban megvan az a veszélye, hogy a kormányellenes szereplőket államellenessé teszi; ezt a veszélyt érzékelve az 1970–80-as évektől a legtöbb közel-keleti autoriter állam engedélyezett bizonyos mértékű, de korlátozott lehetőséget a politikai ellenvélemények kifejtésére.⁴⁶⁷ Az elmúlt évek eseményei azonban ismét próba elé állították a rezsimeket, amelyek vagy a reform (Tunézia), az

⁴⁶⁴ Tulajdonképpen ilyen feszültségnek tekinthető az európai közéletben megjelenő vita a bevándorlással és a muszlim közösségekkel kapcsolatban.

⁴⁶⁵ Amelyet a nemzetközi közösség tagjainak csak egy része ismer el államként, és amelynek az ENSZ Közgyűlése 2012-ben elfogadta „nem tag megfigyelő állam” státuszát, míg az ENSZ-családhoz tartozó UNESCO-ban 2011-ben nagy többséggel szavazták meg Palesztina tagságát. UN News Centre (2012): *General Assembly grants Palestine non-member observer state status at UN*. <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=43640#.V8rd3ZiLTIV> ; UN News Centre (2011): *UNESCO votes to admit Palestine as full member*. <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=40253#.V8reF5iLTIV>.

⁴⁶⁶ Roy, Olivier (1994): *The failure of political Islam*. Cambridge Harvard University Press, 15.

⁴⁶⁷ Kamrava, Mehran (2005): *The Modern Middle East*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 317.

elnyomás (Egyiptom), a forradalom (Irak és Szíria) útjára léphetnek, vagy pedig a teljes újragondolás erőszakos folyamatán kell átesniük (Líbia).⁴⁶⁸

Ehhez kapcsolódóan az Iszlám Állam elsősorban a szíriai és az iraki, de a hálózat jelenléte miatt más regionális államok számára is jelzi a lakosság egy nem elhanyagolható részének államellenes attitűdjét és frusztrációját. Az IÁ legyőzése után is nyitott kérdés, hogy az államok meg tudják-e reformálni magukat, vagy pedig továbbra is kizárják az elégedetlen társadalmi csoportokat a hatalom gyakorlásából, ami középtávon megkérdőjelez(het)i az államok legitimitását.

Másrészt az Iszlám Állam megjelenése felvetette a Sykes–Picot-rendszer,⁴⁶⁹ vagyis a mai közel-keleti államhatárok fenntarthatóságának kérdését. A térségben a török–iráni határ – melynek alapja a Szafavida Perzsia és az Oszmán–Török Birodalom közötti 1639-es kaszr-e sirini béke⁴⁷⁰ – az egyetlen, mely a helyi viszonyok és események folyamatában született meg. Az összes többi határt mesterségesen, a külső nagyhatalmak részvételével jelölték ki, de ezekhez a nemzetközi közösség – Izrael Állam megalakulását leszámítva – ragaszkodik. Ennek ellenére a nemzetállami határok kijelölése nem tükrözte a helyi etnikai és vallási viszonyokat, így azok megváltoztatása újra és újra felmerült; sikertelenül.

Az elmúlt években azonban ismét napirendre került egy-egy állam szétesésének lehetősége. Irak területi integritásának felbomlása a közelmúlt több konfliktusa kapcsán komoly fenyegetésként jelent meg, olyannyira, hogy a szomszédos államok közös nyilatkozatokat is adtak ki Irak területi épségének tiszteletben tartásáról és megőrzésének fontosságáról. A 2011-es líbiai arab tavaszt követő polgárháborús helyzetben az ország keleti része kikiáltotta elszakadását és függetlenségét, azonban a nemzetközi közösség változatlan határok között szeretné látni az új líbiai egységkormányt, mely 2016 augusztusában gyakorlatilag megbukott. Egyelőre nyoma sincs annak, hogy mi és hogyan tarthatná egyben Líbiát – a tehetetlenségen kívül. Szíria esetleges felbomlásának – egyelőre csak elméleti – lehetősége minden szomszédos állam és a nemzetközi közösség közös „rémálma”, azonban ennek történelmi

⁴⁶⁸ Mühlberger, Wolfgang (2015): *The state of Arab statehood. Reflections on failure, resilience and collapse*. Euromesco Papers 26, <http://euromesco.net/images/papers/euromesco26.pdf>. alapján. A felsorolásban a forradalmat és az újragondolást az választja el, hogy míg Irakban és Szíriában a központi kormány megléte és valamilyen szintű fennmaradása nem kérdés, Líbiában az állam, mint területi egység is megkérdőjeleződött.

⁴⁶⁹ Ugyan a Sykes–Picot-egyezmény csak a Közel-Kelet egy részére (elsősorban a mai Irak, Szíria, Libanon, Izrael és Kuvait államokra, valamint a palesztin területekre) vonatkozott, és ráadásul nem is szolgálta a végső rendezés jogi alapját, a köztudat mégis ehhez a megállapodáshoz köti a regionális államrendszert.

⁴⁷⁰ Jóllehet a határvonal pontos kijelölése csak a 19. században történt meg, a két regionális hatalom érdekszférájának szétválasztása máig ható relevanciával bír.

előképe, tapasztalata már van a modern Szíria létrejötte előtti korszakból. Akkor sem vált be, most sincs olyan politikai szándék, mely ebbe az irányba mutatna.

Ma még nem világos, hogy az Iszlám Állam fellépése – és potenciális eltűnése – hogyan hathat a Sykes–Picot-rendszerre.⁴⁷¹ Egyesek szerint az IÁ létrejötte egyértelműen bizonyítja a szíriai és iraki szunnita arabság bizalmatlanságát a központi kormánnyal szemben, ráadásul a dzsihádisták tevékenysége ismét felhívta a figyelmet a kurd–arab kapcsolatok megromlására. Mások szerint azonban az Iszlám Állam nem jelenti a Sykes–Picot-rendszer végét, épp ellenkezőleg: lehetőséget teremt a nemzetállami keretek és identitások megerősödésére, az „irakiság” és „szíriaiság” újradefiniálására és tartalommal való megtöltésére. A mai államok határainak megmaradása a korábbinál nagyobb legitimitációt biztosítana Irak és Szíria számára, hiszen a helyi szereplők – legalábbis egy részének – küzdelme és beleegyezése alapján történne.

⁴⁷¹ A vitáról ld. pl. Gaub, Florence – Pawlak, Patryk (2013): *Sykes-Picot and Syria*. European Union Institute for Security Studies, http://iss.europe.eu/uploads/media/Alert_34-Sykes-Picot_and_Syria.pdf ; Rabinovich, Itamar (2014): *The end of Sykes-Picot? Reflections on the prospects of the Arab state system*. Brookings Institution, Middle East memo. <https://www.brookings.edu/research/the-end-of-sykes-picot-reflections-on-the-prospects-of-the-arab-state-system/> ; Falk, Richard (2015): *A new world order? ISIS and the Sykes-Picot backlash*. Foreign Policy Journal, <http://www.foreignpolicyjournal.com/author/richard-falk> ; Stachota, Krzysztof (2015): *The Middle East in the shadow of the Islamic State*. Centre for Eastern Studies, http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_52_middle-east-in-shadow_net.pdf ; Kamel, Lorenzo (2016): *Artificial nations? The Sykes-Picot and the Islamic State's narratives in a historical perspective*. Studio de Storia Contemporanea, http://www.studistorici.com/wp-content/uploads/2016/03/03_KAMEL.pdf ; Barrett, Roby C. (2016): *The collapse of Iraq and Syria: The end of the colonial construct in the Greater Levant*. JSOU Report, 16/1, MacDrill Air Force Base, Florida, http://jsou.socom.mil/JSOU%20Publications/JSOU16-1_Barrett_IraqSyria_final.pdf.

Líbia – a törzsiségtől a Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijján⁴⁷² át a bukott államiségig

Líbia, az észak-afrikai arab sáv területileg egyik legnagyobb, lakosságának létszámát tekintve a legkisebb állama,⁴⁷³ történetileg is, földrajzilag is világok és birodalmak kevésbé lakott határmezsgyéjén, bizonyos szempontból egyfajta „senki földjén”, különböző politikai és kulturális egységek, régiók perifériáján helyezkedik el. A történelem folyamán ez a Római Birodalom Cyrenaica és Africa provinciáinak területét,⁴⁷⁴ az arab Kelet (Masrek) és az arab Nyugat (Maghreb) határát, az Oszmán-Török Birodalom nyugati végeit, a gyarmatosító Franciaország és Nagy-Britannia érdekszférái közötti ütközőzónát jelentette, melyet – talán éppen ezért - Olaszország gyarmatosíthatott. Ez a „senki földje” helyzet is közrejátszott abban, hogy a kontinens közepéből a tengerpart felé vezető kereskedelmi és csempészútvonalak egy része, melyek évszázadokon keresztül a fekete-afrikai kapcsolatot biztosították, és melyek Afrika belsejével és az afrikai királyságokkal kötötték össze a Földközi-tenger déli partját, a mai Líbián vezettek keresztül, mely délen messze benyúlik a Szaharába. Ez az évszázados periferiális helyzet, melyben a központok változtak ugyan, de a periféria jelentősége - pontosabban jelentéktelensége - változatlan maradt, azzal is együtt járt, hogy Líbia mindazokat a hagyományokat átvette és beépítette, melyeket a birodalmak, regionális szerveződések a határaik felé sugároztak. Így a mai líbiai társadalom egyszerre képes felmutatni az ókori Mediterráneum „polis” kultúráját, az oszmán-török – viszonylag felületes – hagyományokat, az arab-berber örökség sivatagi mentalitását és nomád hagyományait, valamint a szub-szaharai, afrikai hatásokat, melyek a transz-szaharai kereskedelmi utakon – kereskedők és a karavánokat kísérő zsoldosok közvetítésével – jutottak el a tengerparti sávba és az oázisokba.

Líbia, a (periferiális) történelmi múlt ellenére is viszonylag új állam, mely a második világháborút követő rendezés meglehetősen sok vitát kiváltott eredménye. Mesterséges képződmény, amennyiben a három államalkotó területi egység – Kirenaika, Tripolitánia és Fezzán – a történelem során nem alkottak egy egységet. Földrajzilag, politikailag, kulturálisan és gazdaságilag markánsan eltérő tulajdonságokkal rendelkeztek. A három tartomány lakott

⁴⁷² A „dzsamáhirijja” szót az arab „dzsumhúr/dzsumáhir” (tömegek) szóból képezték egy elvont fogalmak képzésére szolgáló képzővel: jelentése ennek megfelelően kb. „tömegek hatalma”.

⁴⁷³ Líbia területe közel két millió négyzetkilométer, lakossága mintegy hat millió fő.

⁴⁷⁴ A mai Líbia, a Római Birodalom Africa provinciájából származott Septimus Severus római katonacászárr (193-211 A.D.).

részeit sivatagok választják el egymástól, amelyek a történelmi kapcsolatrendszerek irányait is kijelölték: Kirenaika hagyományosan Egyiptommal és a Masrek országaival állt kapcsolatban, Tripolitánia a Maghreb felé, míg Fezzán Fekete-Afrika felé rendelkezett kapcsolatrendszerrel. Olyannyira, hogy az olasz gyarmatosítók „csak” Tripolitániát és Kirenaikát gyarmatosították, míg Fezzánt francia érdekeltségnek tartották. Fezzán csak a világháború utáni rendezések keretében - az ENSZ döntése alapján,⁴⁷⁵ lett az új állam része, amit a franciák erőteljesen elleneztek. A három tartományból, melyeket néhány városközponttól eltekintve (Kirenaikában Bengházi, Tripolitániában Tripoli, illetve Fezzánban Szabha és Murzuk voltak a legjelentősebb központok) többnyire nomád törzsek laktak, 1951. december 24-én – egy ENSZ határozattal⁴⁷⁶ – jött létre a Líbiai Egyesült Királyság. 1951-1963 között a monarchia három tartomány alkotta föderális szerkezetében mindhárom régió megőrizte a maga sajátos arculatát és kapcsolatrendszerét – kérdéses és kétséges volt, hogy lehet-e ebből egységes állam.

Az alkotmányos monarchia királya Szajjid Mohamed Idrisz al-Mahdi al-Szanúsi lett, a szanúsi rend alapítójának unokája, egy olyan család tagja, mely az eredetét Fátimán, a próféta lányán keresztül magáig Mohamed prófétáig vezette vissza. A monarchia első évtizedében a szanúsi rendnek, illetve a kapcsolódó törzseknek és családnak kiugróan magas volt a szerepe, a helyi közigazgatási határok is tulajdonképpen a törzsi területek határaihoz igazodtak. Ugyanakkor ez regionális megosztottságot is tükrözött, amennyiben – lévén a rend „hazája” Kirenaika -, az onnan származók jutottak elsősorban vezető pozíciókba. A monarchia legitimitása egyrészt az iszlámon alapult, hiszen Idrisz a szanúsi mozgalom feje volt, mely Kirenaikában egy vallásos iskolából és másrészt a törzsek lojalitásából eredt. A meglehetősen fragmentált törzsi társadalmat tulajdonképpen az iszlám tartotta össze. Végül az egységesülés irányában az olaj felfedezése mozdította el az országot, amennyiben az olaj kitermelésével kapcsolatos fizikai és műszaki megoldások, illetve a bevételek elosztása szükségessé tette a föderális rendszer felszámolását, ezért 1963-ban – egy alkotmánymódosítással - a föderális berendezkedést felváltotta az egységes, központosított

⁴⁷⁵ Az ENSZ Közgyűlésének 289 A (IV) számú határozata (1949. november 21.), <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/051/08/IMG/NR005108.pdf?OpenElement>; és az ENSZ Közgyűlésének 387 (V) számú határozata (1950. november 17.), <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/059/85/IMG/NR005985.pdf?OpenElement>.

⁴⁷⁶ Az ENSZ Közgyűlésének 289. számú határozata a korábbi olasz gyarmatok helyzetével kapcsolatban javasolta, hogy a Kirenaikát, Tripolitániát és Fezzánt magába foglaló Líbia független szuverén államként 1952. január 1. előtt alakuljon meg.

állam.⁴⁷⁷ A korábbi három tartományt átszervezték és átalakították tíz kormányzóságra (*muháfaza*), melyek tovább tagolódtak kerületekre (*mutaszarrafijja*), amelyek azután alkerületekre bomlottak tovább (*mudírijja*). A nagyvárosok, mint Tripoli és Benghází önmagukban alkottak egy-egy önkormányzatot. Ezeknek az egységeknek a vezetőit a király nevezte ki, gyakran törzsi megfontolások alapján.

Gyarmati előzmények

Az arab világ más észak-afrikai részeihez hasonlóan, a líbiai társadalomnak is alapvetően két nagy kihívással kellett és kell szembenéznie: a modernizációval és a globalizációval. A modernizáció, mint a többi esetben is, de különösen az európai gyarmatosításnak kitett országokban az európai típusú modernizációt, illetve az annak táptalaján és/vagy annak tagadásával létrejött arab, és speciálisan líbiai, fejlődési modelleket jelenti. Az első ilyen hatás, mely Líbiát érte, az 1911-ben kezdődő olasz gyarmatosítás volt, mely alapvetően a terület elfoglalásról szólt, a Római Birodalomra történő hivatkozással. A kor gyarmatosítási gyakorlatának megfelelően a mai Líbia területén élő helyi lakosságot elkülönítették az olasz telepeseiktől, mintegy karanténba zárva őket. Mivel a helyiek feladata leginkább a gyarmatosítók kiszolgálására szorítkozott a mezőgazdaságban és az iparban, a líbiai társadalmat tulajdonképpen nem nagyon érte olasz hatás. Annak ellenére sem, hogy a tengerparti sáv városaiban, a leglátványosabban Tripoliban és Bengáziban, az infrastruktúra kiépítése és megjelenése (pl. városépítészet, kikötők stb.) erős olasz hatást mutatnak, hiszen az olasz gyarmatosítók városfejlesztési projektjei alapvetően az Olaszországból áttelepülő olaszoknak igyekeztek elérhető tereket teremteni.

Az olasz gyarmatosítással szemben 1912-től egy több évtizeden át tartó fegyveres ellenállás bontakozott ki, melynek vezetője, 1931-ben bekövetkezett kivégzéséig Omar al-Muhtár⁴⁷⁸ volt, aki a későbbiekben a líbiai „nemzeti” függetlenség – a politika által is gyakran használt – jelképévé vált. A gyarmati időszak helyi politikai tényezője a Kirenaikában a 19. század közepén kialakult – már említett - szanúszí rend, melynek vallási és politikai hatása gyakorlatilag egész Észak-Afrikára, Marokkótól Szudánig, kiterjedt.⁴⁷⁹ A rend vezetője, Mohammad Idrisz al-Szanúszí, a gyarmatosítókkal folytatott több éves sikertelen

⁴⁷⁷ Chapin Metz, Helen (ed.) (1989): *Libya: A Country Study*, Area Handbook Series, 40.

⁴⁷⁸ Omar al-Mukhtár (1858-1931) az olasz gyarmatosítás elleni líbiai ellenállás vezetője volt. Az ellenállásban eltöltött életéről 1981-ben Musztafa Akkád, a legismertebb arab filmrendező készített nagyszabású kosztümös filmet *A sivatag oroszlánja* címmel.

⁴⁷⁹ A szanúszí rendet Mohamed ibn Ali al-Szanúszí alapította (1787-1859), aki az iszlám kezdeteinek tisztaságához való visszatérést szorgalmazta.

tárgyalássorozat után 1922-ben Egyiptomba vonult száműzetésbe, ahonnan a második világháború alatt tért vissza és harcolt a szövetségesek oldalán, majd lett az 1951-ben létrejövő Egyesült Líbiai Királyság uralkodója I. Idrisz néven.

Az Egyesült Líbiai Királyság megalakítása ily módon az európai modernizáció második állomásának tekinthető, amennyiben maga a „nemzetállam” mint állandó határok között létrehozott politikai intézmény idegen volt egy olyan társadalmi közegben, amelyben a – többségében törzsekbe szerveződött – lakosság jelentős része még mindig nomád vagy félnomád életmódot folytatott. A területi alapon szerveződő állam modellje ezzel szemben letelepedett lakosságot feltételez, akiknek területi alapon nyújt állampolgárságot, illetve tart rájuk igényt. Ráadásul az új állam három olyan régióból lett „összerakva”,⁴⁸⁰ melyek – az olasz gyarmatosítást megelőzően – soha nem alkottak egy politikai, gazdasági vagy kulturális egységet. Kirenaika a Masrek, az arab Kelet, Tripolitánia a Maghreb, az arab Nyugat, míg Fezzán Fekete-Afrika vonzásába tartozott, így különböző fejlődési utakat jártak be. Az új állam első éveiben Idrisz király tartózkodott a három régió átszervezésétől és – ily módon – a területi államnak megfelelő politikai közösség megteremtésétől. Valójában az olajkitermelés megkezdése az 1960-as években adta meg az első lökést az átszervezéshez, hiszen biztosítani kellett az olajjövedelmek arányos elosztását az ország különböző régiói között. Ugyanakkor éppen az olajbevételek miatt kialakuló „elosztó állam” modellje tették lehetővé az amúgy is nagyon konzervatív líbiai társadalomban az „uralkodó-alattvaló” viszony továbbélését: az olajbevételekből az uralkodó (Qaddáfi) „meg tudta venni” az elit és más társadalmi csoportok támogatását.⁴⁸¹

A Qaddáfi által épített *dzsamáhirijja* a harmadik európai modernizációs hullám, a szocialista állammodell általában erős arab nacionalista felhanggal rendelkező mintájának Qaddáfi által elképzelt (továbbfejlesztett?) változata, és mint ilyen, meglehetősen sok vitát váltott ki. Az ország neve 1977-től Szocialista Népi Líbiai Arab *Dzjamáhirijja* volt,⁴⁸² amely egyrészt tükrözte az állam identitásának fő elemeit, másrészt nevében hordozta a Qaddáfi által alkotott államformát, a „közvetlen demokráciát”. A *dzsamáhirijja* arab szót, melyet Qaddáfi alkotott a *dzsumhúr/dzjamáhir* (tömeg) szóból, de ez a szó szerepel a köztársaság szó arab változatában

⁴⁸⁰ Az arab világban volt már precedens arra nézve, hogy korábban egy egységet nem alkotó területeket foglaltak egy nemzetállamba, Irak esetében, melyet a többségében kurdok-lakta moszuli vilajetből, a szunnita arab bagdadi vilajetből és a síita arab többségű bászrai vilajetből hoztak létre brit és francia nagyhatalmi érdekek és alkuk alapján az első világháborút követően.

⁴⁸¹ Vandewalle, Dirk (1998): *Libya since Independence: Oil and State-building*. I. B. Tauris, London, 4-10.

⁴⁸² 1969-1977 között az ország neve Líbiai Arab Köztársaság volt. Az 1977 márciusában kiadott ún. szabhai nyilatkozatban változtatták meg *dzsamáhirijjára*, 1986-tól pedig Nagy Szocialista Népi Líbiai Arab *Dzjamáhirijjára* módosították.

is (*dzsumhúrija*). Az 1969-es Fátah forradalommal kezdetét vevő Qaddáfi-korszak 2011. október 20-ig, Qaddáfi a felkelők által végrehajtott meglincseléséig, 42 éven át tartott. Elég hosszú időszaknak bizonyult ahhoz, hogy a líbiai identitás hagyományos elemei (málíkita szunnita iszlám/szanúsizija, törzsiség), a modernizáció (arab nacionalizmus, szocializmus) és a globalizáció mindegyike megjelenjen, megerősödjön, majd háttérbe szoruljon, azaz az ország életében a rezsim pillanatnyi érdekeinek megfelelő „mixet” mutasson.

A lakosság

Líbia etnikailag is, vallásilag is gyakorlatilag homogén: a lakosság 97%-a arab és arabizált berber, és a szunnita iszlám málíkita iskolájának⁴⁸³ követője, ezen belül is mintegy harmaduk a mára hivatalosan felszámolt szanúszi rend követője. A kereszténység soha nem tudott gyökeret eresztetni, a kis zsidó közösség az 1967-es arab-izraeli háborút követően eltűnt, kivándorolt.⁴⁸⁴ Az ország történelmi szerepe, valamint az egymást átfedő társadalmi struktúrák és hagyományok miatt a líbiai társadalom, arab mértékkel mérve is igen konzervatív.

A szanúszi rendet a 19. században Mohammad ibn Ali al-Szanúszi (1787-1859) azzal a céllal alapította, hogy az egyre erőteljesebb európai behatolással szemben megtisztítsa és újraélessze az iszlámot. A szanúsizija így szervesen illeszkedik az iszlám belső megújítására irányuló mozgalmak sorába,⁴⁸⁵ annál is inkább, mert az arábiai vahhábitákéhoz hasonló filozófiával lépett fel. Azonban az ortodox felfogást a szúfi gyakorlat és a népi vallásosság elemeivel ötvözték. A Szanúsizija elsősorban Kirenaikában⁴⁸⁶ és Szudán egy részén terjedt el és hozta létre „infrastruktúráját” az ún. *závijákat*, amelyek általában szentek sírjai mellé/köré települt vallási – oktatási és karitatív - központok voltak, és melyeknek a későbbiekben nagy szerepe volt először az Oszmán-török birodalommal, majd később Olaszország gyarmatosító törekvéseivel szemben kibontakozó ellenállásban egészen az 1920-30-as évekig, amikor az olaszok felszámolták a *závijákat*. Azonban a rend és a törzsek szoros összefonódása ennek

⁴⁸³ A málíkita jogi iskola, mely nevét Málík ibn Anaszról kapta, egy az iszlám négy jogi iskolája közül. Egyiptom területét kivéve, az afrikai kontinens muszlim területein terjedt el.

⁴⁸⁴ Zsidó közösségek már az ókorban is éltek a mai Líbia területén. 1948-ban számuk 38,000 fő volt, de 2002-ben a líbiai zsidó közösség utolsó, még Líbiában maradt tagja is meghalt.

<http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/anti-semitism/libyajews.html>

⁴⁸⁵ Delong-Bas, Natana J. (2005): *Wahhabi Islam. From Revival and Reform to Global Jihad*. The American University in Cairo, 8-10.

⁴⁸⁶ Mohammad ibn Ali al-Szanúszi Algériából származott, majd Mekkában élt, majd mivel Egyiptomban nem engedték letelepedni, Algériába (hazájába) nem térhetett vissza, Kirenaikában telepedett le.

ellenére megmaradt, és ugyan a későbbiekben a rendet hivatalosan is felszámolták, a vallásnak a líbiai függetlenség elnyerése (1951) és a monarchia megdöntése (1969) után is központi, sőt, meghatározó szerepe maradt az állam és a Qaddáfi-rezsim életében.

A líbiai társadalom etnikailag is viszonylag homogén, amennyiben a nagy többséget az arabok és az arabizált berberok teszik ki. A sötétebb bőrű – délen élő – tibuk nyelvileg is elkülönülnek: szemben az arab és a berber nyelvvel, melyek az afro-ázsiai nyelvek családjába tartoznak, a tibuk nyelve a nílusi-szaharai nyelvcsaládhoz sorolódik. Bár a líbiai társadalom hajlamos a fekete bőrűek lenézésére, a tapasztalat azt mutatja, hogy megkülönböztetést tesznek a „saját” és az idegen (vendégmunkás) fekete bőrűek között.⁴⁸⁷ A nyelvi-etnikai helyzetet a törzsi hovatartozások teszik szinte átláthatatlanul bonyolulttá, annál is inkább, mivel ezeknek a kapcsolatoknak a jelentősége igen nehezen mérhető vagy tetten érhető. Ma a líbiai törzsek számát általában 140-ben állapítják meg. Ez a szám azonban elfedi a tényt, hogy a törzsek kb. harminc kisebb-nagyobb törzscsoportot, szövetséget alkotnak. A két legnagyobb törzs (törzscsoport) a *Varfalla*, mely a becslések szerint mintegy másfélmillió, és a *Magáriha*, mely mintegy egymillió ember törzsi lojalitására és szolidaritására számíthat. Ugyanakkor a törzsek, törzscsoportok nem monolit egészek, hanem különböző – általában leszármazás vagy törzsek közötti alkuk révén létrejött – laza csoportosulások, melyek adott esetben másként viszonyulhatnak egyes kérdésekhez. Így lehetséges, hogy míg Qaddáfi rendszerének legfőbb támaszai a *Varfalla* és a *Magáriha* voltak, a vele szemben merényletet megkísérlők – a hivatalos hatalom kihívói - is gyakran ezekhez a törzsekhez tartoztak.⁴⁸⁸ De Qaddáfi maga is annak köszönheti, hogy az 1969-es forradalom vezetője lehetett, hogy a két nagy törzs között az ő törzse, a *Kaddádfa* biztosította az egyensúlyt. A forradalom után hamarosan kiderült, hogy a társadalom törzsi szerveződése ellenáll Qaddáfi átszervezési és megújítási kísérleteinek,⁴⁸⁹ így a törzsiség a Qaddáfi-rezsim egyik természetes alapja és eszköze lett.

⁴⁸⁷ Az arab és a szub-szaharai lakosság egymáshoz való viszonya, az arabok percepciója a szub-szaharai bevándorlókról és menekültekről az utóbbi évek menekülthullámai kapcsán kerülnek lassan az ebben a kérdésben gyermekcipőben járó kutatás homlokterébe. Ld. pl. Abdelhamid, Maha: *Les noirs après la révolution de 2011. Quel mouvement de lutte contre le racisme?* (megjelenés alatt)

⁴⁸⁸ 1993-ban a *Varfalla* néhány tagja merényletet tervezett Qaddáfi ellen, mert úgy látták, a *Magáriha* több juttatásban, kedvezményben részesül, mint ők.

⁴⁸⁹ Valójában a modernizáció, de még inkább az urbanizáció az a folyamat, mely hosszabb távon képesnek látszik a törzsiség végső felbomlasztására. Bár az iszlám hajnalán úgy tűnt, az iszlám képes kiszorítani a törzsiséget, amennyiben a hívő egyedül Istennek tartozik engedelmességgel, a törzsiség hamarosan – immár az iszlámmal összefonódva – ismét elfoglalta helyét mint az arab társadalmak szervező elve és alapintézménye. A 20. század politikai történései gyakran elfedték a társadalom törzsi szerkezetét, a legtöbbször „mindössze” annyi történt, hogy a modern politikai intézmények etnikai/vallási/leszármazási alapon szerveződtek meg, melyekben visszaköszöttek a törzsi kötődések.

Nemcsak a rezsim fennállását biztosító egyensúlyok törzsi beágyazottsága miatt, hanem azért is, mert maga Qaddáfi sem volt képes végül kilépni az egész lényét és környezetét meghatározó törzsi környezetből. Az ún. népi vezető bizottságok már kifejezetten a törzsiség szolgáltatta rendre épültek, amennyiben a törzsi vezetőket nemcsak hogy felruházták elegendő hatalommal, hogy jutalmazzanak, de felelősséggel is tartoztak törzsük tagjainak cselekedeteiért.

A líbiai törzsiség vizsgálata a 2011-es líbiai arab tavasz kapcsán került előtérbe, különösen a törzsek esetleges politikai szerepe kapcsán. Sokak úgy vélték, hogy az új Líbia történéseit a törzsek fogják meghatározni, míg mások szerint a törzsiségnek inkább a mindennapokban van szerepe, a politikában nincs. A városokban élők törzsi kötődései idővel halványulhatnak, de a polgárháború, melyet sokan egyenesen törzsi háborúnak, a hatalom újraelosztásának tartanak, ezeket a kötelékeket vélhetően inkább megerősítik. Bár a líbiai városlakók neve vagy egyéb külső jegyei (pl. a nők arcán található tetoválások) árulkodnak ugyan törzsi hovatartozásukról, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az illető a törzs vezetőinek irányítását elfogadja. Ugyanakkor a lakosság 10-15%-ának semmiféle törzsi kötődése nincs, mint pl. az évszázados (tösgyökeres) városlakó családoknak, vagy a berberék, törökök és más kisebbségek leszármazottainak, ami szintén azt a feltevést erősíti, hogy az urbanizációnak meghatározó és végleges szerepe lehet a törzsiség felszámolásában, de legalábbis a törzsi kötődések elhalványulásában.

Ebben az urbanizálódó törzsi környezetben Qaddáfi uralma az erős biztonsági erőkre, a gondosan kiválogatott törzsekre, illetve az utóbbi években egyre inkább közvetlen családjára épült. Ők alkották a líbiai társadalom felső szintjét, ők voltak a „különlegesek” (*khássza*), akiknek privilegizált helyzetét a vezetőhöz való közelségük biztosította.⁴⁹⁰ Mindenki más a

⁴⁹⁰ Ismert, hogy Qaddáfinak nyolc gyermeke volt, hét fiú (Mohamed, Szeif-al-Iszlám, Szeif-al-Arab, Sza'ádi, Hannibál, Khamisz és Mu'taszim), és egy lány (Aisa) - egy fiú az első feleségétől, a többi a másodiktól. A Qaddáfi család élete akkor kezdett egyre több nyilvánosságot kapni, amikor a gyerekek felnőttek és amellett, hogy fontos és bizalmi pozíciókat kaptak a líbiai rezsimen belül, egyre több „látványos” esemény kezdett nevükhöz kapcsolódni, különösen külföldön. Mu'taszim nemzetbiztonsági tanácsadó, Khamisz a 32-es brigád nevű elit alakulat parancsnoka, Mohamed a Líbiai Olimpiai Bizottság elnöke és a Posta és Telekommuniációs Vállalat vezetője volt. Szeif-al-Iszlám a London School of Economics-on szerezte PhD-fokozatát, ezért általában modern, nyugati gondolkodású embernek tartották, akitől Líbia és a rezsim modernizálását várták. (Ezért is volt oly meglepő, hogy a polgárháborúban kiállt apja és annak politikája mellett.) Szádi nemzetközi sportkarrieréről álmodott, 2003-2007 között olasz focicsapatok profi focistája volt. 2004-ben felröppent a hír, hogy Qaddáfi megvénne a brit Chrystal Palace focicsapatot. Hannibált és feleségét 2008-ban Svájcban letartóztatták, mert szállodájukban megverték két alkalmazottat. Az eset következményeként Líbia és Svájc között minden kapcsolat megszakadt, a repülőjáratokat is törölték, míg Qaddáfi mintegy öt milliárd dollárt vont ki svájci bankszámlákról, illetve javasolta az ENSZ-ben, hogy Svájcot osszák fel Németország, Franciaország és Olaszország között. (Igaz, ebben a javaslatban annak a svájci népszavazásnak is szerepe volt, mely megtiltotta Svájcban a minaretek

„köznéphez” (*amma*) tartozott, így Líbiában egészen a legutóbbi időkig – Qaddáfi minden társadalomszervező kísérlete ellenére – jól láthatóan érvényesült az „uralkodó-alattvaló” paradigma. Mivel a nyolcvanas évek második felében a kis magánvállalkozásokat felszámolták, gyakorlatilag eltűnt annak a lehetősége, hogy önálló „középosztály” alakulhasson ki. Bár a későbbiekben a kisvállalkozások újra megjelentek, feltételezhetően ezeket a rendszerhez és Qaddáfihoz hű alattvalók kaphatták meg.

A lakosság nagy része a Földközi-tenger parti sávjában, ahol a művelhető területek zöme található, illetve az oázisokban él, mintegy kétharmada Tripolitániában, egyharmada Kirenaikában, míg mintegy 5%-a Fezzánban koncentrálódik. (Megjegyzendő, hogy az ország természeti kincseinek, legfőképpen az olajnak 4/5-e viszont Kirenaikában található!) A tengerparti sávban található városok egy része több száz éves, akár az ókorig is visszanyúló hagyományokkal és történelemmel rendelkeznek. A 20. század utolsó harmadában a városok lakossága jelentősen felduzzadt, méghozzá oly módon, hogy ma a líbiai lakosság közel 80%-a él városokban. A városlakók aránya az 1968-as 40%-ról a nyolcvanas évek közepére ugrott fel erre az értékre és azóta gyakorlatilag állandó értéket mutat, miközben a városi lakosság növekedési üteme gyakorlatilag egyidejűleg évi 1,5-2% körül stabilizálódott (1968-ban még 12%, majd a hetvenes évek közepén 6% körül mozgott.) Az urbanizációban és a lakosság letelepítésében jelentős szerepet játszott az iparosítás, elsősorban az olaj felfedezéséhez köthető iparágak és kiszolgáló szektor, másrészt az arab szocializmus jegyében kezdett oktatási programok és a kötelező iskoláztatás.

A líbiai lakosság nagyon fiatal, az átlagéletkor 28,5 év. (A 15 év alattiak aránya 25,84%, a 65 év fölöttieké 4,31%.)⁴⁹¹ A líbiai lakosság létszáma az elmúlt évtizedekben nagy ütemben - lineárisan – növekedett. 1970-ben elérte a kétmilliót, 1980-ban a hárommilliót, 2017-ben pedig mintegy hat és félmilliót tett ki, azaz évente átlagosan százezer fővel gyarapodott. A fejlődési tendenciák nagyjából megegyeznek az arab világban tapasztalható trendekkel. Az átlagéletkor jelentősen megnőtt: míg 1960-ban egy líbiai állampolgár átlagosan 45-46 élt, addig ma a születéskor várható élettartam 76,5 év.⁴⁹² A teljes termékenységi mutató (azaz, hogy egy nő átlagosan hány gyermeknek ad életet), mely a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig 7,5 körül mozgott, 2009-ben 2,63-at, 2017-ben már csak 2,04-et mutatott. Ennek részeként a teenager (15-19) korban szült gyermekek száma az 1960-as

építését.) Aisa viszont, aki jogász végzettséggel rendelkezik, akkor hívta fel magára a világ figyelmét, amikor az iraki diktátor, Szaddám Huszein perében a védőügyvédek csapatába jelentkezett.

⁴⁹¹ CIA World Factbook – Libya. <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ly.html>

⁴⁹² Uo.

118/1000 fővel (1972-ben 132/1000 fő volt!) szemben 2015-ben már csak 6/1000 fő volt.⁴⁹³ Ezek a csökkenő adatok mára jól láthatóan jelentkeznek a líbiai társadalom korfájában is: míg a 0-14 éves korosztály társadalmon belüli aránya a nyolcvanas évek közepén 47-48% körül tetőzött, 2017-ben „mindössze” 25,84% volt. Ezzel ellentétesen a 65 év felettiek aránya az 1980 körüli 2,2%-ról 2017-re 4,31%-ra emelkedett. Mindeközben a nyolcvanas évek közepén mintegy 50%-ot tett ki a munkaképes korosztály (15-64 év közöttiek) aránya, amely 2017-ben 52,8%. Ez az adat azonban az előző évekhez képest lassú csökkenést mutat (2009-ben 65,5%), amiben, óvatos becslés szerint, a politikai események mellett esetleg már a gyermekszám csökkenésének hatásának is szerepe lehet.⁴⁹⁴

A Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijja gyökerei és modellje

Az 1969-ben Idrisz hatalmát megtörő katonai puccs mintaképe az 1952-ben Egyiptomban a Szabad Tisztek mozgalma által végrehajtott katonai puccs, a Gamál Abd-al-Nászir egyiptomi vezető által szimbolizált arab nacionalizmus pedig a líbiai Szabad Tisztek által követett ideológia, és mint ilyen, szekuláris volt. A líbiai Szabad Tisztek vezetője az akkor mindössze 27 éves Muammar al-Qaddáfi volt. A kapitányból ezredessé előléptetett Qaddáfi, akit a Líbiai Fegyveres Erők főparancsnokává neveztek ki, a Forradalmi Parancsnokság Tanácsának vezetőjeként Líbia *de facto* államfője lett. A „Fátah” forradalommal⁴⁹⁵ megörökölt állam azonban, tekintettel Idrisz király uralmának vallási legitimációjára, vallási alapokon nyugodott. Tekintettel erre, valamint a lakosság mély vallásosságára, az iszlám mind az újonnan létrejött Líbiai Arab Köztársaságban, mind a későbbi *Dzjamáhirijjában* megőrizte központi, bár a politikában hullámozó jelentőségű szerepét.⁴⁹⁶ Ennek leképeződéseként Qaddáfi viszonya az iszlámhoz is meglehetősen sajátosan alakult, mondhatni hullámozó volt. Személyes mély vallásosságát, mely a líbiai lakosság nagy többségének vallásosságával találkozott, senki nem kérdőjelezte meg, ugyanakkor az elmúlt évtizedekben mind retorikájában, mind politikájában meglehetősen hullámozás volt megfigyelhető. Miközben Qaddáfi az iszlámot mint politikai programot a forradalom részévé tette, sőt, szerinte „az iszlám az igazi forradalom”, egy olyan monarchiát döntött meg társaival, melynek

⁴⁹³ Ez a mutató azt jelzi, hogy ezer tinédzser korú (15-19 év) nő közül hány szül gyermeket. The World Bank – Adolescent fertility rate, Libya. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.ADO.TFRT?locations=LY>

⁴⁹⁴ Libya, Population, Total; Population ages 0-14, 15-64, above 65; Fertility rate, total and Adolescent fertility rate, www.tradingeconomics.com, CIA World Factbook - Libya

⁴⁹⁵ A *fátah* arab szó, melynek jelentése „nyitó, kezdő”, és arra utal, hogy a forradalom 1969. szeptember első napján kezdődött.

⁴⁹⁶ Az 1969. december 11-i „alkotmányos nyilatkozat” (hatályban 1977. március 2-ig) kimondta, hogy az állam vallása az iszlám.

legitimitását éppen az iszlám adta. Ezt az ellentmondást az iszlám retorikájának átvételével próbálták áthidalni, ami annál inkább egyszerű volt, mert az iszlám társadalmi igazságossága és egyenlősége alapvetően összeeszengett a szocializmus által hirdetett kommunisztikus, közösségi elvekkel. Mivel azonban maga Qaddáfi nem volt jártas az iszlám tudományokban, az általa megfogalmazott elvekben és politikában a legegyszerűbb líbiai népi vallásosság elemei jelentek meg. A forradalom utáni első intézkedésekkel megpróbálta az *ulamát* megnyerni, ezért az első években jelentős iszlám reformokat léptettek életbe: megalapították a *Da'va Iszlámijját* (iszlám misszió), mely – az állami struktúra részeként – Líbián kívül is hivatott volt a különböző muszlim „ügyeket” és szervezeteket támogatni. Qaddáfi számos esetben kikérte a nagymufti tanácsát is. 1973 novemberében pedig átalakították a líbiai jogrendet úgy, hogy a *sarí*a törvényeinek⁴⁹⁷ is megfeleljen.

A forradalom helyzetének megszilárdulásával azonban Qaddáfi egyre inkább összetűzésbe került az *ulamával*, elsősorban akkor, amikor a Zöld könyvben közzétette a „harmadik univerzális elméletet”, melyben a líbiai állam pilléreiként az egyenlőséget, a szocializmust, az arabságot és az anti-imperializmust jelölte meg (annak ellenére, hogy a Zöld könyvben külön fejezetet szentelt az iszlámnak). Már az 1969-es alkotmányos nyilatkozat is kimondta, hogy Líbia az arab nemzet része, a szocialista modellt követi, illetve, hogy a nemzeti gazdaságot fel kell szabadítani az idegen dominancia alól, és megpróbálta minden olyan hagyományos intézmény hatását kiküszöbölni, mely ennek az új forradalmi krédónak az elterjedését megakadályozhatta volna. A vallási rend ellen intézett támadások azonban hosszabb távon nem találtak elfogadásra a líbiai társadalomban, sőt, mivel az iszlám hagyományok sokkal mélyebben gyökereztek a líbiai társadalomban, mint amilyen mélyre – minden propaganda ellenére – a Zöld könyv elért, az iszlám az ellenzék politikai ideológiájává vált.

Miközben azonban a vallási intézmények és szerveződések képviselőivel egyre komolyabb összetűzésbe keveredett,⁴⁹⁸ az általa kidolgozott, a szocializmust is meghaladó népképviselési rendszer pedig gyakorlatilag csődöt mondott, legitimitását a líbiai identitás másik domináns elemével, a törzsi struktúrákra hagyatkozással és a törzsi hagyományok megjelenítésével erősítette. A törzsek vezetői által aláírt hűségesküt a Nemzeti Múzeumban kiállították. A kilencvenes évek közepén megalakuló ún. népi társadalmi vezető bizottságok résztvevői a

⁴⁹⁷ Jóllehet ma számos hivatkozás történik rá az egyes muszlim államok állami berendezkedése kapcsán, a *sarí*a egyes részeinek vagy nincs közvetlen relevanciája az állam mindennapi életére (mint pl. az, hogy a hívő hogyan hajtja végre az imát), vagy már „elavult” (mint pl. a rabszolgára, rabszolgatartásra vonatkozó törvények). Mindennek legfőbb oka, hogy a *sarí*a Isten és a hívő, illetve Isten és a hívők közössége viszonylatában szab törvényeket, és nem foglalkozik az állammal. Bővebben ld. Jany (2006) 17.

⁴⁹⁸ A nyolcvanas évek közepén a Muszlim Testvéreket egyenesen árulóknak bélyegezte. (*al-ikhván khavván!*)

törzsfők és a családfők voltak, akik immár felelősséggel tartoztak törzsük tagjai, illetve családtagjaik tetteiért. (Ezek létrehozása szorosan összefüggött a Qaddáfi elleni merényletkísérletekkel, de ugyanakkor jól mutatja, hogy a társadalmi rend alapja, minden kísérlet ellenére, a törzsi, családi összetartozás maradt.) Hatalmi szimbólumaiban egyre gyakoribbá váltak a törzsi elemek: állandó környezetévé és háttérévé vált a sátor,⁴⁹⁹ ruházatában a katonai egyenruhát teljesen kiszorította a hagyományos líbiai, vagy olykor afrikai, viselet és beszédeiben is egyre gyakrabban szólalt meg a líbiai dialektusban és népnyelven, szemben a hivatalos fórumokon írott szabály híján is szinte kötelező klasszikus arab nyelvv, a *fushhá* helyett.

A *Dzsamáhirijja* azonban nemcsak Qaddáfi különbségei miatt számított különlegesnek még az arab országok között. Igaz, egyetlen arab vezető sem próbálkozott sem előtte, sem utána elméleti gondolkodóként feltűnni, vagy új, minden korábbit meghaladó ideológiával fellépni. Ráadásul éppen ennek az ideológiának, a Zöld könyvben⁵⁰⁰ publikált „harmadik univerzális elméletnek” gyakorlatba átültetése eredményezte a nép közvetlen részvételét a hatalom gyakorlásában, azaz – Qaddáfi értelmezésében – a világ addigi gyakorlatát meghaladóan a „közvetlen demokráciát”. A teljes népképviselőt megszervezésének Qaddáfi többször is „nekifutott”. Az első kísérlet az 1971-ben megalakított Arab Szocialista Unió volt, melynek a nép és a kormány közötti közvetlen kapcsolatot kellett biztosítani, hiszen a forradalom és az új rend legitimitációjához és továbbviteléhez biztosítani kellett a tömegek részvételét és forradalmi elkötelezettségét. A cél egy olyan rendszer létrehozása volt, melyben a tömegek részt vehetnek és képviseltethetik magukat, ugyanakkor melyet a Forradalmi Parancsnokság Tanácsa irányítani tudott. Mint a Forradalmi Parancsnokság Tanácsának elnöke, Qaddáfi lett az Arab Szocialista Unió elnöke is.

Az ASZU azonban hangsúlyozottan nem politikai párt volt, hanem sokkal inkább tömegszervezet, mely a társadalom különböző rétegeinek és csoportjainak szövetségeként jött létre. Az 1972-es első Nemzeti Kongresszuson az akkor mintegy egymillió választójoggal rendelkező állampolgárból több mint háromszázezen vettek részt. Az Arab Szocialista Unió

⁴⁹⁹ Emlékeztet, hogy Qaddáfi külföldi útjaira is magával vitte sátrát, melynek felállítása – Párizsban, Rómában vagy akár a Kreml parkjában Moszkvában – gyakran okozott kellemetlenséget a fogadó országnak. Pl. Al-Arabiya (2011): *Gaddafi's tent gets a blow by high wind of change*. 23 February, 2011, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/02/23/138904.html>

⁵⁰⁰ A zöld könyv 1975-1977 között jelent meg. Három fejezete a kormányzás és a demokrácia kérdéséről, a gazdasági problémák megoldásaként ajánlott szocializmusról, illetve a harmadik univerzális elmélet társadalmi alapjairól szól. A hetvenes-nyolcvanas években a kormányzat óriási erővel propagálta a zöld könyvet. Egyes részeit az utcán a gyerekek játék közben kiabálták, más részeket a kor népszerű zenei stílusában, diszkózenére dolgozták fel.

három szinten szerveződött meg: a helyi, a kormányzósági és az országos szinten. A tagság egyrészt földrajzi, másrészt „funkcionális” (munkahely/foglalkozás szerint) alapokon nyugodott. Az ASZU egységek mind a helyi, mind a kormányzósági szinten egyrészt a konferenciából, másrészt a bizottságból álltak. Egy helyi körzeten belül mind a helyi (földrajzilag meghatározott), mind a foglalkozás szerinti tagok alkották az Alapszintű (helyi) Konferenciát, melynek végrehajtó szerve a Helyi Bizottság volt. Ezt a 10 tagú testületet a konferencia tagjai választották maguk közül. A bizottság megválasztotta saját titkárságát és kinevezte a különleges albizottságokat, melyek a helyi érdeklődésre számot tartó ügyekkel foglalkoztak. A Kormányzósági Konferencia a Helyi Konferenciák által delegált legalább két-két főből állt, míg a Kormányzósági Bizottságnak húsz tagját a konferencia tagjai közül választották. Ez a bizottság is megválasztotta a maga titkárságát és kijelölte al-bizottságait. Az egyetemi ASZU egységek ugyanúgy szerveződtek, mint a kormányzósági egységek. Az ASZU országos szintű szerve a Nemzeti Kongresszus volt (néha Nemzeti Konferenciának is nevezték), ami az Általános Népi Kongresszus előfutárának tekinthető. Minden tartományi egységből 10, 14 vagy 20 képviselő vett részt benne. A Nemzeti Kongresszusnak tagjai voltak a Forradalmi Parancsnokság Tanácsa és a Minisztertanács tagjai is, csakúgy, mint más funkcionális szervezetek képviselői is.

A rendszer azonban egyrészt túl bonyolult volt, másrészt hatékonysága sem volt megfelelő, hiszen az ASZU egységek és a helyi adminisztráció közötti koordináció nem működött és a tömegek részvétele is elmaradt. Így került sor – további kísérletként – 1973. április 15-én a kulturális forradalom meghirdetésére, melynek keretében ún. népi bizottságokat hoztak létre, melyek az ASZU-hoz hasonlóan földrajzi alapon és foglalkozás szerint szerveződtek. Qaddáfi szerint a népi bizottságok a forradalom elsődleges eszközei voltak. Feladatuk volt annak vizsgálata, hogy ki felel meg a forradalom alapelveinek, ami óriási tisztogatást eredményezett az állami adminisztrációban, ezáltal a normális működés gyakorlatilag lehetetlenné vált. Ugyanakkor az ASZU és a népi bizottságok kompetenciája közötti határ nem lett kijelölve: az ASZU feladata elsősorban a tömegek mozgósítása volt, míg a népi bizottságok a forradalom elsődleges adminisztratív eszközei voltak. A két rendszer között nemcsak hogy minimális volt az együttműködés, hanem gyakran konfliktusok is keletkeztek közöttük. A lakosság politikai részvétele továbbra sem valósult meg, az adminisztráció pedig nem volt hatékony. Ráadásul Qaddáfi megnyitotta az ASZU-t minden líbiai és minden Líbián kívül élő arab előtt is. Erre a rendszerre épült rá az ún. népi társadalmi vezető bizottságok rendszere, melynek alapja a törzsek voltak.

Az 1974-es Nemzeti Kongresszuson Qaddáfi bejelentette, hogy az adminisztráció bonyolultsága és összetettsége akadályozza a tömegek érdekeltségét a politikai részvételben, ezért kezdeményezte, hogy a nép és a kormány közötti akadályokat bontsák le. Úgy vélte, hogy míg a tervezés központi feladat kell, hogy legyen, a végrehajtást decentralizálni kell. A Kongresszus javasolta a kormányzóságok eltörlését és hangsúlyozta a népi bizottságok primátusát az adminisztratív ügyekben, illetve az ASZU felügyeletét a népi bizottságok felett. A korábban kormányzósági szinten végrehajtott feladatok ellátására 9 új hivatal jött létre, mindegyik a megfelelő minisztériumba telepítve. Egy 1975. áprilisi törvény szerint a helyhatósági körzet lett az egyetlen adminisztratív és földrajzi egység Líbiában. Ezek negyedekre bomlottak, minden negyednek saját népi bizottsága volt, akiknek a képviselőiből állt össze a helyhatósági népi bizottság.

Ezért 1974 áprilisában Qaddáfi bejelentette az ASZU átszervezését, mégpedig a líbiai forradalom arab egységet hirdető szellemisége jegyében. Ettől kezdve az ASZU-tagság nyitva állt minden líbiai és minden Líbián kívül élő arab előtt is. Az átszervezéssel - legalábbis elméletben - kijelölték a népi bizottságoknak és az ASZU helyi népi bizottságainak szerepét, illetve a két struktúra közötti kapcsolódási pontokat. Az ASZU-nak felügyeleti és irányítási funkciója volt a népi bizottságok felett. Az 1976 szeptemberében először összeülő Általános Népi Kongresszus immár nemcsak az alsóbb szinteken szerveződő népi kongresszusok akarátát testesítette meg, hanem az ország legmagasabb szintű törvényhozó és végrehajtó hatóságává vált.

A törvényhozó és végrehajtó hatalom

Az 1969-es hatalomátvétel után – az alkotmányos nyilatkozat értelmében – a Forradalmi Parancsnokság Tanácsa lett legfőbb törvényhozó és végrehajtó hatalom, amelyben a döntéseket ugyan konszenzussal hozták (addig csúrték-csavarták, amíg elégséges konszenzus ki nem alakult), de a Tanács vezetője, Qaddáfi dominálta a döntéseket. A Tanács nevezte ki a Minisztertanács tagjait, amely kollektív felelősséggel tartozott a Tanácsnak. A Tanács felmenthette a miniszterelnököt és egyes minisztereket is, de a miniszterelnök felmentése automatikusan az egész Minisztertanács menesztését is jelentette. A Minisztertanács feladata volt az általános politika végrehajtása is a Tanács határozatai alapján. 1970 januárjában Qaddáfi lett a miniszterelnök, de 1972-re egyre inkább ráhagyta a rutinfeladatok végzését Abdel-Szalám Dzsallúd őrnagyra, a Tanács másik tagjára, aki 1971-ben hivatalosan is átvette

a miniszterelnöki posztot. Qaddáfi idejét inkább a forradalmi elmélet kidolgozásának szentelte. Ennek ellenére megtartotta a Forradalmi Parancsnokság Tanácsának elnöke tiszte, ő maradt a fegyveres erők főparancsnoka és a politikai tömegszervezet, az Arab Szocialista Unió elnöke is. 1974-ben (egy Forradalmi Parancsnokság Tanácsi határozattal) azonban – a hadsereg főparancsnoksága kivételével – minden címéről lemondott, ezeket a feladatokat is Dzsallúd vette át, hogy a politikai elmélet kidolgozásának szentelhesse idejét.

A Forradalmi Parancsnokság Tanácsából és a Minisztertanácsból álló végrehajtó hatalom 1977-ig működött. 1976 végén Qaddáfi ismét átvette a Forradalmi Parancsnokság Tanácsának vezetését és a forradalom évfordulóján bemutatta a líbiai állam átszervezésére vonatkozó tervét. A javaslat legnagyobb újítása az volt, hogy a Forradalmi Parancsnokság Tanácsának törvényhozó és kormányzó szerepét egy új népképviselői szerv, az Általános Népi Kongresszus veszi át, melynek élén egy öttagú Általános Titkárság állt. A terv részleteit az Általános Népi Kongresszus különleges ülésén, 1977. március 2-án elfogadott a néphatalom megalapításáról szóló nyilatkozatban ismertették. Az ország nevét megváltoztatták Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijjára és megalapították a közvetlen néphatalmat, mely egy olyan rendszeren keresztül valósul meg, melynek az élén az Általános Népi Kongresszus áll. (Bevezették az általános honvédelmi kötelezettséget férfiak és nők számára, mely általános katonai kiképzéssel járt.)

A Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijja, mint neve is mutatja, az arab nacionalizmus, a nemzettudat, a jóléti állam és a nép közvetlen hatalomgyakorlásának sajátos keveréke volt, az arab iszlám szocializmus sajátos modellje, mely kifejezte mindazokat az elveket és érdekszférákat, melyekben az új állam mozogni kívánt. A formális alkotmány helyett a Qaddáfi által írott Zöld Könyv szolgált útmutatóul, melynek három részében az állam és társadalom különböző problémáira kereste a megoldást.⁵⁰¹ Qaddáfi a Zöld Könyvben két alapproblémát vetett fel, a kormányzás eszközéét és a társadalom törvényéét. Mindkét esetben a jelenleg a világban megtalálható intézményeket vizsgálta és kritizálta, majd olyan megoldást próbált adni, mely ezeket meghaladja. Elvetette

- a parlamentet, mivel „a demokrácia a nép hatalmát jelenti, nem képviselőjének a

⁵⁰¹ Első rész: A demokrácia problémájának megoldása - „A néphatalom”, Második rész: A gazdasági probléma megoldása - „A szocializmus”, Harmadik rész: A harmadik egyetemes elmélet - „Társadalmi bázis”.

hatalmát - a parlament pusztá léte a nép távollétét jelenti”.⁵⁰²

- a pártokat, mert „a párt a rész uralma az egész felett - A párt eredetileg azért jön létre, hogy képviselje a népet. Azután a pártvezetőség kezdi képviselni a párttagokat, majd a párt elnöke a pártvezetőséget - A párt a modern kor törzse, ő a szekta.”
- a népszavazást, mert az „a demokrácia kijátszása - csak egyetlen szó, az 'igen' vagy a 'nem' kimondását engedélyezték nekik [a választóknak]”.

Ebből következett, hogy új kormányzási eszközt kell találni, mert „nincs képviselő a nép helyett! És a képviselő csalás!”

A törvényhozással kapcsolatban Qaddáfi kifejtette, hogy "érvénytelennek és igazságtalannak kell tekintenünk azt, hogy egy bizottság vagy parlament hozzon törvényt a társadalom számára. Ugyancsak ... ha egy személy vagy egy bizottság vagy egy parlament módosítja, illetve visszavonja a társadalom törvényét ... Az alkotmányok nem jelentik a társadalom törvényét. Az alkotmány ember-alkotta alaptörvény ... A módszer, amellyel a kormányzási eszközök uralkodni akarnak a népek fölött, bennfoglaltatik az alkotmányban ... az alkotmányok rendszerint változnak a kormányzási eszköz változásával ... nem természetes törvény. A társadalom törvénye nem lehet megfogalmazás és kodifikálás tárgya."

A Qaddáfi által elképzelt dzsamáhirijában mindenki részt vett volna a hatalom gyakorlásában, így tulajdonképpen a demokrácia a szó igazi értelmében valósult volna meg, mivel „a demokrácia a nép ellenőrzését jelenti saját maga felett.” Mivel demokratikusan egyetlen csoport sem igényelheti a társadalom nevében az ellenőrzés jogát, az ellenőrzés az egész társadalomra tartozik.

A Dzsamáhirijja törvényhozó szerve az egykamarás Általános Népi Kongresszus (a parlament megfelelője) volt, amelybe nem közvetlen választásokkal, hanem a népi bizottságok hierarchiáján keresztül kerültek be a tagok. "A nép alapszintű népi kongresszusokra oszlik. Minden kongresszus bizottságot választ irányítására. A bizottságokból tevődnek össze minden területi egységen a nem alapszintű népi kongresszusok. Majd az alapszintű népi kongresszusok adminisztratív népi bizottságokat választanak a kormányzati adminisztráció helyére. Így a társadalom minden intézménye népi bizottságok irányítása alá kerül, az intézményeket irányító népi bizottságok pedig felelősek lesznek az alapszintű népi

⁵⁰² Qaddáfi, Muammar (1981?): *A Zöld Könyv*. Kiadta a Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijja Népi Irodája, Budapest, 1981

kongresszusok előtt. Ezek szabják meg a követendő politikát és ellenőrzik a bizottságokat a politika végrehajtásában."

Az állampolgároknak "meg kell alakítaniuk saját szakszervezeteiket és szakmai szövetségeiket, amellett, hogy mint állampolgárok, egyúttal tagok vagy vezetők az alapszintű népi kongresszusokban vagy a népi bizottságokban. A népi kongresszusok, a népi bizottságok, a szakszervezetek és a szövetségek által megvitatott témák végső formát az általános népi kongresszuson nyernek, ahol a népi kongresszusok, népi bizottságok, szakszervezetek és szakmai szövetségek vezetőségei ülnek össze. Az évente gyűlésező általános népi kongresszus által megvitatott kérdéseket azután a népi kongresszusok, népi bizottságok, szakszervezetek és szakmai szövetségek elé utalják, hogy az alapszintű népi kongresszusoknak felelős népi bizottságok hozzáláthassanak a végrehajtáshoz."

Az Általános Népi Kongresszus tagjainak száma nagyjából 1000 fő volt (és folyamatosan változott), akiknek több mint 60%-a az Arab Szocialista Unió helyi és tartományi kongresszusainak vezetőiből került ki. A többi küldött az Általános Titkárság tagjai, az Általános Népi Bizottság tagjai, illetve a tartományi, helyhatósági és „szakszervezeti” népi bizottságok vezetőiből és képviselőiből állt.

Mivel a Forradalmi Parancsnokság Tanácsa megszűnt, gyakorlatilag minden törvényhozó és végrehajtó hatalom az Általános Népi Kongresszus kezébe került át, amely azonban ennek jelentős részét átadta az Általános Titkárságnak és annak vezetőjének, illetve az Általános Népi Bizottságnak, amely a tulajdonképpeni végrehajtó, azaz a kormánynak a megfelelője volt. A „kormány” fejét az Általános Népi Kongresszus választotta meg, míg az Általános Népi Bizottság tagjait (minisztereket) az Általános Titkárság nevezte ki. Mivel a hagyományos struktúrát Qaddáfi elvetette, Líbiában nem minisztériumok, hanem titkárságok látták el a minisztériumok feladatát, melyek élén ún. titkárok álltak. Az Általános Népi Kongresszus titkárságát és a kormányban helyet foglaló titkárokat az Általános Népi Kongresszus titkára (kvázi a miniszterelnök vagy házelnök) nevezte ki, kinevezésüket az évente összeülő Általános Népi Kongresszus hagyta jóvá és erősítette meg. A titkárok feladata minisztériumuk működtetése volt, amiért az Általános Népi Kongresszusnak tartoztak beszámolási kötelezettséggel. A valóságos hatalmat azonban Qaddáfi gyakorolta vagy közvetlenül, vagy az ún. forradalmi bizottságokon keresztül. Ugyanakkor továbbra is az Általános Népi Kongresszus nevezte ki a Legfelső Bíróság elnökét és bírait, a Líbiai Központi Bank kormányzóját és kormányzó-helyettesét, a főügyészt és más magas hivatalnokokat.

Formálisan az Általános Népi Kongresszus joga volt a hadiállapot kihirdetése, a más országokkal kötött szerződések ratifikálása és az általános politikai irányelvek meghatározása, azonban ezek a kérdések is nagyrészt az Általános Népi Bizottságtól és az Általános Titkárságtól függtek. Az Általános Népi Kongresszusnak igen jelentős szerepe volt abban, hogy a tömegek véleményét közvetítse az Általános Titkárság és az Általános Népi Bizottság felé, miközben a vezetés által hozott határozatokat a nép felé közvetítette, és bátorította a tömegeket a részvételre a politikai döntéshozatalban, de egyúttal legitimálta is az Általános Titkárság határozatait és politikáját. 1979 márciusában Qaddáfi ismét lemondott az Általános Népi Kongresszus főtitkári pozíciójáról, hogy a forradalomnak szentelhesse magát és hogy biztosítsa „az állam és a forradalom szétválasztását”.

1977 végén – a forradalom továbbvitelét biztosítandó – ún. forradalmi bizottságok alakultak, jelezve a politikai rendszer további fejlődését. Forradalmi bizottságokat hoztak létre a hivatalokban, iskolákban, üzleti életben és a fegyveres erőknél. Ezek a „spontán” csoportok többnyire buzgó fiatal emberekből álltak, akik a rendszer megfigyelőiként figyelték a népi bizottságokat és kongresszusokat. Feladatuk az volt, hogy felkeltsék a tömegek érdeklődését, megakadályozzák az eltévelyedést a hivatalos ideológiától, harcoljanak a törzsiség, regionalizmus, reakció, idegen ideológiák stb. ellen. Mindez jól tükrözte Qaddáfi türelmetlenségét, melyet a forradalom lassú és nem kívánt mértékű előrehaladásával kapcsolatosan élt meg, illetve bürokrácia-ellenességét és azt a szinte rögeszméjévé vált gondolatot, hogy közvetlen népi demokráciát tudjon megvalósítani.

A forradalmi bizottságok bevezetése egy további réteggel növelte az amúgy is igen bonyolult rendszer összetettségét. A forradalmi bizottságok is küldtek küldötteket az Általános Népi Kongresszusba, és Qaddáfi támogatásával olyan hatalomra tettek szert, hogy gyakran megfélemlítették az Általános Népi Kongresszus tagjait is. Valójában ahelyett, hogy elősegítették volna, inkább aláásták a nép részvételét a politikai folyamatban.

A líbiai politikai rendszer azáltal, hogy újabb és újabb struktúrák kerültek egymás fölé anélkül, hogy a már meglévőket eltörölték vagy egyszerűsítették volna, miközben a kompetencia és a felelősség határai egyre inkább egybemosódtak az egyes struktúrák között, szinte átláthatatlanul bonyolulttá vált. Ugyanakkor az újabb és újabb struktúrák meglehetősen hasonlítottak egymáshoz. A fő célt azonban, a tömeges képviseletet és a „közvetlen demokráciát” sem egyenként, sem együttesen nem tudták elérni. Ráadásul, annak ellenére, hogy Qaddáfi egymást átfedő intézmények bonyolult rendszerét hozta létre, a líbiai rendszert

változatlanul egy kis csoportnyi hatalmas ember irányítja, akiknek élén Qaddáfi állt annak ellenére, hogy hivatalosan nem rendelkezett állami pozíciókkal, mindössze a „Forradalom vezetője” (*qáid al-szaura*) címet viselte. Ez a hivatalos pozíciók nélküli, rendeletekkel való irányítás annál is érdekesebb volt, mivel úgy tűnt, nem voltakadálya a dinasztia-építésnek: Qaddáfi két fiát, Szaádit és Szejf al-Iszlámot gyakran emlegették mint potenciális örököst, jóllehet mindketten tagadták, hogy ilyen szerepet szándékoznának betölteni. Mindenesetre mindketten számos hivatalos eseményen képviselték apjukat nemzetközi vonatkozásokban is.

Az igazságszolgáltatás

Líbia területén az oszmán-török időszakban - a birodalmi gyakorlatnak megfelelően - kettős jogrend volt hatályban, mely megkülönböztetett vallási és világi ügyek között. A gyarmatosítók ezt a kettős struktúrát fenntartották, de a világi igazságszolgáltatásban az olasz jogrendet alkalmazták. Az ország függetlenségének kikiáltása után a kétféle jogrendet összeolvasztották: 1954-ben az iszlám jogot a világi jog alá rendelték, azonban a népi ellenállás miatt 1958-ban visszaállították a kettős rendszert. Az 1969-es alkotmányos nyilatkozat a jog kérdésében igen kevés támpontot nyújtott: megállapította a jog előtti egyenlőséget és az ártatlanság vélelmét, miközben az öröklés kérdését a saría hatáskörébe utalta. 1971-1973 között a meglévő törvényeket „saría-konformmá” tették, azaz a világi jognak alkalmazkodnia kellett a sariához, így a kettős struktúra a továbbiakban szükségtelenné és okafogyottá vált, ezért a vallási bíróságokat megszüntették. A továbbiakban a világi bíróságok feladata lett a vallási ügyek ellátása is.

Az igazságszolgáltatás keretében egy négyszintű struktúra figyelhető meg: a rögtönítélő bíróságok a kisebb cselekmények elbírálására – ezek a legtöbb kisvárosban megtalálhatók; az elsőfokú bíróságok a komolyabb bűncselekményekre – minden korábbi kormányzóság területén; a fellebbviteli bíróságok (Tripoliban, Bengháziban és Szabhában) és a Legfelsőbb Bíróság (Tripoliban), melynek bírait az Általános Népi Kongresszus nevezi ki. Ennek a rendszernek a keretein kívül léteznek különleges „forradalmi Bíróságok” illetve katonai bíróságok, melyek a politikai vétségeket és az államellenes bűncselekményeket vizsgálják. A végrehajtás során történt cselekmények jogi felülvizsgálatára alkotmányos lehetőség nincs.

A kapcsolattartás képessége – elszigeteltség és elismerés között

Az európai típusú modernizáció hatásai mellett a globalizáció sem hagyta érintetlenül Líbiát. Az olasz gyarmatosítás, a második világháborút követő rövid brit és francia irányítás, de

leginkább az önálló szuverén államiság bekapcsolták Líbiát a nemzetközi rendszerbe, melyen belül elsősorban az arab országok alkotta csoport, az Arab Liga,⁵⁰³ és az észak-afrikai országok együttműködése, Arab Maghreb Unió,⁵⁰⁴ illetve az afrikai kontinens különböző együttműködési formái⁵⁰⁵ voltak a líbiai külpolitika fő irányai. A hidegháború időszakában Líbia a szocialista táborhoz kötődött, aminek köszönhetően jelentős számban dolgoztak közép-európaiak, így magyarok is, Líbiában, elsősorban az építőiparban, illetve az egészségügyben.

A Qaddáfi-vezette Líbia azonban meglehetősen problematikus barát és szövetséges volt mind az arab országok között, mind a szocialista tábor számára. Qaddáfít általában az arab világ „fenegyerekének” tartották, de sehol sem kedvelték, amiben igen jelentős szerepet játszott excentrikus személyisége (nevével szócikkeket alkottak és még azok is gyakran gúnyt űztek belőle, akiket menekültként befogadott vagy támogatott). Továbbá köszönhető volt ez annak a ténynek is, hogy „megkésve”, az arab nacionalizmus utolsó elhivatott harcosaként akkor jelent meg a politikai térben, amikor az arab nacionalizmus – Izraeltől elszenvedett döntő vereségeit követően - már erősen hanyatló szakaszban járt. Mégis, Qaddáfi az arab egység szellemében a hetvenes években grandiózus arab egyesítési tervekkel állt elő (Líbia-Egyiptom-Szíria, Líbia-Tunézia, Líbia-Jemen).⁵⁰⁶ Támogatott különböző terrorista szervezeteket a világ minden táján, így pl. Európában az IRA-t és a Vörös Brigádokat, de az országban lelt menedéket Carlos, a Sakál is. Qaddáfi nevéhez fűződik a Nagy Ember-alkotta Folyó részben megvalósított terve, mely a Szahara alatti édesvízkészleteket szállította a tengerparti városokba. Mégis, a líbiai vezető egyik leglátványosabb ismertetőjegye – az egyre színesedő afrikai ruházatán túl - női testőrsége volt.

A hidegháború végét követően, a szocialista tábor felbomlásával Qaddáfi és országa elveszítette a közép- és kelet-európai országok politikai támogatását, és ezzel, valamint a rendszerváltás következtében átalakuló gazdasági környezet miatt, a gazdasági kapcsolatok is megszakadtak, Magyarország esetében gyakorlatilag nullára estek vissza. Mindez

⁵⁰³ Líbia 1953 óta tagja az Arab Ligának.

⁵⁰⁴ Az Arab Maghreb Uniót 1989-ben jött létre Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia és Mauritánia részvételével, elsősorban kereskedelmi és gazdasági együttműködési célokra.

⁵⁰⁵ Líbia az Afrikai Egységsszervezet (1963), illetve az annak 2002-ben helyébe lépő Afrikai Unió alapító tagja. Az Afrikai Unió ötlete Muammar Qaddáfítól származott.

⁵⁰⁶ Ezeknek az elképzeléseknek a nagy példakép, Gamal Abdel-Nászir kísérlete állt a háttérben, aki 1958-1961 között kezdeményezője volt az Egyesült Arab Köztársaság – Egyiptom és Szíria részvételével – létrehozásának. Az arab nacionalisták elképzelése szerint ugyanis a húszegynéhány „nemzetállamra” felszabdalt arab közösség, az arab *umma* egységét úgy lehetne helyreállítani, hogy egyes arab országok egyesülnek, majd ehhez lavinaszerűen újabb és újabb arab országok csatlakoznak

gyakorlatilag egyidőben zajlott az 1988-ban Lockerbie felett felrobbantott PanAm 103-as járat, illetve az 1989-ben Niger felett felrobbantott UTA 772-es járat tragédiájának nemzetközi vizsgálatával, melynek során bebizonyosodott, hogy a merénylők, illetve a megbízók líbiaiak voltak. A többéves, a nemzetközi közösséggel folytatott vita során Líbiát nemzetközi szankciókkal sújtották, és teljesen elszigetelődött. Líbia csak akkor tudott visszatérni a nemzetközi közösségbe, amikor egyrészt elismerte bűnösségét, kiszolgáltatta a tetteseket és kárpótlást fizetett az áldozatok családtagjainak. Az igazi visszatérést azonban az jelentette, amikor 2003 decemberében bejelentették, hogy Líbia örökre lemond minden tömegpusztító fegyveréről és felszámolja tömegpusztító fegyver-programjait.⁵⁰⁷ 2004-ben azonban Líbia csatlakozott a Vegyifegyvertilalmi Egyezményhez, és ezzel nemcsak azt vállalta, hogy a továbbiakban nem állít elő vegyifegyvereket, hanem azt is, hogy meglévő vegyifegyver-készleteit megsemmisíti. Ezzel Líbia minden multilaterális tömegpusztító fegyverzet-korlátozási és leszerelési szerződés részes állama lett és a szerződésekben előírt módon hiteles nemzetközi ellenőrzés alatt áll.⁵⁰⁸

Ily módon 2004-2011 között Líbia, Qaddáfi minden extravagáns cselekedete, illetve az általa működtetett, közismerten elnyomó diktatúra ellenére ismét a nemzetközi közösség elismert tagja lett. Elsősorban a különböző regionális fórumokon, az Afrikai Unióban és az Arab Ligában, játszott vezető szerepet, így pl. Tripoliban rendezték meg a darfúri helyzet rendezésére irányuló konferenciát. 2009-ben pedig Qaddáfít az Afrikai Unió elnökévé választották, illetve az Arab Liga csúcsértekezletének szintén Tripoli volt a helyszíne. De Qaddáfi rendszeresen találkozott a világ vezető hatalmainak vezetőivel is. Nagy visszhangot váltott ki, amikor 2009 júliusában L'Aquilában a G8-csúcson Barack Obama találkozott Qaddáfival,⁵⁰⁹ de brit, francia olasz és más vezetők is több alkalommal fogadták őt vagy tárgyaltak vele.

Az arab tavasz – a Qaddáfi-rendszer bukása

A tunéziai eseményekhez hasonlóan, a líbiai felkelést is egy triviálisnak mondható incidens indította el, nevezetesen 2011. február 15-én Bengháziban letartóztatták Fathi Tarbil

⁵⁰⁷ Ismert, hogy Qaddáfi tömegpusztító fegyverekkel is kísérletezett. Nukleáris fegyvereket ugyan több próbálkozása ellenére sem tudott szerezni, ellenben három helyszínen – Rabtában, Tarhúnában és Szabhában – vegyifegyvereket (mustárgázt és szarint) állítottak elő és halmoztak fel, melyeket a csádi háborúban állítólag használtak is. *Nuclear Threat Initiative – Libya*. <http://www.nti.org/country-profiles/libya/chemical/>

⁵⁰⁸ Atomsorompó Szerződés, Biológiai és Toxin Fegyvertilalmi Szerződés, a Vegyifegyvertilalmi Szerződés, az Átfogó Atomcsend, a Pelindaba Szerződés, illetve aláírta és ratifikálta az Atomsorompó Szerződés kiegészítő jegyzőkönyvét. Bővebben ld. pl. *Nuclear Threat Initiative*, www.nti.org

⁵⁰⁹ Ld. pl. 'Gaddafi meets Barack Obama and Gordon Brown At G8 One Month Before Lockerbie Release', http://www.youtube.com/watch?v=yvH22_bTa0w&feature=relmfu [letöltve 2012. július 26.]

emberjogi aktivista ügyvédet, aki az 1996-os Abú Szalím börtönbeli mészárlás (1200 politikai fogoly halt meg) áldozatainak családjait egyesítő és képviselő szervezet koordinátora volt.⁵¹⁰ Addigra azonban a tunéziai és egyiptomi felkelések hatására már Líbiában is meghirdették a „harag napját”, még hozzá február 17-ére, így a tüntetések „egybecsúsztak”. A rendszerpárti ellentüntetőkkel és a biztonsági erőkkel zajló összecsapások futótűzként terjedtek Kirenaikában, és a felkelés hamarosan egyfajta Kirenaika-Tripolitánia közötti küzdelem képét mutatta.

A líbiai polgárháború hátterében, csakúgy mint Tunéziában és Egyiptomban, az a súlyos társadalmi elégedetlenség állt, mely a Qaddáfi-korszakban felhalmozódott. Jóllehet Líbia az olajbevételekben bővelkedő, gazdag arab államok közé számított, a lakosság életszínvonalában ez nem, vagy nem eléggé jelentkezett. Ráadásul az olajjövedelem elosztása igencsak vitatott volt. Ez tulajdonképpen régi probléma, hiszen említettük, hogy a monarchia kezdeti laza föderális szerkezetét éppen az olaj megtalálása és a jövedelmek arányosabb elosztásának biztosítása miatt kellett átalakítani. Qaddáfi az ország nagyarányú modernizálásba kezdett ugyan, de az utolsó években a keleti régió egyre inkább elhanyagoltnak érezte magát. (Emlékezetes, hogy miközben a lakosság mindössze egyharmada él Kirenaikában, itt található a líbiai olajkészletek mintegy négyötöde.)

A felkelés, majd a kibontakozó polgárháború az egyetlen olyan eseménysora volt az arab tavasznak, melybe a külvilág beavatókozott. A keletről induló felkelést Qaddáfi csapatai nemcsak, hogy megállították, de el is kezdték visszaszorítani, amikor az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1973. számú (2011) határozatában repüléstilalmi övezet létrehozását rendelte el.⁵¹¹ A határozat kifejezett célja volt, hogy a polgári lakosságot minden eszközzel meg kell védeni, ezért – a repüléstilalmi övezet mellett - fegyverszállítási tilalmat is elrendelt, Líbia egészre vonatkozóan. Jóllehet a Biztonsági Tanács az Arab Liga kifejezett kérésére hozta meg határozatát, az első pillanattól kezdve világos volt, hogy ez fegyveres konfliktushoz vezet. A BT-határozatra történő hivatkozással a francia légierő gépei néhány órán belül megjelentek a líbiai légtérben, a missziót hivatalosan a NATO hajtotta végre, több szövetséges állam részvételével.⁵¹² Azonban mivel Qaddáfi nem fogadta el országa szuverenitásának ily módon

⁵¹⁰ Al-Arabiya (2012): *Libyan minister recalls arrest that sparked uprising*, <http://english.alarabiya.net/articles/2012/02/16/195107.html>

⁵¹¹ UN Security Council Resolution 1973 (2011), https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf

⁵¹² A NATO misszió neve Operation Unified Protector volt, és Franciaország mellett az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Kanada, Belgium, Olaszország, Dánia, Norvégia, Spanyolország és Hollandia tagállamok, valamint Katar és az Egyesült Arab Emírátsok vettek benne részt.

történő korlátozását, a líbiai központi csapatok lőttek a légteret ellenőrző gépekre, amire válaszul azok is légicsapásokat hajtottak végre, így a hadműveletben a lakosság is komoly veszteségeket szenvedett el, és százezres menekülthullámok indultak Tunézia és Egyiptom felé.⁵¹³ A NATO beavatkozása gyorsan eldöntötte a líbiai polgárháború legfontosabb kérdését: 2011. október 20-án a felkelők egy csoportja elfogta és megglincselte Qaddáfít. Az ellenzék immár győztes vezetői 2011. október 23-án jelentették be Líbia „felszabadulását”. A NATO líbiai missziója 2011. március 17-től 2011. október 31-ig tartott.

A líbiai felkelés, mely polgárháborúba torkollt, tehát sokkal inkább volt egy a hatalom újraelosztásáért folytatott törzsi háború, mintsem egy, az európai értelemben vett demokratikus megmozdulás, a demokratizálódás kezdete. A háború alatt mind a hivatalos hatalom, mind az ellenzék felhasználta a törzsiséget a társadalom mobilizálására, bár törzsi összecsapásokra nem került sor. Pályafutásának utolsó nagy szakaszában Qaddáfi általában és egyre inkább törzsfőként viselkedett, és a *Dzsamáhirijja* is törzsi keretek között működött. Azáltal, hogy Bengázi az új központ akart lenni, tulajdonképpen a régi hatalmát akarta visszaszerezni, hiszen a Királyságnak Bengázi volt a központja. Qaddáfi holttestének a közszemlére tétele éppen Miszurátában, amely a háború alatt a legtöbbet szenvedett, a törzsi vérbosszú hagyományait idézte. Különösen, hogy a holttestet nem adták ki a családnak. Qaddáfi halála egyben a *dzsamáhirijja*-modell végét is jelentette.

A dzsamáhirijja romjain létrejövő új Líbia különböző, időnként egymással is konfrontálódó elemei a leglátványosabban a 2011. október 23-i „felszabadulási” ünnepeken váltak láthatóvá, és tulajdonképpen előrevetítették a máig tartó bukott államiságot. Musztafa Abdel-Dzsálíl, a Nemzeti Átmeneti Tanács elnöke⁵¹⁴ Bengáziban az ország jövőjét ecsetelve az iszlám szerepéről beszélt: megígérte iszlám bankok alapítását, valamint hogy feloldják a többnejűség tilalmát.⁵¹⁵ A Tripolit felszabadító milícia vezetője, Abdel-Hakím Belhádzs a líbiai nemzeti identitást hangsúlyozta, míg a polgárháború alatt legtöbbet szenvedett Miszuráta lakói számára a „bosszú” volt a legfontosabb.

⁵¹³ A ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának adatai szerint a líbiai menekültek nagy része a polgárháború végeztével visszatért otthonába. (www.unhcr.org)

⁵¹⁴ Musztafa Abdel-Dzsálíl Qaddáfi uralma alatt magas állami pozíciót töltött be, igazságügy-miniszter volt, de a rezsimmel szemben többször is kiállt a politikai foglyok jogaiért. Végül lemondott és a felkelők oldalára állt. 2011. március 5 - 2012. augusztus 8-ig a Nemzeti Átmeneti Tanács (azaz az átmeneti kormány) elnöke volt.

⁵¹⁵ „Mi muszlim ország vagyunk ... Az iszlám vallás új kormányunk központi eleme. Az alkotmány iszlám vallásunkon nyugszik majd.” The New York Times (2011): *Revolution Won, Top Libyan Official Vows a New and More Pious State*. <http://www.nytimes.com/2011/10/24/world/africa/revolution-won-top-libyan-official-vows-a-new-and-more-pious-state.html?pagewanted=all&r=0>

A líbiai „arab tavasz”, mely a térség legrégebben uralkodó vezetőjének hatalmát döntötte meg, a külső beavatkozással végrehajtott rendszerváltás modellje lehetett volna. A Qaddáfi halálát követő politikai átalakulás, annak ellenére, hogy az ország területi megosztottságát ismét előtérbe helyezte, 2012 nyarán az egyetlen olyan választást eredményezte, melyben nem az iszlamisták, hanem a szekuláris, „nemzeti” erők győztek. Azonban a törzsi, területi, ideológiai és politikai ellentétek sokkal mélyebbnek bizonyultak és olyan polgárháborúba sodorták az országot, mely az egész térség számára biztonságpolitikai és szociális fenyegetést jelent.

A kurd nemzet- és államépítés megkésett gyakorlata és modelljei

A kurdokat ma európai értelemben vett nemzeti/etnikai kisebbségként fogadja el a szakirodalom, a politikai és a közvélekedés. Az Oszmán-Török Birodalomban etnikai másságuk nem volt értelmezhető, hiszen maguk is muszlimok lévén, identitásuk első és legfontosabb eleme az iszlám a többséghez kapcsolta őket. Ráadásul, nagy többségük szunnita lévén az Oszmán Birodalom többségi *milletjének* voltak tagjai. Az európai nacionalizmus, illetve az első világháború alatt és után kialakult európai kisebbség-kezelési gyakorlat azonban éppen a kurdok esetében az „egyedfejlődés” és nemzetté válás folyamatának példája. A muszlim kurdok együtt harcoltak a törökökkel az első világháborúban, majd az azt követő, 1920-1922 között vívott honvédő háborúban is. (Sőt, az örmény népirtásban is részt vettek.)⁵¹⁶ Első felkelésük oka a Török Köztársaság központi kormánya ellen vallási kérdés, az iszlám kalifátus eltörlése volt. Az európai hatás, de főleg a török nacionalizmus kibontakozása következtében fogalmazódott meg a kurd „nemzet”, de még inkább egy kurd állam alapításának igénye. A nemzet- és államalapítással azonban a kurdok elkéstek, és tulajdonképpen egy másik európai eszmének, a nemzetállamok védelmének és határaik megváltoztathatatlanságának áldozatai: nem alapíthatnak államot és öt államban szóródtak szét, ahol mindenütt kisebbségként élnek.

A 16-17. században a kurdok lakta vidéket a két akkori regionális hatalom, az Oszmán-Török Birodalom és a Szafavida Perzsia osztotta fel egymás között, az 1639-es kaszr-i-sirini/zohábi békével,⁵¹⁷ földrajzi egységekkel (hegység, síkság, stb) és stratégiai pontokkal (várak, erődítmények) meghatározva a két birodalom közötti határt, ami így tulajdonképpen inkább egyfajta határsávot jelentett. A határ-menti kisebb-nagyobb összecsapások azonban még kétszáz évig tartottak, és egyik fő céljuk a határsávban élő kurd törzsek feletti központi ellenőrzés megerősítése volt. A török és a perzsa központosító törekvések azonban korlátozott sikerrel jártak, hiszen a 19. század közepéig több kurd helyi dinasztia uralkodott az elvileg kettéosztott kurd területeken, melyek többé-kevésbé mindkét államtól függetlenek voltak, és gyakorlatilag a korábbi birodalmi helyzetet jelenítették meg.⁵¹⁸ Az oszmán-török *tanzimat*-reformok éppen a birodalom gyengeségének felszámolását célozták, egyik céljuk a fél-autonóm kurd rezsimek felszámolása volt. Azonban hatékony központi ellenőrzést nem

⁵¹⁶ Ld. pl. *Az örmény népirtás 1915*,

http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=345:az-oermeny-nepirtas-1915&catid=42:nepirtasok&Itemid=210

⁵¹⁷ *Treaty of Qasr-i Shīrīn*, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Treaty-of-Qasr-i-Shirin>

⁵¹⁸ Kakeyi, Saeed: 'Kurds, Oil and International Political Economy', <http://www.kurdishaspect.com/doc061410SK.html>

sikerült kiépíteniük. Az így keletkezett vákuumhelyzet egyrészt teljes káosszal járt a kurd területeken, másrészt szinte kikényszerítette a helyi – újabb – vezetők megjelenését. Ebbe a vákuumhelyzetbe azok a vallási vezetők, sejkek léptek, akik így egyszerre lettek a kurdok „nemzeti”, világi és vallási vezetői. (A mai határvonalat a brit-orsz támogatás mellett 1847-ben megkötött erzurumi béke az Oszmán Birodalom és a Szafavida Perzsia között, majd egy hosszadalmas tárgyalássorozat (1926-1932) után jelölték ki, immár a Török Köztársaság és a Pehlevi Perzsia között. Majd az első világháborút követően mindkét állam a korabeli normáknak megfelelően kívánta a határokat rendezni, továbbá a határterületen élő kurdok nemzeti törekvéseinek is így szabtak gátat.⁵¹⁹)

A kurd egység és egy önálló Kurdisztán megteremtésének gondolatát a korszak legelismertebb kurd vezetője, Obajdalláh⁵²⁰ sejk fogalmazta meg a 19. század végén, akinek a mozgalma tekinthető a modern értelemben vett kurd nacionalizmus első megnyilvánulásának, annak ellenére, hogy a kurdok összetartozásának és a többi térségbeli népcsoporttól való különbözőségének jelei már a 12. század óta megnyilvánultak.⁵²¹ Az általa elképzelt kurd állam mind a török, mind a perzsa kurd területeket magába foglalta volna. Alapja a kurd nép faji, kulturális és nyelvi hasonlósága volt, *raison d'être*-je pedig a török és a perzsa birodalom gyengeségéből fakadó mindenütt eluralkodó törvénytelenység és egy esetleges örmény – azaz keresztény - államnak a kurd területeket is magába foglaló felemelkedésétől való félelem volt.⁵²² Ez utóbbi fontos szerepet játszott abban, hogy a kurdok a törökökkel harcoltak a török honvédő háborúban. Az Oszmán Birodalom első világháború utáni feldarabolása a kurd területek további megosztásához vezetett, amennyiben kurd központi területek (Moszul) kerültek a létrejövő új arab „nemzetállamokhoz”, elsősorban a Népszövetség égisze alatt

⁵¹⁹ Cronin, Stephanie (2003): *The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah, 1921- 1941*, Routledge, First edition, 103.

⁵²⁰ A kurd nevek átírása még az egyébként igen bonyolult arab-török-perzsa nevek átírásánál is problematikusabb, amennyiben a nevek többnyire párhuzamosan több – kurd, arab, perzsa és török – változatban is előfordulnak (pl. Dzsálál arabosan, de Dzsélál kurdul, viszont iraki-arab környezetben). Ráadásul azt is figyelembe kellett venni, hogy az idegennyelvű média is igyekezett ezeket a neveket a saját átírási szokásainak megfelelően alakítani. Ezek az átírások azután a magyar médiába is esetenként ebben az – idegen – alakban kerültek be, függetlenül attól, hogy a magyar nyelv írásmódja alkalmasabb lehet a nevek hangalakjának közelebbi tükrözésére. (Pl. Talabani alakban, amely kurdul a Tálebáni, arabul a Tálibáni hangalaknak felel meg.)

⁵²¹ Pl. „a különböző kurd uralkodócsaládok az araboktól származtatták magukat és büszkék voltak arab genealógiájukra ... minden bizonnyal annak a vallási presztízsnak köszönhetően, melyet az arab leszármazás az iszlám népek között élvez. Ugyanakkor még azok is, akik ilyen leszármazást tulajdonítottak maguknak, sohasem tartották magukat másnak mint kurdnak.” Jwaideh, Wadie (2006): *Kurdish National movement. Its origins and development*. Syracuse University Press, New York, 291.

⁵²² A kisebbségek vallási alapú felfogását, valamint a kereszténységnek és a keresztény egyházaknak az Oszmán Birodalom területén és/vagy határán élő európai nemzettudat alakulásában játszott szerepét már említettük korábban. Ennek tragikus következményeinek, az örmény népiirtásnak elemzése meghaladná a jelen kereteket.

felállított mandátumrendszer keretében újonnan létrehozott Irakhoz(brit mandátumterület), és kisebb mértékben a francia mandatárius hatalom irányítása alá került Szíriához is.

Ugyanakkor éppen az Oszmán Birodalom felosztása kérdésében keletkezett dokumentumok – elsősorban a sèvres-i szerződés, mely azóta is a kurd függetlenségi törekvések legfontosabb referencia-pontja - azok, melyek elismerik a kurdokat és autonómiát biztosítanak nekik, sőt, bizonyos feltételek mellett az önálló Kurdisztán létrehozását is lehetővé teszik.⁵²³

A kurdok ma a Közel-Kelet (és a világ) legnagyobb, saját állammal nem rendelkező kisebbsége. Becsült számuk mintegy 30 millió, de maguk a kurdok 40 millió (vagy akár több) főről beszélnek.⁵²⁴ Eredetüket az ókorba, sőt, azon túl is, a mitikus őskorba vezetik vissza. Iráni nép, mely az indo-európai nyelvcsalád indo-iráni ágához tartozó dialektusokat beszél, egységes kurd nyelv azonban ma sem létezik. A három nagy dialektus, a kurmándzsi, a zaza és a szoráni államhatárokon átnyúló közösségeket jelez és teremt, miközben társadalmi jelentőséggel is bír, hiszen a kurdok egyik legjellemzőbb vonása a társadalmi és gazdasági szerveződés közös módja. A Törökország, Irak, Irán és Szíria találkozásánál elterülő hegyes vidék a hazájuk, a pontosabban soha nem körvonalazott Kurdisztán. Törökországban mintegy 15-18 millió, Irakban és Iránban 5-8 millió, Szíriában közel kétmillió kurd él, de kisebb számban (mintegy néhány százezren) találhatók kurd csoportok a volt Szovjetunió – ma leginkább Örményország – területén is. (A teljesség kedvéért meg kell említenünk a hazájuktól távol élő, szintén több millióra tehető *expat* közösségeket is.)

A törzsi, nyelvi, vallási és földrajzi széttagoltság ellenére a kurdok önmagukat összetartozónak tételezik, és a külvilág is egy népként látja őket. Egyes elemzők ennek az összetartozásnak az alapját egyfajta „hegyi kultúrában” vélik felfedezni.⁵²⁵ Ugyanakkor bár modernkori történetük minden országban felkelések sorozatával írható le, és a Nagy Kurdisztán álma a legtöbb kurd csoport/szervezet napirendjén szerepelt, közös, összefogott megmozdulásra soha nem került sor. Ennek okai egyrészt a földrajzi helyzet, másrészt nyilván az ezzel szorosan összefüggő történelmi tapasztalat (vö. a már említett kisebb központok a központi hatalomtól távoli fél-periférián), harmadrészt a tény, hogy a kurd vezetők általában a

⁵²³ Sèvres-i békeszerződés (1920) 62. és 64. cikke, http://www.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260

⁵²⁴ A kurdok számarányát illetően nagyon változó adatok jelennek meg. A nemzetközi adatbázisok általában alacsonyabb számokkal dolgoznak, míg maguk a kurdok jóval magasabb létszámokról tudnak. Ld. pl. az Institut Kurde de Paris honlapját: <http://www.institutkurde.org/en/info/the-kurdish-population-1232551004>)

⁵²⁵ Jwaideh, 2006, 291.

saját helyi és/vagy regionális érdekeikkel voltak elfoglalva.⁵²⁶ A 20. századi politikai rendezéseket követően mindehhez hozzájárult politikai széttagoeltságuk is.

Kisebbségi létük, azaz a kisebbségi lét problémái, miközben erősítették az összetartozást, az a tény, hogy más-más berendezkedésű és etnikumú többségi államban kell önmagukat megfogalmazniuk, legalább ennyire „szétfejlődést” is eredményezett. Törökországban egy erősen nacionalista török környezetben, köztársasági formában és viszonylag demokratikus környezetben kellett másságukat először is elismertetni. (Közhely, hogy a török politikai diskurzusban a kurdok sokáig, mint „hegyi törökök” szerepeltek.) Irakban egy erőteljesen arab nacionalista környezetben (Szaddám Huszein bukásáig), majd egy korábban sosem létezett „multi-etnikus” államban, államalkotó nemzetként elismerve, míg Iránban a perzsa nacionalista síita iszlám teokratikus államban kellett másságukat megélniük. Mindehhez hozzájárult az is, hogy míg Irakban és Iránban az etnikai kisebbségek létezését hivatalosan is elismerték, addig Törökország az oszmán hagyomány tagadásában és a török identitás építésében az egységes nemzet létrehozását tartotta szem előtt. Ezzel talán szoros összefüggésben a törökországi kurdok sokkal elutasítóbb magatartást tanúsítottak a török állammal szemben, mint iraki és iráni társaik a saját államukkal szemben.⁵²⁷

A kurdok biztonságpolitikai szempontból belpolitikai és regionális szinten is kihívást jelentenek. Közös álmuk – az egyetlen „nemzeti” egységbe foglalo – önálló kurd állam megteremtése. Azonban a kurd nemzeti identitás kifejezését és megélését, akár csak egy államhatáron belüli autonómia formájában, mindegyik többségi állam veszélyforrásként fogja fel, még akkor is, ha ennek mértéke és megnyilvánulási formája országonként és időszakonként különböző, csakúgy, mint a központi kormányzat viszonya a kurd kisebbséghez. Az önálló kurd állam megteremtése ugyanis a többségi államok felbomlásával és/vagy jelentős területvesztésével fenyeget. Ezt a fenyegetést annál is inkább valósnak ítélik, mivel a második világháborút követően a Szovjetunió támogatásával, ha csak rövid időre is, de létrejött egy önálló kurd állam iráni kurd területen, az ún. Máhabádi Köztársaság,⁵²⁸ mely referenciapontként felhasználható. (Különös jelentőséget ad neki az a tény, hogy a Máhabádi Köztársaság a ma az iraki Kurd Regionális Kormányzatot vezető Barzáni családhoz fűződik.)

⁵²⁶ Elemzők szerint a 2017. szeptemberi népszavazás az iraki Kurd Regionális Kormányzat és Irak ún. „vitatott területein” szintén ezt támasztja alá.

⁵²⁷ Entessar, Nader (2006): *Kurdish Ethnonationalism: Politics and Identity in the Middle East*. Lynne Rienner Publishers, Boulder&London, 10.

⁵²⁸ A Máhabádi Köztársaság 1946. január 22-től december 15-ig állt fenn. Abdulla, Mufid: *Mahabad – the first independent Kurdish republic*, The Kurdistan Tribune, June 12, 2011, <https://kurdistantribune.com/mahabad-first-independent-kurdish-republic/>

Ezért a többségi államok területi integritása – ez a kérdés eddig konkrétan elsősorban Irakkal kapcsolatban merült fel (ld. 2017. szeptemberi népszavazás) – regionális közös érdek, aminek következtében a kurd állam gondolatát minden állami tényező elutasítja.

Az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján további fenyegetést (vagy annak lehetőségét) jelenti az érintett országok által a szomszéd ország kurd kisebbségének nyújtott támogatás az adott ország központi kormányzatával szemben. Míg elmondható, hogy a három állam (Törökország, Irak és Irán) 1958-ig, az iraki monarchia megdöntéséig nem próbálta a „kurd kártyát” kijátszani egymással szemben, és az 1937-es szaadábádi szerződéshez⁵²⁹ tartották magukat, addig az Iraki Köztársaság kikiáltása és egy pán-arab, arab nacionalista kormányzat (kormányzatok sorozata) hatalomba kerülése ezt a helyzetet gyökeresen megváltoztatta. Különösen érvényes volt ez Irak és Irán viszonyában, egészen az iraki-iráni háború végéig (1988).

Mindezek alapján elmondható, hogy a térség biztonságpolitikájának egyik meghatározó eleme a kurd kérdésben alkotott szövetségek mindenkori dinamikája. Minden politikai szereplő volt már (és lesz) szövetségben is, háborúban is mindenki mással: az érintett államok, az egyik állam a másik állam kurd szervezete(i), a központi hatalom és saját kurd szervezete(i), illetve a kurd szervezetek. Ez a „szövetségi kaleidoszkóp” vagy „folyékony szövetség”⁵³⁰ önmagában is jelenthet biztonságpolitikai fenyegetést, melynek értelmezése az adott pillanatban érvényes. Mindez azt is jelenti, hogy maguk a kurd közösségek, még ugyanabban az országban sem egységesek, politikai, törzsi, stb. alapon számos kisebb nagyobb csoportot és/vagy szervezetet képeznek. A leendő kurd államiság szempontjából talán még lényegesebb, hogy a határokon túl lévő kurd közösségek gyakran egymással is konfliktusban állnak.

A kurd egység és állam vízióját tehát a belső ellentétek is fenyegetik, ami a többségi állam számára is belpolitikai és belbiztonsági fenyegetéseket hordoz: egyrészt az adott államon belüli más etnikai csoportokkal való területi viták, másrészt a különböző kurd csoportok

⁵²⁹ „A Magas Szerződő Felek kötelezik magukat, hogy teljes mértékben az egymás belügyeibe történő beavatkozástól való tartózkodás politikáját fogják követni.” I. cikkely, „A Magas Szerződő Felek mindegyike kötelezi magát, hogy határain belül megakadályozza a fennálló intézmények megdöntésére törekvő olyan fegyveres bandák, szövetségek vagy szervezetek megalakulását és ténykedését, amelyeknek az a céljuk, hogy megsértsék akár egy másik Szerződő Fél határmenti vagy nem határmenti bármely területének belső rendjét vagy biztonságát, akár a másik Fél kormányzati rendszerét.” VII. cikkely, *Meg-nem-támadási szerződés Afganisztán, Irán, Irak és Törökország között*, 1937. július 8., Teherán, in Lugosi Győző (szerk.) (1989): *Dokumentumok a Közel- és Közép-Kelet történetéhez (1914-1980)*, Tankönyvkiadó, Budapest, 157-159.

⁵³⁰ A „folyékony szövetségről” (liquid alliance) bővebben ld. Soler, Eduard (2017): *Liquid alliances in the Middle East*. Notes Internacionals No. 169, CIDOB, Barcelona, https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionals/n1_169/liquid_alliances_in_the_middle_east

egymás közötti nézeteltéréseinek, akár fegyveres összecsapásainak formájában. Ismert, hogy Irakban a mai napig nem rendeződött Kirkuk hovatarozásának és státuszának kérdése, melyet nemcsak az arabok és a kurdok, de történelmi tények okán a turkománok is magukénak követelnek. Iránban pedig a kurd politikai napirend egyik kérdése volt Kurdisztán tartomány határainak módosítása, azeriek által is lakott területek bevonásával. A kurdok megosztottsága Irakban is, Iránban is gyakran fegyveres összetűzések formájában is kifejeződött, aminek oka részben a különböző csoportok politikai céljainak és eszközeinek különbségére vezethető vissza.

A határokon átnyúló, de a határok által szétválasztott kurd közösség helyzetét és nemzetközi megítélését a 20. század végétől kezdve két folyamat változtatta meg: az egyik Irak helyzetének megváltozása - különösen az 1991-es Öböl-háború és a 2003-as iraki háború és azok következményei -, a másik az Iszlám Állam kihívása és területfoglalása.

Az Irak elleni nemzetközi szankciók, majd a 2003-as iraki háború következtében nyilvánvalóvá vált, hogy Irak területi integritása fontosabb, mint a Szaddám Huszein-rendszer megdöntése. Ennek megfelelően az új Irakban kormányzati pozícióba kerülő kurdokkal való jó viszony minden szomszédos ország érdeke volt. A 2003 utáni regionális rendet a kurd kérdésben, úgy tűnt, inkább az érintett országok együttműködése jellemezte, amennyiben az Irakban menedéket találó Törökország és Irán ellen fegyveres harcot folytató kurd csoportok iraki jelenléte az országok egymás közötti viszonyában nem váltott ki heves vitákat, amint az ellenük irányuló – gyakran közös – török-iráni fegyveres akciók sem. Ráadásul, az Észak-Irakban megalakuló kurd regionális kormányzat Törökországgal egyre szorosabb kapcsolatokat ápol.

Az 1991-es Öböl-háború megteremtette a kurd régió „kvázi” függetlenségét. A 2003-as iraki háború Észak-Irakban létrehozta a Kurd Regionális Kormányzatot, mely legalább jelképesen a kurd kérdés centrális - majdhogynem állami szintű - szereplője lett: egyrészt felelősséget vállal a többi kurd sorsáért, és befogadja a menekülőket, másrészt egyfajta korlátozott politikai entitásként a térség államaival többek között a kurd kérdésben is közvetlen tárgyalásokat folytat, harmadrészt minden kurd számára követendő példaként jelenik meg, ezáltal is erősítve a kurd nemzeti érzést.⁵³¹

⁵³¹ „A regionális kormányzat Iraki Kurdisztánban növelte a kurdok nemzeti érzését mindenütt.” - mondta Murat Karayilan, kurd gerilla parancsnok. McElroy, Damien (2007): *Kurdish guerillas launch clandestine war in Iran*. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1562707/Kurdish-guerillas-launch-clandestine-war-in-Iran.html>

A másik folyamat, mely mind Irakban, mind Szíriában a kurdok szempontjából további jelentős elmozdulást hozott, az Iszlám Állam megjelenése és előretörése volt.⁵³² A szíriai polgárháború egyrészt megteremtette azt a helyzetet, amikor Bassár al-Aszad tulajdonképpen magukra hagyta a szíriai kurdokat, másrészt Kobane ostroma és élethalál-harca a nemzetközi figyelmet a kurdokra irányította. Irakban tulajdonképpen a *jazídik* kálváriája játszott hasonló, sokkolóan figyelemfelkeltő szerepet. Az Iszlám Állam elleni harc egyben megteremtette az egyes, eddig államhatárral elválasztott kurd közösségek közötti viszonylag szabad átjárást, részben a menekültek, részben a fegyveresek tekintetében. Az Iszlám Állam elleni nemzetközi küzdelem kezdeti szakaszában a kurd fegyveresek, a *pesmergák* voltak az egyik legfontosabb – időnként az egyetlen – szárazföldi fegyveres erő, akik ráadásul igen komoly sikereket is tudhattak magukénak. Tehát ha a 2003-as háború megteremtette a kurdoknak, mint politikai aktoroknak az elismerését, akkor az Iszlám Állam elleni nemzetközi összefogás eredményeként a kurdok egy olyan elismert fegyveres erővé váltak, akiknek a legitimitását nem lehet kétségbe vonni.

Ennek az elismertségnek a birtokában és a felszabadított területek ellenőrzésével a kurdok további lépést kívánnak tenni a kurd függetlenség irányában. Terveiket ismételten az országhatárokon belüli és kívüli realitások határozzák meg. A szíriai kurdok politikai célja tulajdonképpen az Iszlám Állam elleni harcban kialakult helyzetük megőrzése lenne: állampolgárság és autonómia.

Az iraki Kurdisztáni Regionális Kormányzat – egy leendő kurd állam alapja?

Mint arra fentebb már utaltunk, a 2005-ben népszavazáson elfogadott új Irak a több nemzetiség és több vallási felekezet elismerésére épült. Ebben a környezetben a kurdok egyrészt számarányuknak és részvételüknek megfelelő képviseletet kaptak, és ennek elismeréseként (is) az államfő Dzsálál Talabáni, a Kurd Hazafias Unió elnöke lett. Másrészt Irak keretein belül – ún. föderális régióként - megalakult a Kurdisztáni Regionális Kormányzat, Erbil, Szulejmánije és Duhok kormányzóságok területén, mintegy 3,7-3,8

⁵³² Bővebben ld. Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté: *Kobane – eltérő érdekek és percepciók csatája*. KKI Tanulmányok 2014/2, http://kki.hu/assets/upload/KKI_Tanulmanyok_2014NRE_Szalai_AA_Kobane.pdf; Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté: *Az Iszlám Állam – következmények*, KKI Tanulmányok 2015/1, http://kki.hu/assets/upload/KKI_Tanulmenyok_2015No_1_Arany-Rozsa-Szalai2.pdf; Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté, 2016

millió lakossággal.⁵³³ További három tartományban – Kirkukban, Ninivében és Dijalában – a kurdok további területekre tartanak igényt (különösen az Iszlám Állam elleni sikeres felszabadító harcok után), ezeket azonban az iraki alkotmány ún. „vitatott területekként” tartja számon, melyeken a helyi lakosság összeírása után népszavazást kell tartani a terület hovatartozásáról – legkésőbb 2007. december 31-ig.⁵³⁴ Ez máig nem történt meg, sőt, az eredetileg is igen vegyes képet mutató lakosság összetétele tovább változott: részben a kurd betelepülés, részben Irak délebbi részeiről a munkalehetőségek felé mozdulás (arab lakosság), részben pedig az Iszlám Állam tevékenysége, és az ellene folytatott harc következtében.

A Kurdisztáni Régió kiépített intézményrendszere tulajdonképpen megfelel egy önálló államisággal rendelkező entitásnak: Kurdisztáni Regionális Elnökség, Kurdisztáni Regionális Kormányzat és Kurdisztáni Regionális Parlament. A kormány a regionális parlament által elfogadott törvények alapján irányítja a régiót, a jelenlegi miniszterelnök, Necsirván Barzáni vezetésével. Az elnök, 2005 óta Maszúd Barzáni⁵³⁵ a végrehajtó hatalom legmagasabb tisztségviselője, és ő képviseli a Régiót nemzeti és nemzetközi ügyekben, továbbá ő a felelős a Régió és a központi iraki kormányzat közötti kapcsolatokért és egyeztetésért, bár a kapcsolat a bagdadi központi vezetés és a Kurdisztáni Regionális Kormányzat között politikai és gazdasági okok miatt az utóbbi években jelentősen megromlott.

A Kurdisztáni Regionális Parlament egykamarás, 111 közvetlenül választott képviselővel. A képviselők korhatára jelenleg 25 év (a korábbi 30 év helyett). A parlamentben női kvóta érvényesül, 30%, így jelenleg 36 női képviselő dolgozik. A Régió kisebbségei, a turkománok és a keresztény közösség alanyi jogon 5-5 képviselőt küldhetnek a regionális parlamentbe.⁵³⁶

A Kurdisztáni Regionális Kormányzat a régió területén kívül élő kurdokra hivatkozással próbálja területét és kormányzásának határait kiterjeszteni. Ez különösen fontosnak tűnik Kirkuk esetében, ahol egyrészt az olajmezők, másrészt a Törökország felé szállító olajvezeték

⁵³³ *Kurdistan's geography and climate*. Kurdistan Regional Government.
<http://cabinet.gov.krd/p/p.aspx?l=12&s=020000&r=303&p=213>

⁵³⁴ Az iraki alkotmány 136. cikkelye, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2005/10/12/AR2005101201450.html>

⁵³⁵ Bár hivatalosan a Régió elnöke két egymást követő ciklusban töltheti be ezt a posztot, Barzáni hivatali idejét már többször meghosszabbították.

⁵³⁶ *Fact sheet: About the Kurdistan Regional Government*. Kurdistan Regional Government.
<http://cabinet.gov.krd/p/p.aspx?l=12&p=180>

ellenőrzéséért folyik a küzdelem.⁵³⁷ A regionális kormányzat és a bagdadi központ közötti vita tárgya éppen a kitermelt olaj értékesítésének joga, mely elvileg a bagdadi – federális - kormány hatásköre. A kurdok viszont, hivatkozva arra, hogy a nekik járó visszatérítést nem kapták meg, megpróbálták önállóan kilépni a világpiacra, ami csak rontott a helyzeten az elmergesedett vitában.

A vitatott területek mellett a kurd régióban komoly belpolitikai feszültségek is vannak. A Barzáni-családot azzal vádolják, hogy tulajdonképpen a regionális kormányzás szintjein átvették a hatalmat, ami súlyos korrupciós vádakkal is együtt jár, miközben a többi kurd párt, és különösen a Kurd Hazafias Unió (PUK) jelentősen a háttérbe szorult. (Ismeret, hogy az iraki kurd területek nagyjából két részre oszthatók: az északi rész a Barzáni-klán vezette Kurd Demokrata Párt/KDP, a keleti rész a Dzsálál Talabáni-vezette Kurd Hazafias Unió szavazóbázisa. A KDP által befolyásolt területen él az iraki kurdok nagyobb része. Míg a PUK regionális befolyása erősen meggyengült Talabáni betegeskedése, majd közelmúltban bekövetkezett halála miatt.) Így amikor 2017. szeptember 25-én, Maszúd Barzáni kezdeményezésére sor került az iraki Kurdisztán függetlenségéről szóló népszavazásra, a kisebb ellenzéki kurd pártok, de a PUK részéről is hangzottak el olyan vélemények, hogy egy esetleges független Kurdisztán valójában a Barzáni-család domíniuma lenne. Éppen ezért, bár a független kurd állam eszméjével egyetértettek, a népszavazás megtartását ebben a szakaszban nem támogatták.⁵³⁸

Emlékeztet, hogy nem 2017 volt az első alkalom, amikor az iraki kurdok körében függetlenségi népszavazást tartottak. Bár az iraki kurdok megmaradtak Irak keretein belül, a 2005-ben a parlamenti és a kurd regionális kormányzati választásokkal egyidejűleg szervezett szavazáson az iraki kurd lakosság 90%-ot meghaladó arányban szavazott a kurd függetlenség mellett. Bár Maszúd Barzáni, a kurd regionális kormányzat vezetője úgy nyilatkozott, hogy ez most nem aktuális, több szakértő is úgy vélte, hogy a kérdés nem a „ha”, hanem a „mikor?”, különösen hogy az iraki kurd vezetők új nemzedékének már semmiféle kötődése nincs Irakhoz.⁵³⁹

⁵³⁷ Kirkuk termelése napi kb. 275 ezer hordó, ami majdnem a fele annak a 600 ezer hordónyi mennyiségnek, amennyit a KRG jelenleg exportál napi szinten. *Iraq-Kurd Clash Cuts Oil Output at Disputed Kirkuk Fields*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-10-17/iraq-kurd-clash-cuts-oil-output-at-disputed-kirkuk-fields>

⁵³⁸ *Not all Kurds on board with Kurdish independence vote*. al-Monitor, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/08/sulaymaniyah--kurdistan-referendum-independence-iraq.html>

⁵³⁹ Idézi Entessar, 2006, 202.

Maszúd Barzáni azonban 2017 szeptemberében ismét elérkezettnek látta az időt a továbblépéshez: egyrészt Irakon belül úgy tűnik, szinte helyrehozhatatlanul megromlott a központi vezetéshez fűződő viszony, másrészt az iraki kurd erők közötti erőviszonyokban is döntő változást jelenthet a függetlenségi referendum eredménye. Az időzítésben nagy szerepe lehetett annak is, hogy a kurd közösségek az Iszlám Állam elleni harcban önfeláldozó magatartásukkal és eredményeikkel kivívták a nemzetközi közösség megbecsülését – szövetségesként kerültek a napirendre. Mindezek alapján Maszúd Barzáni és hívei úgy ítélték meg, hogy soha ilyen kedvező alkalom nem lehet a kurd függetlenség elfogadtatására. (Nem véletlen, hogy Barzáni minden beszédében hangsúlyozta, hogy a kurdok „vérüket ontották” az Iszlám Állam elleni harcban.⁵⁴⁰) Úgy tűnik azonban, elszámította magát és a nemzetközi környezet továbbra sem kedvező: a referendum megtartását immár (és még mindig) minden globális és regionális erő ellenzi. Azaz ismételtlen megfogalmazódott a kurd kisebbségekkel rendelkező szomszédos államok közös véleménye, mely egyértelműen a jelenlegi határok sérthetatlensége, az országok területi integritásának megőrzése mellett foglal állást.⁵⁴¹ Sőt, az egyoldalú kurd lépés egy szinte példátlan török-iráni-(központi) iraki együttműködést eredményezett, melyben egyik fél sem riad vissza a fegyveres erő alkalmazásától sem. Miközben a világ egyetlen állama, Izrael támogatja a kurd függetlenedési törekvéseket, a kurdok szövetségesei, elsősorban az Egyesült Államok is Irak területi integritásában látja az Iszlám Állam utáni Közel-Kelet stabilitásának egyik fontos pillérét.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy miközben a nemzetközi környezet változatlanul nem kedvez egy kurd állam létrehozásának, változatlanul a határok sérthetatlensége mellett foglal állást, az Iszlám Állam elleni sikeres harc egyfajta morális fölényt és további megerősítést adott a kurd állam politikai és nemzeti eszméjének. Az iraki környezet pedig – tulajdonképpen függetlenül attól, hogy Bagdad és Erbil viszonya hogyan alakul – egyre inkább afelé viszi a kurdokat, hogy nemzetállamként lássák és fogalmazzák meg magukat.

⁵⁴⁰ Barzani, Masoud (2017): *Why It's Time for Kurdish Independence*. Foreign Policy, <http://foreignpolicy.com/2017/06/15/masoud-barzani-why-its-time-for-kurdish-independence/>

⁵⁴¹ The Iran Project (2017): *Iraq, Iran, Turkey release statement on KRG referendum plan*. September 20, 2017, <http://theiranproject.com/blog/2017/09/21/iraq-iran-turkey-release-statement-krk-referendum-plan/>

Államközi kapcsolatok a Közel-Keleten: szövetségek és ellentétek

A nemzetközi rendszer és a nemzetközi politika az államok azon tulajdonságára épül, hogy képesek más államokkal kapcsolatot felvenni és tartani, azaz kontextusa „az államok közötti viszonylagos állandósággal rendelkező, visszatérő kapcsolatok összességéként” értelmezhető.⁵⁴² A dolgozat elején földrajzi, történelmi és kulturális szempontok alapján definiált Közel-Kelet ebben a nemzetközi rendszerben külön alrendszert alkot, mely azután további alrendszerekre bontható tovább – akár politikai és biztonságpolitikai értelemben,⁵⁴³ akár civilizációs megközelítésben.⁵⁴⁴ A közel-keleti regionális rend egyik markáns jellemzője a szereplők sokszínűsége: állami, „félleg állami” és nem-állami, a régióban található/belső és külső tényezők határozzák meg, miközben a nemzetközi rendszer transznacionális, nemzetközi szereplői is befolyásolhatják.

A közel-keleti szereplők egymás közötti viszonyában a kapcsolattartás képességének egyik különleges esete, az államelismerés évtizedeken át elhúzódó, ma sem megoldott kérdése befolyásolja. Az 1991-1996 közötti arab-izraeli békefolyamat ugyan Izrael Állam közvetett – arab – elismeréseként fogható fel, csak úgy, mint a 2002-ben előterjesztett ún. szaúdi béketervezet, azonban hivatalos, szerződés szerinti elismerés csak Egyiptom és Jordánia, illetve a Palesztin Nemzeti Hatóság részéről áll fenn.⁵⁴⁵ Az Iráni Iszlám Köztársaság pedig máig nyíltan hangoztatott módon nem ismeri el Izrael Államot. Ugyanakkor a Palesztin Nemzeti Hatóság, mely tartósan megrekedni látszik az államiság felé vezető úton, sok szempontból államként működik és számos állam így is fogadja el.⁵⁴⁶ Bár nemzetközi jog szempontjából vitatható, hogy egy kormánynak – kormányzó tényezőnek vagy egy kormány egy részének - elismerése felfogható-e az állam kapcsolattartási képességének részeként, politikai szempontból a Hamász (a Gázai-övezetben) vagy a Hezbollah (Libanonban) a közel-keleti regionális rendszer folyamatosan és tartósan jelenlévő szereplői, így azokkal számolnunk kell.

A közel-keleti állami szereplők közötti viszony egyik meghatározója, a szövetségek és ellenségeskedések elengedhetetlen eleme az adott államok identitása, berendezkedése (monarchikus vagy köztársasági), hogy az államrezonnak részét képezi-e a vallási hivatkozás

⁵⁴² Kiss, 2009, 52-53.

⁵⁴³ Id. pl. Buzan, Barry – Waeber, Ole - de Wilde, Jaap (1998): *Security. A New Framework For Analysis*. Lynne Rienner Publishers, Boulder&London.

⁵⁴⁴ Huntington, Samuel P. (2002): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

⁵⁴⁵ Egyiptom 1979-ben, Jordánia 1994-ben kötött békét Izraellel. A Palesztin nemzeti Hatóság 1993-ban az oslói megállapodással ismerte el Izrael Államot.

⁵⁴⁶ UN News Centre, 2011; UN News Centre, 2012.

vagy legitimáció, hogy arab tavaszos országról van-e szó, rendelkezik-e az adott állam jelentős szénhidrogénkészletekkel, stb. Közvetve vagy közvetlenül mindezek alapjaiban befolyásolják a térségen belül folyamatosan alakuló viszonyrendszert, valamint a térségnek a nemzetközi rendben elfoglalt helyét.⁵⁴⁷

A nemzetközi rendben elfogadott állami/nem-állami szereplők megkülönböztetés, illetve a nem-állami szereplők egyre láthatóbb kül- és biztonságpolitikai szerepvállalása és aktivizálódása, a Közel-Keleten sajátos kérdéseket vet fel, amikor a magukat az iszlám alapján megfogalmazó szervezetek tevékenységét kell értelmezni. Egyrészt nyilvánvalóan karitatív munkát végeznek, gyakran az államinál sokkal rugalmasabb – bár általában sokkal korlátozottabb - szociális hálót működtetnek, azonban gyakran radikális politikai és/vagy militáns, akár fegyveres tevékenységet is folytatnak. Bár általában helyi, országhatáron belüli jelenségekről beszélhetünk, az iszlamista szervezeteknél is léteznek transznacionális hálózatok: a lassan százéves múltra visszatekintő Muszlim Testvérek mellett az utóbbi évtizedekben az al-Káida és az Iszlám Állam terrorszervezetek hoztak új dimenziót.

A Közel-Kelet máig a világ egyik olyan régiója, melyben a globális és más külső hatalmak elengedhetetlennek tartják jelenlétüket, még akkor is, ha ez a jelenlét nem folyamatos (Szovejtunió > Oroszország), vagy új jelenség (Kína, Franciaország, Törökország a Perzsa-öbölben, Szaúd-Arábia a távolabbi arab országokban, stb.). Ezért a Közel-Kelet politikai, biztonságpolitikai és/vagy gazdasági kérdései gyakran megjelennek a nemzetközi közösség napirendjén, sőt, olykor uralják is azt (palesztin államiság, iráni nukleáris program és megállapodás, stb.). Ebben a vonatkozásban a *policy maker/shaper/taker*, vagy a *target/victim* kategóriák akár egyetlen állam esetében is megjelenhetnek, esettől függően.

A térség külkapcsolati rendszerében a hidegháború, majd a hidegháború végét követő időszak eseményei (az Öböl-háború, az arab-izraeli békefolyamat, a 2003-as iraki háború) egyfajta útkeresést, a regionális hatalmi egyensúlyok átalakulását eredményezte. Az útkeresés a térség identitásának két legfontosabb eleme, az etnikai/nemzeti és a vallási karakter mentén jelentkezett, és a Közel-Kelet közelmúltjának két legmeghatározóbb eseménysorában, a 2011-es arab tavaszban és az Iszlám Állam kalifátusának kihívásában kulminált. A regionális hatalmi egyensúlyok rendszerében pedig a 2003-as iraki háború generált olyan változásokat,

⁵⁴⁷ A térségnek a nemzetközi rendbe való beágyazottságáról vagy periférikus helyzetéről ld. pl. Csicsmann, László – N. Rózsa, Erzsébet – Szalai, Máté (2017): *The MENA region in the global order: actors, contentious issues and integration dynamics*. Methodology and Concept Papers No. 4, 2-23. http://www.menaraproject.eu/wp-content/uploads/2017/11/menara_cp_4.pdf

melyek máig megakadályozták egyfajta – bármiféle – új egyensúlyi helyzet beállítását. Mindezek következtében bizonyos korábbi szövetségek (USA-Izrael) vagy ellentétek (US/Izrael vs. Irán) megmaradtak, erősödtek vagy meggyengültek (USA-Törökország), miközben új szövetségek (orosz-török-iráni, szaúdi-izraeli) és új törésvonalak (szaúdi-iráni hidegháború, szaúdi-katari) alakultak ki.

A közel-keleti rend a hidegháború után

A nemzetközi rendszer hidegháborút követő átalakulása az arab országok közötti, illetve tágabb értelemben a közel-keleti viszonyokat is átrendezte, hiszen egyrészt felbomlott a Szovjetunió, így a szocialista arab államok számára véglegesen véget ért egy olyan európai modernizációs kísérlet, mely az esetek többségében a radikálisnak tartott arab nacionalizmussal kapcsolódott össze (Egyiptomban, Szíriában, Irakban, Líbiában, de bizonyos fokig Algériában, Jemenben és a palesztin területeken is). Másrészt, ahogy a kezdeti unipoláris világ elképzelést felváltotta a multipoláris világ valósága, nyilvánvalóvá vált, hogy a Közel-Kelet saját belső dinamikája egyre meghatározóbbá válik. Az Egyesült Államok befolyása és érdekérvényesítő képessége, mint az egyetlen „térsegen kívüli közel-keleti hatalom” ugyan változatlanul meghatározó tényező volt, de jelentősége folyamatosan csökkent, miközben eszköztára is szűkült. Sőt, mára egyre gyakoribb kritika, hogy az Egyesült Államok „kivonul”, de legalábbis hátrébb lép a térségtől, miközben az így keletkezett vákuumban ismét megjelent Oroszország, illetve az egyelőre elsősorban gazdasági érdekeit kiterjesztő Kína. (Bár úgy tűnik, hogy a Trump adminisztráció ismét több figyelmet fordít a térségre, azonban a jelenlegi amerikai külpolitikával kapcsolatban egyelőre túl sok a bizonytalanság ahhoz, hogy annak közel-keleti perspektíváját megítélhessük. Mások szerint az amerikai Közel-Kelet politikában nincs változás: az arab térség a világ első, és eddig egyetlen térsége, mely nélkülözhetővé vált az Egyesült Államok számára.⁵⁴⁸)

Az 1991-es Öböl-háború és a madridi arab-izraeli békefolyamat ugyan még szuperhatalmi egyetértésben kezdődött, azonban míg az előbbi szétverte az inkább csak képzeletbeli arab egységet, az utóbbi még egyesíteni tudta az arab országokat. A nemzetközi rendszerben külön államokként megjelenés kényszere, a kívülről érkező beavatkozások (háború a terrorizmus ellen/a Közel-Kelet demokratizálása, a 2003-as iraki háború, az arab-izraeli konfliktusban az arab fél szétforgácsolódása, majd az Irán felől észlelt fenyegetettség), a belső folyamatok

⁵⁴⁸ Khouri, Rami G. (2017): *Trump, Jerusalem, and a dispensable Arab region*. rights@agenceglobal.com

felgyorsulása (demográfiai robbanás, elszegényedés, munkanélküliség, az arab társadalmak iszlamizálódása, továbbá az arab országok közötti szegény-gazdag szakadék növekedése) felgyorsították az arab országok „szétfejlődését” és nemzetállammá válását.

A Közel-Kelet átalakulása – az arab tavasz

Az arab tavasz eseményeiben a politikai értelemben vett 'arab világ' vége manifesztálódott, annak ellenére, hogy az arab összetartozás érzelmileg új töltetet kapott, miközben kulturális értelemben – nyelvi, történelmi, vallási sokszínűsége ellenére – ez az összetartozás soha nem kérdőjeleződött meg. Az arab tavaszos folyamatok társadalmi-gazdasági háttere ugyan nagyon hasonló volt, azonban alakulása az egyes országokban nagyon is különbözött. Bár közvetlen ok-okozati összefüggés nem volt kimutatható, de az inspiráció, a demonstrációs hatás – az egymásra figyelés okán – még azokban az arab országokban is megnyilvánult, amelyekben nem beszélhetünk forradalomról. Az átalakulás, melynek kezdete minden esetben demokratikusnak volt minősíthető, minden ország belső ügye maradt és saját egyedi jellegzetességeinek megfelelően zajlott. Ez még akkor is igaz volt, ha az adott ország különböző hatásokat bocsátott ki magából (pl. a szíriai és líbiai menekültek, vagy a líbiai fegyverek, stb), illetve ha térségen kívüli, vagy más, a térségen belüli államok beavatkoztak az átalakulás folyamatába (a NATO líbiai katonai missziója, vagy a szaúdi és katarai támogatás a szembenálló egyiptomi politikai erőknek). A külső beavatkozás, még ha egy adott pillanatban érdemi hatással bírt is (pl. a NATO misszió szerepe Qaddáfi bukásában), az ebből következő folyamatokat irányítani nem, legfeljebb befolyásolni (támogatni) tudta (pl. Egyiptom).

A térség viszonyainak az átalakulása egyben azzal is járt, hogy az egyre bonyolultabb, több szereplőssé váló képletben az ilyen forradalmi változások egyrészt nem egyértelmű helyzeteket eredményeztek, másrészt „menet közben” is állásfoglalásuk megváltoztatására kényszerítették az Egyesült Államokat és nyugati szövetségeseit. Mindez a térségben hagyományosan jelenlévő nagyhatalmakat (USA, Nagy-Britannia, Franciaország) mint bizonytalanzkodó szereplőket tüntette fel, melyek propagált értékrendjükkel is szembekerültek, amelyet - normatív hatalomként - a térségre rá akartak kényszeríteni. Két különösen az előtérben lévő kérdés volt: a demokratikusan tüntetőik támogatása – szemben a korábbi szövetséges rezsimekkel, valamint a szövetségesek sorsukra hagyása. Míg Tunéziában és Egyiptomban Franciaország és az Egyesült Államok hezitáltak a demokratikus reformokat

követelő tüntetők mellé állni, addig Líbiában és Szíriában az első pillanattól kezdve a tüntetőket támogatták, viszont Bahreinben kitartottak az uralkodó mellett, és legfeljebb csak nyilatkozatokban szólították fel őt a tüntetők gondjainak meghallgatására. A térség politikai elitjének és közvéleményének szemében ez még jobban aláásta a demokratikus rendet propagáló nyugati hatalmak hitelességét és őszinteségét, és megerősítette a „kettős mérce” és a konspirációs elméleteket, melyek középpontjában általában az olajat sejtik.

A Nyugat beavatkozásai, különösen a George W. Bush által kezdeményezett Tágabb Közel-Kelet koncepció, mely a térség demokratizálásának meghirdetésével az uralkodó rezsimek számára létüket veszélyeztető fenyegetés volt, valamint az a tény, hogy ahol a Nyugat rendszert akar váltani, ott meg is tette (Afganisztán, Irak, Líbia), már korábban is súlyos bizonytalanságot keltettek a nyugati szövetségesek elkötelezettsége és valódi szándékaik tekintetében, leginkább éppen a szövetséges arab rezsimek vezetőiben. (A nem szövetséges rezsimek eleve gyanakvással és fenntartásokkal figyelték a térségben zajló nyugati, elsősorban amerikai politizálást.) A szövetséges tunéziai, de különösen az egyiptomi elnök magára hagyása azonban egyenesen megkérdőjelezte a nyugati hatalmak szövetségesi megbízhatóságát. Nem véletlen tehát, hogy Szaúd-Arábia a szaúdi „csöndes” politizálásból kilépve maga „gondoskodott” saját biztonságáról. A kezdeti lépések (bahreini GCC Peninsula Shield bevonulása, a sérült jemeni vezető, Ali Abdullah Száleh befogadása, majd a GCC-ben kidolgozott jemeni politikai megállapodás javaslata) után a jemeni háború és a szíriai szerepvállalás, de elsősorban az Irán-elleni összefogásban még Izrael szövetségét is megtaláló szaúdi kül- és biztonságpolitika nemcsak a belső szaúdi folyamatok irányváltását jelezték, hanem azt is, hogy Szaúd-Arábia immár nyíltan felvállalja a szűkebb és tágabb térségben a vezető szerepet.

A nyugati hatalmak – és az Egyesült Államok – presztízsének és relatív erejének meggyengülése azonban nemcsak a térség saját dinamikáját állította jobban előtérbe, illetve tette láthatóbbá, hanem a térség szereplőinek az aktivitása, és tevékenységük jellege is változáson ment át. Az újraértelmezett arab világban különösen látványos volt ez az Öböl-menti arab államok részvételi hajlandóságában a szíriai polgárháborút, valamint a líbiai beavatkozást illetően, továbbá a szíriai – az Iszlám Állam ellen végrehajtott, az Egyesült Államok által vezetett – légicsapásokban, illetve önálló, saját kezdeményezéseiben – az egyiptomi politikai felek támogatásában és a líbiai terület ellen végrehajtott saját légitámadásokban. Hegemón törekvések immár nem (csak) a térségen kívülről vagy a nem-arab regionális hatalmak részéről jelentek meg, hanem magukon az arab országokon

belül/között, amikor egyes arab államok (Szaúd-Arábia, Katar, az Egyesült Arab Emírátságok) a gazdasági és a katonai beavatkozás és érdekérvényesítés igényével léptek fel. (Ide sorolhatjuk pl. azt az anyagi támogatást, melyet előbb Katar nyújtott az egyiptomi Mohamed-Murszi-kormányának, majd Szaúd-Arábia a Murszit leváltó Szíszí-kormányának. Ez még nyilvánvalóbbá tette, hogy a Nyugat gazdasági ereje (és eszköze) is megingott a térségben, miközben az egymással versengő arab államok ellentétei még jobban kiéleződtek.)

Ugyanakkor megváltozott a térségen belüli államok relatív egyensúlya is: a három nem-arab erőközpont (Izrael, Törökország, Irán) relatív súlya csökkent, miközben egyes arab államok pozíciója – éppen az erőegyensúly rendszerének változásai miatt – erősödött.⁵⁴⁹

Izrael, melyet az arab politikai elit és közvélemény korábban hajlamos volt minden rossz okának és okozójának tételezni (és ezt az arab politikai elites ki is használták), az arab tavasz folyamatában még csak említve sem lett. Az arab tavaszos tüntetésekből nemcsak az iszlamista, hanem az Izrael-ellenes jelszavak is hiányoztak. A megmozdulásokban egyetlen olyan esemény szerepelt, melyben az arab közvélemény évtizedeken át „szokásosnak” mondható Izrael-ellenessége megnyilvánult, a kairói izraeli követség elleni támadás.⁵⁵⁰ De az utca hangulatát a tüntetésekből senki nem igyekezett Izrael ellen hangolni, sőt, az Egyiptomban átmenetileg hatalomba kerülő iszlamista Murszi-kormányzat is megőrizte az egyiptomi-izraeli békét.

Izrael a meglehetősen szétforgácsolódó „arab világban” immár nem látott létbiztonságára nézve elsődleges fenyegetést. Az arab tavaszban inkább visszahúzódott és csendben kivárt. Az egyes határincidenseket visszaverte és – részben belpolitikai okokból is - szinte teljesen bezárkózott. Miközben kül- és biztonságpolitikájának fókuszába az iráni fenyegetést helyezte, és ehhez próbálta a világ támogatását megszerezni – részben sikerrel -, a palesztínok kihívása a Gázai övezetre koncentrált. Az onnan érkező rakétatámadások hatására induló katonai műveletek nyomán – és a hirtelen nagyon nagy számú palesztín civil áldozat hatására – a világ és a Nyugat közvéleménye is változott, egyre kritikusabb lett az izraeli politikával kapcsolatosan, miközben a palesztínok az ENSZ közgyűlésében „nem-tag megfigyelő állam” státuszt kaptak. Paradox módon azonban, az a tény, hogy a világ az izraeli megfontolásokkal szemben egyre nagyobb számban a palesztin államiség megvalósítása mellett foglalt állást, az

⁵⁴⁹ Balogh István (2013): *The Theory of “Strategic Blowback”. US Strategy Towards Iran 1993-2010*. Disszertáció. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/720/1/Balogh_Istvan.pdf

⁵⁵⁰ Al-Jazeera (2011): *Crowds Attack Israel Embassy in Cairo*. <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/09/201199225334494935.html>

arabok számára valójában már nem jelent semmit, legfeljebb elégtételt és a palesztínok státuszának támogatását. Az arab tavasz folyamataiban a palesztín kérdés nem szerepelt a napirenden, kivéve, ha a Gázai övezetben katonai akciókra kerül sor.

Izrael számára tehát az arab tavasz nem jelentett közvetlen és azonnali fenyegetést, még akkor sem, ha a forradalmak és az átalakulás, illetve a közvetlen szomszédságában vívott elhúzódozó polgárháború általánosan rontott és kiszámíthatatlanabbá tette környezetét. A kisebb radikális iszlamista csoportok kihívása egyelőre kezelhetőnek bizonyult, különösen, hogy az az izraeli határokon kívül, a Sínai-félszigeten realizálódott, ahol Izrael Egyiptommal egyeztetve vette fel a harcot. A térség újabb nagy kihívása, a határokon átívelő radikális Iszlám Állam pedig nem indult meg Izrael ellen.

Viszonylag váratlan fejleményként Izrael – előbb titkolt, „zárt ajtók mögötti” formában, majd 2017-ben egyre nyíltabban – arab szövetségesre talált Iránnal szemben. A szaúdi-izraeli titkos egyeztetésekről már évek óta kiszivárogtak hírek, de mondhatni általános megdöbbenést keltett, amikor a szaúdiak hajlandónak tűntek akár a palesztin kérdés „beáldozására” is a közös ellenséggel, Iránnal szemben alakuló együttműködés kedvéért.⁵⁵¹

Törökország, mely az arab tavaszt megelőző néhány évben egyre nagyobb elismertséget és szimpátiát tudhatott maga mögött mind az arab politikai elit, mind az arab közvélemény részéről, és melyet a nyugati retorika egyfajta modellként, vagy inkább „inspirációként” lebegtetett az arab tavaszban tüntetők szeme előtt, népszerűségét hihetetlen gyorsasággal veszítette el. Törökország marginalizálódott nemcsak a Szíriában, hanem talán leginkább az Egyiptomban utólag hibásnak minősülő kapcsolatban. Szíriában – a nyugati és az arab politikai elit nagy részével együtt – „rossz lóra tett”, amikor 2011-ben úgy értékelte, hogy Ben Alihoz és Mubárákhoz hasonlóan Aszad is hamarosan bukni fog.

Az iszlamista (vagy saját retorikájában 2002-ben „muszlim demokrata”) Erdoğan-kormány Katarral együtt a 2012-2013-ban egy évig Egyiptomot vezető Mohamed Murszival és a Muszlim Testvérekkel ápolt szorosabb kapcsolatokat, többek között ideológiai alapon is. Murszi eltávolításával azonban ez a politika visszaütt, és Katarral együtt Törökországot sem hívták meg pl. az Iszlám Ügyek Felsőbb Tanácsának kairói értekezletére, melyen 34 ország

⁵⁵¹ The Independent (2017): *Report: Saudi Arabia is willing to abandon Palestinians to make deal with Israel against Iran*. December 1, 2017, <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/saudi-arabia-palestinians-support-israel-deal-iran-opposition-a8085026.html>

vett részt.⁵⁵² (Ez a meg-nem-hívás éles ellentétben áll azzal, hogy 2009-ben – szintén szokatlanul - Recep Tayyip Erdoğant meghívták az Arab Liga állam- és kormányfőinek csúcstalálkozójára.)

Az Erdoğan-adminisztráció mérsékeltnak tűnő iszlamizmusa a török „soft power” kisugárzásának egyik fontos eleme, különös tekintettel arra, hogy máig a nemzetközi politika színterén legsikeresebb irányzatnak tekinthető: Törökország a NATO tagja, az Európai Unióval csatlakozási tárgyalásokat folytat, azaz annak ellenére partnerként ismerik el, hogy ezek a tárgyalások évek óta nyugvóponton vannak. A Közel-Kelet és az iszlám világ felé viszont éppen ez az iszlamizmus a vonzerő, melynek a török belpolitikában is komoly hatása volt, elsősorban a török-kurd kapcsolatokban, sőt, békefolyamatban. A török „muszlim demokrácia”-modell, illetve Erdoğan felszólítása Bassár al-Aszadhoz, hogy demokratizáljon, azonban jelentős csorbát, sőt, csorbákat szenvedett, amikor a 2013 nyarán kitörő Gezi parki tüntetéseket a hatalom erőszakkal leverte, illetve amikor még akkor is Murszi elnököt támogatta, amikor komoly tüntetésekből jelentkezett a politikájával kapcsolatos elégedetlenség. A végleges törést azonban a 2016 nyarán kezdeményezett puccskísérletet követő leszámolások jelentették.⁵⁵³

Törökország politikailag is - a Szíriai Nemzeti Tanács székhelye Törökországban van -, pénzzel és fegyverrel is segítette a szíriai felkelőket. Azonban a nemzetközi (nyugati) beavatkozás elmaradtával és a polgárháború elnyúlásával egyre inkább magára maradt, miközben a határán kibontakozó többhónapos küzdelem Kobanéért a szíriai kurdok és az Iszlám Állam között a török hatalom érvényesítésének újabb korlátját mutatta meg: a török parlament megadta a felhatalmazást a hadseregnek a határon túli műveletekhez és a hadsereg fel is vonult a határon, azonban nem avatkozott be a kurdok érdekében. Ennek az ára a Törökországon belül újra fellángoló kurd elégedetlenség volt, ami – legalább átmenetileg – a török-kurd békefolyamat végét jelentette. Ezen az sem segített, hogy Törökország átengedte területén a Kobane megsegítésére érkező iraki kurd harcosokat, illetve a szíriai kurd és más menekültek százezreit, millióit fogadta be és látja el.

⁵⁵² Taştekin, Fehim (2014): *Turkey sidelined by its Arab Spring policies*. Al-Monitor, 2014. március 24., <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2014/03/turkey-arab-spring-syria-policies-sidelined.html>

⁵⁵³ Egeresi Zoltán – Pénzváltó Nikolett (2017): Az AKP útja az elnöki rendszerről szóló népszavazásig: rezsimépítés Törökországban (2002–2017). SVKK Elemzések 2017/10, http://archiv.netk.uni-nke.hu/uploads/media_items/svkk-elemzesek-2017-10-az-akp-utja-az-elnoki-rendszerről-szóló-népszavazásig-egeresi-z-penzvalto-n.original.pdf

Az Iszlám Állam visszaszorításával a szíriai kurdok történelmi esélyt kaptak egyrészt egyfajta de facto autonómiára, másrészt a korábbinál jóval nagyobb területek ellenőrzésük alá vonására. Ez a lépés végül mobilizálta a török haderőt, mely átlépett a szíriai határon és tevőlegesen részt vett az Iszlám Állam visszaszorításában, ami sokkal inkább a kurdok visszaszorítása volt Eufrátesz pajzsa hadművelet). Miközben ehhez, ha nehezen is, de megkapta az Obama-kormány támogatását, ez volt az a momentum, ami Törökországot Oroszországhoz és Iránhoz közelítette. Az asztanai folyamatban Törökország, mint a szíriai rendezés tevékeny részese, orosz-iráni szövetségesként tűnik fel.

Az arab tavaszt követően a török regionális hatalmi érdekek megnyilvánulása és érvényesítése gazdasági téren is látványosan zajlott, változó sikerekkel: Erdoğan volt az első külföldi kormányfő, aki Líbiába látogatott közvetlenül Qaddáfi bukása után, megelőzve az együtt érkező Nicolas Sarkozyt és David Cameront, és ő volt az első térségen kívüli vezető Szomáliában is. 2015. januári afrikai körútjának is a regionális hatalmi célok mellett⁵⁵⁴ gazdasági céljai is voltak: csak Mogadisuban a nemzetközi repülőtér és egy 200-ágyas kórházat építettek török vállalatok, és Erdoğan 10,000 új lakás építését is megígérte.⁵⁵⁵ Mégis, Törökországban lelassult a török gazdasági csoda, mely a gazdasági világválság közepette is folyamatos növekedést tudott produkálni,⁵⁵⁶ és a külföldi befektetések mennyisége is messze elmaradt a tíz évvel korábbi szinttől.⁵⁵⁷ Ami azt sugallja, hogy ha Törökország nem volt képes érdemben befolyásolni az arab tavaszos folyamatokat, ezzel az utolsó eszközét is elveszítette arra.

A síita Iráni Iszlám Köztársaság az általa „iszlám ébredésként” értelmezett arab tavaszban önmagát tételezte a megmozdulások inspirációjaként, azonban még ha a kezdeti szakasz után az iszlamista szervezetek legális szereplőivé is váltak a politikai életnek és döntéshozatalnak, a *velájet-e faqih* eszmén alapuló iszlám kormányzás nem talált követőkre. Ahogy a 2009-es iráni tüntetések, melyeket az ellenzék vélt az arab tavasz előfutárának, sem vált modellé az

⁵⁵⁴ „ő akar az iszlám világ vezetője lenni” - Abdel-Rahmán Omar Oszmán, volt szomáliai információs minisztert idézi Taştekin, Fehim (2015): *Erdoğan's Africa tour*, Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-erdogan-islamic-leadership-africa.html>

⁵⁵⁵ Uo.

⁵⁵⁶ A török GDP növekedése a 2000-es években szinte folyamatosan a pozitív tartományban mozgott, ott is általában 5-10% között, de gyakran a 10%-ot is meghaladta. 2012-ben 1,3%-ig csökkent, majd 2013. Második és 2014. Első felében ismét 4,5% körül mozgott, majd 2014 végén az utolsó mért adat mindössze 1,7% volt. <http://www.tradingeconomics.com/turkey/gdp-growth-annual>

⁵⁵⁷ Çetingüleç, Mehmet (2015): *Turkey foreign investment slowdown*, Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-foreign-investment-profile.html>

arab tavaszban. Ennek legfőbb oka részben az iráni modell markánsan síita jellege, részben annak iránisága voltak.

Irán számára azonban az arab tavasz nyomán kialakult helyzet lehetőséget kínált regionális hatalmi törekvéseinek előmozdítására, amennyiben az arab tavasz „a síita félhold”/”az ellenállás frontja” kibővítésének a lehetőségét hordozta magában. Tunézia és Líbia távolestek az iráni érdekeltségektől és lakosságuk identitásánál fogva kevésbé voltak fogadókészek az iráni befolyásra. Azonban a Hamász, mellyel egy időben Irán jó kapcsolatot ápolt és melynek támogatást nyújtott, Irán számára egyfajta csatornát jelenthetett a Muszlim Testvérek többi szervezete felé. Az Egyiptomban hatalomba kerülő Muszlim Testvérek ugyan nem kedvelték az iráni vezetést, de a mereven elutasító Mubárákkal szemben még mindig megengedőbbek voltak. Azonban a Szízi-kormány Szaúd-Arábia szövetségeseiként az Iránnal ellenséges táborhoz tartozik. A szíriai polgárháborúban úgy tűnik, az Irán által végig támogatott Bassár al-Aszad nemcsak hivatalban tudott maradni, de mára minden nemzetközi rendezési folyamat (Genf, Asztana) számol a jelenlétével. Jemen és Bahrein azonban, bár jelentős arányú síita népességénél fogva úgy tűnt, komoly iráni beavatkozás színtere lehet, megmaradt a szaúdi királyság közvetlen érdekszférájának, még akkor is, ha a szaúdiak folyamatosan iráni beavatkozásra hivatkoznak.

A Közel-Kelet átalakulása – az Iszlám Állam

Az arab tavaszban megnyilvánult nemzetállami alapú regionális rend tehát a „szokásos” birodalmi hegemon törekvések és hidegháborúk színtere lett. Ezt a rendet azonban, amint így (nemzetállami alapokon) fogalmazódott meg, azonnal kihívás érte, és felülírta az Iszlám Állam. Miközben az arab tavasz tehát a térség egyik meghatározó identitáseleme alapján a nemzetállami alapú nemzetközi rend irányába tolta és „normalizálta” a Közel-Keletet, az Iszlám Állam – a térség másik domináns identitáselemére hivatkozással - ezen nemzetállami határok figyelmen kívül hagyásával egyfajta régi-új regionális rendet kezdeményezett. Ebben a folyamatban a meghatározó momentum a kalifátus kikiáltása volt 2014 nyarán, amivel a kihívást magukon a nemzetállamokon túl az azokat irányító rezsimekhez és uralkodókhoz (uralkodóházakhoz) is intézte, legitimitásukat kérdőjelezve meg. Az Iszlám Állam kihívása nemcsak radikális és konzervatív, hanem általában az iszlámra hivatkozva egyaránt megkérdőjelezte a szekuláris és vallásos legitimációval bíró politikai rendszereket. Megkülönböztetett eretnek és „könyves nép” között, és végletesen értelmezett konzervatív ideológiája szerint bánt velük: „megtérítette”, elűzte vagy kiirtotta az eretnekeket, *dzsizját* szedett a keresztényektől és megjelölte házaikat. A legnagyobb kihívást vélhetően mégis a

vallási legitimációval nem rendelkező, de a szent helyek őrzésével megbízott és felhatalmazott szaúdi királyi család számára jelent(het)te.⁵⁵⁸

Az Iszlám Állam jelentette kihívás komplexitásából és sokszínűségéből következően nem volt két olyan szereplő, amelyet a dzsihádisták csoport tevékenysége ugyanolyan módon vagy mértékben érintett volna. A térség mindegyik állami szereplője – legalábbis elvileg – ellenséges volt az Iszlám Állammal szemben, ugyanakkor az IÁ mindannyiuk számára más és más tartalmú fenyegetést jelentett, így módon a vele szembeni eltökéltség minősége és mértéke is különböző volt. Ez az oka annak is, hogy a közös fenyegetettség és a közös érdek ellenére nem jött létre olyan koalíció, melyben minden érintett részt vett volna, és mely alkalmas lett volna az átfogó, közös fellépésre az Iszlám Állammal szemben.

A helyi szereplőket az IÁ tevékenysége közvetlenül veszélyeztette, így számukra a szó szoros értelmében vett biztonsági megfontolások váltak elsődlegessé. A regionális szereplőket inkább a hálózat, mint a magszervezet érintette elsődlegesen, fellépésüket pedig jellemzően saját belbiztonsági kihívásaik, valamint a hatalmi egyensúly változásai motiválták. A globális szereplők az Iszlám Államra saját külpolitikai érdekeik, illetve az IÁ által okozott egyéb kihívások mentén tekintettek.

Bár, mint említettük, az Iszlám Állammal szemben nem jött létre egy minden államot magába foglaló koalíció, a változó összetételű koalíciók végül meghátrálásra kényszerítették a terrorista szervezetet. 2016 nyarától nem az volt a kérdés, hogy sikerül-e legyőzni az Iszlám Államot, hanem az, hogy mi jön utána. A felszabadított területekkel kapcsolatos tapasztalatok alapján a nemzetközi közösségnek nem volt és nincs oka felhőtlen optimizmusra:⁵⁵⁹ a kormányok jelenleg nem rendelkeznek az újjáépítéshez szükséges pénzügyi forrásokkal, a meglévő támogatások egy jelentős része pedig elvész a helyi érdekcsoportok harcában. A központi iraki hadsereget támogató síita milíciák az Iszlám Állam ellenőrzése alól

⁵⁵⁸ Bővebben ld. Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet - Szalai Máté, 2015

⁵⁵⁹ CFR (2016): *Does Iraq have a plan for after the Islamic State?* <http://www.cfr.org/iraq/does-iraq-have-plan-after-islamic-state/p38126>, Ollivant, Douglas A. (2015): *Iraq after the Islamic State: Politics rule. War on the Rocks*, <http://warontherocks.com/2015/02/iraq-after-the-islamic-state-politics-rule/>, The New York Times (2015): *ISIS is losing in Iraq. But what happens next?* <http://mobile.nytimes.com/2015/02/04/opinion/isis-is-losing-in-iraq-but-what-happens-next.html?referrer=&r=0>.

felszabadított területek szunnita lakosságával szemben súlyos atrocitásokat követtek el.⁵⁶⁰ Részben ennek köszönhetően az elmenekült szunniták – különösen az iraki Anbár tartomány esetén – az IÁ kiűzését követően - rövid időn belül – nem, vagy csak lassan térnek vissza eredeti lakhelyükre, inkább maradnak külföldön vagy jellemzően a Kurdisztáni Regionális Kormányzat területén. Ráadásul az Iszlám Állam mindent megtett a rekonstrukció megakadályozására: a visszavonulás előtt elaknásították a lakóterületeket. Éppen ezért komoly esélye van annak, hogy középtávon (újja)szerveződik egy hasonló jellegű csoportosulás, amit csak a helyi erők, elsősorban a szíriai és iraki kormányzat és ellenzék lehetnek képesek megakadályozni. Irakban ugyanis a szunnita araboknak nincs hiteles politikai képviselője, Szíriában pedig egyszerre túl sokan versengenek ezért a pozícióért. Ez a tényező a visszarendeződésnek és a relokalizációnak az esélyeit növeli.

A régió szereplői az Iszlám Állam után

Az Iszlám Állam a térség minden legitim szereplője számára kihívást jelentett, de – mint korábban utaltunk rá –, más és más módon. Éppen ezért az Iszlám Állam visszaszorulása más és más következményekkel jár, különböző forgatókönyveket – és átmenetileg különleges szövetségeket - eredményez.

Irak központi kormányzata számára az Iszlám Állam visszaszorítása az állami szuverenitás visszaállítását jelenti, azonban ez a szuverenitás szinte azonnal egy másik, évtizedek óta lappangó kihívással szembesült: az Iszlám Állam elleni harcban az iraki hadszíntéren a központi kormányzat és a Kurdisztáni Regionális Kormányzat fegyveres erői együttesen léptek fel. A nemzetközi közösség nemcsak támogatta ezt az összefogást, hanem a központi iraki hadsereg és a kurd *pesmergák* voltak az a szárazföldi erő, mely nélkül a légitámadások nem vezettek volna sikerre. A közös ellenség eltűnésével azonban az iraki kurd területek elszakadása, egy független kurd entitás kikiáltása komoly fenyegetésként jelentkezett, amint a 2017. szeptemberi népszavazás mutatta. Egyrészt belső – máig megoldatlan – területi

⁵⁶⁰ Emlékeztet, hogy Fallúdza visszafoglalásakor az Iszlám Állam ellen harcoló síita milíciák a városból menekülő szunniták közül sokat elfogtak, megkínoztak, kivégeztek. Middle East Eye (2016): *300 civilians executed by Iraqi militias during Fallujah fighting: activists*. <http://www.middleeasteye.net/news/shia-militias-accused-torturing-sunni-civilians-near-fallujah-1366057542> ; The Independent (2016): *Up to 900 refugees from Fallujah feared dead after being kidnapped by anti-Isis militia in Iraq*. <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/fallujah-isis-iraq-shia-militias-popular-mobilisation-battle-civilians-kidnapped-missing-massacred-a7121266.html>.

vitákhoz vezetett (lásd Kirkuk kérdését), másrészt a szomszédos, szintén kurd kisebbségekkel rendelkező államokkal soha nem látott összefogáshoz vezetett.⁵⁶¹

Szíriában az Iszlám Állam nem az egyedüli ellenfele volt az Aszad-kormánynak, viszont az egyedüli „ellenzéki” fegyveres szervezet, mellyel szemben egyesült nemzetközi akarat alapján támogatást kapott, sőt, melynek okán a nemzetközi közösség Szíria jövőjét illetően immár hajlandónak látszik Bassár al-Aszad hivatalban maradásához – egy átmeneti időszakra – hozzájárulni. Éppen ezért, az orosz–iráni–török támogatás mellett, az Iszlám Állam tulajdonképpen az Aszad-kormány nemzetközi elismerésének zálogát jelentette.

Az Iszlám Állam visszaszorítása azonban Szíriában még kevésbé jelenti a békét, mint Irakban. A polgárháború az Iszlám Állam lététől függetlenül zajlik, bár éppen az Iszlám Állam visszaszorításának folyamatában az Aszad-kormány lassan visszaszerzi az ellenőrzést az ország egyre nagyobb területei fölött. Szíriában is nagy kérdés lesz a kurdok további sorsa, akik 2012-től kezdve tulajdonképpen autonómiát élveztek, és mára egy olyan komoly – fegyveres erővel is rendelkező – politikai csoportosulássá váltak, mely 2016 nyarán saját stratégiai érdekeinek érvényesítésére egyfajta területszerző misszióra is vállalkozott, amikor két kurd többségű terület között próbálta a kontinuitást megteremteni. Ezt az eleddig a szíriai polgárháborúba semmiképp beavatkozni nem kívánó Törökország akadályozta meg, amikor csapatai átlépték a török–szíriai határt és harcba szálltak a helyi kurd erővel. Ezt a meglehetősen váratlan – bár korábban sem teljesen kizárható – lépést további meglepő fordulatként követte az amerikai bejelentés, mely felszólította az addig egyetlen harcképes szövetséges erőt, a kurdokat, hogy engedjenek a török követelésnek és vonuljanak vissza az Eufrátesztől keletre. A szíriai rendezési folyamatban azonban a szíriai kurdokkal mint szervezett fegyveres erővel a szíriai jövőben számolni kell, helyzetük potenciálisan veszélyezteti az eddig is törekény amerikai–török együttműködést.

Törökország számára ez a szíriai akció tulajdonképpen nagy siker. Az Erdoğan-kormányzat egyrészt bebizonyította, hogy a 2016. július 15-i sikertelen puccskísérlet és az azt követő tisztogatások ellenére a török hadsereg képes a török érdekek érvényesítésére. Az a tény, hogy az amerikai vezetés a szíriai kurdokat visszavonulásra szólította fel, további elismerést és

⁵⁶¹ Ld. pl. Arany, Anett – Mirkham, Hemim H. - N. Rózsa, Erzsébet – Zaccara, Luciano (2017): What Are the Prospects for Kurdish Independence after the Referendum? KKI 4:1, 2017/14, <http://kki.hu/hu/szakmai-anyagok/kki-4-1/2017-14-what-are-the-prospects-for-kurdish-independence-after-the-referendum/422>

támogatást nyújt a török vezetésnek, tovább fokozva a demokráciaparadoxont.⁵⁶² Egyelőre nem világos, hogy a korlátozott számú török csapatok meddig és milyen feladattal maradnak szíriai területen.

Irán számára az Iszlám Állam eltűnése felemás siker. Mivel tevőleges része volt abban, hogy az Iszlám Állam vereséget szenved, azt kommunikálhatja, hogy sikerült megvédenie a térség síita közösségeit. Egy ilyen retorika azonban csak tovább szíthatja az indulatokat és félelmeket a további iráni szándékokkal kapcsolatban, különösen a 2015. júliusi iráni nukleáris megállapodás után, elsősorban a Perzsa-öböl arab országaiban és Izraelben. Ugyanakkor, ahogy az Aszad-rezsim számára, úgy Irán számára sem oldódik meg a szíriai polgárháború, márpedig Szíria stabilitása egy Irán-barát (de legalábbis Iránnal nem ellenséges) kormánnyal – Aszaddal vagy Aszad nélkül – fontos iráni érdek. Ráadásul, Iránra is igaz, amit az Aszad-kormányról írtunk: az Iszlám Állam mint közellenség Iránt is nélkülözhetetlenné teszi és tovább növeli jelenlétét és elfogadottságát a nemzetközi közösségben.

Az Öböl arab országai számára az Iszlám Állam visszaszorulása egyrészt valamelyes belpolitikai kockázattal jár, hiszen számos forrás számol be arról, hogy az IÁ ideológiája éppen az Arab-félszigeten terjedt el a legjobban. Egyidejűleg az arab kis monarchiák és Szaúd-Arábia változatlanul kényelmetlen helyzetben voltak, amikor az IÁ ideológiai bázisa (ami nagyon hasonlít a vahnábizmusra), illetve finanszírozása került szóba, hiszen annak ellenére, hogy mindegyik államban terrorista szervezetnek nyilvánították az Iszlám Államot, érkeztek hírek arról, hogy a térségből támogatják őket – magánalapítványok vagy magánszemélyek. Ugyanakkor az IÁ eltűnése a legitimációs kihívást gyakorlatilag megszüntette Szaúd-Arábiával szemben.

A szaúdi érdek Szíriában, az Aszad-kormány megbuktatása az IÁ eltűnése után is fennáll, azonban ha a szíriai, nemzetközileg közvetített rendezési folyamat előrehalad, kérdés, hogy a szaúdi álláspont változik-e. Szaúd-Arábia számára továbbra is az iráni terjeszkedés megállítása marad az elsődleges kérdés. Ugyanakkor a szaúdi belső folyamatok következtében a figyelem inkább Jemenre koncentrálódik, ahol az al-Káida továbbra is befolyásosabbnak tűnik, mint az Iszlám Állam, és a helyi hálózat komoly biztonsági kihívást

⁵⁶² A Nyugat, saját értékrendje alapján elítélte a puccskísérletet, de nem tudott mit kezdeni az értékrendjével ellentétes többezres tisztogatással.

jelenthet Szaúd-Arábia és szomszédjai számára, így az ország stabilizálása – a szaúdi érdekek mentén - elkerülhetetlen fontosságú.

Mivel az Iszlám Állam nem jelentett közvetlen fenyegetést Izrael számára – a retorika ellenére sem –, az IÁ utáni izraeli lehetőségeket leginkább abban mérik, hogy ellenfeleik mozgásterét mennyiben növeli meg az IÁ esetleges eltűnése. Éppen ezért olyan vélemények is napvilágot láttak, hogy az Iszlám Államnak nem szabadna eltűnnie, sőt, egy korlátozott képességű és területű IÁ nemcsak Izraelnek, hanem a térségnek és szövetségeseiknek is érdeke.⁵⁶³ Az Iszlám Állam eltűnésével Izrael figyelme – immár nyíltan Szaúd-Arábiával együtt - osztatlanul az iráni fenyegetésre irányul.

A nyugati államok, de elsősorban az Egyesült Államok számára az Iszlám Állam legyőzése, olyan helyzetek sorozatát, de akár egyidejű megjelenését is eredményezhetik, melyekre az amerikai külpolitikának nincs kész válasza. Az Öböl térségét immár évek óta meghatározó, hidegháborúnak nevezett szaúdi–iráni vetélkedés, mely részben összefonódik a szaúdi–izraeli együttműködéssel, valamint a Trump-kormányzat politikája az Obama-kormányzat egyik nagy külpolitikai sikerét, az iráni nukleáris megállapodást fenyegeti. Miközben az Obama-elnökség alatt az Egyesült Államok térségbeli szövetségesei, elsősorban Izrael és Szaúd-Arábia, egyre magukra hagyottabbnak érezték magukat, amikor az amerikai külpolitikai figyelem súlypontja deklaráltan Ázsia felé helyeződött át, a Trump-elnökség, úgy tűnik, ismét a Közel-Kelet, elsősorban Szaúd-Arábia és Izrael felé fordul. Egyelőre azonban beláthatatlan, hogy az amerikai vezetés különböző aktorai között hogyan alakul a „politikacsinálás”, ami a Közel-Keletre is vonatkozik majd.

A regionális rend kihívása

Az Iszlám Állam a kalifátus kikiáltásával a modern államok létjogosultságát tagadta meg, magát a nemzetközi regionális rendet tette próbára. Bár katonai vereségével és területének elvesztésével ez a kihívás eltűnt, amennyiben az általa képviselt ideológia is nem szorul vissza, illetve a szunnita közösségek frusztrációja, mely terjedésének lehetőségét

⁵⁶³ Egy gyenge, de működő Iszlám Állam ugyanis elvonná a radikális muszlimok körében a kalifátus vonzerejét, miközben elvonná a nyugati államokkal kapcsolatos negatív véleményeket, megakadályozná az iráni terjeszkedést is. Inbar, Efraim (2016): *The Destruction of Islamic State is a Strategic Mistake*. BESA Center Perspectives Paper No. 353, August 2, 2016, <https://besacenter.org/perspectives-papers/destruction-islamic-state-strategic-mistake/>

megteremtette, nem talál meghallgatásra és orvoslásra a következő években, a közel-keleti államrendszernek két kihívással kell szembenéznie.

Egyrészt, bár az államalapú regionális rend – mára bizonyosnak tűnik - nem dől meg, a nem állami, pre- vagy posztmodern szereplők jelentősége folyamatosan növekszik. A nem állami aktorok nem új szereplők a Közel-Keleten, azonban tevékenységük immár a politikában is megerülhetetlen. Az iszlamista mozgalmak, az állami feladatokat is ellátó politikai pártok (Hezbollah, Hamász), a karitatív, közösségsszervező civil szervezetek vagy a terrorista hálózatok (al-Káida, Iszlám Állam) az államokkal részben komplementer módon működnek, vagy működésükkel éppen kihívást támasztanak. Különleges, „fél állami” szereplőként jelenik meg a Palesztin Hatóság,⁵⁶⁴ vagy az észak-iraki kurd regionális kormányzat is. Az arab tavaszos események és az Iszlám Állam fellépése komoly próba elé állították a rezsimeket, amelyek vagy a reformot (Tunézia), vagy a katonai háttérű kormányzást (Egyiptom) választhatják, vagy pedig a teljes újragondolás erőszakos folyamatán kell átesniük (Szíria, Líbia, Jemen).⁵⁶⁵

Az arab tavasz és az Iszlám Állam folyamatai a lakosság egy nem elhanyagolható részének államellenes attitűdjét is jelzik. Egyelőre nyitott kérdés, hogy az államok képesek-e önmaguk reformjára, és inkább a korábbi rendszerek újrateremtése tűnik fel. Ezzel azonban az elégedetlen társadalmi csoportok továbbra is ki vannak zárva a hatalom gyakorlásából, sőt, ma talán messzebb vannak tőle, mint az arab tavasz előtt, ami egyenesen az államok legitimitását kérdőjelezi meg. Ez nemcsak a párhuzamos rendszerek kialakulását vetíti előre (ami bizonyos társadalmi kérdésekben amúgy is nyilvánvaló), hanem az államok meggyengülését is. Az átfedő struktúrák, az állampolgári lojalitás megoszlása (törzs, mozgalom, párt, hálózat, vallási csoport, nemzet, állam stb. között), sőt, a nem-állami köztudások előtérbe kerülése, a globalizáció technológiai fejlődésének segítségével „neo-középkori”⁵⁶⁶ vagy neo-patrimoniális viszonyokat eredményezhet a Közel-Keleten.

⁵⁶⁴ Amelyet a nemzetközi közösség tagjainak csak egy része ismer el államként, és amelynek az ENSZ Közgyűlése 2012-ben elfogadta „nem tag megfigyelő állam” státuszát (UN News Centre, 2012), míg az ENSZ-családhoz tartozó UNESCO-ban 2011-ben nagy többséggel szavazták meg Palesztina tagságát (UN News Centre, 2011).

⁵⁶⁵ Mühlberger (2015) alapján.

⁵⁶⁶ Bull, Hedley (2002): *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. Columbia University Press, 245–246.

Másrészt, az Iszlám Állam megkérdőjelezte a közel-keleti határokat, és ezzel újabb vitát nyitott a Sykes–Picot-rendszer fenntarthatóságáról.⁵⁶⁷ Bár abban mindenki egyetért, hogy a nemzetállami határok kijelölése nem tükrözte a helyi etnikai és vallási viszonyokat, és azok megváltoztatása újra és újra felmerült, máig és az Iszlám Állam által ellenőrzött területek visszafoglalása után is a nemzetállami határok fennmaradtak.

A nemzetközi közösség és a tagállamok ugyanígy reagáltak akkor is, amikor az arab tavasz és az Iszlám Állam elleni harc okozta átalakulásban ismét napirendre került egy-egy állam szétesésének lehetősége. Irak területi integritásának felbomlása a közelmúlt több konfliktusa kapcsán komoly fenyegetésként jelent meg, olyannyira, hogy a szomszédos államok közös nyilatkozatokat is adtak ki Irak területi épségének tiszteletben tartásáról és megőrzésének fontosságáról. De a 2011-es líbiai arab tavaszt követő polgárháborús helyzetben úgy nyilatkozott a nemzetközi közösség, hogy az új Líbiát változatlan határok között szeretné látni – bár egyelőre nehéz megítélni, hogy mi és hogyan tarthatná egyben Líbiát – a tehetetlenségen kívül. Szíria esetleges felbomlása – egyelőre csak elméleti síkon – minden szomszédos állam és a nemzetközi közösség közös „legrosszabb forgatókönyve”, azonban ennek történelmi előképe, tapasztalata már van a modern Szíria létrejötté előtti korszakból. Akkor sem vált be, most sincs olyan politikai szándék, mely ebbe az irányba mutatna.

Annyi bizonyos, hogy a Közel-Kelet átalakulása nem ért véget: a társadalmi problémák nem oldódtak meg – az arab tavasz más országokban „folytatódhat” (2017-ben Marokkó), míg máshol a legtöbb probléma akkor válik/vált igazán aktuálissá, amikor az Iszlám Állam közös kihívásként megszűnt. A régi és új szövetségi rendszerek és konfliktusok azt mutatják, hogy a regionális és globális szereplők érzékelik ezt a folyamatot és aktív részesei akarnak lenni a hatalmi viszonyok újrendezésének.

A Közel-Kelet hatalmi viszonyainak átalakulása – régi és új szövetségek

A hidegháború utáni korszakban számos esemény és tényező alakította a Közel-Kelet hatalmi viszonyait. Az Öbölháború (1991), az arab-izraeli békefolyamat, az iraki háború (2003), az arab tavasz és az Iszlám Állam kihívása következtében a sokszereplős, meglehetősen bonyolult hatalmi egyensúly máig nem tudott nyugvópontra jutni. A hatalmi egyensúlyok

⁵⁶⁷ Ugyan a Sykes–Picot-egyezmény csak a Közel-Kelet egy részére (elsősorban a mai Irak, Szíria, Libanon, Izrael és Kuvait államokra, valamint a palesztin területekre) vonatkozott, és ráadásul nem is szolgálta a végső rendezés jogi alapját, a köztudat mégis ehhez a megállapodáshoz köti a regionális államrendszert.

rendszerének egyik régi, de ma is meghatározó kapcsolatrendszere az amerikai/izraeli-iráni viszony, mely mára szervesen összekapcsolódott a jelenlegi politikai diskurzusban szaúdi-iráni „hidegháborúként” emlegetett szaúdi-iráni-vetélkedéssel, illetve az ettől ugyan elváló, de összességében ennek a háttéréül is szolgáló szaúdi/emirátusi-katari konfliktus kiéleződésével.

Az Egyesült Államok-Izrael-Irán háromszög

Az amerikai-izraeli-iráni kapcsolatrendszer a Közel-Kelet politikai történéseinek évtizedek óta az egyik legmeghatározóbb eleme: egyrészt tükrözi a térség regionális hatalmi és egyensúlyi viszonyait, másrészt – újabb és újabb „ügyeivel”⁵⁶⁸ - a térséget folyamatosan a világpolitika napirendjén tartja. Az amerikai-izraeli-iráni háromszög egy olyan összetett, aszimmetrikus viszonyrendszer, melyben az adott regionális konfliktust az abban résztvevők „személye”, illetve bizonyos aspektusai és témái a globális szintre emelik. Izrael és Irán konfliktusát egyrészt az Egyesült Államok Izraelhez fűződő speciális elkötelezettsége, illetve az Iránnal szembeni ellenséges viszonya teszi világpolitikai jelentőségűvé. Másrészt pedig Mahmúd Ahmadinezsád iráni elnök Izrael-ellenes kijelentései, valamint az Izrael által a létét fenyegető tényezőként értékelt iráni nukleáris program. A 2015. évi nukleáris megállapodás úgy tűnt, hogy a három ország közötti kapcsolatokat új dimenzióba helyezte, annak ellenére, hogy Izrael hevesen ellenezte azt. A Trump-adminisztráció hivatalba lépése azonban ismét új – negatív – fordulatot látszik adni az amerikai-izraeli-iráni kapcsolatoknak.

Történetileg a három ország szembenállása, ellenséges viszonya „nincs negatívan kódolva”. Mint arra gyakran rámutatnak, Irán (Perzsia) és Izrael (a zsidó nép) viszonya az ókortól kezdve kifejezetten jó volt: Nagy Kúrosz engedte haza a zsidókat a babilóniai fogságból. Az ókori Izraelből elszármazott zsidók egyik útiránya éppen Perzsia volt, ahol évszázadokon keresztül jelentős zsidó kolónia élt. Jóllehet a 20. századi politikai események (Izrael Állam megalakulása, az arab-izraeli háborúk, az iszlám forradalom) hatására a kolónia lélekszáma jelentősen lecsökkent, a mai Közel-Keleten még mindig Iránban él a legnépesebb zsidó közösség Izraelen kívül.⁵⁶⁹ Az iráni alkotmány elismeri a zsidókat mint vallásos kisebbséget, akik szabadon gyakorolhatják a vallásukat, és alanyi jogon egy képviselőt küldhetnek az iráni parlamentbe.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Pl. a palesztin kérdés, az iráni retorika Izrael irányába vs. az Irán megtámadására irányuló amerikai és/vagy izraeli tervek, az iráni nukleáris program, stb.

⁵⁶⁹ Pontos adatok nem állnak rendelkezésre, de a becslések 9,000-30,000 fő között mozognak.

⁵⁷⁰ Az iráni alkotmány 13. és 64. cikke

A 20. század elejéig az Egyesült Államoknak nem sok köze volt Iránhoz vagy a Közel-Kelethez. Nem lévén gyarmatosító hatalom, mint állami szereplő⁵⁷¹ 1953-ban jelent meg Iránban, amikor is a brit és az amerikai titkosszolgálatok közösen szervezték meg azt a puccsot, amellyel Mohamed Moszaddek iráni miniszterelnököt a hivatalától megfosztották, Mohamed Reza Pahlavit pedig a trónjára visszahelyezték. Az Ajax hadművelet a brit befolyás végét, egyben az amerikai kezdetét jelentette Iránban.

Ismert, hogy az Egyesült Államok Közel-Kelet-politikájának az egyik legfontosabb eleme Izrael biztonsága. Bár az amerikai elkötelezettség fő indokát („Izrael az Egyesült Államok legfontosabb stratégiai szövetségese a térségben”) az utóbbi években többen megkérdőjelezték,⁵⁷² ma, amikor Izrael a térség katonailag legerősebb állama, az Egyesült Államok elköteleződése Izrael mellett sokkal erősebb, mint amikor még Izrael Állam léte volt a tét.⁵⁷³ Ez tükröződik a közel-keleti politikai elitek és a közvélemény közös meggyőződésében, mely szerint az amerikai Közel-Kelet-politikát Tel-Avivból/Jeruzsálemből irányítják.⁵⁷⁴ Ezt azáltal is igazolva látják, hogy sem a Bush-kormányzat, sem az Obama-adminisztráció nem képes befolyásolni Izrael magatartását, sőt hajlandóak – legalább hallgatólagosan – elfogadni Izrael álláspontját még olyan kérdésekben is, amelyek nemzetközi jogi szempontból vitathatóak (települések, nukleáris fegyverek stb.). A Trump-adminisztráció pedig a kérdésnek az elnök vejeire bízásával, valamint Jeruzsálem izraeli fővárosként való elismerésével újabb hullámot generál.

Az Egyesült Államokat, Izraelt és Iránt az 1979-es iszlám forradalmat megelőzően stratégiai szövetség fűzte össze. Az Egyesült Államok Közel-Kelet-politikájának két fő pillére Izrael és Irán volt, melyek egymás közötti együttműködésének alapja a David Ben-Gurion által megfogalmazott „periféria-doktrína” volt. A doktrína értelmében Izrael stratégiai szövetséget épített ki a Közel-Kelet nem arab államaival (Iránnal és Törökországgal) az arab országok ellensúlyozására. Így az iráni kapcsolat „Izrael regionális stratégiájának nélkülözhetetlen

⁵⁷¹ Morgan Shuster magánemberként az első amerikai volt, aki komoly feladatot vállalt Perzsiában: 1911. május–december között az első iráni parlamenttől kapott mandátum alapján Perzsia főkincstárnoka volt. Fő feladata a cári Oroszország és a brit birodalom szorításában vergődő perzsa állam pénzügyi helyzetének megszilárdítása. A feladatot azonban nem tudta elvégezni, mert brit és orosz nyomásra a hivatalából eltávolították, és az ennek a nyomásnak ellenálló parlamentet felfüggesztették

⁵⁷² Mearsheimer, John – Walt, Stephen (2006): *The Israel Lobby*. London Review of Books, Vol. 28. No. 6. <http://www.lrb.co.uk/v28/n06/john-mearsheimer/the-israel-lobby>.

⁵⁷³ Az 1967-es arab–izraeli háború jelentős változást hozott Izrael Állam geopolitikai környezetében, amennyiben ettől kezdve immár nem Izrael léte, hanem területe és határa volt a kérdés.

⁵⁷⁴ Telhami, Shibley (2010): *2010 Arab Public Opinion: Results of Arab Opinion Survey Conducted June 29-July 20, 2010*. <https://www.brookings.edu/research/2010-arab-public-opinion-poll-results-of-arab-opinion-survey-conducted-june-29-july-20-2010/>

elemévé vált”.⁵⁷⁵ Mára viszont az akkoriban feltartóztatandó arab tábor mind politikai, mind katonai, mind gazdasági szempontból jelentősen meggyengült, miközben Izrael, Irán és Törökország a térség erőközpontjaivá vált, a közöttük lévő viszony pedig drasztikus átalakuláson ment keresztül. Izrael és Törökország elhidegült egymástól; Irán és Törökország ugyan látszólag jó, sőt, látványosan jó kapcsolatot ápol, de nyilvánvalóak a lehetséges törésvonalak; Irán és Izrael között a nyílt ellenségeskedés jellemezte az elmúlt évtizedet. További fontos különbség, hogy ma az Egyesült Államok nem képes a három országot egy szövetségbe összefogni, miközben Szaúd-Arábia képében Izraelnek váratlan új szövetségese jelent meg.

Az Amerikai Egyesült Államok, Irán és Izrael – de az egész térség – viszonyaiban az 1979-es iráni iszlám forradalom látszólag egy csapásra, valójában azonban különböző fázisokban, aszimmetrikusan eltolódva új fejezetet nyitott. Miközben az Iráni Iszlám Köztársaság azonnal megszakított minden kapcsolatot az Egyesült Államokkal, mely a sah rendszerét támogatta, bátorította stb., az amerikai külpolitikai vezetés úgy vélte, a szakítás átmeneti, és a forradalmi átalakulás lecsengésével a majdani új vezetéssel folytatják a kapcsolatokat. Az 1979. novemberi teheráni követségfoglalás és túsdráma azonban az Egyesült Államok részéről is a kapcsolatok drasztikus és végleges megszakítását eredményezte. Az iráni–izraeli viszonyban az aszimmetria még szembetűnőbb volt: az iráni végleges és végletes szakítás és az azzal járó retorika ellenére Izrael a háttérben még sokáig támogatta Iránt,⁵⁷⁶ elsősorban abból a megfontolásból kiindulva, hogy az arab országokkal szemben mindaddig szüksége van az irániak jóindulatára, amíg elég erősnek nem érzi magát (és elég gyengének az arabokat) ahhoz, hogy saját biztonságát a térségben biztosítani tudja. Ezek a megfontolások álltak az Irán–kontra-ügy háttérében is.⁵⁷⁷

A kapcsolatrendszerben egy másik meghatározó, ám az előbbinél jelentősebb különbség ideológiai természetű. Az iráni vezetők a retorikájukban az Egyesült Államokat máig a „Nagy

⁵⁷⁵ Parsi, Trita (2007): *Treacherous Alliance. The Secret Dealings of Israel, Iran and the U.S.* New Haven – London: Yale University Press, 90.

⁵⁷⁶ „Nagyon szoros kapcsolataink voltak Iránnal ... nehéz volt elfogadni, hogy ezt a közelséget kidobták az ablakon. Ezért a forradalom utáni első évben számtalan kísérlet volt annak megvizsgálására, hogy fel lehetne-e éleszteni a kapcsolatokat Iránnal” David Kimche izraeli külügyminiszter. Uo. 91.

⁵⁷⁷ Az Irán–kontra-botrány 1986-ban robbant ki, amikor kiderült, hogy amerikai készítésre és együttműködéssel Izrael fegyvereket adott el Iránnak, és az abból befolyt összegeket az Iránnal szemben fegyvereladási embargót hirdetett Egyesült Államok a nicaraguai kontra gerillahadsereg támogatására fordította, akik a sandinista kormány ellen keltek fel. A fegyverekért cserébe Irán közbenjárt a Libanonban elrabolt és fogva tartott nyugatiak kiszabadulása érdekében. Uo. 124–125.

Sátán”, míg Izraelt a „Kis Sátán”⁵⁷⁸ kifejezéssel illetik, míg 2002 januárjában évtértékelő, az unió helyzetéről mondott beszédében George W. Bush Iránt a „Gonosz tengelyéhez” sorolta.⁵⁷⁹ Miközben azonban iráni szempontból az Egyesült Államokkal való viszony tárgyalható (vö. pl. Mohamed Khátami interjúja a hivatalba lépésekor, Mahmúd Ahmadinezsád levele George W. Bushhoz, Ali Khámenei ajatollah válasza Barack Obamának a *nourúz* [a perzsa újév] alkalmából elmondott beszédére, illetve az azóta szinte rendszeressé vált újévi üdvözlések), az izraeli kapcsolat máig tabunak számít, hiszen az iráni vezetés tagadja Izrael létjogosultságát.

A kapcsolatrendszer és a térség regionális rendje szempontjából a korszakhatárt jelentő másik dátum 2001. szeptember 11-e volt. Az ikertornyok és a Pentagon ellen végrehajtott terrorcselekmények következményeként Bush elnök által meghirdetett terrorizmus elleni háború, illetve a Közel-Kelet demokratizálását célzó program alapja a demokratikus béke (sokat vitatott) elmélete volt, és tükrözte azt a politikai szándékot, hogy az Egyesült Államok a térséget a saját képére kívánja alakítani, felvállalva ezzel mindazon problémák kezelését is, amelyek „menet közben” jelentkeznek. A 2001-es afganisztáni, majd a 2003-as iraki katonai beavatkozás nemcsak Irán számára jelentett fenyegetést, hanem mindazon – akár „baráti” – államok számára is, melyeket egyes kérdésekben – leginkább az emberi és a politikai jogok gyakorlásával kapcsolatosan – az Egyesült Államok gyakran bírált (Egyiptom, Szaúd-Arábia), mivel azt üzenté, hogy ha az Egyesült Államok egy országban rendszerváltást sürget, azt kész (és képes) végre is hajtani.

A 2001 után formálódó új regionális rend egyik – átmeneti – győztesének Izraelt tekinthetjük, mely a terrorizmus elleni harcra való hivatkozással a korábbiaknál tágabb keretek között tudta érvényesíteni az érdekeit, gyakorlatilag feltétel nélküli amerikai támogatást tudva maga mögött. Az évtized végére azonban kiderült, hogy Izrael egyre jobban elszigetelődött a térségben – elsősorban a közvetlen szomszédságán –, aminek a legfőbb oka a továbbra is megoldatlan palesztin kérdés volt. A másik győztes – minden negatív hatás ellenére – Irán, mely számára megnyílt az út arra, hogy regionális hatalmiságát érvényre juttassa. Az afganisztáni és az iraki rendszer megdöntése Irán számára lehetőséget, de egyben fenyegetést is jelentett: a nagyszámú külföldi – főleg amerikai – csapatoknak a térségbe helyezése az Irán

⁵⁷⁸ A „Nagy Sátán” kifejezést az Egyesült Államok vonatkozásában először Khomeini ajatollah használta az 1979. november 5-én mondott beszédében, majd később a kifejezés általánossá vált.

⁵⁷⁹ Bush a beszédében három országot – Irakot, Iránt és Észak-Koreát – nevezett meg, melyeket a terrorizmus támogatása, a tömegpusztító fegyverek gyártása és az emberi jogok megsértése miatt sorolt a „Gonosz tengelyéhez”. The White House (2002): *President Delivers State of the Union Address*, <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>

körüli katonai gyűrűt bezárta, és megerősítette az iráni vezetőket abban a hitükben, hogy az afganisztáni és iraki rendszerváltás után az Egyesült Államok következő célpontja az Iszlám Köztársaság lesz.⁵⁸⁰

A 2011-es „arab tavasz” közvetlenül ugyan nem befolyásolta az amerikai–izraeli–iráni kapcsolatrendszer, azonban rávilágított arra a tényre, hogy a három ország egyike sem képes a regionális dinamika lényegi alakítására.

Bár látszólag az amerikai–izraeli–iráni kapcsolatrendszer egy törésvonal két oldalán, az amerikai–izraeli, illetve az iráni érdekekben érhető tetten, valójában kisebb és nagyobb halmazok, érdekegyezések és érdekütközések egymást átfedő, illetve metsző rendszeréről van szó, beleértve azt is, hogy az izraeli érdekeltség több kérdésben nem releváns vagy kimutatható. A közbeszédben a kapcsolatrendszer leginkább az iráni nukleáris vita jeleníti meg, de a térség egészének biztonságpolitikai helyzete, az arab–izraeli, illetve az arab–iráni viszonyok ugyanúgy a részét képezik, mint Irak és Afganisztán stabilizációja vagy az energiahordozók szállításának biztonsága és a kábítószer-kereskedelem.

Az iráni nukleáris vita

Az Egyesült Államok az iszlám forradalmat (1979) követően, az iráni nukleáris program folytatásának minden fázisában annak a véleményének adott hangot, hogy Irán minden bizonnyal nukleáris fegyverek előállítására törekszik – lett legyen szó „mindössze” a bűsehri atomerőmű építésének folytatásáról, a 2002-ben napvilágra hozott natanzi és araki építkezésekről vagy a teljes nukleáris fűtőanyagkör kiépítéséről. Miközben minden hivatalos iráni nyilatkozat szerint a nukleáris program civil célokat szolgál és békés természetű,⁵⁸¹ sőt Iránban a nukleáris fegyverek előállítását, felhalmozását és használatát Khamenei *fatvája*

⁵⁸⁰ Gazsi Dénes: *Irán: »Irak csak ürügy volt, a valódi célpont mi vagyunk«*. Kül-Világ, Vol. 2. No. 4. (2005). <http://epa.oszk.hu/00000/00039/00007/pdf/gazsi.pdf>

⁵⁸¹ Pl. CBS News (2012): *Iran's Khamenei: Nuclear Arms Use »Unforgivable«*. <http://www.cbsnews.com/news/irans-khamenei-nuclear-arms-use-unforgivable/>; JPost (2012): *Nuclear Energy for All, Nuclear Weapons for None*. <http://www.jpost.com/Video-Articles/Video/Nuclear-energy-for-all-nuclear-weapons-for-none>.

tiltja,⁵⁸² Izrael az iráni nukleáris programot – Irán Izrael-ellenes politikája, de leginkább a retorikája miatt – a létét fenyegető veszélynek tartja.⁵⁸³

Ez a fenyegetés nemcsak az Egyesült Államokat, hanem annak nyugati szövetségeseit is Izrael mellé állította az iráni nukleáris program megítélésében. Emlékeztet, hogy nem sokkal a megválasztása után Mahmúd Ahmadinezsád iráni elnök, Khomeini ajatollahot idézve azt mondta, hogy „Izraelnek el kellene tűnnie [törölve lennie] az idő lapjáról”, amit azóta is úgy idéznek és értelmeznek, mint hogy Ahmadinezsád Izrael eltörlésére szólított fel.⁵⁸⁴ A Teheránban szervezett „A világ cionizmus nélkül” című konferencia megerősítette az izraeli félelmeket, és a holokauszttagadást Ahmadinezsád és az Iszlám Köztársaság „bűnlajstromához” fűzte. Bár Haszan Rouhání, a 2013-ban hivatalba lépett iráni elnök retorikája lényegesen visszafogottabb, a beszédeiben mégis időről időre hasonló kifejezések jelennek meg,⁵⁸⁵ ami arra utal, hogy Irán számára az izraeli kapcsolat továbbra is tabu marad.

Annak ellenére, hogy az amerikai–izraeli–iráni viszonyrendszer meghatározó eleme az iráni nukleáris program, a három állam nukleáris képessége jelentős aszimmetriát mutat. Az Egyesült Államok a nemzetközi jog által is elismert atomhatalom,⁵⁸⁶ azaz legitim módon⁵⁸⁷ rendelkezik nukleáris fegyverekkel. Izraelről – közvetett bizonyítékok alapján – tényként feltételezik, hogy nukleáris fegyverek birtokában van, azonban *de jure* nem számít atomhatalomnak.⁵⁸⁸ Az Iráni Iszlám Köztársaság viszont atomfegyverrel nem rendelkező államként csatlakozott az atomsorompó-szerződéshez, és ezt a státuszát – minden, ezzel

⁵⁸² Eisenstadt, Michael –Khalaji, Mehdi (2011): *Nuclear Fatwa. Religion and Politics in Iran's Proliferation Strategy*. The Washington Institute for Near East Policy, Policy Focus, No. 115. <http://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PolicyFocus115.pdf>.

⁵⁸³ Az iráni nukleáris program veszélyének mibenlétéről óriási vita bontakozott ki Izraelben. Miközben a szakértők a veszély biztonságpolitikai és katonai dimenzióit elemezték, a Netanjahu-kormányzat Izrael létét, azaz halálos fenyegetést pecepiált.

⁵⁸⁴ Kessler, Glenn (2011): *Did Ahmadinejad Really Say Israel Should Be »Wiped off the Map«?*. The Washington Post, http://www.washingtonpost.com/blogs/fact-checker/post/did-ahmadinejad-really-say-israel-should-be-wiped-off-the-map/2011/10/04/gIQABJIKML_blog.html

⁵⁸⁵ Sheva, Arutz (2014): *Rouhani: Jerusalem Should Be Liberated from Israel*. <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/177658#.VVCyYfntmko>; The Telegraph (2013): *Iran's Rouhani Calls Israel a »Miserable Country«*. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iran/10185150/IRANS-Rouhani-calls-Israel-a-miserable-country.html>.

⁵⁸⁶ Az 1968-ban aláírásra megnyitott atomsorompó-szerződés értelmében atomhatalom az az állam, mely 1967. január 1-je előtt nukleáris robbanószerkezetet állított elő és robbantott fel.

⁵⁸⁷ Bár az atomsorompó-szerződés elismeri az atomhatalmak létét, de több pontja is tükrözi a létrehozók meggyőződését, hogy ez a kettősség (atomhatalom és atomfegyverrel nem rendelkező állam) átmeneti, és a végcél a teljes és végleges leszerelés lesz.

⁵⁸⁸ A feltételezések szerint Izrael az 1960-as években állította elő az első atomfegyvereit, azonban kísérleti robbantást soha nem hajtott végre, azaz nyíltan sohasem deklarálta a nukleáris képességét.

ellentétes iráni szándékot sejtő vélekedés ellenére⁵⁸⁹ – máig megőrizte. A három állam közül az atomsorompó-egyezmény egyedül Iránt kötelezi atomfegyver-mentességre (amit egyébként a szerződéshez való csatlakozásával önként vállalt), hiszen a szerződés által elismert atomhatalmakra ez a kitétel nem vonatkozik, Izrael pedig nem csatlakozott a szerződéshez. Így az a furcsának tűnő helyzet állt elő, hogy az Egyesült Államok és Izrael jogszerűen, de legalábbis jogot nem sértve birtokolhat nukleáris fegyvereket, amelyekről Irán lemondott, azaz ha azokat próbálna szerezni, jogsértést követne el.

A nukleáris energia civil felhasználása – éppen az atomsorompó-szerződés által joggá kodifikálva – azonban minden állam számára megengedett. Sőt, a nemzetközi közösség e célból alapította a Nemzetközi Atomenergia-ügynökséget, melyre később a civil célú nukleáris programok verifikálását⁵⁹⁰ is bízták. A három állam között azonban a nukleáris energia békés célú alkalmazását illetően is jelentős különbségek fedezhetők fel: míg az Egyesült Államokban 99 reaktora az éves amerikai áramtermelés mintegy 20 százalékát biztosítja,⁵⁹¹ addig Izrael nem rendelkezik atomerőművel.⁵⁹² Iránban az első – és minden eddigi vagy jelenlegi terv mellett is az egyetlen – atomerőművet 2012-ben, Búsehrben kapcsolták rá a hálózatra.⁵⁹³

Az Egyesült Államok, Izrael és Irán alkotta háromszög további szereplőkkel bővült, amikor 2006-ban⁵⁹⁴ a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé vitte az „Irán-dossziét”. Ismert, hogy a Biztonsági Tanács az ENSZ alapokmányára hivatkozva hét határozatot fogadott el Irán ügyében, melyek közül négy kötelező szankciókat írt elő az országgal szemben,⁵⁹⁵ emellett az Egyesült Államok, az Európai Unió és más országok is további egyoldalú szankciókat jelentettek be. Céljuk az volt, hogy Iránt a nukleáris fegyverek

⁵⁸⁹ Mohamed ElBaradei, a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség volt vezetője mondta, hogy „nekem lehetnek feltételezéseim az iráni szándékokat illetően, de verifikálni csak tényeket tudok”.

⁵⁹⁰ A Nemzetközi Atomenergia-ügynökséget 1954-ben, azaz jóval az atomsorompó-szerződés létrejötte előtt alapították. Az atomsorompó-szerződés hatalmazta fel az ügynökséget a verifikáció végzésére, melynek célja annak igazolása, hogy a civil célra szánt hasadóanyagot nem fordítják-e katonai célokra (nem „térítik-e el”).

⁵⁹¹ Nuclear power in the USA (2017), <http://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-t-z/usa-nuclear-power.aspx>.

Bár 2010-ben elhangzottak olyan nyilatkozatok, hogy Izrael – esetleg Jordániával közösen – atomerőművet építene (Erlanger, Steven (2010): *Israel Intends to Build Civilian Nuclear Plants*. The New York Times, http://www.nytimes.com/2010/03/10/world/middleeast/10nukes.html?_r=1), erre, úgy tűnik, még 20-30 évet várni kell. (Globes (2011): *Israel Will Not Have a Nuclear Power Plant in the Next 20-30 Years*. <http://www.globes.co.il/serveen/globes/docview.asp?did=1000695974&fid=1725>).

⁵⁹³ NTI (2013): *Bushehr Nuclear Power Plant (BNPP)*. <http://www.nti.org/facilities/184/>.

⁵⁹⁴ 2002 és 2006 között az iráni nukleáris vitában közvetlenül nem vett részt az Egyesült Államok, a tárgyalások Irán és az EU3 (Nagy-Britannia, Franciaország és Németország) között zajlottak. Így lett Németország később a nemzetközi közösség nevében tárgyaló ún. P5+1 csoportosulás tagja.

⁵⁹⁵ 1696 (2006), 1737 (2006), 1747 (2007), 1803 (2008), 1835 (2008), 1887 (2009), 1929 (2010) – a dőlt betűvel jelöltek tartalmazzák a szankciókat.

előállítására szempontjából legveszélyesebbnek tartott urándúsítás feladására kényszerítsék. Irán azonban nemcsak ragaszkodott (és ragaszkodik) az atomsorompó-szerződésben az atomenergia békés célú felhasználása terén garantált joghoz, hanem a szankciók ellenére és hatására mára gyakorlatilag a teljes nukleáris fűtőanyagkörrel rendelkezik. Khamenei ajatollah egyenesen arról beszélt, hogy a szankciók ahelyett, hogy visszafogták volna, még inkább ösztönözték, és ily módon előbbre vitték az iráni tudást és fejlődést, és ezért az ország tulajdonképpen köszönettel tartozik.⁵⁹⁶ Dzsavád Zaríf külügyminiszter pedig a szankciók hatástalanságára utalva több alkalommal is kifejtette, hogy „azok kiszabása előtt az iráni programban kevesebb, mint kétszáz uráncentrifuga működött, míg ma húszezer.”⁵⁹⁷

Az iráni nukleáris program feletti vitában visszatérő kérdések voltak a „vörös vonalak”, illetve az Irán elleni háború vagy a nukleáris létesítményeire irányuló célzott csapások. A „vörös vonalak” azonban nemcsak hogy mást és mást jelentettek Iránnak, az Egyesült Államoknak és Izraelnek, de az évtizedes vitában el is mozdultak. Míg Irán számára az atomsorompó-szerződésben garantált, a nukleáris energia békés célú felhasználáshoz való „szabad hozzáférés”⁵⁹⁸ nem lehet alku tárgya, Izrael számára maga az iráni nukleáris képesség, azaz a tény, hogy Irán rendelkezik (rendelkezhet) a nukleáris fegyverek előállítására alkalmas infrastruktúrával és tudással, elfogadhatatlan.⁵⁹⁹ Izraelnek csakis az iráni urándúsítás teljes feladása, minden dúsított urán iráni területről való elszállítása és a komi földalatti nukleáris létesítmény leszerelése (együttesen) lett volna elfogadható.⁶⁰⁰ Az Egyesült Államok (és az Európai Unió) számára a nukleáris fegyverek *de facto* előállítása minősült volna szerződésszegésnek, így bizonyos feltételek mellett akár a korlátozott iráni urándúsítás tényével szemben sem emelt kifogást. Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy az amerikai és európai „vörös vonal” a nukleáris vita időszávjában bizonyos elmozdulásokat mutatott az urándúsítás teljes tilalma és a korlátozott urándúsítás engedélyezése között, az aktuális politikai helyzetértékelésnek és szándékoknak megfelelően. A 2013. november 24-i, illetve a 2015. április 2-i részmegállapodások, majd a 2015. július 14-i átfogó megállapodás azt

⁵⁹⁶ Grand Ayatollah Sayyid Ali Khamenei (2013): *Supreme Leader's Speech at Imam Ridha's (a.s.) Shrine*. http://english.khamenei.ir/index.php?option=com_content&task=view&id=1760&Itemid=4.

⁵⁹⁷ The National Interest (2014): *Iran Foreign Minister to U.S.: »What Did You Gain from Sanctions?«*. <http://nationalinterest.org/feature/iran-foreign-minister-us-what-did-you-gain-sanctions-11300>

⁵⁹⁸ a nukleáris energia békés célú felhasználásához, az atomsorompó-szerződés 4. cikke.

⁵⁹⁹ INSS (2011): *Arms Control in a Changing Middle East* című konferencia. <http://www.inss.org.il/events.php?cat=335&incat=&read=5689>; INSS (2012): *PM Netanyahu Addresses Institute for National Security Studies*. [http://www.inss.org.il/upload/\(FILE\)1338457436.PDF](http://www.inss.org.il/upload/(FILE)1338457436.PDF).

⁶⁰⁰ Zaki, Shalom (2012): *Israel and the United States in Disagreement over Iran*. INSS Insight, No. 340. [http://www.inss.org.il/upload/\(FILE\)1338974026.pdf](http://www.inss.org.il/upload/(FILE)1338974026.pdf).

mutatják, hogy a civil célú iráni nukleáris program létét – megfelelő ellenőrzés és biztosítékok mellett – ma a nemzetközi közösség elfogadja.⁶⁰¹

A „vörös vonalak” mellett a – gyakran akár hosszabb időre is elakadó – tárgyalásokkal párhuzamosan is alkalmazott háborús retorika jellemezte diskurzust. Az Egyesült Államok (és Izrael) részéről gyakran elhangzott, hogy „minden opció az asztalon van”,⁶⁰² azaz a háború sincs kizárva. Sőt, időről időre háborús tervekről és gyakorlatokról is érkeztek hírek,⁶⁰³ melyek célja – kimondva-kimondatlanul – Irán (az iráni nukleáris létesítmények) megtámadására való felkészülés volt. Mivel a 2003-as iraki háborúban George W. Bush nemcsak megteremtette a „preemptív háború” fogalmát, de meg is valósította azt, a korábban soha nem tapasztalt mértékben felfokozott háborús retorika és készülődés 2012 tavaszán valós háborús veszélyt jelentett. Jóllehet a politikusok és az elemzők a megelőző években már többször latolgatták egy esetleges háború lehetőségét, 2012 nyarára úgy tűnt, az Irán elleni támadás valóban a küszöbön áll. Miközben Irán a Hormuzi-szoros lezárásával fenyegetőzött, és hadgyakorlatokat tartott a Perzsa-öbölben,⁶⁰⁴ az Egyesült Államok Központi Parancsnoksága, a CENTCOM is megkezdte a felkészülést.⁶⁰⁵

A háborús veszélyt és retorikát tovább fokozta, hogy immár nemcsak Izraelben, hanem az Egyesült Államokban is nyíltan zajlott a háborút támogatók és ellenzők vitája a politikában és a médiában. A katonák és a hírszerzés vezetői azonban mindkét országban inkább a háború beláthatatlan következményeire figyelmeztettek, csakúgy, mint az Obama-adminisztráció tisztségviselői.⁶⁰⁶ Az izraeli katonai és hírszerző vezetők az esetleges akció bizonytalanságait hangsúlyozták (például, hogy nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű és minőségű

⁶⁰¹ European Union External Action (2013): *Joint Plan of Action*. http://eeas.europa.eu/statements/docs/2013/131124_03_en.pdf; The National Interest (2015): *Parameters for a Joint Comprehensive Plan of Action Regarding the Islamic Republic of Iran's Nuclear Program*., <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/full-text-us-statement-iran-nuclear-deal-12531>.

⁶⁰² Ld. pl. CBS Local (2013): *Obama: »All Options Are on the Table« with Iran*. <http://washington.cbslocal.com/2013/03/20/obama-all-options-are-on-the-table-with-iran/>; Middle East Eye (2015): *All Options Including Military on the Table for Iran: Israeli Minister*. www.middleeasteye.net/news/all-options-including-military-table-iran-israeli-minister-1338992982#sthash.ZxAs4cKH.dpuf.

⁶⁰³ Emlékeztet az izraeli vadászgépek ferihegyi gyakorlatozása. Ld. pl. Népszabadság online (2010): *Izraeli kémrepülők »gyakoroltak« a magyar légtérben*. http://nol.hu/kulfold/izraeli_lehallgato_kemrepulok_magyar_legterben_-588801.

⁶⁰⁴ The New York Times (2012): *U.S. Sends Top Iranian Leader a Warning Not to Shut Strait of Hormuz*. http://www.nytimes.com/2012/01/13/world/middleeast/us-warns-top-iran-leader-not-to-shut-strait-of-hormuz.html?_r=1&pagewanted=all.

⁶⁰⁵ Arkin, William M. (2012): *It's Official: CENTCOM Has Started Preparing for War*. William A. Arkin, <http://williamarkin.wordpress.com/2012/03/19/its-official-centcom-has-started-preparing-for-war-with-iran/>.

⁶⁰⁶ Ld. pl. Clifton, Eli (2012): *Robert Gates: Attacking Iran Would Be a »Catastrophe«*. Think Progress, <http://thinkprogress.org/security/2012/03/22/449740/robert-gates-attacking-iran-would-be-a-catastrophe/?mobile=nc>.

információ a releváns célpontokról). Mivel több célpont együttes megtámadásáról lett volna szó, azt csak sorozatos támadásokkal tudták volna megvalósítani. További problémát jelentett Irán – bizonyosra vett – válaszcsapást mérő képessége, mely nemcsak Izraelre, hanem a Perzsa-öböl térségében lévő amerikai intézmények, alakulatok és az Egyesült Államok szövetségesei ellen is irányult volna. Valamint kiszámíthatatlan volt, hogy az Izrael szomszédságában, illetve az általa megszállt területeken működő csoportokat – elsősorban a Hezbollahot és a Hamászt – Irán milyen mértékben tudná aktivizálni.

2011-ben és 2012 első felében azonban ezek a vezetők lemondtak, vagy eltávolították őket, és az izraeli belpolitika erőteljes jobbratolódása következtében az Irán elleni akciónak egyre nagyobb lett a valószínűsége. Annál is inkább, mert a közel-keleti térségben bekövetkezett változások Izrael elszigetelődéséhez vezettek a régióban: miközben egyetlen komoly szövetségese, Törökország is eltávolodott tőle, az „arab tavasz” következtében hatalomba került politikai szereplők mindegyike, elsősorban Egyiptom, a korábbinál sokkal keményebb, gyakran kifejezetten Izrael-ellenes álláspontot fogalmazott meg. A demokratizálódás – ha csak a népakarat kifejeződését értjük alatta – még inkább ebbe az irányba mutatott.⁶⁰⁷ A Netanjahu-kormány véleménye az volt, hogy addig kell az iráni fenyegetést megszüntetni, amíg még van rá mód. Mindezt annak ellenére is, hogy a Moszad egyik volt vezetője, Ephraim Halevy úgy nyilatkozott: Irán „nem fenyegeti Izrael létét” („*no existential threat*”), azonban egy Irán elleni esetleges izraeli támadás „százéves háborúba sodorná a térséget”.⁶⁰⁸

2012-ben a neokonok és Obamának az elnökválasztási versenyben fellépő ellenfelei – az izraeli politikusok többségének az álláspontját hangoztatva – a háború szükségessége mellett foglaltak állást.⁶⁰⁹ A kongresszus egy olyan törvényjavaslatot szavazott meg, amely megtiltotta volna, hogy amerikai tisztségviselők iráni tisztségviselőkkel szóba álljanak.⁶¹⁰ Hamarosan egy olyan módosítás is „átment”,⁶¹¹ melynek értelmében a nemzeti hírszerzési

⁶⁰⁷ Ennek a jele volt a kairói izraeli követség megtámadása is, melyet követően az izraeli nagykövet elhagyta Egyiptomot. Al-Jazeera, 2011.

⁶⁰⁸ RT (2012): *Iran Poses No »Existential Threat« to Israel – ex-Mossad Chief*. <http://www.rt.com/news/iran-israel-nuclear-threat-557/>.

⁶⁰⁹ L. pl. Gharib, Ali (2012): *Romney Advisor Bolton Cheers for Iran Diplomacy to Fail: »Fortunately« There Was No Breakthrough*. Think Progress. <http://thinkprogress.org/security/2012/06/05/495088/bolton-fortunately-no-breakthrough-iran-talks/>.

⁶¹⁰ Summaries for the Intelligence Authorization Act for Fiscal Year 2013, Library of Congress Summary „H.R. 5743 Intelligence Authorization Act”. <http://www.govtrack.us/congress/bills/112/hr5743>

⁶¹¹ Schieder, Jessica (2012): *Representatives Demand Study on Consequences of War with Iran*. NIAC, http://www.niacouncil.org/site/News2?page=NewsArticle&id=8278&security=1&news_iv_ctrl=-1, Ebben a módosításban szerepe volt az olyan civil kezdeményezéseknek is, mint amelyet pl. a National American Iranian Council indított, „Hívja fel képviselőjét!” címmel, követelve, hogy akadályozzák meg, hogy a törvény megkönnyítse az Iránnal szembeni háborút.

igazgatónak (DNI) 60 napon belül be kell nyújtania egy jelentést a kongresszusnak arról, hogy egy Irán elleni katonai csapásnak milyen következményei lennének.

Obama tulajdonképpen csapdahelyzetbe került: ha ugyanis az Egyesült Államok, számolva egy esetleges izraeli légi csapással, illetve az azt valószínűleg követő iráni válaszcsepással, megerősíti a jelenlétét és a térségben levő érdekeltségei és szövetségesei védelmét, az arra készítheti az izraelieket, hogy – mivel az USA már úgyis felkészült az esetleges válaszcsepásokra – akár az elnök hozzájárulása és amerikai támogatás nélkül is megtámadják Iránt. Ha viszont az Egyesült Államok, ezt a látszatot elkerülendő, nem készül fel, egy esetleg mégis bekövetkező támadás után nagyobb veszteségeket szenvedhet el.

Miközben az Obama-kormányzat óvatosan igyekezett a kiélezett helyzetet oldani, és a nyomást Iránon fenntartani, az amerikai közvéleményben egyre erőteljesebben érvényesült a „háborúba való belefáradás” („*fatigue of war*”). A P5+1 és Irán tárgyalásai új szakaszba léptek, ami nemhogy csökkentette, hanem inkább növelte az izraeli aggodalmakat. Bár az isztambuli, bagdadi, moszkvai, almati tárgyalások nem hozták meg az – óvatosan remélt – áttörést, a Netanjahu-kormány számára maga a tény, hogy sor került rájuk – de még inkább a 2013. november 24-i, majd 2015. áprilisi genfi megállapodás –, fenyegetést jelentett.

A 2013 januárjában második elnöki ciklusát megkezdő Barack Obama az iráni nukleáris kérdésben így egyre inkább szembekerült az amerikai törvényhozással, melyben mind a kongresszus, mind a szenátus többsége – az Izraelt és a nemzetközi közösséget érő iráni fenyegetésre való hivatkozással – változatlanul az iráni program teljes leállítása mellett érvelt.⁶¹² Ráadásul miközben az ENSZ Biztonsági Tanácsának öt állandó tagja és Németország (P5+1), valamint Irán közötti 2013-as tárgyalások eredményeképpen megszületett a genfi megállapodás, a Netanjahu-kormány fokozta az erőfeszítéseit az amerikai szövetségesei körében, hogy megakadályozza, hogy „rossz alku” (*bad deal*) szülessen.⁶¹³ Igyekezetének egyik látványos eleme volt Netanjahu 2012. szeptemberi, az ENSZ Közgyűlése előtti felszólalása.⁶¹⁴ Azonban az amerikai adminisztráció és a Netanjahu-kormány viszonyának mélypontja egyértelműen az izraeli miniszterelnöknek az amerikai

⁶¹² Bővebben ld. Péczeli Anna (2015): *Az amerikai törvényhozás és az iráni nukleáris kérdés, avagy a »kéretlen nyolcadik« tárgyalópartner.* Antall József Research Center Elemzések 2015/E.01, <http://www.ajrcbudapest.org/#!elemzesek/ch01>

⁶¹³ Ld. pl. LobeLog (2014): »Bad Deal« Better than »No Deal«? <http://www.lobelog.com/bad-deal-better-than-no-deal/>; Spiegel Online International (2015): *Opinion: A Bad Deal with Iran Is Better than None.* <http://www.spiegel.de/international/world/german-green-party-member-on-need-for-iran-deal-a-1026451.html>.

⁶¹⁴ You Tube (2012): *Israel PM Benjamin (Bibi) Netanyahu Address to United Nations on Iran and Radical Islam.* <https://www.youtube.com/watch?v=FhaUVmYBXD0>.

törvényhozás előtt mondott 2015. februári beszéde volt, melyre a Fehér Ház tudtán kívül került sor.⁶¹⁵ Mindezek azt az általános közel-keleti konspirációs elméletet látszottak bizonyítani, hogy Izrael valóban képes befolyásolni az Egyesült Államok Irán-politikáját, miközben az USA ma nincs abban a helyzetben, hogy Izraelre érdemben nyomást gyakorolhasson.

A második elnöki ciklusban Obamának azzal kellett szembenéznie, hogy az izraeli–palesztin kérdésben kudarcot vallott,⁶¹⁶ a Közel-Keleten több fegyveres konfliktus és polgárháború zajlott, mint amikor először hivatalba lépett, és hogy vezetése alatt az Egyesült Államok több régi szövetségesét „cserben hagyta”, miközben a térségben megindult *grass-root* demokratizációt sem tudta végleges győzelemhez segíteni. Ebben a helyzetben az iráni nukleáris tárgyalások sikere maradt Obama számára az egyetlen olyan ügy a Közel-Kelettel kapcsolatban (de talán globálisan is), amelyben esélye volt pozitív eredmény felmutatására.

A 2015. július 14-i megállapodást az E3+3 (más néven a P5+1, azaz az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Oroszország, Kína és Németország) képviselőiben Federica Mogherini, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviseelője, valamint Mohamed Dzsavád Zaríf iráni külügyminiszter jelentette be, majd egy héttel később az ENSZ Biztonsági Tanácsa is jóváhagyta. A várakozásoknak megfelelően nyíltan és nyilvánosan egyedül az izraeli miniszterelnök, Benjamin Netanjahu nevezte „történelmi baklövésnek” a megállapodást,⁶¹⁷ miközben a GCC államai „óvatos támogatásukról” biztosították John Kerry amerikai külügyminisztert.⁶¹⁸ Az iráni nukleáris megállapodásnak igen nagy szerepe volt abban, hogy amikor az Egyesült Államok térségbeli szövetségesei – Izrael és Szaúd-Arábia - egyre inkább az USA feléjük irányuló figyelmének csökkenését érzékelték, Irán növekvő regionális hatalmiságával szemben egymásban szövetségesre találjanak.

⁶¹⁵ The Washington Post (2015): *New Tensions Erupt Between the White House and Netanyahu*. http://www.washingtonpost.com/business/economy/white-house-condemns-netanyahu-plan-to-address-congress/2015/02/25/b9c9bb84-bd16-11e4-8668-4e7ba8439ca6_story.html.

⁶¹⁶ Ebben jelentős szerepe volt a Netanjahu-kormány politikájának is, mely az amerikai elképzelésekkel való szembenállását olyan szimbolikus lépésekben is megmutatta, mint pl. a nemzetközi jog értelmében tiltott telepek építésére kiadott újabb engedélyek bejelentése az amerikai vezetők, pl. Joe Biden alelnök látogatása alatt.

⁶¹⁷ Mitnick, Joshua (2015): *Netanyahu Calls Iran Deal 'Historic Mistake'*. The Wall Street Journal, July 14, 2015

⁶¹⁸ Gordon, Michael R. (2015): *John Kerry Wins Gulf States' Cautious Support for Iran Deal*. The New York Times, <https://www.nytimes.com/2015/08/04/world/middleeast/gulf-states-cautiously-support-iran-nuclear-deal.html>

Izrael közvetlen környezete: a Levante

Az Egyesült Államok–Izrael–Irán háromszög alkotta viszonyok vizsgálatának másik releváns témaköre/területe a Levante, azaz Izrael közvetlen szomszédsága. Bár Izrael és Irán nem határosak egymással, történelmi, politikai, kulturális és érzelmi alapon Irán számos *közvetlen* érdekeltséget tud felmutatni a zsidó állam közvetlen környezetében. Levante síita közösségeihez Iránt erős történelmi és érzelmi szálak fűzik, hiszen onnan érkeztek azok a síita *mollák*, akik a 16. század legelején Iránt az iszlám síita ágára térítették. Politikailag a libanoni Hezbollah részben ennek a kapcsolatnak is köszönheti a létezését, és így máig különleges szálak fűzik Iránhoz. Ezért általában azt feltételezik, hogy ha Iránt megtámadnák (vagy ha Irán céljai azt követelnék), a Hezbollah támadást intézne izraeli célpontok ellen. Bár a 2006-os libanoni háború azt mutatta, hogy a Hezbollah Irántól függetlenül, a saját érdekei mentén cselekszik,⁶¹⁹ és politikai programja ma is a megszállt területek felszabadítása az izraeli megszállás alól, fegyveres tevékenysége mára a szíriai polgárháborús területekre korlátozódik, amennyiben – Iránnal együtt – Bassár al-Aszad erőit támogatja.

Irán másik szövetségese Izrael szomszédságában Szíria. Az országot évtizedes szoros kapcsolat fűzi Iránhoz, melynek gyökerei az „ellenségem ellensége a barátom” elv alapján a Szaddám Huszein vezette Irakkal szembeni ellenséges viszonyig nyúlnak vissza. Szíria a baászista ideológia és politikai irányzat, illetve az arab világ vezetőjének a szerepéért zajló versengés, Irán pedig az 1980–1988-as iraki–iráni háború miatt került végletesen szembe Irakkal. Később az iráni–szíriai szövetséget tovább erősítette a két országnak a nemzetközi rendszerben betöltött pária-státusza. A szíriai kapcsolat bizonyos korlátozott jelenlétet és beavatkozási lehetőséget biztosít Irán számára a Földközi-tenger keleti medencéjében, amit szimbolikusan az iráni hadihajóknak a szíriai Tartúsz kikötőjében való megjelenése jelenített meg.⁶²⁰ Az Egyesült Államok és Izrael ezt a kapcsolatot a zsidó állam ellen irányuló fenyegetés egyik elemeként értékeli, miközben Irán számára egyrészt a regionális hatalmiság jele, másrészt az elrettentés – az imperialista hatalmak elrettentésének – eszköze. Ez utóbbit fejezi ki a *dzsabhat al-muqávama* (az ellenállás frontja) kifejezés, mellyel az iráni–szíriai–Hezbollah összefogást emlegetik.

⁶¹⁹ Emlékeztet, hogy a Hezbollah a határon járőröző izraeli katonákat rabolt el, hogy azokért cserébe – a már korábban bevált módon – elérje az Izraelben bebörtönzött harcosai szabadon bocsátását. A fogolycsere helyett azonban a konfliktus a két állam közötti háborúvá eszkalálódott. Az események Iránt is váratlanul érték.

⁶²⁰ Ld. pl. Al-Jazeera (2012): *Iran Warships »Dock in Syria's Tartous Port«*. <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/02/20122197221461654.html>.

A szíriai elhúzódó polgárháború azonban mind az Egyesült Államok, mind Izrael és Irán érdekeivel és befolyásával kapcsolatosan kérdőjeleket vet fel, annak ellenére, hogy Szíriában iráni katonák is harcoltak. Izrael, paradox módon, szintén érdekelt lett volna a már ismert és kiszámítható Aszad-rendszer fennmaradásában, mivel attól tartott, hogy ha az ellenzék kerül hatalomra, a minden bizonnyal jelentős szerepet játszó radikális szunnita erők Izraellel szembeni politikája a zsidó államra nézve még kiszámíthatatlan veszélyeket rejthet. Az Egyesült Államok éveken át próbálkozott a szíriai–iráni szövetség felbontásával, azonban a nemzetközi rendszerben elfoglalt helyük és az események a két országot ma is erősen – valószínűleg minden ideológiai és politikai megfontolásnál jobban – összetartják. Különösen, hogy Oroszország, majd Törökország is hozzájuk csatlakozva avatkozott be a polgárháborúba.

Izrael környezetében a harmadik olyan tényező, amely sokáig jó kapcsolatokat ápolt Iránnal, az a Hamász, a Gázai övezetben.⁶²¹ Bár e kapcsolat egy időben megszakadt,⁶²² mára úgy tűnik, ismét aktív. A kapcsolat ideológiai gyökerei az iráni iszlám forradalomhoz és Khomeini ajatollah politikájához nyúlnak vissza, Mahmúd Ahmadinezsád 2005-ös elnökké választása, a Hamász 2006. januári választási győzelme, majd a Gázai övezetben történt hatalomátvétel 2008 nyarán, illetve a 2009. januári gázai háború új helyzetet teremtett. Irán a palesztin ügy élharcosává vált, legalábbis retorikailag, bár mindez inkább a Hamásznak nyújtott anyagi támogatásban, mintsem konkrét katonai segítségben nyilvánult meg. Emlékezetes, hogy Khamenei ajatollah 2009 januárjában mondott beszédét követően („ma mindenki mártír lesz, aki meghal Gázáért”) iráni fiatalok ezrei jelentkeztek, hogy Gázába menjenek harcolni. Khameneinek újabb beszédében kellett őket hazaküldenie, mondván, hogy most nem tehetnek semmit a területért.⁶²³

⁶²¹ Bár Irán a többi palesztin csoporttal is kapcsolatokat ápolt, általában a Hamász – mint a területet felügyelő csoport – állt a figyelem középpontjában. Al-Monitor (2014): *Iran Diversifies Its Palestinian Strategy*. <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/02/iran-palestinian-strategy-diversifies.html>.

⁶²² 2012 tavaszán azonban olyan hírek láttak napvilágot, melyek szerint a Hamász immár nem kap/nem fogad el iráni támogatást. A változást leginkább a térségben végbement folyamatok okozták, nevezetesen az, hogy a Muszlim Testvérek több országban is bekerültek a hatalomba, mivel maga a Hamász is a Muszlim Testvérek családjába tartozik. A Murszi-kormány bukása óta azonban olyan új helyzet látszik körvonalazódni Egyiptomban, melyben ismét óvatos közeledés tapasztalható a Hamász és Irán között. Egyelőre nem világos, hogy mindez mekkora iráni befolyást jelent, az azonban bizonyosnak látszik, hogy Irán valós befolyása Izrael közvetlen szomszédságában sokkal inkább az adott helyzetekre és eseti érdekegybeesésekre, mintsem állandó és stabil szövetségekre épül. Még azokban az esetekben is, ha ezek a kapcsolatok évtizedeken keresztül fennállnak.

⁶²³ N. Rózsa Erzsébet (2009): *Gáza előtt, Gáza után – a gázai intervenció regionális és nemzetközi összefüggései*. MKI-tanulmányok, No. 1. http://kki.gov.hu/download/6/e9/b0000/Tanulmanyok_2009_01_%5B%C3%BAj_publik%C3%A1ci%C3%B3_%5D.pdf.

Izrael a közvetlen közelében megjelent/kiépített iráni „hídfőállások” felszámolására törekszik, mert azokat egy ellene irányuló – támadó jellegű – háborúra való felkészülésként értelmezi. A szíriai polgárháborúban felfokozott Hezbollah-jelenlét a fenyegetésnek új dimenzióját hozta létre. Az Egyesült Államok számára a Levantében (is) Izrael biztonsága a meghatározó elem, az egyes felmerülő kérdéseket ennek a prizmáján keresztül figyeli és értékeli. Az iráni befolyás visszaszorítása így elsődleges fontosságú. Így nyert új értelmezést a libanoni helyzet – így talált váratlan és egyre nyíltabban vállalt szövetségést Izrael Szaúd-Arábiában.

A szaúdi-iráni hidegháború

A Közel-Kelet hatalmi viszonyainak újrendezésében az utóbbi években kibontakozó szaúdi-iráni „hidegháború” tűnik a legmeghatározóbb eseménysornak, aminek Donald Trump amerikai elnök rijádi, majd jeruzsálemi útja új dimenziót nyitott. A szaúdi-iráni versengés valóban a hidegháborút idézi, amennyiben mindkét hatalom saját, univerzálisnak tételezett ideológiáját (a szunnita iszlám konzervatív vahhábita értelmezését, illetve a síita iszlám forradalmiságot) kívánja terjeszteni, miközben érdekeit szövetségesein keresztül vívott „helyettesítő háborúkkal” (proxy wars) próbálja érvényesíteni. Ugyanakkor a versengés oka és indoka nem a vallási/ideológiai különbségekben, hanem a magukat birodalomnak tételező nemzetállamok hatalmi harcában manifesztálódik. Helytelen lenne tehát a két hatalom között egyfajta új vallásháborút feltételezni, jóllehet a szembefeszülő ideológiákat a szunnita-síita szembenállással szokták leírni. Mégis úgy véljük, hogy valójában a *konzervatív* vahhábita iszlám áll szemben a radikális *forradalmi* iszlámmal, még akkor is, ha az előbbi szunnita, az utóbbi síita.

Az évszázados és a közelmúlt politikai történéseinek folyamában tagadhatatlanul újraéledő szunnita-síita megkülönböztetés elfedi a szektáriánus ellentétek összetettségét és mélységét, amennyiben nemcsak a szunnita-síita törésvonal mentén, hanem mind a szunnita, mind a síita iszlámon belül is különböző irányzatok jutnak politikai szerephez, melyek gyakran egymással is harcban állnak. Így a többségi szunnita értelmezés mellett más konzervatív (vahhábita), vagy radikálisan konzervatív irányzatok, illetve az „(el)ismert” síita irányzatok mellett (tizenkettes, zaidita, ibádita, alavita) olyan, általában eretneknek tekintett irányzatok, mint a jazídi. Amint pl. az arab tavasz bizonyította, a szaúdi típusú vahhábizmus elsődleges kihívója nem mindig és nem feltétlenül a síita iszlám, hanem pl. a Muszlim Testvérek képviselte mérsékeltebb és a világhoz jobban alkalmazkodni kívánó iszlámja volt, miközben az iráni

tizenkettes *sí'a* az arab síitákban, az alavitákban, a zaiditákban vagy éppen a Muszlim Testvérek családjához tartozó (azaz szunnita) Hamászban találta meg fegyvertársát.

Mégis azt mondhatjuk, hogy Szaúd-Arábia és Irán a szunnita-síita törésvonal mentén jeleníti meg a regionális hatalomért folyó versengést, ezzel a vallási identifikáció mentén mozgósítva a politikai eliteket és közvéleményt, országhatárokon belül és kívül egyaránt. Ez a paradox még akkor is igaz, ha mindkét állam igyekszik a vallási törésvonalon túlról is szövetségeseket keresni.

Érdekes módon a vallási különbözőség mellett a hivatalos politikai narratívákban kevés szerepet játszik az etnikai - arab-perzsa (iráni) – másság, aminek több oka is lehet. Az Iráni Iszlám Köztársaság lakosságának csak mintegy fele perzsa, azaz nem feltétlenül azonosítható az Iszlám Köztársasággal, mely nevében is hordozza vallási identifikációját. Emellett a perzsa/iráni karakter, mint ellenségképző identitáselem az iszlám világ távolabbi részeiben kevésbé rezonál, hiszen a távolabbi arab közösségek számára az irániság nem mindennapos tapasztalat, míg a más muszlim közösségek nagy számban szintén nem arabok. A térség közbeszédében azonban az ősi arab/adzsam (nem-arab) megkülönböztetés tovább él, így a perzsák, majd a perzsa síiták feltartóztatásának „hagyománya” évszázados múltra tekint vissza. A modern Irak baaszista hatalomátvételét követően Szaddám Huszein politikai programjának is legfőbb referenciapontja a győztesen terjeszkedő iszlám történetének legismertebb, qádiszijai csatája 636-ban, amikor a muszlimok legyőzték a Szászánida Perzsiát. Bár a 16-17. században az Oszmán Birodalom tartóztatta fel a Szafavida Perzsiát, az arab államok megalakulásával a síita Irán feltartóztatása hamarosan megjelent a politikai napirenden. Ennek, 2003-as bukásáig, a baaszista Irak volt a zászlóvivője, majd a térségbeli átalakulások folyamatában az aktivizálódó szaúdi külpolitika programja lett.

A szaúdi-iráni versengés elsődleges színtere a Perzsa-öböl térsége, mely szénhidrogénkészletei és azoknak a világ energiaellátásában betöltött szerepe miatt a nemzetközi közösség előtt is prioritást élvez. A térség politikai és biztonságpolitikai helyzetét a 2000-es években a *Pax Americana* jellemezte, azaz az átalakulóban lévő, látszólag unipoláris nemzetközi rendben az Egyesült Államok vált a viszonyítási ponttá, akár pozitív (Szaúd-Arábia), akár negatív (Irak, Irán) értelemben. Az Egyesült Államoknak a térség átalakítására tett kísérletei azonban kudarcot vallottak, a *Pax Americana* fenntartása humán és pénzügyi erőforrások tekintetében fenntarthatatlanná vált, így egyre kevésbé képes a térségben zajló folyamatokat befolyásolni – különösen úgy, hogy a vele komplementer

működő Európai Unió befolyása gyakorlatilag a nullára esett vissza. Az amerikai jelenlét relatív visszaszorulása (iraki kivonulás, az izraeli-palesztin folyamat elakadása, a védelmi pajzs visszavonása Törökországból, az amerikai szerep az arab tavaszban – Ben Ali és Mubárák „magára hagyása”, a „lead from behind” a líbiai misszióban, valamint a „szabad kéz” Szaúd-Arábiának előbb Bahreinben, majd Jemenben, ahol ehhez még támogatást is nyújtanak) együtt járt az Egyesült Államok megítélésnek soha nem látott zuhanásával. A vákuumhelyzetek sora a regionális rend további, és egyelőre beláthatatlan átalakulását eredményezte, melynek során egyrészt Oroszország igyekszik - az átmeneti kiszorulás után - egyre vehemensebben visszatérni a térségbe,⁶²⁴ illetve a helyi vákuumokat a helyi regionális hatalmak igyekeznek betölteni. Ebben a keretben értelmezhetők a regionális hatalmak olyan új típusú fellépései, mint az egyes GCC államok politikai-gazdasági előretörése az arab világ más, számukra kevésbé hagyományos területein (pl. Líbiában vagy Egyiptomban), vagy a katonai szerepvállalás közvetlen szomszédságukon kívül, akár egyedül is (pl. katari bombázás Líbiában).

A Perzsa-öböl térségében a regionális rend hagyományosan három politikai aktor – az Öböl-menti Együttműködés Tanácsának államai (GCC), Irak és Irán - egymáshoz való viszonyával írható le. Miközben az 1980-as éveket az iraki-iráni háború jellemezte, amikor a két ország egymással való lekötöttségét kihasználva alakult meg a GCC mindkettőt elrettenteni kívánva, az 1990-es években az amerikai „kettős feltartóztatás” politikája Irak és Irán elszigetelésére épült. Mindezek háttérében a térség harmadik hatalma, Szaúd-Arábia nem játszott markáns vezető szerepet, sőt, az 1990-es iraki-kuvaiti háborút követően inkább a védekezésre helyezte a hangsúlyt, ráadásul külső erőkre bízva védelmét, szemben az ún. Damaszkuszi nyilatkozatban megfogalmazott elképzeléssel. A szaúdi külpolitikát ebben az időszakban inkább a nem nyilvános, a háttérben folytatott külpolitizálás jellemezte, annál is inkább, mert az arab világon belüli vezető szerepért még mindig Irak és – kevésbé – Szíria versengett, Egyiptom átmeneti kiszorulása mellett.

2003 óta Irak először a háború, majd az „újjaépítés”, azaz az amerikai demokratizációs törekvések és kudarcok színtere lett, miközben ugyan fokozatos besimulni látszott a regionális rendbe – azonban előbb a belpolitikai események, majd az Iszlám Állam színrelépése miatt érdemben nem tud beleszólni a regionális hatalmi versengésbe. Mégis, a közvetlen környezetben Irak teremtette meg a lehetőséget ahhoz, hogy a regionális hatalmi ambíciókat

⁶²⁴ Elhusseini, 2016

dédelgető Irán mozgástere kibővüljön – azáltal, hogy az Egyesült Államok vezette nemzetközi koalíció Szaddám Huszeint megbuktatta, ezzel kiverte azt a biztosítékot, mely Iránt sakkan tartotta.

Az Egyesült Államok „visszavonulásának”, különösen az Irakból való kivonulásnak következtében keletkező regionális hatalmi vákuum betöltésére indult meg a versengés Szaúd-Arábia és Irán között. A versengés többszörösen aszimmetrikusnak mondható, amennyiben az Egyesült Államokkal szövetséges és annak nukleáris védőernyőjét is élvező Szaúd-Arábia áll szemben az Egyesült Államok által fenyegetett Iránnal. Szaúd-Arábia a GCC vezető államaként elméletileg számíthat(ott) az Öböl-menti kis arab monarchiák támogatására, sőt, az iraki baaszista arab nacionalista rezsim bukását követően a legtöbb arab államra is, amikor az irániakkal szemben az arab közösség védőbástyájaként pozicionálta magát, azonban 30 milliós népességét tekintve messze alulmarad a mintegy 80 milliós Iránnal szemben.⁶²⁵ Ugyanakkor Szaúd-Arábia GCC-n belül támogatottsága nem feltétlen, és a GCC-n belüli törésvonalak, sőt, konfliktusok, elsősorban Szaúd-Arábia és Katar között (ld. 2017 közepe)⁶²⁶ egyre láthatóbbá váltak. Ráadásul a GCC nem minden állama támogatja a szaúdiak Iránnal folytatott versengését, inkább közvetíteni szeretnének a két ország konfliktusában.

A szaúdi-iráni versengés kiéleződése az arab tavasszal vett látványos fordulatot, amikor – többek között – az Arab-félszigeten is, Bahreiben és Jemenben, tüntetésekre került sor. Ismert, hogy a bahreini társadalom tulajdonképpen leképezi a Perzsa-öböl szunnita-síita megoszlását, és hogy a bahreini arab tavaszban a síita többség kelt fel a szunnita – uralkodó – kisebbséggel szemben. A bahreini demokratizálódás így a síita többség okán a szaúdi félelmek szerint az iráni befolyás növekedéséhez vezethetett volna. Az inkább csak felkelésként jellemzett események 2011. február 14-től március 14-ig tartottak, amikor a GCC ún. Félszigeti Pajzs Erő (Peninsula Shield Force) csapatai a bahreini uralkodó kérésére bevonultak Bahreinbe a rend helyreállítására. Ennek keretében ezer szaúdi katona és ötszáz emirátusi rendőr érkezett.⁶²⁷

⁶²⁵ A két ország katonai képességeinek összehasonlítását ld. Király István Mihály (2017): *Szaúd Arábia és Irán katonai képességeinek, védelmi iparának és védelmi költségvetésének összehasonlító elemzése*. kézirat.

⁶²⁶ Szalai Máté (2017): *Diplomáciai válság a Perzsa-öbölben. Katar elszigetelésének kísérlete*. KKI Elemzések 2017/11, <http://kki.hu/hu/szakmai-anyagok/kki-elemzesek/diplomaciai-valsag-a-perzsa-obolben-katar-elszigetelésenek-kiserlete/127>

⁶²⁷ A részleteket ld. N. Rózsa, 2015, 147-150.

A gyorsan polgárháborúvá szélesedő jemeni arab tavaszban⁶²⁸ igen hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a számos belső és külső tényező között a húsz mozgalom, és a velük hirtelen összefogó korábbi vezető, Ali Abdullah Szálih szövetsége Szaúd-Arábia számára különös biztonságpolitikai kockázatként jelentkezett. A zaiditák síitaságára hivatkozással Szaúd-Arábia nemcsak feltételezte, hanem minden lehetséges nemzetközi fórumon hangoztatta is, hogy Irán tevőlegesen beavatkozik Jemenben, így 2015-től egy szaúdi vezetésű koalíció vív háborút Jemenben – részben a nemzetközi közösség által elismert Abd-Rabbuh Manszúr Hádi elnök kormányának megsegítésére, részben Irán visszaszorítására.⁶²⁹

Bár mind Bahrein, mind Jemen esetében, folyamatos volt tehát a gyanú a nemzetközi közösség részéről és a kritika/vád Szaúd-Arábia részéről az iráni beavatkozással kapcsolatban, kézzelfogható jele iráni – katonai - jelenlétnek nem volt egyik helyen sem. Sőt, úgy tűnt, hogy Szaúd-Arábia „közel-külföldjét”, azaz az Arab-félszigetre kiterjedő szaúdi befolyást Irán hallgatólagosan elismerte, még ha igyekezett is a szaúdi érdekérvényesítést zavarni, míg Irakban, mely tulajdonképpen beékelődik Szaúd-Arábia és Irán közé, az erőteljes iráni gazdasági behatolás és a síita szent helyek okán Szaúd-Arábia hajlott meg az erősebb iráni jelenlét előtt. Ezek mellett a közvetlen környezetben vívott proxy-háborúk mellett azonban a térség távolabbi helyein is – de akár a világ más részein is – zajlik a szaúdi-iráni versengés, akár katonai, akár más, pl. gazdasági eszközökkel. Elsősorban Szíria, de 2017 végén Libanon is belépett a helyszínek közé.

A szaúdi/emirátusi-katari konfliktus

A szaúdi-iráni hidegháború mellett a térségben több olyan konfliktus is megjelent, mely szintén egyfajta hidegháborúként jellemezhető. Nem előzmények nélküli, de viszonylag váratlan volt a szaúdi-katari vetélkedés olyan mértékű kiéleződése, mely 2017 közepén immár nemcsak a két ország közötti végleges szakítást jelezte, hanem egyenesen a GCC felbomlásával fenyegetett.

A Perzsa-öböl nyugati partjának modernkori története a helyi sivatagi nomád törzsek és az európai gyarmatosítók, elsősorban a 17. századtól megjelenő és a többieket kiszorító, illetve távol tartó britek története, akik itt „központi irányítás nélküli, széttagolt törzsi társadalmakkal találkoztak ... amelyek között nem volt megfigyelhető kohézió. A törzseket a sejkek

⁶²⁸ Uo. 136-138.

⁶²⁹ Szaúd-Arábia jemeni háborújának részleteire itt nem térünk ki.

vezették, akik inkább a törzshöz tartozó egyének, mint egy adott terület fölött rendelkeztek legitimitással.”⁶³⁰ A britek a kiválasztott törzsfőkkel kötött bi- és multilaterális megállapodásokkal biztosították egyrészt a kiválasztott családok uralmát, másrészt saját befolyásukat. Az így kialakuló proto-államok számos közös tulajdonsággal rendelkeztek (monarchikus berendezkedés, duális jogrendszer, szétagoltság, stb.),⁶³¹ azonban egyrészt alkalmasak voltak a partszakaszok védelmére (azaz az esetleges külső hatalmak megjelenésének megakadályozására), másrészt továbbvitték a törzsi kapcsolatrendszert, a vérrokonság és a szövetségek hagyományát. (Nem véletlen, hogy az Öböl-beli monarchiák vezetői gyakran egy nagy családként utaltak magukra.)

A brit csapatok kivonása az 1970-es években azonban az ily módon függetlenné váló államok számára súlyos biztonsági dilemmát vetett fel: a történelmi hivatkozással területi igényeket megfogalmazó Irakkal és Iránnal szemben meg kellett találniuk szuverenitásuk megőrzésének garanciáit. Mindkét állam regionális hatalomként definiálta magát, ennek megfelelően mindkettő katonai képességeit illetően is jóval erősebb volt, mint a Perzsa-öböl arab államai. Ráadásul mindkettő ideológiai kihívást is jelentett: a baászista arab nacionalista Irak a szekuláris és szocialista típusú ideológiát testesítette meg, míg 1979-től az Iráni Iszlám Köztársaság az uralkodó erőszakos eltávolításának lehetőségét és az iszlám forradalmiság terjesztését propagálta.

A közös múlt, a közös *raison d'état*, illetve az azonos fenyegetés eredményezte azt az összefogást, melyből az Öböl-menti Együttműködés Tanácsa megszületett. Az alkalmat az 1980-1988 között zajló iraki-iráni háború teremtette meg, majd a túlélést az 1990-es évek amerikai „kettős feltartóztatási politikája” jelentette. A közös fenyegetés és a korszak regionális együttműködési trendjébe illeszkedve az 1981-ben így megalakult GCC is megindult az együttműködés bővítése útján, sőt, egy szakaszban a közös állampolgárság és a közös valuta kérdése is felmerült.⁶³² A biztonság kérdésének megoldására több terv is felmerült, de az arab Öböl-államok végül külső hatalmakra, elsősorban az Egyesült Államokra bízták biztonságukat.⁶³³

⁶³⁰ Szalai, Máté (2013): Az Öböl menti politikai rendszerek legfontosabb jellemzői és kihívásai a XXI. század elején. MKI Tanulmányok 2013/10,

http://kki.hu/assets/upload/Archevum_MKI_2013_Tanulmanyok_2013_10_Az_ebel_menti_politikai_r_.pdf

⁶³¹ Bővebben uo.

⁶³² Balogh István (2010): *Létrejöh-e a monetáris unió az Öböl-menti Együttműködési Tanács tagállamai között? avagy az Európai Unió monetári integrációja mint modell.* In: Palánkai Tibor (szerk.): *Tanulmányok az európai integráció témaköréből.* Szombathely, Savaria University Press, 11-30.

⁶³³ Ld. a *Szaúd-Arábia, a vahhábita királyság* című fejezetet és N. Rózsa, 2005.

A 2003-as iraki háború végleg kiiktatni látszott az egyik nagy fenyegetést, Irakot, míg a másik, Irán, továbbra is az amerikai feltartóztatás és szankciók kiemelt célpontja maradt. A közös fenyegetés látszólagos eltűnése, valamint a térségben beinduló változások azonban úgy tűnik, meggyengítették a GCC-t összetartó kohéziós erőt is, így a tagállamok közötti ideológiai, politikai, gazdasági, stb. különbségek egyre inkább a felszínre kerültek. Sőt, talán megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy a helyi lakosság és az uralkodó családok életmód- és generációs váltása nemcsak modernizációs válságot eredményezett, hanem a hagyományos „családi” kapcsolatok átalakulását is jelentette. Ráadásul, tekintettel arra, hogy az Öböl-monarchiákban gyakorlatilag az uralkodó (vagy az általa delegált személy) határozza meg az ország bel-, kül- és biztonságpolitikáját, stb., az egyes országok saját adottságai mellett az uralkodó személyes karaktere és ambíciói is igen komoly szerepet játszanak.

A kohézió meggyengülésével mindezek széthúzó erőként jelentkeztek akkor, amikor a térségben az arab országok – legalább látszólagos – politikai egysége is megbomlott, és a korábbi „erős államok” (Egyiptom, Irak, Szíria, Líbia) egyre láthatóbban meggyengültek. Az eleve aszimmetrikus viszonyokra épült GCC-ben ez további szétfejlődést és az egyes tagállamok számára saját útkeresést eredményezett.

Mint korábban elemeztük, Szaúd-Arábia – részben adottságai, részben megkérdőjelezhetetlen vallási jelentősége okán – tulajdonképpen belekényszerült egy, a korábbinál sokkal ambiciózusabb, a vezető szerepet is felvállaló külpolitikába. Katar, az 1995-ös generációs uralkodóváltást követően, kezdett egy új, a korábbinál sokkal aktívabb külpolitikába, melynek részét képezte az egymással is összefüggő országimázs-kampány⁶³⁴ és a térség konfliktusaiban vállalt közvetítő szerep, más országok ellenzékeinek befogadása, valamint a Dzsazíra televízió elindítása 1996-ban. Mindennek alapjául az a hatalmas földgázkincs szolgált, mely lehetővé tette, hogy Katar az ország méreteinél jóval nagyobbra törő, ambiciózusabb politikát folytasson. Ennek keretében került sor az al-Udaid légitámaszpont kibővítésére, mely így a térségben a legnagyobb amerikai katonai bázis lett és ahol ma is mintegy tízezer amerikai katona állomásozik.⁶³⁵

A szaúdi/emirátusi-katari vetélkedés, majd konfliktus hátterében látszólag az iszlám értelmezésének vitája is szerepet játszik, hiszen miközben Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab

⁶³⁴ Az országimázs részeként került sor a dohai felhőkarcolók építésére, ami ma is folytatódik, de ebbe a kampányba (is) illeszkedik a dohai Iszlám Művészetek Múzeuma vagy a Katára falu megépítése, és mindaz, amit Katar a „nemzeti örökségvédelem” jelszavával felépített.

⁶³⁵ Blanchard, Cristopher M. (2014): *Qatar: Background and U.S. Relations*. CRS Report RL31718, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RL31718.pdf>

Emirátusok vallási hivatkozással (is) támadja a Muszlim Testvérek mozgalmát, addig Katar támogatja azt. Mégis azt mondhatjuk, hogy tekintettel arra, hogy a katarai iszlámértelmezés és vallási gyakorlat nagyon közel áll a szaúdihoz, itt sokkal inkább a fentebb hivatkozott személyes, illetve politikai álláspontok különbözőségéről van szó. A katarai uralkodókat szoros személyes kapcsolat fűzte és fűzi Júsuf al-Qaradávihoz, akit a Muszlim Testvérek szellemi atyjának tartanak.⁶³⁶ A katarai politika megfontolásaiban azonban nemcsak ez, hanem a különböző politikai szereplőkhöz fűződő kapcsolatok stratégiája is szerepet játszott, amikor az arab tavaszban a több országban is kormányzati pozícióba került Muszlim Testvéreket egyre látványosabban kezdte támogatni. Szaúd-Arábia és az Emirátusok számára azonban a Muszlim Testvérek súlyos külső és belső kihívást támasztanak, legitimációs fenyegetést jelentenek.

Jóllehet a Muszlim Testvérek mozgalma általában a hivatalos politikum nem-hivatalos, gyakran párttá sem szerveződött ellenzékeként működött és működik, a 2011-es arab tavaszban a szervezet nemcsak, hogy kormányzati pozícióba került, hanem elnyerte a nemzetközi közösség szereplőinek elismerését. Különös jelentőségre abban az Egyiptomban tett szert, ahol a mozgalom 1928-ban megszületett, és ahol a 2012-ben tartott demokratikus válsztások eredményeként a Muszlim Testvérekhez tartozó Mohamed Murszi került az elnöki székbe. Miközben a Murszi-kormányzat Katar támogatását élvezte, Szaúd-Arábia kiemelten támogatta a Murszi-kormányt a hatalomból eltávolító Abdel-Fattáh Szíszi tábornokot, akinek legfőbb szövetségesévé vált. Azt mondhatjuk, hogy az arab tavaszban megjelent szaúdi/emirátusi-katarai ellentétek (Líbiában, Szíriában) sehol nem voltak annyira kiélezettek, mint Egyiptomban.

Így amikor 2017 júniusában Szaúd-Arábia több más állammal együtt bejelentette, hogy megszakítja diplomáciai kapcsolatait Kattarral és földön, vízen, levegőben megpróbálja Katart elszigetelni, nem volt meglepő, hogy Egyiptom is ezek között az országok⁶³⁷ között volt. A Kattarral szemben támasztott szaúdi követelések tizenhárom pontját ugyan néhány hónappal később felváltotta a hat alapelv, azonban a szaúdi koalíciónak tulajdonképpen nem volt és ma sincs eszköze Katar térdre kényszerítésére.

⁶³⁶ Qaradáví 1961 óta él és prédikál Kattarban (ma egyre kevésbé, hiszen már 91 éves). A Dzsazírán *Life and Sharia* címmel évtizedeken át rendszeres műsora volt. Tevékenységéért Szaúd-Arábiában is, Dubaiban is állami kitüntetésekkel kapott.

⁶³⁷ A többiek az Egyesült Arab Emirátusok, Bahrein, Jemen, Líbia és a Maldív-szigetek voltak.

Miközben a válság elhúzódik, Katar új szövetségesre talált Törökország, és bizonyos fokig Irán, személyében. Ezzel a „családon belüli” vita tágabb regionális dimenziót öltött, és egyenesen a GCC felbomlásával fenyeget, hiszen a Tanács három állama került szembe Kattarral, miközben kettő (Omán és Kuvait) nem volt hajlandó állást foglalni a konfliktusban, sőt, közvetíteni próbált. A 2017 decemberében Kuvaitban összehívott GCC csúcs azonban elégtelenre sikeredett, míg ezzel gyakorlatilag párhuzamosan egy új, szaúdi-emirátusi szövetség megalakulását jelentették be.⁶³⁸

⁶³⁸ Szalai Máté (2017): *A katar válság első fél éve (2.) Regionális és nemzetközi következmények*. KKI Elemzések 2017/42, <http://kki.hu/hu/szakmai-anyagok/kki-elemzesek/a-katari-valsag-elso-fel-eve-2-regionalis-es-nemzetkozi-kovetkezhmenyek/454>

Az államiság modelljei a Közel-Keleten - konklúzió

A nemzetközi rendszer közel-keleti regionális al-rendszerének alakulása, átalakulása a közelmúltban különös intenzitással és kitartással követelte magának a nemzetközi figyelmet, felvetve egyrészt annak a kérdését, hogy vajon a térség mennyiben képezi részét a nemzetközi rendszernek, másrészt, hogy az államiság, mely egy történelmi pillanatban megkérdőjeleződni látszott, vajon túléli-e ezt az átalakulást.

Beágyazottság vagy periféria?

A Közel-Kelet számos szállal kapcsolódik a nemzetközi rendszerbe, annak integrált része, akkor is, ha önmagában belül is rendelkezik saját dinamikával. A globalizációs folyamatok következtében a globális környezet minden téren (politika, biztonságpolitika, gazdaság és társadalom) befolyásolja a regionális folyamatokat - külső szereplőkön (az Egyesült Államok, Oroszország, az Európai Unió, Kína, stb.), nemzetközi szervezeteken (ENSZ), a nemzetközi napirenden lévő kérdéseken (migráció, tömegpusztító fegyverek korlátozása), vagy globális integrációs folyamatokon (politikai, gazdasági integráció, high-tech, stb.) keresztül.⁶³⁹ Ezek a kapcsolódások azonban egy aszimmetrikus viszonyrendszert mutatnak, és adott esetben saját dinamikájuk lehet. Az aszimmetrikus viszonyrendszer másik jellemzője annak összetettsége, amennyiben bilaterális, regionális és multilaterális kapcsolatok bonyolult rendszerét jelenti.

Ugyanakkor a térség és/vagy annak országai rendelkeznek olyan tulajdonságokkal, melyek a világpolitika számára fontossá teszik őket (pl. a szénhidrogén-készletek) vagy olyan kihívásokat támaszthatnak, melyek akár diktálhatják is a nemzetközi napirendet: reakciót váltanak ki és/vagy lépésre kényszerítik a nemzetközi rendszer szereplőit (palesztin kérdés, kurdok, iráni nukleáris vita, migráció, terrorizmus, stb.).

Ebben a globalizáció által is alakított viszonyrendszerben a globális és a regionális rend egymáshoz viszonyított relatív súlya, jelentősége folyamatosan változik. A hagyományos külső szereplők képessége a térség folyamatainak befolyásolására vagy az azokba beavatkozásra csökken vagy átalakul, új kapcsolatrendszerek jönnek létre és új külső szereplők jelennek (jelenhetnek) meg. Továbbá, az államok mellett egyre inkább számolni kell a transznacionális és más nem-állami szereplők jelenlétével is a kül- és belpolitika, illetve a regionális kapcsolatok alakításában, bár bizonyos előzményei ennek is vannak a térségben.

⁶³⁹ Bővebben ld.a MENARA projekt honlapját: www.menaraproject.eu

Az „állam” túlélése

Mára bebizonyosodott, hogy az állam, mint a globális és regionális rend és rendszer alapegysége túlélte az Iszlám Állam pre-modern kihívását, azaz nem lépett át egy akár poszt-modernnek is felfogható szakaszba.⁶⁴⁰ Az Iszlám Állam, bár átmenetileg bizonyos állami határszakaszokat meg tudott szüntetni, és bár hálózatosodásával meghaladni látszott az államok területiségét, amikor kikiáltotta a kalifaságot, valójában nem tudta lerombolni a mára általánossá vált „területi állam”-alapú rendszert. (Kérdés, hogy egyáltalán volt-e ilyen szándéka.)

Bár a területiség akkor is fontos eleme az államiságnak, ha az valamely más formában (kalifátus, birodalom) jelentkezik, az államok egyedfejlődésének európai modelljében kialakult területi államnak ma nincs alternatívája a nemzetközi rendszerben. Ez a realitás (vagy kényszerítő erő), mely a Közel-Keleten az európai behatolás/gyarmatosítás, valamint az I. világháborút követő rendezések következtében vált a térség meghatározó politikai „keretévé”, a globalizáció egységesítő folyamatában állandósult és egyfajta kötelező igazodási ponttá vált. Tekintettel arra, hogy a Közel-Kelet az államiság szempontjából saját és sajátos egyedfejlődést tudhatott magának és – helyenként az ókorig visszanyúló hagyományokra épülő - különleges modelleket fejlesztett ki, ebben az európai modernizáció és a globalizáció által diktált területi államhoz való igazodásban a területi alapú állami formációk szinte végtelen variációs lehetőséget magában hordozó állammodellek kialakítására képesek. Azt mondhatjuk, hogy a mai - igen széles – palettán a „saját”, az „európai” és a globalizációs” elemek és hatások együttese határozza meg a területi alapú államok berendezkedését és karakterét. Mindeközben ennek a három hatásnak a saját mozgását is figyelembe kell venni, ami további variációs lehetőségeket vet fel. (Pl. az európai fejlődésen belül megjelenő szocialista modell, vagy az iszlám karakter újra-megjelenése, erőre kapása a 20-21. század folyamán többször is, stb.)

Ugyanakkor a közel-keleti államok az államfejlődés nagyon különböző szakaszait mutatják: az autonómia-törekvésektől (iraki Kurd Regionális Kormányzat) és az „államiság felé haladástól” (palesztinok) a bukott államiságon keresztül (Jemen, Líbia) a korlátozott regionális integrációig (AMU - Arab Maghreb Unió, GCC – Öböl-menti Együttműködés Tanácsa).

⁶⁴⁰ Az Iszlám Állam pre-modern, modern, illetve poszt-modern jellegéről ld. Arany – N. Rózsa – Szalai, 2016, 105-139

Ezzel párhuzamosan a Közel-Keleten is megfigyelhető a külpolitika „társadalmasodása”, azaz a nem-állami szereplőknek a területi állam határain túlnyúló kapcsolattartása, cselekvése. Mint a világon máshol is, ezt a folyamatot a modernizáció és a globalizáció látszott felerősíteni, valójában az állam területiségének meghatározása okozott egy történelmi pillanatig megtorpanást a hagyományos (az új határokon átnyúló) kapcsolatrendszerekben, azonban végülis nem tudta azokat felszámolni. Azaz azt mondhatjuk, hogy az államnak bizonyos kizárólagos jelleggel tulajdonított egyik karakterjegyről bebizonyosodott, hogy azzal nem kizárólag az állam rendelkezik (külső kapcsolattartási képesség). Mindez nem látszik megkérdőjelezni az állam primátusát, sem a nemzetközi rendben és rendszerben, sem a nemzetközi jogban, de tagadhatatlanul képes az állam „viselkedésének” befolyásolására.

A Közel-Kelet realitásai mellett itt olyan kapcsolatokat is figyelembe kell venni, melyek más térségre nem (vagy ebben a formában nem) jellemzőek: a határokon átnyúló törzsi – különösen még nomadizáló csoportok esetében - vagy etnikai/nemzeti kapcsolatok (pl. a kurd szervezetek kapcsolatai), vagy a különböző vallási csoportok, iskolák határokon átnyúló hatása, vonzereje. (Jó példa a 2003-as iraki háború után az iraki-iráni határ megnyitását követő síita közösségek közötti kapcsolattartás, mely több szinten is jelentkezett: hirtelen Iránból milliós nagyságrendben indultak zarándoklatok az iraki síita szent helyek felé, illetve Irakból az iráni Meshedbe és Komba. Ismét megélénkült a síita vallási iskolák közötti oktatói és tanulói „jövésmenés”. Továbbá Iránban több ezren jelezték, hogy mostantól az iráni ajatollahok véleménye helyett Ali Szíszttáni nagyajatollah vallásértelmezését fogadják el. Ez a „civil” vallási kapcsolattartás az iráni és az iraki politikában és külpolitikában is hatással volt.)⁶⁴¹ Mindezek a korábbi birodalmi létben nem okoztak fennakadást, bár aktuálpolitikai megfontolások befolyásolhatták őket.

A közel-keleti civilszervezetek között meg kell említeni az iszlám nevében fellépő szervezeteket, melyek funkciója, tevékenysége többféle lehet – akár együttesen és egyszerre is: a karitatívtól a politikain keresztül akár a militánsig. Továbbá, a területi államok „bevezetése” után itt is jelentkezett az a világ más részein is ismert jelenség, hogy egy ideológia körül hasonló felfogású és politikai programmal rendelkező pártok alakultak több országban is. Ezek, bár értelemszerűen keresték és ápolták a kapcsolatokat egymással, nem (feltétlenül) álltak egymással szervezeti viszonyban, nem volt közöttük alá-fölé rendeltségi viszony. Miközben a Közel-Keleten kicsi kommunista pártoknak – Európához hasonlóan –

⁶⁴¹ Ld. *Az Iráni Iszlám Köztársaság – ősiség és modernitás: a síita modernizáció modellje* című fejezetet

volt egy „nagy testvér” igazodási pontjuk a Szovjetunióban, a térség saját ideológiai irányzatai mentén kialakult hálózatok ilyennel nem rendelkeztek, még akkor sem, ha kiindulópontként volt közöttük tekintélyesebb (a Muszlim Testvérek mozgalmában az egyiptomi MT), vagy időnként versengés folyt az elsőségért (a szíriai és iraki Baász Pártok között).

A közel-keleti állam hagyományai és modelljei

A közel-keleti államiság hagyományainak gyökerénél az ókori keleti előzmények (óegyiptomi, mezopotámiai alakulatok, Izrael sajátos nomokráciája)⁶⁴² alapul szolgáltak annak a fejlődésnek, melyet az iszlám és annak állam-tapasztalatai vittek tovább.

A törzsiség és az iszlám átmenetileg egymást kizáró tényezők voltak, azonban az átmenet igen rövid volt, és a kettő szoros egymásrahatásából születő ideál, a próféta medinai közössége, mely sok szempontból mint egy új törzs működött, a mai napig mintául szolgál számos vallási-politikai irányzatnak, melyek ehhez az ideáltípushoz kívánnak visszanyúlni. A közel-keleti államok saját hagyományainak továbbalakulása nem elszigeteltségben, hanem – különösen az iszlám hódítás folyamatában – egy birodalmak által szervezett és irányított környezetben zajlott, és sajátos alakulatokat hozott létre (kalifátus, szultánátus, imámátus). Mindezekben a központi kérdés az autoritás - az Isten, a vezető és a közösség közötti viszony - volt. Isten a törvényhozó, de a közösség életét – az ő törvényeinek betartásával – a vezető/uralkodó irányította. Így az erőszak monopóliuma közvetlenül az uralkodóhoz vagy hivatalához fűződött, azonban az erőszak nemcsak az uralkodó legitim képessége, hanem kötelessége is volt, hiszen az iszlám különös jelentőséget tulajdonított a közösség egységének az isteni törvények mentén való biztosításának. Az uralkodó igazságos tevékenysége máig a közel-keleti társadalmi szerződések alapja, melynek híján, vagy csorbulásával az uralkodó akár le is váltható. Így tehát a legnagyobb vitákat kiváltó kérdések annak ellenére is, hogy sem a Korán, sem a prófétai hagyományok nem tartalmaznak útmutatást az állam működésével kapcsolatban, éppen az „állami” funkciók ellátása körül összpontosultak.

Az Oszmán Birodalom modellje egyrészt egyfajta szintézisként magába foglalta a korábbi iszlám modelleket, másrészt megőrizte a kalifátus ideologikus kereteit: a jogrendszer, az oktatás és a társadalmi szerveződések az iszlám hagyományait őrizték. Különösen utolsó szakaszában azonban az európai államokkal való interakcióban alakult tovább és a 19. század második felében megjelent az oszmán birodalmiság eszméje, mely a kor pán-izlám

⁶⁴² Simon Róbert, 2016, 12-19

mozgalmának megfelelően muszlim államként próbálta újrafogalmazni az Oszmán Birodalmat.

A modern közel-keleti államok

Az első világháborút követően kialakuló modern területi államok, melyeket a politikai retorika és a köznyelv az európai minta alapján gyakran nemzetállamoknak nevez, az oszmán birodalmi hagyomány és a Nyugattól való függés következményeként egy nagy identitásváltáson mentek keresztül. Ebben a régióidentitást a nyelvi-kulturális alapon értelmezhető „nemzeti” identitás váltotta fel. A „nemzeti”-etnikai közösség tudatának voltak ugyan olyan hagyományai, melyek emlékeztettek az európai értelemben megfogalmazott „nemzet” fogalomra, azonban ezek megerősödését egyrészt visszavetette az arabság húszegynéhány „nemzetállamra”való feldarabolása, másrészt viszont lökést adott az arab nacionalizmus politikai mozgalmának. A vallás mind a jogban, mind az oktatásban a háttérbe szorult, különösen, amikor a gyarmatosítás és népszövetségi rendszer eredményeként visszavonhatatlanul megjelent a társágban a modern vesztfáliai állam hatalmi ágakat szétválasztó modellje.

Ez a váltás azonban – a birodalmiságból a modern államiságba – nem teljes és nem végleges. Miközben az állam lép az uralkodó (kalifa) helyébe, a hagyományos birodalom és a modern állam intézményei állandó küzdelemben vannak, melynek célja a közösség jóllétének biztosítása, és amelynek kimenetelét végsősoron az dönti el, hogy az erőszakszervezet melyik mellé áll. A vizsgált esetek egy részében a hadsereg nemcsak, hogy a modern államiság mellett foglalt állást, de annak hordozója és biztosítója is, amikor éppen a Szabad Tisztek „forradalmi” hozzájárulása létrehozta az új berendezkedést (Egyiptom, Líbia). Ezzel szemben a szaúdi királyság példájában a Szaúd-család és Muhammad ibn abd-al-Vahháb szövetségében Ibn Szaúd törzsi fegyveres harcosai szereztek érvényt a családnak és a vahhábizmus irányzatának. Az Iráni Iszlám Köztársaság azonban egy érdekes példát mutat, melyben a hagyományos reguláris hadsereg (*artes*) a háttérbe szorul a Forradalmi Gárda (*paszdarán*) és a paramilitáris milícia (*baszídzs*) mellett, és valójában ez utóbbiak azok a szervezett erő, melyek a „vallás” mellett foglalnak állást. A hagyományos birodalom és a modern állam vitája azonban mindig a két értékrendszer, a vallást és politikát határozottan szétválasztó „szekuláris” és a vallásnak a politikát is alárendelő „vallási” között zajlik.

Táblázatok

Demográfiai adatok – Közel-Kelet 1960-2016

	1960	2000	2016	0-14 éves korosztál y (%)	15-64 éves korosztál y (%)	65+ korosztál y (%)
Algéria	11 124 890		40 606 050	29	65	6
Bahrein	162 430		1 425 170	20	77	2
Egyesült Arab Emirátusok	92 630		9 269 610	14	85	1
Egyiptomi Arab Közt.	26 996 530		95 688 680	33	61	5
Iráni Iszlám Köztársaság	21 906 900		80 277 430	24	71	5
Irak	7 289 760		37 202 570	41	56	3
Izrael	2 114 020		8 547 100	28	61	11
Jemen	5 172 140		27 584 210	40	57	3
Katar	47 380		2 569 800	14	85	1
Kuvait	269 620		4 052 580	21	77	2
Jordánia	932 260		9 455 800	36	60	4
Libanon	1 804 930		6 006 670	24	68	8
Líbia	1 448 417		6 293 253	28	67	4
Marokkó	12 328 530		35 276 790	28	66	7
Omán	551 740		4 424 762	22	76	2
Szaúd-Arábia	4 086 540		32 275 690	26	71	3
Szíriai Arab Köztársaság	4 573 510		18 430 450	37	58	4
Szudán	7 544 490		39 578 830	41	55	4
Törökország	27 472 330		79 512 430	25	67	8
Tunézia	4 176 270		11 403 250	24	68	8
	140 095 317		549 881 125			
MENA összesen		317 100 000	436 700 000	30	65	5

Termékenységi mutatók

	Teljes (1990)	Teljes (2015)	15-18 között/1000 fő
Algéria	4,7	2,8	10
Bahrein	3,7	2,1	13
Egyesült Arab Emírátságok	4,5	1,8	30
Egyiptomi Arab Közt	4,7	3,3	51
Iráni Iszlám Közt	4,8	1,7	26
Irak	5,9	4,4	85
Izrael	2,8	3,1	9
Jemen	8,6	4,1	61
Katar	4,0	1,9	10
Kuvait	3,0	2,0	9
Jordánia	5,5	3,4	23
Libanon	3,0	1,7	12
Líbia	5,0	2,3	6
Marokkó	4,1	2,5	31
Omán	7,2	2,7	8
Szaúd-Arábia	5,9	2,6	8
Szíriai Arab Közt	5,3	3,0	39
Szudán	6,2	4,6	72
Törökország	3,1	2,1	27
Tunézia	3,5	2,2	7
MENA	4,9	2,8	39

Csecsemőhalandóság

	1990	2015
Algéria	40	22
Bahrein	20	5
Egyesült Arab Emirátusok	14	6
Egyiptomi Arab Közt	63	20
Iráni Iszlám Közt	45	13
Irak	42	27
Izrael	10	3
Jemen	89	34
Katar	18	7
Kuvait	15	7
Jordánia	30	15
Libanon	27	7
Líbia	36	11
Marokkó	63	24
Omán	32	10
Szaúd-Arábia	36	13
Szíriai Arab Közt	30	11
Szudán	80	48
Törökország	56	12
Tunézia	44	12
MENA	50	20

Irodalom

A statisztikai szolgálat megalakulása. https://www.ksh.hu/mult_kezdetek

ABC news (2017): *Trump's speech sparks a new war of words between US, Iran,* <http://abcnews.go.com/International/wireStory/trumps-speech-sparks-war-wars-us-iran-50478885>

Abdelhamid, Maha: *Les noirs après la révolution de 2011. Quel mouvement de lutte contre le racisme?* (megjelenés alatt)

Abdullahi Ahmed An-Na'im (2008): *Islam and the Secular State. Negotiating the Future of Shari'ca.* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England

Afsaruddin, Asma (2011): *Islam, the State and Political Authority. Medieval Issues and Modern Concerns.* Palgrave Macmillan, New York.

Aghajanian, Akbar – Merhyar, Amir H. (1999): *Fertility, Contraceptive Use and Family Planning Program Activity in the Islamic Republic of Iran.* Guttmacher Institute, June 1999, International Perspectives on Sexual and Reproductive Health, vol. 25., issue 2., <https://www.guttmacher.org/journals/ipsrh/1999/06/fertility-contraceptive-use-and-family-planning-program-activity-islamic>

Ahmad, Irfan: *Genealogy of the Islamic State: Reflections on Maududi's Political Thought and Islamism.* The Journal of the Royal Anthropological Institute, Vol. 15, Islam, Politics, Anthropology (2009), pp. S145-S162

Ahram Online (2013): *Egypt's 'Rebel' campaign gathered 22 mn signatures, says spokesman,* <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/75244/Egypt/Politics-/Egypts-Rebel-campaign-gathered--mn-signatures,-say.aspx>

Ahram Online (2016): *Egypt's poverty rate surges to 27.8% in 2015: CAPMAS*. Elérhető: <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/3/12/245899/Business/Economy/Egypt-poverty-rate-surges-to--in--CAPMAS-.aspx>

Ahram Online (2017): *Egypt's Sisi to meet Ethiopian PM on sidelines of AU summit in Addis*. January 29, 2017, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/257124/Egypt/Politics-/Egypt-Sisi-to-meet-Ethiopian-PM-on-sidelines-of-A.aspx>

A keleti nevek magyar helyesírása, Magyar Tudományos Akadémia, 1981

Al-Ahram Weekly (2012): *Mursi beyond Tehran*, 2012. szeptember 6–12., <http://weekly.ahram.org.eg/2012/1113/eg1.htm>

Alaptörvény (Szaúd-Arábia), http://www.servat.unibe.ch/icl/sa00000_.html

Al-Arabiya (2011): *Gaddafi's tent gets a blow by high wind of change*. 23 February, 2011, <http://www.alarabiya.net/articles/2011/02/23/138904.html>

Al-Arabiya (2012): *Libyan minister recalls arrest that sparked uprising*, 2012. február 16, <http://english.alarabiya.net/articles/2012/02/16/195107.html>

Al-Arabiya (2014): *ISIS allegedly issue 'caliphate' passport*. <http://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2014/07/05/ISIS.allegedly-issues-caliphate-passport.html>.

Al-Arabiya (2017): *Trump's use of Arabian Gulf provokes Rouhani*, <http://english.alarabiya.net/en/News/world/2017/10/14/Trump-s-use-of-Arabian-Gulf-provokes-Rouhani.html>

Al-Azmeh, Aziz (1986): *Arabic Thought and Islamic Societies*. Routledge, New York and London; Croom Helm Ltd, Beckenham

Al-Jazeera (2011): *Crowds Attack Israel Embassy in Cairo*. <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2011/09/201199225334494935.html>

Al-Jazeera (2012): *Iran Warships »Dock in Syria's Tartous Port«*. <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2012/02/20122197221461654.html>.

Al-Jazeera (2015): *Saudi Arabia elects its first female politicians.* <http://www.aljazeera.com/news/2015/12/women-win-seats-landmark-saudi-arabia-elections-151213054750832.html>

Al-Jazeera (2017a): *Saudi Arabia, UAE, Egypt, Bahrain cut ties to Qatar.* June 5, 2017, <http://www.aljazeera.com/news/2017/06/saudi-arabia-uae-egypt-bahrain-cut-ties-qatar-170605031700062.html>

Al-Jazeera (2017b): *Sanafir and Tiran: Are they Egyptian or Saudi Arabia's?* June 13, 2017, <http://www.aljazeera.com/programmes/insidestory/2017/06/sanafir-tiran-egyptian-saudi-arabian-170613203605500.html>

Al-Jazeera (2017c): *Saudi Arabia princes detained, ministers dismissed,* November 5, 2017, <http://www.aljazeera.com/news/2017/11/saudi-ministers-national-guard-economy-dismissed-171104190619900.html>

Al-Katib, Ahmad (1997): *The Development Of Shī'ite Political Thought: From Shūrā To Wilāyat Al-Faqīh*, Al-Shura Publishing House For Research And Information.

Al-Mávardi, Abú Huszain Ali Ibn Muhammad Ibn Habīb al-Mávardi al-Baszri al-Bagdádi (1853): *Kitáb al-ahkám al-szultánijja*.

Al-Monitor (2014): *Iran Diversifies Its Palestinian Strategy.* <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/02/iran-palestinian-strategy-diversifies.html>

Al-Monitor (2015): *Egypt hopes economic conference will yield results.* <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/03/egypt-economic-conference-results-projects-investors.html>

Al-Monitor (2015): *The Islamic State's organizational structure one year in.* <http://www.al-monitor.com/pulse/security/2015/07/islamic-state-caliphate-ministries-armies-syria-iraq.html>

Al-Monitor (2017): *Not all Kurds on board with Kurdish independence vote.,* <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/08/sulaymaniyah--kurdistan-referendum-independence-iraq.html>

Al-mu'jam al-mufihris li-alfāz al-qur'ān al-karīm (é.n.), Beirut, Dār al-qalam,

Al-Rasheed, Madawi (2007): *Contesting the Saudi State. Islamic Voices from a New Generation*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne ...

Al-Tamimi, Aymenn Jawad (2016): *Observations on the new Islamic State video 'Structure of the Caliphate'*. Aymennjawad.org, <http://www.aymennjawad.org/2016/07/observations-on-the-new-islamic-state-video> .

A Miniszterek Tanácsáról szóló törvény, <https://saudiembassy.net/law-council-ministers> (Szaúd-Arábia)

A regionális kormányzásról szóló törvény, 1991. július 9., http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=336088

Amin, Samir (1978): *The Arab Nation: Nationalism and Class Struggle*. London, Zed Press.

Anderson, Lisa (1987): *The State in the Middle East and North Africa. Comparative Politics*, 20/1, 1–18.

Antonius, George (1965): *The Arab Awakening. The story of the Arab national movement*. Capricorn Books, New York.

Arab Republic of Egypt and the IMF. Updated June 13, 2017, <http://www.imf.org/external/country/egy/>

Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté (2014): *Kobane – eltérő érdekek és percepciók csatája*. Külügyi és Külgazdasági Intézet, KKI-Tanulmányok, [http://kki.gov.hu/download/7/51/c0000/NRE%20Kobane%20\(2\).pdf](http://kki.gov.hu/download/7/51/c0000/NRE%20Kobane%20(2).pdf).

Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté (2015): *Az Iszlám Állam – következmények*, KKI Tanulmányok 2015/1, http://kki.hu/assets/upload/KKI_Tanulmenyok_2015No_1_Arany-Rezsa-Szalai2.pdf

Arany Anett – N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté (2016): *Az Iszlám Állam kalifátusa. Az átalakuló Közel-Kelet* Budapest, Osiris Kiadó – KKI.

Arany, Anett – Mirkham, Hemim H. - N. Rózsa, Erzsébet – Zaccara, Luciano (2017): *What Are the Prospects for Kurdish Independence after the Referendum?* KKI 4:1, 2017/14,

<http://kki.hu/hu/szakmai-anyagok/kki-4-1/2017-14-what-are-the-prospects-for-kurdish-independence-after-the-referendum/422>

Arany János leveleskönyve (1982), Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Arkin, William M. (2012): *It's Official: CENTCOM Has Started Preparing for War*. William A. Arkin, <http://williamaarkin.wordpress.com/2012/03/19/its-official-centcom-has-started-preparing-for-war-with-iran/>.

Arutz Sheva (2014): *Rouhani: Jerusalem Should Be Liberated from Israel*. <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/177658#.VVCyYfntmko>

Ashour, Omar (2015): *Why does the Islamic State endure and expand?* IAI Working Papers, Istituto Affari Internazionali, <http://www.iai.it/sites/default/files/iaiw1552.pdf>

Az ENSZ Közgyűlésének 289 A (IV) számú határozata (1949. november 21.) a volt olasz gyarmatokról <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/051/08/IMG/NR005108.pdf?OpenElement>

Az ENSZ Közgyűlésének 387 (V) számú határozata (1950. november 17.) <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/059/85/IMG/NR005985.pdf?OpenElement>

Az örmény népirtás 1915, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=345:az-oermenynepirtas-1915&catid=42:nepirtasok&Itemid=210

Azoulay, Rivka (2015): *Islamic State franchising. Tribes, transnational Jihadi networks and generational shifts*. Clingendael, CRU report, https://www.clingendael.nl/sites/default/files/Rivka-Azoulay_Islamic_State_expansion_CRU_April2015.pdf

Badie, Bertand (2000): *The imported State*, Stanford University Press.

Baharai, Mostazah – Hasan, Muhammad Hanif (2014): *The Black Flag Myth: An Analysis from Hadith Studies*. Counter-Terrorism Trends and Analysis, 6/8, 15-20.

Balogh István (2013): *The Theory of “Strategic Blowback”. US Strategy Towards Iran 1993-2010*. Disszertáció. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/720/1/Balogh_Istvan.pdf

Balogh István (2010): *Létrejöh-e a monetáris unió az Öböl-menti Együttműködési Tanács tagállamai között? avagy az Európai Unió monetári integrációja mint modell*. In: Palánkai Tibor (szerk.): *Tanulmányok az európai integráció témaköréből*. Szombathely, Savaria University Press, 11-30.

Balogh László Levente (2011): *Állam és erőszak*. Politikatudományi Szemle, 20/1., 119–132.

Barrett, Roby C. (2016): *The collapse of Iraq and Syria: The end of the colonial construct in the Greater Levant*. JSOU Report, 16/1, MacDrill Air Force Base, Florida, http://jsou.socom.mil/JSOU%20Publications/JSOU16-1_Barrett_IraqSyria_final.pdf

Barnett, Michael (1996): *Sovereignty, nationalism, and regional order in the Arab state system*. In Thomas J. Biersteker – Cynthia Weber (eds.): *State sovereignty as social construct*. Cambridge, Cambridge University Press, 148–190.

Barzani, Masoud (2017): *Why It’s Time for Kurdish Independence*. Foreign Policy, <http://foreignpolicy.com/2017/06/15/masoud-barzani-why-its-time-for-kurdish-independence/>

Barzegar, Kayhan (2008): *Iran and the Shiite crescent: myths and realities*. The Brown Journal of World Affairs, vol. XV., Issue 1, Fall-Winter 2008, <https://www.brown.edu/initiatives/journal-world-affairs/151/iran-and-shiite-crescent-myths-and-realities>

BBC News (2005): *Last Saudi regions vote in polls*. http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/4468711.stm

BBC News (2014): *Syrian conflict: Untold misery of child brides*, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-28250471>

BBC (2015): *Islamic State NHS-style hospital video posted*. <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-32456789>

Bearman, Peri J. – Bianquis, Th. - Bosworth, Clifford E. - van Donzel, E. - Heinrichs, Wolfhart P. (eds.): *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden

Belkeziz, Abdelilah (2009): *The State in Contemporary Islamic Thought. A Historical Survey of the Major Muslim Political Thinkers of the Modern Era*. I. B. Tauris, London, New York

Ben-Dor, Gabriel (1983): *State and Conflict in the Middle East*. New York, Praeger.

Berkey, Jonathan P. (2003): *The Formation of Islam. Religion and Society in the Near East, 600–1800*. Cambridge University Press, Cambridge

Biersteker, Thomas J. – Weber, Cynthia (1996): *The social construction of state sovereignty*. In Thomas J. Biersteker – Cynthia Weber (eds.): *State sovereignty as social construct*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–22.

Black, Anthony (2011): *The History of Islamic Political Thought. From the Prophet to the Present*. Second edition, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Blanchard, Cristopher M. (2014): *Qatar: Background and U.S. Relations*. CRS Report RL31718, <https://fas.org/sgp/crs/mideast/RL31718.pdf>

Bloomberg (2014): *Extremist-ruled Mosul: Why some Iraqis are returning*. <http://www.bloomberg.com/news/articles/2014-06-16/why-some-iraqis-are-returning-to-mosul>

Bokorné Szegő Hanna (2006): *Nemzetközi jog*. Budapest, Aula Kiadó.

Boroujerdi, Mehrzad (ed.) (2013): *Mirror for the Muslim Prince. Islam and the Theory of Statecraft*. Syracuse University Press, Syracuse, New York

Bukhári Szahíhja (hadíszgyűjteménye), 4. kötet, 53. könyv, 384. hadísz, <http://www.usc.edu/schools/college/crcc/engagement/resources/texts/muslim/hadith/bukhari/053.sbt.html#004.053.384>

Bull, Hedley (2002): *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. Columbia University Press

Buzan, Barry – Waeuver, Ole - de Wilde, Jaap (1998): *Security. A new Framework of Analysis*. Lynne Rienner Publishers, Boulder&London.

Byman, Daniel (2016): *ISIS goes global. Fight the Islamic State by targeting its affiliates*. Foreign Affairs, <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/isis-goes-global>

CBS News (2012): *Iran's Khamenei: Nuclear Arms Use »Unforgivable«*. <http://www.cbsnews.com/news/irans-khamenei-nuclear-arms-use-unforgivable>

CBS Local (2013): *Obama: »All Options Are on the Table« with Iran*. <http://washington.cbslocal.com/2013/03/20/obama-all-options-are-on-the-table-with-iran/>;

Çetingüleç, Mehmet (2015): *Turkey foreign investment slowdown*, Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-foreign-investment-profile.html>

CFR (2016): *Does Iraq have a plan for after the Islamic State?* <http://www.cfr.org/iraq/does-iraq-have-plan-after-islamic-state/p38126>

Chams El-Dine, Chérine (2014): *Fragile Alliances in Egypt's PostRevolutionary Order*. SWP Comments, https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2014C46_chams_el_dine.pdf

Chapin Metz, Helen (ed.): *Libya: A Country Study*, Area Handbook Series, 1989

Chulov, Martin (2017): *I will return Saudi Arabia to moderate Islam, says crown prince*, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/24/i-will-return-saudi-arabia-moderate-islam-crown-prince>

CIA World Factbook – Egypt (2017). <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/eg.html>

CIA World Factbook – Libya (2017). <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ly.html>

CIA World Factbook – Saudi Arabia (2017). <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sa.html>

Clifton, Eli (2012): *Robert Gates: Attacking Iran Would Be a »Catastrophe«*. Think Progress, <http://thinkprogress.org/security/2012/03/22/449740/robert-gates-attacking-iran-would-be-a-catastrophe/?mobile=nc>.

Cohen, Amichai – Mimran, Tal – Shany, Yuval (2014): *The (legal) battle against the Islamic State*. The Israel Democracy Institute, <http://en.idi.org.il/analysis/articles/the-legal-battle-against-the-islamic-state/>

Constitution of the Islamic Republic of Iran, <http://www.irvl.net/IRAN-CONS.htm>

Cronin, Stephanie (2003): *The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah, 1921- 1941*, Routledge, First edition

Cummings, Sally N. – Hinnebusch, Raymond (2011): *Sovereignty after Empire*. Edinburgh, Edinburgh University Press.

Csicsmann László (ed.) (2010): *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten. Az államiság eltérő modelljei*. Budapest, Aula.

Csicsmann László (2013): *Authoritarian upgrading? The role of Islamist movements in the Arab Spring. A case study on the competitive Islamist parties in Egypt*. In Dévényi Kinga (ed.): *Studies on political Islam and Islamic political thought*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 297–316.

Csicsmann László – N. Rózsa Erzsébet (2013a): A Török Köztársaság az átalakuló Közel-Keleten. *Külügyi Szemle*, 12/1, 59–78.

Csicsmann László – N. Rózsa Erzsébet (2013b): The Minority Issue in the Middle East, with the Kurdish Community in Focus. In Matura Tamás (ed.): *Asian Studies 2014*. Budapest, Magyar Külügyi Intézet, 15–54.

Csicsmann, László – N. Rózsa, Erzsébet – Szalai, Máté (2017): *The MENA region in the global order: actors, contentious issues and integration dynamics*. Methodology and Concept Papers No. 4, 2-23. http://www.menaraproject.eu/wp-content/uploads/2017/11/menara_cp_4.pdf

Dabashi, Hamid (2013): *What happened to the Green Movement in Iran?* Al-Jazeera, 2013. június 12., <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/05/201351661225981675.html>

Daily News Egypt (2015): *500,000 Syrian refugees were received in Egypt: Al-Sisi.* <https://dailynewsegypt.com/2015/09/13/500000-syrian-refugees-were-received-in-egypt-al-sisi/>

Davutoğlu, Ahmet (2016): *Stratégiai mélység - Törökország nemzetközi helyzete.* Antall József Tudásközpont, Budapest.

De Bel-Air, Francoise (2016): *Migration Profile: Egypt.* Migration Policy Centre, Policy Brief 2016/01.

Dekmejian, R. Hrair (1998): *Saudi Arabia's Consultative Council.* Middle East Journal, Vol. 52., No. 2. (Spring, 1998), 204-218.

Delong-Bas, Natana J.: *Wahhabi Islam. From Revival and Reform to Global Jihad.* The American University in Cairo Press, Cairo, 2005

Der Spiegel (2013): *Interview with Egyptian Politician ElBaradei: 'This was not a coup'*, July 8, 2013, <http://www.spiegel.de/international/world/bild-909976-517809.html>

Dévényi Kinga (2009): *A taqiyya és a hiğra kérdései az andalúziai iszlámban.* KELETKUTATÁS 2009/tavaszi, 33-60.

Dévényi Kinga: *A muszlim kisebbségi lét problematikája a késő-középkori, kora-újkor Európában.* (2010) In: Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága.* Budapest, AULA, 149-186.

Diba, Bahman Aghai (2011): *Iran–Afghanistan: Water Dispute over Hirmand or Helmand River.* Iranian.com, <http://iranian.com/main/blog/diba/iran-afghanistan-water-dispute-over-hirmand-or-helmand-river.html>.

Diószegi István: *A nemzetek Európája*. In Diószegi István: *Üllő és kalapács. nemzetiségi politika Európában a XIX. században*, Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991

Dorsey, James M.: *Crown Prince Mohammed's vow to moderate Saudi Islam: Easier said than done*, <https://mideastsoccer.blogspot.com/2017/10/crown-prince-mohammeds-vow-to-moderate.html>

Dukhan, Haian (2014): *Tribes and tribalism in the Syrian uprising*. Syria Studies, 6/2, 1-28.

Durac, Vincent (2015): *The role of non-state actors in Arab countries after the Arab uprisings*. In: *IEMed Mediterranean Yearbook*, Barcelona, IEMed, 37-41

Egeresi Zoltán – Péntváltó Nikolett (2017): *Az AKP útja az elnöki rendszerről szóló népszavazásig: rezsimépítés Törökországban (2002–2017)*. SVKK Elemzések 2017/10, http://archiv.netk.uni-nke.hu/uploads/media_items/svkk-elemzesek-2017-10-az-akp-utja-az-elnoki-rendszerről-szóló-népszavazásig-egeresi-z-péntváltó-n.original.pdf

Egypt Independent (2015): *Government predicts decline in Suez Canal's GDP share*, March 30, 2015, <http://www.egyptindependent.com/government-predicts-decline-suez-canal-s-gdp-share/>

Egypt Population 2017. <http://worldpopulationreview.com/countries/egypt-population/>

Egypt – Population – Net migration rate. <https://knoema.com/atlas/Egypt/topics/Demographics/Population/Net-migration-rate>

Ehteshami, Anoushiravan – Murphy, Emma C.: *Transformation of the Corporatist State in the Middle East*. *Third World Quarterly*, Vol. 17, No. 4, *The Developmental State?: Democracy, Reform and Economic Prosperity in the Third World in the Nineties* (1996), pp. 753-772

EIA (2015): *Electric Power Monthly*. <http://www.eia.gov/electricity/monthly/>.

Eisenstadt, Michael –Khalaji, Mehdi (2011): *Nuclear Fatwa. Religion and Politics in Iran's Proliferation Strategy*. The Washington Institute for Near East Policy, Policy Focus, No. 115. <http://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/PolicyFocus115.pdf>.

Elhousseini, Fadi (2016): *Russia is officially in the region as a new order begins*, 05 January 2016, <https://www.middleeastmonitor.com/articles/middle-east/23183-russia-is-officially-in-the-region-as-a-new-order-begins>

Entessar, Nader (2006): *Kurdish Ethnonationalism: Politics and Identity in the Middle East*. Boulder&London, Lynne Rienner Publishers.

Erlanger, Steven (2010): *Israel Intends to Build Civilian Nuclear Plants*. The New York Times, http://www.nytimes.com/2010/03/10/world/middleeast/10nukes.html?_r=1

Esposito, John L. (ed.) (1995): *The Oxford Encyclopaedia of the Modern Islamic World*, Oxford University Press, Oxford.

European Union External Action (2013): *Joint Plan of Action*. http://eeas.europa.eu/statements/docs/2013/131124_03_en.pdf

Fact sheet: About the Kurdistan Regional Government. Kurdistan Regional Government. <http://cabinet.gov.krd/p/p.aspx?l=12&p=180>

Falk, Richard (2015): *A new world order? ISIS and the Sykes-Picot backlash*. Foreign Policy Journal, <http://www.foreignpolicyjournal.com/author/richard-falk>

Fodor, Pál: *Az oszmán-török identitás változásai (14-17.század)*. In: Ács, Pál – Székely, Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest, 2012, 13-39.

Foreign Policy (2015): *Iraqi tribes announce support for Islamic State, new attacks in Syria*. <http://foreignpolicy.com/2015/06/05/iraqi-tribes-announce-support-for-islamic-state-new-attacks-in-syria>

Fulda, Gerhard (2017): *Vorherrschaft im Nahen Osten? Zenith*, <https://magazin.zenith.me/de/politik/iran-und-saudi-arabien>

Fürtig, Henner (ed.) (2014): *Regional Powers in the Middle East. New Constellations after the Arab Revolts*. Palgrave MacMillan, New York

Gárdonyi Géza: Egri csillagok, 3. könyv – A rab oroszlán,

<http://mek.oszk.hu/00600/00656/html/03.htm#3>

Gartenstein-Ross, Daveed – Fritz, Jason – Moreng, Bridget – Barr, Nathaniel (2015): *Islamic State vs. al-Qaeda. Strategic dimensions of a patricidal conflict*. New AMerica International Security,

https://static.newamerica.org/attachments/12103-islamic-states-vs-al-qaeda/ISISvAQ_Final.e68fdd22a90e49c4af1d4cd0dc9e3651.pdf

Gaub, Florence – Pawlak, Patryk (2013): *Sykes-Picot and Syria*. European Union Institute for Security Studies, http://iss.europe.eu/uploads/media/Alert_34-Sykes-Picot_and_Syria.pdf

Gause, Gregory F. III: *Saudi Arabia in the New Middle East*. Council on Foreign Relations, Council Special Report No. 63, December 2011

Gazdik Gyula (2005): *A közel-keleti térség*. In: Anderle Ádám – Németh István: *A 20. század egyetemes története, II. kötet: Európán kívüli országok*. Budapest, Osiris Kiadó, 272-294.

Gazdik Gyula (2017): *Fejezetek Egyiptom modern kori történetéből 1805-2013*. Budapest, Dialógus Campus Kiadó.

Gazsi Dénes: *Irán: »Irak csak ürügy volt, a valódi célpont mi vagyunk«*. Kül-Világ, Vol. 2. No. 4. (2005). <http://epa.oszk.hu/00000/00039/00007/pdf/gazsi.pdf>

Gerges, Fawaz A. (2014): *ISIS and the Third Wave of Jihadism*. Current History, 113/767, 339-343.

Ghanem-Yazbeck, Dalia (2016): *The female face of Jihadism*. In Amal Moukhtar (ed.): *Terrorist threat in the Euro-Mediterranean region*. EuroMeSCo Joint Policy Study, EuroMeSCo, 43-69

Gharib, Ali (2012): *Romney Advisor Bolton Cheers for Iran Diplomacy to Fail: »Fortunately« There Was No Breakthrough. Think Progress*. <http://thinkprogress.org/security/2012/06/05/495088/bolton-fortunately-no-breakthrough-iran-talks/>.

Global Politics (2015): *The Islamic State: Balancing the Islamic and tribal identities*.
<http://global-politics.co.uk/wp/2015/08/19/the-islamic-state-balancing-the-islamic-and-tribal-identities/>

Global Risks Insight (2014): *4 challenges facing Egypt's new president Sisi*. June 17, 2014,
<http://globalriskinsights.com/2014/06/4-challenges-facing-egypts-new-president-sisi/>

Globes (2011): *Israel Will Not Have a Nuclear Power Plant in the Next 20-30 Years*.
<http://www.globes.co.il/serveen/globes/docview.asp?did=1000695974&fid=1725>

Gordon, Michael R. (2015): *John Kerry Wins Gulf States' Cautious Support for Iran Deal*.
The New York Times, <https://www.nytimes.com/2015/08/04/world/middleeast/gulf-states-cautiously-support-iran-nuclear-deal.html>

Grant, Thomas D. (1999): *Defining statehood: the Montevideo Convention and its discontents*. *Columbia Journal of Transnational Law*, 37/2, 403–457.

Goldschmidt, Arthur Jr – Johnston, Robert (2004): *Historical Dictionary of Egypt*, Revised Edition, The American University in Cairo Press.

Gibb, Hamilton A. R. (1970): *The Heritage of Islam in the Modern World (I)*. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 1. No. 1 (Jan. 1970), <http://www.jstore.org/stable/162062>

Goldziher (é.n.): *Az iszlám rövid története* – a reprint

Goldziher Ignác (1980): *A sivatag vallása és az iszlám*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Goldziher, Ignaz: *On the development of the hadith*, in *Muslim Studies (Mohammedanische Studien)*, vol. 2., Aldine-Atherton-Chicago-New York, State University of New York Press, 1971, <https://www.scribd.com/doc/94082289/Goldziher-Muslim-Studies-2>

Grand Ayatollah Sayyid Ali Khamenei (2013): *Supreme Leader's Speech at Imam Ridha's (a.s.) Shrine*.
http://english.khamenei.ir/index.php?option=com_content&task=view&id=1760&Itemid=4.

Gulf News (2011): *'Poll shows Iran has lost Arab support'*, Gulf News, August 3, 2011,
<http://gulfnews.com/news/region/iran/poll-shows-iran-has-lost-arab-support-1.846469>

Haddad, Mahmoud (1997): *Arab Religious Nationalism in the Colonial Era: Rereading Rashīd Riḍā's Ideas on the Caliphate*. Journal of the American Oriental Society, Vol. 117, No. 2 (Apr. - Jun., 1997), 253-277.

Halmosy Dénes (1985): *Nemzetközi szerződések 1945-1982*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Hashimi, Sohail H.: „dawla” in Richard C. Martin (Editor in Chief) (2004): *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, Macmillan Reference USA.

Hassan, Mona (2016): *Longing for the lost caliphate. A trans-regional history*. Princeton University Press, Princeton and London

Hayes, Louis D. (2014): *The Islamic State in the post-modern world*. Surrey – Burlington, Ashgate Publishing Company

Hermann, Rainer (2015): *Az Iszlám Állam. A világi állam kudarca az arab világban*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Holt, P. M. – Lambton, Ann K. S. – Lewis, Bernard (1970): *The Cambridge History of Islam*. Cambridge University Press, Cambridge, vol. 1A

Hopkins, Nicholas S. – Ibrahim, Saad Eddin (eds) (1997): *Arab Society. Class, Gender, Power and Development*. The American University in Cairo Press, Cairo.

Hourani, Albert (2013): *A history of the Arab peoples*. London, Faber and Faber.

Huntington, Samuel P. (2002): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Hussain, Asaf (1984): *Political Perspectives on the Muslim World*. MacMillan, London

Hussain, Meinhaj (2011): *21st Century Islamic State. A Handbook to an Islamic State Today*. GrandeStrategy Press.

IAEA (2017): *IAEA and Iran: Chronology of Key Events*.
<https://www.iaea.org/newscenter/focus/iran/chronology-of-key-events>

Ibn Khaldún (1995): *Bevezetés a történelembe* [Al-Muqaddima], ford. SIMON Róbert, Budapest, Osiris Kiadó

Ibn Tajmijja (é.n.): *Al-szijásza al-sar'ijja fi-iszláh al-rá'i va-l-ra'ja*. Dár 'ilm al-funún

ICG S.A. (2004) *Backgrounder: Who are the Islamists?* ME Report No. 31, September 21, 2004

Imam Feisal Abdel Rauf (2015): *Defining Islamic Statehood. Measuring and Indexing Contemporary Muslim States*, Palgrave Macmillan, New York

Inbar, Efraim (2016): *The Destruction of Islamic State is a Strategic Mistake*. BESA Center Perspectives Paper No. 353, August 2, 2016, <https://besacenter.org/perspectives-papers/destruction-islamic-state-strategic-mistake/>

Index (2013): *Akik felgyújtották magukat a nemzetért*. http://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/03/02/akik_felgyujtottak_magukat_a_nemzetert

Index mundi: *Net migration rate (migrant(s)/1,000 population) – Egypt*, <http://www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=eg&v=27>

INSS (2011): *Arms Control in a Changing Middle East* című konferencia. <http://www.inss.org.il/events.php?cat=335&incat=&read=5689>

INSS (2012): *PM Netanyahu Addresses Institute for National Security Studies*. [http://www.inss.org.il/upload/\(FILE\)1338457436.PDF](http://www.inss.org.il/upload/(FILE)1338457436.PDF)

Institute for the Study of War (2015): *ISIS Sanctuary*. http://www.understandingwar.org/sites/default/files/ISIS_Sanctuary_Map_3APRIL15%20%281%29.pdf

Iran – Constitution. <http://www.servat.unibe.ch/icl/ir000000.html>

Iran Population 2017. <http://worldpopulationreview.com/countries/iran-population/>

Iran Toasts of the President and the Shah at a State Dinner. December 31, 1977. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=7080>

Iraq-Kurd Clash Cuts Oil Output at Disputed Kirkuk Fields.

<https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-10-17/iraq-kurd-clash-cuts-oil-output-at-disputed-kirkuk-fields>

ISIS Debuts New Currency In Lengthy Propaganda Video, 2015.szeptember 1,

https://www.huffingtonpost.com/entry/isis-new-currency_us_55e5a8b9e4b0aec9f3546ea5

Islam for Mankind (2016): *Black banners from Khurasan (Afghanistan) to Jerusalem.*

<http://www.islamformankind.net/Islamic%20Prophecies/Black%20from%20Khurasan%20Afghanistan%20to%20Jerusalem.html>

[J. Nagy László \(1997\): *Az arab országok története a XIX-XX. században.* Eötvös Kiadó, Budapest.](#)

J. Nagy László (2014): *A Magreb-országok története a 20. században.* JATE Press, Szeged.

Jackson, Robert H. (1990): *Quasi-states: Sovereignty, international relations, and the third world.* Cambridge – New York, Cambridge University Press.

Jankowski, James – Gershoni, Israel (eds) (1997): *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East.* Columbia University Press

Jankowski, James P. (é. n.): *Islamic Views of Ethnicity and Race – Bibliography.*
<http://science.jrank.org/pages/7674/Islamic-Views-Ethnicity-Race.html#ixzz52SVJF7DB>

Jany János (2006): *Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza.* Budapest, Gondolat

Jany János (2017): *A 'darúra' (kötelesség) és a 'maszlaha' (közjó) fogalma az iszlám jogban* című monográfiáját. (megjelenés alatt)

Joffé, George (2017): *Party dualities: Where does political Islam go now?* Mediterranean Politics, November 2017, 1-19.

George Joffé (2017): States and Caliphates. *Geopolitics*, Published online: 19 Jul 2017

JPost (2012): *Nuclear Energy for All, Nuclear Weapons for None*.

<http://www.jpost.com/Video-Articles/Video/Nuclear-energy-for-all-nuclear-weapons-for-none>,

Jwaideh, Wadie (2006): *Kurdish National movement. Its origins and development*. Syracuse University Press, New York, 291.

Qaddáfi, Muammar (1981?): *A Zöld Könyv. Kiadta a Líbiai Arab Népi Szocialista Dzsamáhirijja Népi Irodája*, Budapest, 1981

Kekeyi, Saeed: *'Kurds, Oil and International Political Economy'*, <http://www.kurdishaspect.com/doc061410SK.html>

Kamel, Lorenzo (2016): *Artificial nations? The Sykes-Picot and the Islamic State's narratives in a historical perspective*. Studio de Storia Contemporanea, http://www.studistorici.com/wp-content/uploads/2016/03/03_KAMEL.pdf

Kamel, Lorenzo (2017): *The Frailty of Authority. Borders, Non-State Actors and Power Vacuums in a Changing Middle East*. The German Marshall Fund

Kamrava, Mehran (2005): *The Modern Middle East*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.

Karasapan, Omer (2016): *Who are the 5 million refugees and immigrants in Egypt?* Future Development, Oct 4, 2016, <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2016/1/04/who-are-the-5-million-refugees-and-immigrants-in-egypt>

Kardos Gábor (2007): *Kisebbségek: konfliktusok és garanciák*, Gondolat Kiadó, Budapest

Kerr, Malcolm H. (1966): *Islamic Reform. The Political and Legal Theories of Muhammad^c Abduh and Rashīd Ridā*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles

Kessler, Glenn (2011): *„Did Ahmadinejad Really Say Israel Should Be »Wiped off the Map«?* The Washington Post, http://www.washingtonpost.com/blogs/fact-checker/post/did-ahmadinejad-really-say-israel-should-be-wiped-off-the-map/2011/10/04/gIQABJIKML_blog.html

Khalidi, Rashid (1991): '*Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment*' In: Khalidi, Rashid et al. (eds): *The Origins of Arab Nationalism*. Columbia University Press, New York

Khamenei ajatollah honlapja (2017): *Gen. Soleimani congratulates Ayatollah Khamenei and Muslims on ISIS termination*. November 21, 2017, <http://english.khamenei.ir/news/5283/Gen-Soleimani-congratulates-Ayatollah-Khamenei-and-Muslims-on>

Khoury, Rami G. (2017): *Trump, Jerusalem, and a dispensable Arab region*. rights@agenceglobal.com

Kardos Gábor (2007): *Kisebbségek: Konfliktusok és garanciák*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Kardos Gábor – Lattmann Tamás (szerk.) (2010): *Nemzetközi jog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest

Kántor Zoltán (2014): *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.

Karpat, Kemal H. (2001): *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford, Oxford University Press.

Kechichian, Joseph A. (2016): *Will Tehran Cease and Desist?* King Faisal Center for Research and Islamic Studies, <http://www.kfcris.com/en/news/read/16>

Kessler, Glenn (2011): *Did Ahmadinejad Really Say Israel Should Be »Wiped off the Map«?*. The Washington Post, http://www.washingtonpost.com/blogs/fact-checker/post/did-ahmadinejad-really-say-israel-should-be-wiped-off-the-map/2011/10/04/gIQABJIKML_blog.html

Kicsi Valéria – N. Rózsa Erzsébet (2005): *A török identitás néhány aspektusa és hatása Ankara külpolitikájára*. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 147–178

Király István Mihály (2017): *Szaúd Arábia és Irán katonai képességeinek, védelmi iparának és védelmi költségvetésének összehasonlító elemzése*. kézirat

Kiss J. László (2009): *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris.

Kohn, Margaret: Afghānī on Empire, Islam, and Civilization. *Political Theory*, Vol. 37, No. 3 (June 2009), pp. 398-422

Korán (1987). Helikon Kiadó, Budapest

Kovács, Attila (2015): *The 'New Jihadists' and the Visual Turn from al-Qa'ida to ISIL/ISIS/Da'ish*. BiztPol Affairs, 2/3, 47-69.

Körösényi András (szerk.) (2015): A magyar politikai rendszer – negyedszázad után. Osiris – MTA TK, Budapest

Kurdistan's geography and climate. Kurdistan Regional Government.
<http://cabinet.gov.krd/p/p.aspx?l=12&s=020000&r=303&p=213>

Kuznetsov, Vassily (2015): *The Islamic State: Alternative statehood?* Russia in Global Affairs, <http://eng.globalaffairs.ru/number/The-Islamic-State-Alternative-Statehood-17876>

Lambton, Ann K. S. (1981): *State and Government in Medieval Islam. An Introduction to the Study of Islamic Political Theory*. Routledge Curzon

Lewis, Bernard (1988): *The Political Language of Islam*. Chicago and London, The University of Chicago Press.

Lewis, Bernard (1998): *Multiple identities in the Middle East*. Phoenix.

LobeLog (2014): »Bad Deal« Better than »No Deal«? <http://www.lobelog.com/bad-deal-better-than-no-deal/>;

Madzslisz al-súra <https://www.saudiembassy.net/majlis-al-shura-consultative-council>

Maróth Miklós (ed.) (2009): *Az iszlám politikaelmélete. Terminológiai vizsgálat* Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete.

Maróth Miklós (2013): *Iszlám és politikaelmélet* [Islam and political theory]. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Martin, Richard C. (Editor in Chief) (2004): *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, Macmillan Reference USA

McElroy, Damien (2007): *Kurdish guerillas launch clandestine war in Iran*. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1562707/Kurdish-guerillas-launch-clandestine-war-in-Iran.html>

Mearsheimer, John –Walt, Stephen (2006): „*The Israel Lobby*”. London Review of Books, Vol. 28. No. 6. <http://www.lrb.co.uk/v28/n06/john-mearsheimer/the-israel-lobby>.

Meg-nem-támadási szerződés Afganisztán, Irán, Irak és Törökország között, 1937. július 8., Teherán, in Lugosi Győző (szerk.) (1989): *Dokumentumok a Közel- és Közép-Kelet történetéhez (1914-1980)*, Tankönyvkiadó, Budapest, 157-159.

Middle East Eye (2015): *All Options Including Military on the Table for Iran: Israeli Minister*. www.middleeasteye.net/news/all-options-including-military-table-iran-israeli-minister-1338992982#sthash.ZxAs4cKH.dpuf.

Middle East Eye (2016): *300 civilians executed by Iraqi militias during Fallujah fighting: activists*. <http://www.middleeasteye.net/news/shia-militias-accused-torturing-sunni-civilians-near-fallujah-1366057542>

Middleton, John – Tait, David (1958): *Tribes without Rulers. Studies in African Segmentary System*. Humanities Press, New York

Milton, Daniel – al-`Ubaydi, Muhammad (2015): *Pledging Bay'a: A Benefit or Burden to the Islamic State?* CTC Sentinel, 8/3, 1-6.

Mitnick, Joshua (2015): [*Netanyahu Calls Iran Deal 'Historic Mistake'*](#). The Wall Street Journal, July 14, 2015

Montagu, Caroline (2015): *Civil Society in Saudi Arabia: The Power and Challenges of Association*. London, Chatham House.

Mukhtar, A. et al.: *Terrorist Threat in the Euro-Mediterranean Region*, <http://www.euromesco.net/images/papers/joint%20policy%20study%203.pdf>

Mühlberger, Wolfgang (2015): *The state of Arab statehood. Reflections on failure, resilience and collapse*. Euromesco Papers 26, <http://euromesco.net/images/papers/euromesco26.pdf>.

N. Rózsa Erzsébet (2005): *Békefenntartási törekvések a Perzsa-/Arab-öböl térségében*. In: Beszteri Béla – Vizi László Tamás (szerk.): *Béketeremtés – békefenntartás*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 285-291.

N. Rózsa Erzsébet: *Az iraki konfliktus és a tágabb Közel-Kelet*, *Külügyi Szemle* 2007/2–3, 152–199.

N. Rózsa Erzsébet (2009): *Gáza előtt, Gáza után – a gázai intervenció regionális és nemzetközi összefüggései*. MKI-tanulmányok, No. 1. http://kki.gov.hu/download/6/e9/b0000/Tanulmanyok_2009_01_%5B%20BAj_publik%C3%A1ci%C3%B3_%5D.pdf.

N. Rózsa Erzsébet (2010): *Muszlim kisebbségek Közép-Európában, avagy Közép-Európa különlegessége*. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában: Az európai muszlim közösségek differencialtsága*. Budapest, Aula, 405–446.

N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté (2016): *Az iráni-szaúdi hidegháborús konfliktus értelmezése*. Külügyi és Külgazdasági Intézet, KKI-Tanulmányok, http://kki.hu/assets/upload/1_KKI-tanulmany_IRI_SYR_N_Rozsa-Szalai_20160121.pdf

N. Rózsa Erzsébet – Tüske László (2005): *Az arab identitás kérdőjelei*. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.) (2005): *Nemzeti identitás a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Teleki Alapítvány, Budapest, 27-66.

N. Rózsa Erzsébet (2005): *Evolúció és revolúció az Iráni Iszlám Köztársaság külpolitikájában*. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005, 111-145.

N. Rózsa Erzsébet (2010): *Az Iráni Iszlám Köztársaság – a síita modernizációs kísérlet*. In: Csicsmann László (szerk.): *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten. Az államiság eltérő modelljei*. Grotius Könyvtár No. 3., Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet, 2010, 251-274.

N. Rózsa Erzsébet (2011): *9/11 és az arab világ*, MKI Tanulmányok 2011/24, <http://www.hiia.hu/pub/default.asp?y=2011&t=1>

N. Rózsa, Erzsébet (2015): *Az arab tavasz. A Közel-Kelet átalakulása*. Budapest, Osiris Kiadó – KKI.

Nakhleh, Emile: Saudi Arabia And Qatar: Tribal Feud With Regional And Global Implications. Lobe Log, June 7, 2017, <https://lobelog.com/saudi-arabia-and-qatar-tribal-feud-with-regional-and-global-implications/>

Nasr, Seyyed Vali Reza (2001): *Islamic Leviathan. Islam and the Making of State Power*. Oxford, Oxford University Press

Nelson, Brian (2006): *The making of the modern state. A theoretical evolution*. New York, Palgrave MacMillan

The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World (1995), Oxford, The Oxford University Press.

Népszabadság online (2010): *Izraeli kémrepülők »gyakoroltak« a magyar légtérben*. http://nol.hu/kulfold/izraeli_lehallgato_kemrepulok_magyar_legterben_-588801

NPR (2006): *Sectarian Violence Erodes Sistani's Influence in Iraq*. <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=6649975>.

NTI (2013): *Bushehr Nuclear Power Plant (BNPP)*. <http://www.nti.org/facilities/184/>.

Nuclear Threat Initiative, www.nti.org

Nuclear Threat Initiative – Libya. <http://www.nti.org/country-profiles/libya/chemical/>

NZ Herald (2014): *Caliph: Muslims can conquer Rome*. http://m.nzherald.co.nz/al-qaeda/news/article.cfm?c_id=36&objectid=11286447

Ollivant, Douglas A. (2015): *Iraq after the Islamic State: Politics rule*. War on the Rocks, <http://warontherocks.com/2015/02/iraq-after-the-islamic-state-politics-rule/>

Osman, Tarek (2011): *The Case for Egyptianism*, The Cairo Review of Global Affairs, May 24, 2011, <http://www.aucegypt.edu/GAPP/CairoReview/Pages/articleDetails.aspx?aid=59>

Parsi, Trita (2007): *Treacherous Alliance. The Secret Dealings of Israel, Iran and the U.S.* New Haven – London: Yale University Press.

Péczei Anna (2015): *Az amerikai törvényhozás és az iráni nukleáris kérdés, avagy a »kéretlen nyolcadik« tárgyalópartner*. Antall József Research Center Elemzések 2015/E.01, <http://www.ajrcbudapest.org/#!elemzesek/ch01>

Peterson, J. E.(2003): *Historical Dictionary of Saudi Arabia. Second Edition*. The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland, and Oxford

Pew Research Center (2011): *How many Christians are there in Egypt?* <http://www.pewresearch.org/2011/02/16/how-many-christians-are-there-in-egypt/>

Piscatori, James (2013): *Managing God's Guests: The Pilgrimage, Saudi Arabia and the Politics of Legitimacy*. In Dresch, Paul –Piscatori, James (eds): *Monarchies and Nations. Globalisation and Identity in the Arab States of the Gulf*. 2nd edition, I. B. Tauris, London, New York

Podeh, Elie: The "bay'a": Modern Political Uses of Islamic Ritual in the Arab World. *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 50, Issue 1 (2010), pp. 117-152

Poirson, Timothy – Oprisko, Robert L. (eds) (2014): *Caliphates and Islamic Global Politics*. E-International Relations. Bristol

Rabinovich, Itamar (2014): *The end of Sykes-Picot? Reflections on the prospects of the Arab state system*. Brookings Institution, Middle East memo. <https://www.brookings.edu/research/the-end-of-sykes-picot-reflections-on-the-prospects-of-the-arab-state-system/>

Radu, Michael S. (ed.)(2003): *Dangerous Neighborhood: Contemporary Issues in Turkey's Foreign Relations*. Transaction Publishers, New Brunswick and London.

Ramadan, Tariq (2012): *The Arab Awakening. Islam and the New Middle East*. Penguin Books, London

Ramadan, Tareq A. (2016): *The 'Islamic State': statehood as geo-political objective, Islam as lexicon for legitimization*. US Arab Radio, <http://www.uschaammedia.com/section/opinions/the-islamic-state-statehood-as-geo-political-objective,-islam-aslexicon-for-legitimation-1> és https://pdflegend.com/queue/the-islamic-state-statehood-as-geo-political-objective-islam-as-lexicon-for-legitimation-_59ff05c8d64ab29c64197e85_pdf?queue_id=5a4556e6d64ab291b793932d

Ramezani, Alireza (2017): *New Iranian jobs plan faces major obstacles*. Al-Monitor, 13 July, 2017, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/07/iran-rouhani-comprehensive-jobs-plan-unemployment.html>

Report: Saudi Arabia is willing to abandon Palestinians to make deal with Israel against Iran. The Independent, December 1, 2017, <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/saudi-arabia-palestinians-support-israel-deal-iran-opposition-a8085026.html>

Resolution 1973 (2011), https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf

Reuters (2015): *Egypt sees Suez Canal zone making up 30-35 pct of economy – minister*, March 5, 2015, <http://www.reuters.com/article/egypt-canal-minister-idUSL5N0W74WT20150305>

Reuters (2017a): *Egypt extends participation in Yemen conflict*, January 22, 2017, <http://www.reuters.com/article/us-yemen-security-egypt-idUSKBN1560RS>

Reuters (2017b): *Saudi Arabia restores perks to state employees, boosting markets*, 2017. ápr. 22., <https://www.reuters.com/article/us-saudi-economy/saudi-arabia-restores-perks-to-state-employees-boosting-markets-idUSKBN17O0NL>

Reuters (2017c): *Saudi Aramco IPO on track for 2018: officials*. October 5, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-oil-opec-russia-saudi-aramco/saudi-aramco-ipo-on-track-for-2018-officials-idUSKBN1CA0SI>

Revkin, Mara (2016a): *ISIS' social contract*. Foreign Affairs, <https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2016-01-10/isis-social-contract>

Revkin, Mara (2016b): *The legal foundations of the Islamic State*. Center for Middle East Policy of the Brookings Institution, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Brookings-Analysis-Paper_Mara-Revkin_Web.pdf.

'*Revolution Won, Top Libyan Official Vows a New and More Pious State*', The New York Times, 2011. október 23., <http://www.nytimes.com/2011/10/24/world/africa/revolution-won-top-libyan-official-vows-a-new-and-more-pious-state.html?pagewanted=all&r=0>

Robinson, Glenn E. (2004): *Hamas as a social movement*. In Quintan Wiktorovitz (ed.): *Islamic activism. A social movement theory approach*. Indiana, Indiana University Press, 112-143

Rosenthal, Erwin I. J. (1962): *Political Thought in Medieval Islam*. Cambridge University Press, Cambridge

Rostoványi Zsolt (1998): *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Budapest, Aula.

Rostoványi Zsolt (2011): *A Közel-Kelet története*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Roy, Olivier (1994): *The failure of political Islam*. Cambridge Harvard University Press.

Roy, Olivier (2004): *Globalized Islam. The search for the new Ummah*. New York, Columbia University Press.

Roy, Olivier (2015): *Il contesto regionale*. In *Il Medio Oriente che cambia*. Centro Italiano per la Pace Medio Oriente & European Council on Foreign Relations, 8–15. E-book formában elérhető:

http://www.cipmo.org/export/sites/Cipmo/pubblicazioni/ebook/ebook_medio_oriente_che_cambia.pdf

RT (2012): *Iran Poses No »Existential Threat« to Israel – ex-Mossad Chief*. <http://www.rt.com/news/iran-israel-nuclear-threat-557/>.

Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest

Saleh, Mohamed (2006): *A Pre-Modern Middle-Eastern Population Brought to Light: Digitization of the 1848 and 1868 Egyptian Individual-Level Census Records*.
<http://paa2011.princeton.edu/papers/110023>

Schieder, Jessica (2012): *Representatives Demand Study on Consequences of War with Iran*. NIAC,
http://www.niacouncil.org/site/News2?page=NewsArticle&id=8278&security=1&news_iv_ctrl=-1

Seidel, Jamie (2015): *The apocalyptic prophecy behind Islamic State's death cult*. News.com.au, <http://www.news.com.au/world/the-apocalyptic-prophecy-behind-islamic-states-death-cult/news-story/e28d3e633341c2db7f7c1e8d3f957f2b>

Sèvres-i békeszerződés (1920) 62. és 64. cikke,
http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260

Shafak, Elif (2012): *A város tükrei*. Európa Könyvkiadó, Budapest

Shany, Yuval – Cohen, Amichai – Mimran, Tal (2014): *ISIS: Is the Islamic State Really a State?* Israel Democracy Institute, <https://en.idi.org.il/articles/5219>

Sharabi, Hisham (1988): *Neopatriarchy A theory of Distorted Change in Arab Society*. Oxford, Oxford University Press.

Siddiqui, Abdul Hamid (2016): *Pertaining to the conquest of Constantinople and the appearance of the Dajjal and Descent of Jesus, son of Mary (Jesuschrist)*. Fordítás. The Only Quran, <http://www.theonlyquran.com/hadith/Sahih-Muslim/?volume=41&chapter=9>

Simon Róbert (1975): *A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Simon Róbert (2014): *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qá'idáig*. Budapest, Corvina.

Simon Róbert (2016): *Politika az iszlámban. A muszlim társadalom anatómiája*. Budapest, Corvina.

Site Intelligence Group Blog (2015): *Interactive Map: The Islamic State's Global Network of Pledged and Supporting Groups*. <http://news.siteintelgroup.com/blog/index.php/entry/360-interactive-map-the-islamic-state-%E2%80%99s-global-network-of-pledged-and-supporting-groups>

Skocpol, Theda (1979): *States and Social Revolutions: A Comparative analysis of France, Russia and China*. New York, Cambridge University Press

Soler, Eduard (2017): *Liquid alliances in the Middle East*. Notes Internacionals No. 169, CIDOB, Barcelona, https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionals/n1_169/liquid_alliances_in_the_middle_east

Somodiová, Katarina: *A mandeuskok Iránban és Európában*. (megjelenés alatt)

Spiegel Online International (2015): *Opinion: A Bad Deal with Iran Is Better than None*. <http://www.spiegel.de/international/world/german-green-party-member-on-need-for-iran-deal-a-1026451.html>.

Stachota, Krzysztof (2015): *The Middle East in the shadow of the Islamic State*. Centre for Eastern Studies, http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_52_middle-east-in-shadow_net.pdf

Steunebrink, Gerrit (2008): *Sovereignty, the Nation State and Islam*. Ethical Perspectives, 15/1, 7–47.

Summaries for the Intelligence Authorization Act for Fiscal Year 2013, Library of Congress Summary „H.R. 5743 Intelligence Authorization Act”. <http://www.govtrack.us/congress/bills/112/hr5743>

Szalai Máté: *Létező fenyegetés vagy kitalált ellenség? A Khorászán-csoport szerepe az amerikai külpolitikai diskurzusban 2014 őszén*. Nemzet és Biztonság, 2015/3, pp. 33–52.

http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/nb_2015_3_05_szalai_mate_-_letezo_fenyegetes_vagy_kitalalt_ellenseg_khoraszan_csoport.pdf

Szalai Máté (2017): *Diplomáciai válság a Perzsa-öbölben. Katar elszigetelésének kísérlete*. KKI Elemzések 2017/11, <http://kki.hu/hu/szakmai-anyagok/kki-elemzesek/diplomaciai-valsag-a-perzsa-obolben-katar-elszigetelesenek-kiserlete/127>

Szalai Máté (2017): *A katari válság első fél éve (2.) Regionális és nemzetközi következmények*. KKI Elemzések 2017/42, <http://kki.hu/hu/szakmai-anyagok/kki-elemzesek/a-katari-valsag-elso-fel-eve-2-regionalis-es-nemzetkozi-kovetkezhmenyek/454>

Szombathy, Zoltán (2003): *The Roots of Arabic Genealogy. A Study in Historical Anthropology*. Piliscsaba, The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies.

Takács Péter (2015): *Az „Iszlám Állam” államiségának problémái*. Jog, Állam, Politika, 7/4, 47-77.

Tamás Gábor: *Muktadá al-Szadr: iraki politikus vagy muszlim teológus?* Előadás az MTA-ELTE NATO Információs és Kutatóközpont és a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszéke által szervezett Az iszlám világ a modern korban című konferencián, 2004.október 15-én

Tálas Péter - N. Rózsa Erzsébet: *Az iráni atomprogram körüli vitáról*, SVKK Elemzések, 2006/1, <http://www.kulugyiintezet.hu/kulpol/kiadvany/tli-svkk/2006-01.pdf>

Taştekin, Fehim (2014): *Turkey sidelined by its Arab Spring policies*. Al-Monitor, 2014. március 24., <http://www.al-monitor.com/pulse/politics/2014/03/turkey-arab-spring-syria-policies-sidelined.html>

Taştekin, Fehim (2015): *Erdoğan's Africa tour*, Al-Monitor, 2015. január 28., <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/01/turkey-erdogan-islamic-leadership-africa.html>

Telhami, Shibley (2010): *2010 Arab Public Opinion: Results of Arab Opinion Survey Conducted June 29-July 20, 2010*. <https://www.brookings.edu/research/2010-arab-public-opinion-poll-results-of-arab-opinion-survey-conducted-june-29-july-20-2010/>

Telhami, Shibley (2011): *The 2011 Arab Public Opinion Poll*, November 21, 2011, <http://www.brookings.edu/research/reports/2011/11/21-arab-public-opinion-telhami>

Tibi, Bassam (1997): *Arab nationalism. Between Islam and the nation-state*. London, Palgrave MacMillan.

The Atlantic (2014): *The many ways to map the Islamic State*. <http://www.theatlantic.com/international/archive/2014/08/the-many-ways-to-map-the-islamic-state/379196>

The Atlantic (2017): *Why Do Coptic Christians Keep Getting Attacked?* <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/05/coptic-christians-egypt-attack/528330/>

The Clarion Project (2016): *United Nation: ISIS Has 34 Affiliates Worldwide*. <http://www.clarionproject.org/news/united-nations-isis-has-34-affiliates-worldwide>

The Guardian (2015): *Hajj pilgrimage: more than 700 dead in crush near Mecca*, <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/24/mecca-crush-during-hajj-kills-at-least-100-saudi-state-tv>

The Huffington Post (2012): *Mujahedeen-E-Khalq Organization, Iran Militant Group, Dropped From U.S. Terror List*. http://www.huffingtonpost.com/2012/09/28/mujahideen-e-khalq-dropped-us-terror-list_n_1923965.html

The Independent (2015a): *Life under Isis: The everyday reality of living in the Islamic 'Caliphate' with its 7th century laws, very modern methods and merciless violence*. <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/life-under-isis-the-everyday-reality-of-living-in-the-islamic-caliphate-with-its-7th-century-laws-very-modern-methods-and-merciless-violence-10109655.html>

The Independent (2015): *Isis, a year of the caliphate: Day-to-day life in the 'Islamic State' – where any breach of restrictive, divinely inspired rules is savagely punished*.

<http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-a-year-of-the-caliphate-day-to-day-life-in-the-islamic-state-where-any-breach-of-restrictive-10348151.html>

The Independent (2016): *Up to 900 refugees from Fallujah feared dead after being kidnapped by anti-Isis militia in Iraq.* <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/fallujah-isis-iraq-shia-militias-popular-mobilisation-battle-civilians-kidnapped-missing-massacred-a7121266.html>

The Independent (2017): *Report: Saudi Arabia is willing to abandon Palestinians to make deal with Israel against Iran.* December 1, 2017, <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/saudi-arabia-palestinians-support-israel-deal-iran-opposition-a8085026.html>

The Iran Primer (2013): *Iran and South Asia #3: After US Withdrawal from Afghanistan.* <http://iranprimer.usip.org/blog/2013/dec/16/iran-south-asia-3-after-us-withdrawal-afghanistan>

The Iran Project (2017): *Iraq, Iran, Turkey release statement on KRG referendum plan.* September 20, 2017, <http://theiranproject.com/blog/2017/09/21/iraq-iran-turkey-release-statement-krge-referendum-plan/>

The Montevideo Convention on the Rights and Duties of States, 1933, <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=0800000280166aef>

The National Interest (2014): *Iran Foreign Minister to U.S.: »What Did You Gain from Sanctions?«.* <http://nationalinterest.org/feature/iran-foreign-minister-us-what-did-you-gain-sanctions-11300>

The National Interest (2015): *Parameters for a Joint Comprehensive Plan of Action Regarding the Islamic Republic of Iran's Nuclear Program.* <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/full-text-us-statement-iran-nuclear-deal-12531>

The New York Times (2011): *Revolution Won, Top Libyan Official Vows a New and More Pious State*. http://www.nytimes.com/2011/10/24/world/africa/revolution-won-top-libyan-official-vows-a-new-and-more-pious-state.html?pagewanted=all&_r=0

The New York Times (2012): *U.S. Sends Top Iranian Leader a Warning Not to Shut Strait of Hormuz*. http://www.nytimes.com/2012/01/13/world/middleeast/us-warns-top-iran-leader-not-to-shut-strait-of-hormuz.html?_r=1&pagewanted=all.

The New York Times (2014): *A rogue state along two rivers – How ISIS came to control large portions of Syria and Iraq*. <http://www.nytimes.com/interactive/2014/07/03/world/middleeast/syria-iraq-isis-rogue-state-along-two-rivers.html>

The New York Times (2015): *ISIS is losing in Iraq. But what happens next?* http://mobile.nytimes.com/2015/02/04/opinion/isis-is-losing-in-iraq-but-what-happens-next.html?referrer=&_r=0.

The New York Times (2015): *ISIS promise of statehood falling far short, ex-residents say*. http://www.nytimes.com/2015/12/02/world/middleeast/isi-promise-of-statehood-falling-far-short-ex-residents-say.html?_r=1

The Telegraph (2012): *Iranian naval ships dock in Syria*, 2012. február 20., <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/9092853/Iranian-naval-ships-dock-in-Syria.html>

The Telegraph (2013): *Iran's Rouhani Calls Israel a »Miserable Country«*. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/iran/10185150/Trans-Rouhani-calls-Israel-a-miserable-country.html>.

The Washington Post (2015): *How much of a state is the Islamic State?* <https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/02/05/how-much-of-a-state-is-the-islamic-state/>.

The Washington Post (2015): *New Tensions Erupt Between the White House and Netanyahu*. http://www.washingtonpost.com/business/economy/white-house-condemns-netanyahu-plan-to-address-congress/2015/02/25/b9c9bb84-bd16-11e4-8668-4e7ba8439ca6_story.html.

The Washington Post (2006): *The Grand Ayatollah Behind the Curtain*. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/10/27/AR2006102701106.html>.

The White House (2002): *President Delivers State of the Union Address*, <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>

The World Bank. *World Development Indicators: Mortality*. <http://wdi.worldbank.org/table/2.18>

The World Bank (2016): *Database*. <http://data.worldbank.org>

The World Bank (2017): *Population total*, <https://data.worldbank.org/region/middle-east-and-north-africa>

Tibi, Bassam (2001): *Keresztes háború és dzsihad. Az iszlám és a keresztény világ*. Corvina, Budapest

Trading Economics (2017), <https://tradingeconomics.com/>

Treaty of Qaṣr-i Shīrīn, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Treaty-of-Qaṣr-i-Shirin>

Tripp, Charles (2013): *The Power and the People. Paths of Resistance in the Middle East*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne

Turam, Berna (2007): *Between Islam and the State. The Politics of Engagement*. Stanford University Press, Stanford

Turkey Population 2017. <http://worldpopulationreview.com/countries/turkey-population/>

Tüske László-N. Rózsa Erzsébet (2011): „Jázmin forradalom” a Közel-Keleten, avagy egy új korszak kezdete?, MKI Elemzések No.2., <http://www.hia.hu/pub/displ.asp?id=KECSRN>

UN (2014): *Rule of Terror: Living under ISIS in Syria*. Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic.
http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/HRC_CRP_ISIS_14Nov2014.pdf

UN News Centre (2011): *UNESCO votes to admit Palestine as full member*.
<http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=40253#V8reF5iLTIV>

UN News Centre (2012): *General Assembly grants Palestine non-member observer state status at UN*. <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=43640#.V8rd3ZiLTIV>

UN Security Council Resolution 1973 (2011),
https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf

Vandewalle, Dirk (1998): *Libya since Independence: Oil and State-building*. I. B. Tauris, London

Varisco, Daniel Martin: Metaphors and Sacred History: The Genealogy of Muhammad and the Arab "Tribe". *Anthropological Quarterly*, Vol. 68, No. 3, Anthropological Analysis and IslamicTexts (Jul., 1995), pp. 139-156

Világtörténet tíz kötetben, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965

Watson, Adam (1987): *Hedley Bull, states system and international societies*. *Review of International Studies*, 13/2, 147–153.

Watts, Clint (2016): *When the Caliphate crumbles: The future of the Islamic State's affiliates*. War on the Rocks, <http://warotherocks.com/2016/06/when-the-caliphate-crumbles-the-future-of-the-islamic-states-affiliates>

Wickham, Carrie Rosefsky (2004): *Interests, ideas, and Islamist outreach in Egypt*. In Quintan Wiktorovitz (ed.): *Islamic activism. A social movement theory approach*. Indiana, Indiana University Press, 231-250

Wickramasinghe, Ay (2015): *Islamic State and the demise of Westphalia: a new look at sovereignty in the Middle East*. Proceedings of the 8th International Research Conference, KDU, <http://www.kdu.ac.lk/proceedings/irc2015/2015/dss-025.pdf>

Women's Employment in Saudi Arabia: A Major Challenge.

https://www.strategyand.pwc.com/me/home/what_we_think/40007409/40007869/47902935

World Socialist Website (2006): *Bush Administration Seeks Funds for Regime Change in Iran*. <http://www.wsws.org/en/articles/2006/02/iran-f18.html>.

Wynbrandt, James (2004): *A Brief history of Saudi Arabia*. Facts On File, Inc., New York

You Tube (2012): *Israel PM Benjamin (Bibi) Netanyahu Address to United Nations on Iran and Radical Islam*. <https://www.youtube.com/watch?v=FhaUVmYBXD0>.

Zaki, Shalom (2012): *Israel and the United States in Disagreement over Iran*. INSS Insight, No. 340. [http://www.inss.org.il/upload/\(FILE\)1338974026.pdf](http://www.inss.org.il/upload/(FILE)1338974026.pdf).

Zoroastrians, Zoroastrianism in Post-Arab Iran,
<http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/history/postArab.htm>